SİDE ANTİK KENTİNİN BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ

Şener YILDIRIM

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2013

SİDE ANTİK KENTİNİN BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ

Şener YILDIRIM

DOKTORA TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs, 2013

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Şener YILDIRIM'ın "Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi" başlıklı tezi **7 Haziran 2013** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **Sanat Tarihi** Anabilim Dalında Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

			İmza
Üye (Tez Danışmanı)	:	**Prof.Dr.B.Yelda UÇKAN**	.....
Üye	:	**Prof.Dr.Sema DOĞAN**	.....
Üye	:	**Doç.Dr.H.Sabri ALANYALI**	.....
Üye	:	**Doç.Dr.Zeliha DEMİREL GÖKAPL**	.....
Üye	:	**Yard.Doç.Dr.Oğuz ALP**	.....

Prof.Dr.B.Zafer ERDOĞAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doktora Tez Özü

SİDE ANTİK KENTİNİN BİZANS DÖNEMİ DİNİ MİMARİSİ

Şener YILDIRIM

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2013

Danışman: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

Bu çalışmada Antalya'nın Manavgat ilçesine bağlı Selimiye beldesinde bulunan antik Side kentindeki Bizans Dönemi Dini mimarisi konu edilmiştir. Antik Dönemden itibaren Pamphylia Bölgesinin en önemli liman kenti konumunda olan Side, Bizans Döneminde piskoposluk listelerine göre Pamphylia Prima bölgesinin metropolisidir. Kentin özellikle deniz ticareti konusundaki önemi, beraberinde zengin ve büyük bir kent olmasını getirmiştir. Orta Bizans Dönemine kadar büyüklüğünü ve önemini koruyan kent, çok sayıda dini yapıyı da bünyesinde barındırmaktadır.

Bu çalışma kapsamında Side'de bugüne ulaşan altı dini yapı incelenmiştir. Bu yapılardan biri kentin Piskoposluk Sarayı olup, bünyesinde çok sayıda ve çeşitlilikte mekan barındırmaktadır. Kentte bugüne kalan kiliselerin tarihlendirmelerine bakıldığında yapılaşmanın 5. yüzyılda Piskoposluk Sarayı Kilisesi ile başladığı anlaşılmaktadır. Farklı plan tiplerinde inşa edilen kiliselerin en geç tarihli örneği ise 10. yüzyılda liman yakınındaki AA Bazilikası içine inşa edilen Küçük Liman Kilisesidir.

Arap akınları döneminde nüfusu azalan ve boyutları küçülen Side'de sayıları çok az olmakla birlikte, 14. yüzyıla kadar bir Hıristiyan nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak, kentin tam olarak ne zaman terk edildiği bilinmemektedir. 19. yüzyılda Giritli Müslüman göçmenlerin yerleştirildiği Side uzun süre bir köy yerleşimi olarak Selimiye adıyla yaşamını sürdürmüştür. 1980'li yıllarda turizmin canlanmasıyla birlikte Side, yoğun bir modern yapılaşmaya maruz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Side, Pamphylia, Bizans, kilise, piskoposluk sarayı

Abstract

BYZANTINE RELIGIOUS ARCHITECTURE OF THE ANTIQUE CITY OF SİDE

Şener YILDIRIM

Department of History of Art

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, May 2013

Adviser: Prof. Dr. B. Yelda OLCAY UÇKAN

The Byzantine Religious Architecture of Ancient Side, which lies beneath the modern Selimiye village of Manavgat/Antalya, constituted the subject of this thesis. Side, the most important harbor city of ancient Pamphylia region, was mentioned as a metropolis of Pamphylia in Byzantine Bishop's lists. Because of its important position in Mediterranean trade routes, Side became a rich and glorious city in antiquity. The city, which kept its position until the Middle Byzantine Period, has also many religious buildings.

In this study, there are six buildings which were used for religious purposes to be examinated. One of these buildings; the Episcopal Palace, contains various rooms inside. Among the Byzantine churches in Side it can be say that the earliest example was the episcopal palace, dated to 5th. Century A.D. The small harbor church in AA Basilica that lies close to harbor was dated to 10 th. Century and can be taken the latest example of Side churches that has various plans.

After the Arab invasion, the Christian population has decreased and there has been only a small community in Side until 14 th. Century AD.. It cannot however to be determined when the city was leaved. In 19 th. Century, when the Muslim immigrants were moved to the city and constitute the modern Selimiye, the city was transformed to small village. Side transformed in a modern city, with the buildings in 1980's, after the increasing of the tourism activity.

Keywords: Side, Pamphylia, Byzantine, church, bishop palace.

25/06/2013

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tez/proje çalışmasının bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumunda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim.

Her hangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Şener Yıldırım,

Önsöz

TEŞEKKÜR

Tezin başlangıcından bu yana, her türlü bilimsel yardım ve manevi desteklerini esirgemeyen, aşağıda isimleri yazılı değerli hocalarıma, meslektaşlarıma ve arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. Yelda Olcay Uçkan (Tez Danışmanı)
Prof. Dr. Sema Doğan
Prof. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı (Side Kazı Başkanı)
Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalp
Yard. Doç. Dr. A. Oğuz Alp
Prof. Dr. Hans Buchwald
Prof. Dr. Lioba Theis
Doç. Dr. V. Macit Tekinalp
Doç. Dr. A. Tolga Tek
Doç. Dr. Andreas Pülz
Yard. Doç. Dr. B.S. Alptekin Oransay
Dr. Çiğdem Temple
Dr. Ceren Erel
Dr. Tolga Uyar
Öğr. Gör. Ali Gerengi
Ar. Gör. Serkan Kılıç
Ar. Gör. Adem Yurtsever
Ar. Gör. Mehmet Baran Yürük
Arkeolog Erkan Çiftçi
Sanat Tarihçi Mehmet Cihangir Uzun
Sanat Tarihçi Su Sultan Akülker
Sanat Tarihçi Evren llgaz
Mimar Beyza Atalay
Mimar Fulya Gür

Mimar Rıza Yılmaz
Mimar Cihan Yıldırım
tüm Side Kazısı ekibi ve burada adını sayamadığım tüm meslektaş ve arkadaşlarıma…
Akdeniz Medeniyetleri Araştırmaları Enstitüsü (AKMED)
American Research Institute in Turkey (ARIT)

Ve

Bunca yıl maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili büyük aileme ve manevi desteğinin yanında bilimsel desteğini de sonuna kadar sunan, kendi tez süresinden çalıp bana zaman harcayan, sevgili eşim Dilek Şen Yıldırım'a ayrıca çok teşekkür ederim…

Özgeçmiş

Şener YILDIRIM

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora

Eğitim

Y.Ls. 2006 Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Ls. 2002 Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Lise 1990 Eskişehir Yunus Emre Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi, Harita Kadastro Bölümü

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı: 15.11.1973/Ankara Cinsiyet: Erkek Yabancı dil: İngilizce

Resimler Listesi

Resim 1. Antalya Körfezi
Resim 2. Pamphylia Bölgesi sınırları
Resim 3. Pamphylia Bölgesi sınırları
Resim 4. Side hava fotoğrafı
Resim 5. Side hava fotoğrafı
Resim 6. Side ve Doğu Akdeniz deniz ticareti güzergahı
Resim 7. Pamphylia Bölgesi karayolu ağı
Resim 8. Kaptan Beaufort'un Side kent planı
Resim 9. Lanckoronski'nin Side kent planı
Resim 10. Mansel'in Side kent planı
Resim 11. Piskoposluk Sarayı planı
Resim 12. Piskoposluk Sarayı kilisesi planı
Resim 13. Piskoposluk Sarayı kilisesi AA kesiti doğuya bakış
Resim 14. Piskoposluk Sarayı kilisesi apsisi
Resim 15. Piskoposluk Sarayı kilisesi apsis detayı, fresko
Resim 16. Piskoposluk Sarayı kilisesi kuzey dış duvar
Resim 17. Piskoposluk Sarayı kilisesi kuzey iç duvar
Resim 18. Piskoposluk Sarayı kilisesi devşirme stylobat
Resim 19. Piskoposluk Sarayı kilisesi güney paye
Resim 20. Piskoposluk Sarayı kilisesi güney paye detay, templon paye yuvası
Resim 21. Piskoposluk Sarayı kilisesi apsis önündeki devşirme postament
Resim 22. Piskoposluk Sarayı kilisesi zafer kemeri sütunu
Resim 23. Piskoposluk Sarayı kilisesi zafer kemeri sütun başlığı
Resim 24. Piskoposluk Sarayı kilisesi zemini
Resim 25. Piskoposluk Sarayı vaftizhane plan
Resim 26. Piskoposluk Sarayı vaftizhane hava fotografı
Resim 27. Piskoposluk Sarayı vaftizhane batı duvar
Resim 28. Piskoposluk Sarayı vaftizhane güney duvar içindeki sarnıç
Resim 29. Piskoposluk Sarayı vaftizhane kuzey duvar
Resim 30. Piskoposluk Sarayı vaftizhane AA kesiti batıya bakış

Resim 31. Piskoposluk Sarayı vaftizhane BB kesiti kuzeye bakış
Resim 32. Piskoposluk Sarayı vaftizhane detay, mermer kaplama
Resim 33. Piskoposluk Sarayı vaftizhane tonozu
Resim 34. Piskoposluk Sarayı vaftiz havuzu
Resim 35. Piskoposluk Sarayı trikonç planlı yapı
Resim 36. Piskoposluk Sarayı trikonç planlı yapı güney konç
Resim 37. Piskoposluk Sarayı trikonç planlı yapı doğu konç
Resim 38. Piskoposluk Sarayı martyrion plan
Resim 39. Piskoposluk Sarayı martyrion hava fotografı
Resim 40. Piskoposluk Sarayı martyrion güney mekan
Resim 41. Piskoposluk Sarayı martyrion kuzey mekan
Resim 42. Piskoposluk Sarayı güneybatı yapı topluluğu plan
Resim 43. Piskoposluk Sarayı güneybatı yapı topluluğu hava fotografı
Resim 44. Piskoposluk Sarayı sarnıç hava fotografı
Resim 45. Piskoposluk Sarayı 5b koridoru
Resim 46. Piskoposluk Sarayı 5b yapısı apsidal niş
Resim 47. Piskoposluk Sarayı küçük kilise plan
Resim 48. Piskoposluk Sarayı küçük kilise hava fotografı
Resim 49. Piskoposluk Sarayı küçük kilise batı duvar
Resim 50. Piskoposluk Sarayı küçük kilise apsisi
Resim 51. Piskoposluk Sarayı küçük kilise iç mekan
Resim 52. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney duvar ve niş
Resim 53. Piskoposluk Sarayı 6a koridoru
Resim 54. Piskoposluk Sarayı 6a koridoru batı kapı
Resim 55. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı
Resim 56. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı kuzey duvar
Resim 57. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney kapı
Resim 58. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney duvar
Resim 59. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı kuzey koridoru
Resim 60. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney mekan doğu kapısı
Resim 61. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney mekan batı kapısı
Resim 62. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı BB kesiti batıya bakış

Resim 63. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney mekan küçük tonozu
Resim 64. Piskoposluk Sarayı triklinium plan
Resim 65. Piskoposluk Sarayı triklinium hava fotografı
Resim 66. Piskoposluk Sarayı 8 No'lu yapı plan
Resim 67. Piskoposluk Sarayı 8 No'lu yapı hava fotografı
Resim 68. Piskoposluk Sarayı martyrion AA kesiti güneye bakış
Resim 69. Piskoposluk Sarayı 5a1 mekanı
Resim 70. Piskoposluk Sarayı 5a mekanı güney kapısı
Resim 71. Piskoposluk Sarayı 5a mekanı güney duvarı
Resim 72. Piskoposluk Sarayı 5a mekanı kemer detayı
Resim 73. Piskoposluk Sarayı 5a mekanı doğu duvar
Resim 74. Piskoposluk Sarayı 5a mekanı güney kapısı detay
Resim 75. Piskoposluk Sarayı 5b koridoru kuzey kapı
Resim 76. Piskoposluk Sarayı 5b yapısı güney cephe
Resim 77. Piskoposluk Sarayı 5b yapısı doğu duvar güney künk yuvası
Resim 78. Piskoposluk Sarayı 5b yapısı doğu duvar kuzey künk yuvası
Resim 79. Piskoposluk Sarayı 5b yapısı kuzey cephe
Resim 80. Piskoposluk Sarayı 5b yapısı batı mekan tonozu
Resim 81. Piskoposluk Sarayı küçük kilise AA kesiti güneye bakış
Resim 82. Piskoposluk Sarayı küçük kilise kuzey duvar
Resim 83. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney duvar
Resim 84. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney duvar detay
Resim 85. Piskoposluk Sarayı küçük kilise BB kesiti doğuya bakış
Resim 86. Piskoposluk Sarayı küçük kilise doğu bölümü
Resim 87. Piskoposluk Sarayı küçük kilise tonoz detayı
Resim 88. Piskoposluk Sarayı 6a koridoru AA kesiti kuzeye bakış
Resim 89. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı AA kesiti kuzeye bakış
Resim 90. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı kuzey duvar
Resim 91. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı batı kapı lentosu
Resim 92. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney mekan batı cephesi
Resim 93. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney mekan batı cephesi detay
Resim 94. Piskoposluk Sarayı 6b yapısı güney mekan batı cephesi tonoz başlangıcı

Resim 95. Piskoposluk Sarayı 6b kuzey koridoru künk yuvası
Resim 96. Piskoposluk Sarayı 6b kuzey koridoru tonoz ve duvar
Resim 97. Piskoposluk Sarayı triklinium AA kesiti kuzeye bakış
Resim 97a. Piskoposluk Sarayı triklinium kuzey konç
Resim 98. Piskoposluk Sarayı triklinium güneydoğu köşe
Resim 99. Piskoposluk Sarayı triklinium batı girişi
Resim 100. Piskoposluk Sarayı triklinium devşirme elemanları
Resim 101. Piskoposluk Sarayı kilisesi kompozit sütun başlığı
Resim 102. Piskoposluk Sarayı ion-impost sütun başlığı
Resim 103. Piskoposluk Sarayı kilisesi lento
Resim 104. Piskoposluk Sarayı kilisesi söve
Resim 105. Piskoposluk Sarayı kilisesi söve
Resim 106. Piskoposluk Sarayı templon levha kaidesi
Resim 107. Piskoposluk Sarayı küçük kilise templon arşitravı
Resim 108. AA Bazilikası plan
Resim 109. AA Bazilikası hava fotografı
Resim 110. AA Bazilikası apsis
Resim 111. AA Bazilikası güney nef ve diakonikon
Resim 112. AA Bazilikası güney nef nişleri
Resim 113. AA Bazilikası kuzey nef ve prothesis
Resim 114. AA Bazilikası prothesis doğu kapı
Resim 115. AA Bazilikası diakonikon doğu duvar
Resim 116. AA Bazilikası apsis detay
Resim 117. AA Bazilikası güneydoğu girişi
Resim 118. AA Bazilikası narteks kuzey ek mekanı
Resim 119. AA Bazilikası atrium kuzey duvar
Resim 120. AA Bazilikası martyrion batı cephe
Resim 121. AA Bazilikası martyrion kuzey mekan
Resim 122. AA Bazilikası martyrion güney mekan
Resim 123. AA Bazilikası martyrion güney mekan batı duvarı detay
Resim 124. AA Bazilikası martyrion güney mekan kubbesi
Resim 125. AA Bazilikası BB kesiti doğuya bakış

Resim 125a. AA Bazilikası AA kesiti kuzeye bakış
Resim 126. AA Bazilikası apsis detay
Resim 127. AA Bazilikası kuzey nef ve bema stylobatları
Resim 128. AA Bazilikası batı duvar
Resim 129. AA Bazilikası atrium kuzey duvar
Resim 130. AA Bazilikası atrium kuzey duvar batı eksedra
Resim 131. AA Bazilikası atrium kuzey duvar doğu eksedra
Resim 132. AA Bazilikası ion-impost başlık, AA1
Resim 133. AA Bazilikası ion-impost başlık, AA2
Resim 134. AA Bazilikası ion-impost başlık, AA3
Resim 135. AA Bazilikası ion-impost başlık, AA4
Resim 136. AA Bazilikası ion-impost başlık, AA5
Resim 137. AA Bazilikası ion-impost başlık, AA6
Resim 138. AA Bazilikası lento, AA7
Resim 139. AA Bazilikası söve, AA8
Resim 140. AA Bazilikası kaide, AA9
Resim 141. AA Bazilikası kaide, AA10
Resim 142. AA Bazilikası kaide, AA11
Resim 143. AA Bazilikası ambon platformu, AA12
Resim 144. AA Bazilikası templon levha kaidesi, AA13
Resim 145. AA Bazilikası templon levha kaidesi, AA14
Resim 146. AA Bazilikası templon levha kaidesi, AA15
Resim 147. AA Bazilikası templon levha kaidesi, AA16
Resim 148. AA Bazilikası templon sütun kaidesi, AA17
Resim 149. AA Bazilikası templon payesi, AA18
Resim 150. AA Bazilikası levha, AA19a
Resim 150a. AA Bazilikası levha restitüsyonu, AA19a
Resim 151. AA Bazilikası levha, AA19b
Resim 152. AA Bazilikası levha, AA20a
Resim 152a. AA Bazilikası levha restitüsyonu, AA20a
Resim 152b. AA Bazilikası levha detay, AA20a
Resim 153. AA Bazilikası levha, AA20b

Resim 154. AA Bazilikası levha, AA21a
Resim 154a. AA Bazilikası levha restitüsyonu, AA21a
Resim 155. AA Bazilikası levha, AA21b
Resim 155a. AA Bazilikası levha restitüsyonu, AA21b
Resim 156. AA Bazilikası levha, AA22
Resim 157. AA Bazilikası levha, AA23a
Resim 157a. AA Bazilikası levha restitüsyonu, AA23a
Resim 158. AA Bazilikası levha, AA23b
Resim 158a. AA Bazilikası levha restitüsyonu, AA23b
Resim 159. AA Bazilikası levha, AA24
Resim 160. AA Bazilikası levha, AA25
Resim 161. AA Bazilikası levha, AA26
Resim 162. AA Bazilikası aplik haç, AA27
Resim 163. AA Bazilikası opus sectile levha, AA28
Resim 164. AA Bazilikası opus sectile levha, AA29
Resim 165. bb Kilisesi plan
Resim 166. bb Kilisesi hava fotografı
Resim 167. bb Kilisesi doğu duvar
Resim 168. bb Kilisesi doğu cephe
Resim 169. bb Kilisesi kuzeydoğu köşe
Resim 170. bb Kilisesi güney transept kolu köşesi
Resim 171. bb Kilisesi güneybatı köşe
Resim 172. bb Kilisesi kuzey duvar parçası
Resim 173. bb Kilisesi zemin döşemesi
Resim 174. Tiyatro hava fotografı
Resim 175. Tiyatro plan
Resim 176. Tiyatro güney parodostaki yapı plan
Resim 177. Tiyatro caveanın güney ucundaki mekan
Resim 178. Tiyatro güney parodostaki yapı
Resim 179. Tiyatro güney parodostaki yapı görünüş
Resim 180. Tiyatro caveanın kuzey ucundaki mekan plan
Resim 181. Tiyatro caveanın kuzey ucundaki mekan

Resim 182. Tiyatro caveanın kuzey ucundaki mekan görünüş
Resim 183. Tiyatro caveanın kuzey ucundaki mekan BB kesiti batıya bakış
Resim 184. Tiyatro dış galerideki şapel plan
Resim 185. Tiyatro dış galerideki şapel AA kesiti batıya bakış
Resim 186. Tiyatro dış galerideki şapel
Resim 187. Tiyatro dış galerideki şapel görünüş
Resim 188. ee Kilisesi plan
Resim 189. ee Kilisesi naos
Resim 190. ee Kilisesi kuzey duvar
Resim 190a. ee Kilisesi AA kesiti kuzeye bakış
Resim 191. ee Kilisesi apsis
Resim 192. Küçük Liman Kilisesi
Resim 193. Küçük Liman Kilisesi vaziyet planı
Resim 194. Küçük Liman Kilisesi plan
Resim 195. Küçük Liman Kilisesi güney cephe
Resim 196. Küçük Liman Kilisesi kuzey cephe
Resim 197. Küçük Liman Kilisesi güney cephe
Resim 198. Küçük Liman Kilisesi naos
Resim 199. Küçük Liman Kilisesi kuzey cephe
Resim 200. Küçük Liman Kilisesi sütun kaidesi, KL1
Resim 201. Küçük Liman Kilisesi sütun kaidesi, KL2
Resim 202. Küçük Liman Kilisesi sütun kaidesi, KL3
Resim 203. Küçük Liman Kilisesi ion-impost başlık, KL4
Resim 204. Küçük Liman Kilisesi ambon merdiven yan levhası, KL5
Resim 204a. Küçük Liman Kilisesi ambon merdiven yan levhası restitüsyon KL5
Resim 205. Küçük Liman Kilisesi ambon merdiven yan levhası, KL6
Resim 206. Küçük Liman Kilisesi templon payesi, KL7
Resim 207. Küçük Liman Kilisesi levha, KL8
Resim 208. Küçük Liman Kilisesi levha, KL9
Resim 209. Küçük Liman Kilisesi levha, KL10
Resim 210. Küçük Liman Kilisesi levha, KL11
Resim 211. Küçük Liman Kilisesi levha, KL12

Resim 212. Küçük Liman Kilisesi levha, KL13
Resim 213. Küçük Liman Kilisesi levha, KL14
Resim 214. Küçük Liman Kilisesi levha, KL15
Resim 215. Küçük Liman Kilisesi levha, KL16
Resim 216. Küçük Liman Kilisesi templon arşitravı, KL17
Resim 217. Küçük Liman Kilisesi templon arşitravı, KL18
Resim 218. Piskoposluk Sarayı plan
Resim 219. Piskoposluk Sarayı kilisesi hava fotografı
Resim 220. Piskoposluk Sarayı kilisesi apsis
Resim 221. Katapoliani Kilisesi apsisi
Resim 222. Piskoposluk Sarayı kilisesi naos
Resim 223. Piskoposluk Sarayı kilisesi kuzey iç duvar
Resim 224. Campanopetra Kilisesi plan
Resim 225. Kourion Piskoposluk Sarayı Kilisesi
Resim 226. Xanthos Akropol Kilisesi
Resim 227. Roma St. Peter Kilisesi
Resim 228. Roma St. Paul Kilisesi
Resim 229. Mısır Aziz Menas Kilisesi
Resim 230. Piskoposluk Sarayı vaftizhane hava fotografı
Resim 231. Piskoposluk Sarayı vaftizhane hareket şeması
Resim 231a. Piskoposluk Sarayı genel hareket şeması
Resim 232. Piskoposluk Sarayı vaftizhane kuzey mekan kapısı
Resim 233. Piazza Armerina plan
Resim 234. Roma St. Peter Kilisesi ek mekanları
Resim 235. Roma Santa Constanza plan
Resim 236. Milan San Lorenzo Kilisesi plan
Resim 237. Lovrecina Kilisesi plan
Resim 238. Cyrenaica merkez kilisesi plan
Resim 239. Lausos Sarayı plan
Resim 240. Ephesos Bizans Sarayı plan
Resim 241. Ephesos Aziz İoannes Vaftizhanesi plan
Resim 242. Aphrodisias Tapınak Kilisesi plan

Resim 243. Roma Laterano Vaftizhanesi plan
Resim 244. Korint Lechaion Kilisesi vaftizhanesi
Resim 245. Apollonia Doğu Bazilikası
Resim 246. Xanthos Büyük Bazilika vaftizhanesi
Resim 247. Aziz Menas Kilisesi vaftizhanesi
Resim 248. Kutsal Mezar Kilisesi vaftizhanesi
Resim 249. Ephesos Aziz İoannes Kilisesi vaftizhanesi
Resim 250. Roma Diokletian Hamamı detay
Resim 251. Piskoposluk Sarayı 6b mekanı güney duvar
Resim 252. Anemorium Hamam II 7 a
Resim 253. Piskoposluk Sarayı hamam plan
Resim 254. Piskoposluk Sarayı 6b güney mekanı dış tonozu
Resim 255. Piskoposluk Sarayı 6a koridoru kapatılan batı kapısı
Resim 256. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney paye
Resim 257. Piskoposluk Sarayı küçük kilise batı paye
Resim 258. Piskoposluk Sarayı küçük kilise kuzey paye
Resim 259. Trilye Fatih Camisi
Resim 260. Konstantinopolis Konstantine Lips kuzey kilise
Resim 261. Ravenna Theoderic Sarayı
Resim 262. Aphrodisias Piskoposluk Sarayı
Resim 263. Miletos Piskoposluk Sarayı
Resim 264. Ephesos Piskoposluk Sarayı
Resim 265. Salona Piskoposluk Sarayı detay
Resim 266. Xanthos Lykia Akropolündeki Bizans konutu
Resim 267. Ephesos tiyatro arkasındaki konut
Resim 268. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney duvar
Resim 269. Apollonia konut
Resim 270. Djemila konut
Resim 271. Bosra kent planı
Resim 272. Stobi kent planı
Resim 273. Djemila kent planı
Resim 274. Apamea kent planı

Resim 275. Çariçin Grad
Resim 276. Piskoposluk Sarayı kabul salonu doğu girişi
Resim 277. AA Bazilikası plan
Resim 278. AA Bazilikası atriumu ve Athena tapınağı
Resim 279. AA Bazilikası atriumu ve tapınakların toplam genişliği
Resim 280. AA Bazilikası dokuz ayaklık boylamasına birim modeli
Resim 281. AA Bazilikası dokuz ayaklık enlemesine birim modeli
Resim 282. AA Bazilikası bema ve ek mekanlarındaki modüler sistem
Resim 283. AA Bazilikası naosun dokuz ayaklık birim modeli
Resim 284. AA Bazilikası naosun altın oran modeli
Resim 285. AA Bazilikası naos ve apsis altın oran ilişkisi
Resim 286. AA Bazilikası naos ve bema altın oran ilişkisi
Resim 287. AA Bazilikası bema ve kyborion olası altın oran ilişkisi
Resim 288. AA Bazilikası naos ve atrium toplamının altın oran modeli
Resim 289. AA Bazilikası atrium ve naosun altın oran ilişkisi
Resim 290. Ravenna San Apollinare in Classe narteks ek mekanları ile naosun altın oran ilişkisi
Resim 291. Ravenna San Giovanni Evangelista narteks ek mekanları ile naosun altın oran ilişkisi
Resim 292. Meryemlik Azize Tekla Kilisesi
Resim 293. Karia Aulai Kilisesi
Resim 294. Ravenna San Giovanni Evangelista Kilisesi
Resim 295. Ravenna San Apollinare in Classe
Resim 296. Ca Bianca Kilisesi
Resim 297. AA Bazilikası güneydoğu giriş detay
Resim 298. AA Bazilikası Theodosien başlık parçaları
Resim 299. AA Bazilikası apsis evre detayı
Resim 300. AA Bazilikası apsis evre detayı
Resim 301. AA Bazilikası kapatılan batı girişler
Resim 302. AA Bazilikası plan restitüsyonu
Resim 303. AA Bazilikası boy kesit restitüsyonu
Resim 304. AA Bazilikası en kesit restitüsyonu

Resim 305. Ravenna San Apollinare in Classe tasarım modeli
Resim 306. Ravenna San Apollinare in Classe tasarım modeli
Resim 307. AA Bazilikası tasarım modellemesi
Resim 308. AA Bazilikası en kesit restitüsyonu ve yükseklikler
Resim 309. AA Bazilikası en kesit restitüsyonu detay
Resim 310. AA Bazilikası martyrion plan
Resim 311. AA Bazilikası martyrion kuzeydoğu niş
Resim 312. AA Bazilikası martyrion kuzeybatı niş
Resim 313. Kıbrıs Kourion Kilisesi levha
Resim 314. Kıbrıs Kourion Kilisesi levha
Resim 315. Kıbrıs Kourion Kilisesi levha
Resim 316. Konstantinopolis Boukoleon Sarayı mozaik levha
Resim 317. Konstantinopolis Boukoleon Sarayı mozaik levha
Resim 318. bb Kilisesi doğu duvar kuzey paye izi
Resim 318a. bb Kilisesi doğu duvar güney paye izi
Resim 319. bb Kilisesi plan restitüsyonu
Resim 320. bb Kilisesi plan restitüsyonu
Resim 321. Tiyatro güney parodostaki yapı, fresko
Resim 322. Tiyatro caveanın kuzey ucundaki yapı girişi
Resim 323. Tiyatro kuzey parodostaki mezarlar
Resim 324. Tiyatro kuzey parodostaki mezarlar
Resim 325. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik
Resim 326. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik
Resim 327. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik
Resim 328. Sardis sinagog mozaik
Resim 329. Zeugma Euphrates Evi, mozaik
Resim 330. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik
Resim 331. ee Kilisesi örtü sistemi
Resim 332. AA Bazilikası batı duvar
Resim 333. AA Bazilikası kuzey ek mekan
Resim 334. Küçük Liman Kilisesi yarım daire formlu mermer parçalar
Resim 335. Küçük Liman Kilisesi solea

Resim 336. Küçük Liman Kilisesi iç mekan silmeleri
Resim 337. Hosios Loukas Kilisesi
Resim 338. Konstantinopolis Konstantine Lips Kilisesi cephe detay
Resim 339. Girit Panagia Serviotissa Kilisesi
Resim 340. Kappadokia Çanlı Kilise
Resim 341. Trilye Kemerli Kilise
Resim 342. Küçük Liman Kilisesi kuzey duvar hatıl yuvası
Resim 343. Küçük Liman Kilisesi kuzey duvar hatıl yuvası detay
Resim 344. Konstantinopolis deniz surları T6 kulesi hatıl yuvası
Resim 345. Perge sütunlu cadde üzerindeki kilise
Resim 346. Küçük Liman Kilisesi oran sistemi
Resim 347. Küçük Liman Kilisesi restitüsyonu

İçindekiler **Sayfa**

Jüri ve Enstitü Onayı…….....i
Öz.....ii
Abstract.....iii
Beyanname.....iv
Önsöz.....v
Özgeçmiş.....vii
Resim Listesi.....viii

1. Giriş…….....……..…….....……..1
1.1.Konu, Kapsam, Amaç ve Yöntem.....1
1.2. Tezin Tanıtımı.....3
1.3. Araştırma Tarihçesi.....6
1.4. Pamphylia Bölgesi Tarihi Coğrafyası.....10
1.5. Roma ve Bizans Döneminde Side.....15

2. Side Antik Kenti Bizans Dini Yapıları Kataloğu.....25
2.1. Piskoposluk Sarayı 25
2.2.1. Piskoposluk Sarayı Kilisesi.....26
2.2.2. Vaftizhane 30
2.2.3. Trikonkhos Planlı Yapı…….....……32
2.2.4. Martyrionlar…….....…33
2.2.5. Güneybatı Yapı Topluluğu…….....…34
2.2.6. Piskoposluk Sarayı Mimari Plastik ve Liturjik Elemanlar Kataloğu 53
2.2.6.1. Mimari Elemanlar…….....53
2.2.6.1.1. Sütun Başlıkları…….....……53
2.2.6.1.2. Lento ve Söveler…….....55
2.2.6.2. Liturjik Elemanlar…….....56
2.2.6.2.1. Templon Kaidesi…….....56
2.2.6.2.2. Templon Arşitravı…….....56

2.2. AA Bazilikası …….....57
2.2.1. Mimari Plastik ve Liturjik Elemanlar Kataloğu…….....64
2.2.1.1. Mimari Elemanlar…….....64
2.2.1.1.1. Sütun Başlıkları…….....64
2.2.1.1.2. Lento ve Söveler…….....68
2.2.1.1.3. Diğer Mimari elemanlar…….....69
2.2.1.2. Liturjik Elemanlar…….....71
2.2.1.2.1. Ambon Platformu…….....71
2.2.1.2.2. Templon Levha Kaidesi…….....71
2.2.1.2.3. Templon Sütun Kaidesi…….....73
2.2.1.2.4. Templon Payesi…….....74
2.2.1.2.5. Levhalar…….....74
2.2.1.3. Diğer Taş Eserler…….....80
2.3. bb Kilisesi.....82
2.4. Tiyatro Galerisindeki Şapel.....84
2.5. ee Kilisesi.....87
2.6. Küçük Liman Kilisesi.....89
2.6.1. Küçük Liman Kilisesi Mimari Plastik ve Liturjik Elemanlar Kataloğu…….....……..92
2.6.1.1. Mimari Elemanlar.....92
2.6.1.1.1. Sütun Kaideleri.....92
2.6.1.1.2. Sütun Başlıkları.....93
2.6.1.2. Liturjik Elemanlar.....94
2.6.1.2.1. Ambon Merdiven Yan Levhası.....94
2.6.1.2.2. Templon Payesi.....95
2.6.1.2.3. Levhalar.....96

3. Değerlendirme.....102
3.1. Piskoposluk Sarayı…….....….....103
3.1.1. Piskoposluk Sarayı Kilisesi…….....…….....105
3.1.2. Vaftizhane…….....120
3.1.3. Trikonkhos Planlı Yapı…….....131

3.1.4. Martyrionlar…….....134
3.1.5. Güneybatı Yapı Topluluğu……..…….....136
3.1.6. Kapalı Haç Planlı Kilise…….....….....143
3.1.7. Triklinium…….....154
3.1.8. Kabul Salonu 8 no'lu Yapı…….....…….....162
3.1.9. Piskoposluk Sarayı'nın Konumu…….....…….....166
3.1.10. Piskoposluk Sarayı İçinde Yaşam……..……169
3.1.11. Piskoposluk Sarayı Mimari Plastik Değerlendirmesi.....176
3.1.11.1. Sütun Başlıkları…….....….....176
3.1.11.2. Lento ve Söveler…….....….....177
3.2. AA Bazilikasının Fiziksel Konumu,Tasarım İlkeleri ve Mimarisi 178
3.2.1. Yapı Evreleri…….....201
3.2.2. Restitüsyon…….....204
3.2.3. Güney Ek Mekanlar…….....208
3.2.4. Mimari Plastik ve Liturjik Elemanların Genel Değerlendirmesi.....210
3.2.4.1. Mimari Elemanlar…….....210
3.2.4.1.1. Sütun Başlıkları…….....……...210
3.2.4.1.2. Lento ve Söveler……..……....212
3.2.4.1.3. Diğer Mimari Elemanlar……....213
3.2.4.2. Liturjik Elemanlar…….....…….....214
3.2.4.2.1. Ambon…….....….....214
3.2.4.2.2. Templon Levha Kaidesi…….....……....214
3.2.4.2.3. Levhalar…….....….....214
3.2.4.2.4. Diğer Taş Eserler…….....……..218
3.3. bb Kilisesi…….....219
3.4. Tiyatro Galerisindeki Şapel…….....222
3.5. ee Kilisesi…….....233
3.6. Küçük Liman Kilisesi…….....237
3.6.1. Mimari Plastik ve Liturjik Elemanların Genel Değerlendirmesi.....246
3.6.1.1. Mimari Elemanlar…….....246
3.6.1.1.1. Sütun Kaideleri…….....……...246
3.6.1.1.2. Sütun Başlıkları……..……...247

3.6.1.2. Liturjik Elemanlar…….....248

3.6.1.2.1. Templon…….....248

3.6.1.2.2. Templon Arşitravları……..…….....250

3.6.1.2.3. Ambon Merdiven Yan Levhası.....250

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç.....252

Ekler …….....…….....262

Kaynakça …….....…….....264

1. Giriş

1.1.Konu, Kapsam, Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın konusunu, Antalya'nın Manavgat ilçesine bağlı belde merkezi olan Selimiye yerleşimindeki antik Side kentinde bulunan Bizans Dönemi dini yapıları oluşturmaktadır. Bizans kavramının hangi zaman aralığı için kullanılması gerektiği konusu tartışmalı olmakla birlikte, tartışmayı burada kapsamlı bir şekilde ele almak yerinde olmayacaktır. Bu bağlamda, Diokletianus Dönemi ile İustinianus Dönemi sonuna kadar Geç Antik Dönem ve sonrası için Bizans Dönemi ön kabulleri ile birlikte, Side'nin Hıristiyanlık dönemi dini yapılarının çalışmanın konusu olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında Side'de Piskoposluk Sarayı, AA Bazilikası, bb Kilisesi, Tiyatro İçindeki Şapel, ee Kilisesi ve Küçük Liman Kilisesi olmak üzere toplam altı dini nitelikli yapı tespit edilmiştir. Bunlardan Piskoposluk Sarayı transeptli büyük bir kilise, vaftizhane, martyrion, triklinium, küçük bir hamam ve kabul salonuna sahip çok sayıda farklı işlev, boyut ve türde yapıyı bünyesinde barındıran bir yapı kompleksidir. Daha sonraki bir dönemde saray içine küçük bir kilise daha eklenmiştir.

Çalışma süresince yalnızca mimari belgeleme ve değerlendirme çalışması yapılmamış ve ait olduğu yapıların bilindiği mimari plastik ve liturjik elemanlar da çalışmaya dahil edilmiştir. Mimari plastik çalışmalarının önemli bir ayağını Side Arkeoloji Müzesi sorumluluğunda olan ve Apollon Tapınağının restorasyonu süresince taş deposu ve atölye olarak kullanılan, N1 ve N2 Depo olarak adlandırılan, Side AA Bazilikasının pastophorion odalarındaki mimari plastik ve liturjik taş elemanların kataloğu oluşturmuştur. Depo çalışmaları sırasında işlevi belirlenemeyecek kadar küçük ve çok sayıda taş malzemenin tespit edilmesine rağmen, yalnızca işlevi belirgin olan eserler kataloğa alınmıştır. Bazı parçaların birbirleriyle ilişkili oldukları anlaşılmış ve bu parçalar bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Side Arkeoloji Müzesi depolarında ya da sergide olan ve geliş yeri bilinen mimari plastikler de bu çalışma kapsamında kataloglanmış ve değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Side'de Hıristiyanlık dönemi boyunca ortaya koyulan dini mimari örneklerinin detaylı bir şekilde değerlendirilmesi temel amaçtır. İlk olarak 1952 yılında Semavi Eyice tarafından incelenen yapılara, 1978 tarihli Side kitabında Mansel tarafından da kısaca değinilmiştir. Side'deki kiliseler daha sonraki yıllarda çeşitli araştırmacılar tarafından tartışılmış ve değerlendirilmiştir. Sonraki yıllarda yapılan yayınlar, doğrudan Mansel'in ve Eyice'nin rölöve ve restitüsyon planları üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Çalışma süresince karşılaşılan sorunların en önemlisi kazı çalışmaları ile ilgilidir. Bu konu iki şekilde sorun teşkil etmektedir. Birincisi, Mansel döneminde yapılan kazı çalışmalarının, dönemin arkeolojik araştırma teknik, yöntem ve anlayışına uygun yapılmış olsa da, sonuçlarının bugün sorulan bir takım sorulara cevap vermekten uzak olmasıdır. Başta seramik olmak üzere, tarihlendirmeye yardımcı olacak diğer küçük buluntuların değerlendirilmemiş olması, kazılarak açığa çıkarılmış yapılar için artık bir geri dönüşün mümkün olmamasını da beraberinde getirmiştir.

İkinci olarak, kazı yapılması gereken bir takım alanlarda sistemli bir arkeolojik kazının bu çalışma süresince yapılamamış olması, bazı soruların cevapsız kalmasına yol açmıştır. Özellikle Piskoposluk Sarayı Kilisesi için geçerli olan bu sorun nedeniyle, apsis formunun tasarımı konusunda yalnızca teorik öneriler ileri sürülebilmiştir. Bu durum hiç şüphesiz, yapının anıtsal boyutları dikkate alındığında, Side kazı ekibinin sayısal ve ekonomik nedenlerden dolayı bu alana yönelememesinden kaynaklanmıştır. Bu alanda başlanacak sistemli bir kazı çalışmasının uzun yıllar sürecek olması ve bu tezin sonuçlanması konusunda zamanı oldukça uzatacaktı. Bu nedenle, yüzeyde var olan verilerin tespiti ve değerlendirmesi ile yetinilmiş, arkeolojik kazıların daha sonraki sezonlarda kapsamlı projeler şeklinde gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Bu çalışma sürecinde, yeniden rölöveleri alınan yapılar farklı bir bakış açısı ve değerlendirme yöntemiyle ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, son yıllarda yapılan benzer yayınlar da dikkate alınarak, yeni tarihlendirme ve işlev önerileri getirilmiş ve daha önce yeterince araştırma konusu olmamış olan tasarım ilkeleri gibi teorik yaklaşımlarla yapılar çözümlenmeye çalışılmıştır. Böylece, Side'nin Hıristiyan dini

yapılarının mimarlık ve Bizans Sanatı tarihi içindeki yeri ve öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışma iki farklı adımda yürütülmüştür. Arazi çalışmaları rölöve ağırlıklı olarak devam etmiştir. Bu aşamada yapıların plan, kesit ve görünüş rölöveleri alınmış, fotoğraflarla belgelenmiştir. Plan rölöveleri total station ile alınmıştır. Böylece tüm yapılar sayısal ortamda ve memleket koordinat sistemine göre çalışılmış ve kesin yerleri kent planında gösterilebilir duruma gelmiştir. Kesit ve görünüş ölçüleri ise nivo ve mira kullanılarak alınmıştır. Tiyatro içindeki dönüşüme dair ölçümler 3D tarayıcı ile gerçekleştirilmiştir; yalnızca güney parodostaki yapı ile caveanın kuzey ucunda bulunan mezar yapısının planları Side Kazısı arşivinden alınmıştır. Yapıların plan ve kesit-görünüş çizimleri bilgisayar ortamında tamamlanmış ve mümkün olan yapılar için restitüsyon önerileri de çizimlerle gösterilmiştir.

Arazi çalışmalarının ikinci ayağını mimari plastik çalışması oluşturmaktadır. Bu aşamada N1 ve N2 depolarındaki malzeme ile Side Arkeoloji Müzesi envanterindeki malzeme kataloglanmıştır. Mimari plastik ve liturjik taş eserlerin restitüsyonu yapılabilecek olan örneklerin de çizimleri bilgisayar ortamında yapılmıştır.

1.2. Tezin Tanıtımı

Side'nin Bizans Dönemi Dini Mimarisi başlıklı bu çalışma dört ana başlık altında ele alınmıştır.

Birinci bölümde "Giriş" ana başlığı altında çalışmanın kapsamı, amacı, yöntemi ve tanıtımı anlatılmıştır. Bununla birlikte, Pamphylia Bölgesinin tarihi coğrafyası, Side'nin Roma ve Bizans Dönemlerini kapsayan tarihçesi ve Side ile ilgili araştırma ve gezi notları yine bu bölümde aktarılmıştır. Side'nin tarihçesi, asıl konunun Geç Antik Dönem ve Bizans Dönemini kapsamasından dolayı yalnızca Roma ve Bizans dönemleri ile sınırlı tutulmuştur.

İkinci bölümü Side'deki Hıristiyanlık dönemi dini yapılarının mimari kataloğu oluşturmaktadır. Ait olduğu yapının belli olduğu mimari plastik ve liturjik taş eserlere dair kataloğa, yine ait olduğu yapının kataloğunun ardında yer verilmiştir.

Piskoposluk Sarayının kataloğu, bünyesinde farklı tür ve işlevde çok sayıda mekan barındırmasından dolayı, diğer yapılardan farklı olarak çok sayıda alt başlık altında tamamlanmıştır. Bu aşamada Mansel'in Piskoposluk Sarayındaki mekanlara verdiği numaralar kullanılmış ve aynı sıra takip edilerek katalog düzenlenmiştir. Piskoposluk Sarayının ana kilisesi olan 1 numaralı yapı ile katalog başlamış ve 4 numaralı yapı grubu olan martyrionlara kadar tekil yapılar olarak ele alınmış, plan ve malzeme-teknik özellikleri ayrı ayrı alt başlıklarda tanıtılmıştır.

Piskoposluk Sarayının kuzey bölümündeki yapıları oluşturan ilk dört yapıdan mimari ve mekansal anlamda kopuk olan güney bölüm, kendi içinde ayrı bir grup olarak ele alınmıştır. Güneybatı Yapı Topluluğu ve güneyindeki 6, 7 ve 8 numaralı yapılar bir bütün olarak bu bölümde konu edilmiş; plan ve malzeme-teknik tanıtımları bütün içinde ayrı birer başlık oluşturmuştur.

Kentteki diğer yapıların tanıtımında yine Mansel'in daha önce verdiği adlandırmalar kabul edilmiş ve liman yakınındaki büyük kilise için "AA", tiyatro yakınındaki transeptli bazilika için "bb", Piskoposluk Sarayının batısındaki Orta Bizans Dönemi kilisesi için "ee" isimleri bu çalışmada kullanılmıştır. AA Bazilikası içindeki küçük kilise için daha önce verilmiş herhangi bir isim yoktur. Limana yakın konumundan dolayı kilise, bu çalışmada "Küçük Liman Kilisesi" adıyla kataloglanmış ve değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümü değerlendirme oluşturmaktadır. Bu bölümde yapılar hem başka bölgelerdeki benzerleri dikkate alınarak karşılaştırmalı değerlendirme yöntemiyle, hem varsa mimari plastik eserleriyle, hem de kentin tarihsel süreci dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmış ve her yapı için ayrı ayrı tarihlendirme önerileri getirilmiştir. Değerlendirme bölümünde Piskoposluk Sarayı için katalog bölümünde izlenen sıra takip edilmiştir.

Terminolojinin kullanımına dair bu çalışmada tercih edilen önemli sayılabilecek terim, Orta Bizans Döneminde yaygın olan bir plan tipine ilişkindir. Literatürde kapalı Yunan haçı planı olarak geçen, dört serbest desteğin yapının iç mekan düzenlemesini ve tanımlanmasını belirlemesi ile ortaya çıkan plan tipi, bu çalışmada "kapalı haç plan" olarak kullanılmıştır. İç mekandaki dört serbest destek naosta kubbeyi taşırken, haç formunun merkezini teşkil eden bu kubbeli birimin dört tarafında, tonozlarla vurgulanmış yan birimler haçın kollarını oluşturmaktadır. Ancak, yapıların boyutları ve genellikle de buna bağlı olarak iç mekan düzenlemeleri, Yunan haçı olarak bilinen, kolların eşit uzunlukta olduğu haç formunu çoğunlukla vermez. Bu nedenle, her ne kadar yapıların plan şemalarında haç formu okunabilse de, bu formların Yunan haçı formu ile ilgisinin olmaması, terimin yanlış kullanılmakta olduğunu ve "kapalı Yunan haçı plan" yerine "kapalı haç plan" teriminin kullanılmasının daha doğru olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın konusunun Bizans Dönemi dini mimarisi olması, tarihlerin sürekli olarak milattan sonra olmasını beraberinde getirmiştir. Yalnızca tarihçenin anlatıldığı bölümde çok olmamakla birlikte, Side'nin milattan önceki dönemine de değinilmiştir. Bu nedenle, tarih ve yüzyıllarda M.S. şeklinde bir ön ek kullanılmamıştır. M.Ö. şeklinde belirtilmediği sürece, tüm tarih ve yüzyıllar "milattan sonra" olarak kabul edilmelidir.

Çalışmanın son bölümünü "Genel Değerlendirme ve Sonuç" oluşturmaktadır. Bu bölümde yapılar kısaca tekrar ele alınmış ve kentle olan ilişkileri boyutunda da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada kentin tarihsel süreci içerisinde geçirdiği değişim, kent boyutu bağlamında kısaca ele alınmıştır. Bu bağlamda, önemli bir veri ve tartışma konusu olan ve kenti ortasından ikiye bölen sur duvarı da dini bir yapı olmamasına rağmen konuya dahil edilmiş ve tartışılmıştır.

Tez metninin sonunda Side'de görev yapmış piskoposların listesi bir ek olarak hazırlanmıştır. Ayrıca, bazı mimari plastik ve liturjik taş eserlerin profil çizimleri, yine bir ek olarak tek bir sayfada düzenlenmiştir.

1.3. Araştırma Tarihçesi

Pamphylia bölgesinin antik çağda en önemli liman ve kıyı kenti olan Side, yerleşiminin sona ermesinin ardından, bölgedeki anayolların uzağında oluşu nedeniyle uzun bir süre ziyaret edilmemiştir. Osmanlı Döneminde antik ismi unutulan ve "Eski Antalya" olarak adlandırılan kentin bu süre boyunca yerleşim görmemiş oluşu, kentteki yapıların büyük oranda sağlam olarak kalmasında büyük rol oynamıştır.

Kent 16.y.y.'da ilk olarak deniz yoluyla bölgeye gelen gezgin ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir[1]. Örneğin Antalya'dan Manavgat'a kara yolu ile giden Evliya Çelebi Side'den bahsetmezken Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye adlı eserinde Side ve çevresinin bir haritası bulunmaktadır[2].

Avrupa'lı gezgin ve araştırmacıların bölgeye geldikleri 19. yüzyılda kentte ilk bilimsel çalışmalar başlamıştır. İlk olarak 1809 yılında Fransız konsolosu L. A. O. Corancez[3] "Sataliadan" olarak anılan antik şehrin Side olduğunu saptamıştır[4]. Şehrin anıtları, yazıtları ve sikkeleri inceleyen Corancez'in çalışmasında verdiği bilgiler karışıktır[5]. Ancak eserinde şehrin anıtlarıyla birlikte yazıtlar ve sikkelerden de bahsetmesi bilimsel açıdan önem taşımaktadır.

1812 yılında İngiliz kaptan Fr. Beaufort[6] şehirde araştırmalar yapmıştır. Deniz haritası oluşturma konusundaki çalışmaları sırasında Beaufort, Anadolu'nun güney kıyılarına uğramış ve o dönemde halen "Eski Antalya" olarak adlandırılan kentin antik isminin Side olduğunu kentte bulduğu bir yazıt sayesinde kanıtlamıştır. Side'de yaptığı çalışmalar sırasında kentin planını oluşturan Beaufort, bunun yanısıra tiyatronun diazomasının detaylı bir çizimini de vermiştir (Resim 8). Surlar, agora, tiyatro gibi belli

[1] Arif Müfid Mansel (1978), *Side 1947 - 1966 Yılları Kazıları Ve Araştırmalarının Sonuçları*, TTK Basımevi Ankara, s. 325.
[2] Mansel (1978), s.325.
[3] L. A. O. Corancez (1816) *Itinéraire d'une partie peu connue de l' Asie Mineure*, s.373-383.
[4] Mansel (1978), s. 326.
[5] Mansel (1978), s. 326.
[6] Francis Beaufort (1818). *Karamania, or a brief description of the South coast of Asia Minor*, London, s. 146-162.

başlı yapılar hakkında ilk detaylı bilgiler bu çalışma kapsamında bilim dünyasına sunulmuştur. Bunun yanısıra Beaufort Roma dönemi tiyatro yapısının dış galerilerinin üzerindeki haç betimlemelerinden yola çıkarak bu yapının Hristiyanlık döneminde onarım gördüğünü de saptamıştır.[7]

Beaufort'un araştırmasından kısa bir süre sonra bölgeye gelen iki gezgin-araştırmacı Ch. R. Cockerell[8] ve M. Leake[9]'ın Side'ye uğradığını gezi notlarında verdikleri kısıtlı bilgilerden anlamaktayız. Bu dönemde kent hakkında çalışan araştırmacılar arasında Cramer'de bulunmaktadır. 1832 yılında Cramer kenti tanıtırken antik kaynaklar ve Beaufort'un çalışmasındaki notlardan yararlanmıştır.[10]

1839 yılında bölgeye gelen Ch. Fellows, kent hakkında ilk elden verdiği ayrıntılı bilgiler ile kente dikkatimizi çekmektedir. Side hakkında daha çok kendi kişisel gözlemlerine dayanarak bilgiler veren Fellows'un bu çalışması ayrıca Beaufort'un verdiği bilgilerin doğruluğunu saptaması açısından da önem taşımaktadır. Ancak kentin yapıları ve heykeltıraşlık eserleri hakkındaki gözlem ve değerlendirmeleri günümüzde elde edilen veriler büyük oranda değişiklik göstermektedir.[11]

1842 yılında E. T. Daniel bir süre Side'de bulunmuş ve Beaufort'un anlattıklarıyla mevcut kalıntıların ne derece örtüştüğünü incelemiştir.[12] Malarya sebebiyle Antalya'da hayatını kaybeden araştırmacının incelemeleri birlikte seyahat ettiği T. A. B. Spratt ve E. Forbes[13]'in eserlerinde yer almaktadır.

Fransız araştırmacı Ch. Texier 1862 yılında yayınladığı eserinde[14] Side'de daha önceleri yapılmış olan tarih ve arkeoloji araştırmalarının bir özetini vermiştir.[15] Bu özete

[7] Beaufort (1818), s.146.
[8] Ch. R. Cockerell (1903) *Travels in Southern Europe and the Levant (1810-1817)*, London.
[9] M. Leake (1824), *Journal of a tour in Asia Minor*, London.
[10] J.A. Cramer (1832), *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford, s. 284-285.
[11] Fellows, kentte görülen yapıların tümünün Roma dönemine ait olduğunu ve heykeltıraşlık eserlerinin de kaba bir üslupta yapıldığını yazmıştır. Bkz. Ch. Fellows (1839), *A journal written during an excursion in Asia Minor*, London.
[12] Mansel (1978), s.327.
[13] T. A. B. Spratt; E. Forbes (1847) *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, London.
[14] Ch. Texier (1862) *Asie Mineure, Description geographique et archeologique*, Paris.
[15] Mansel (1978), s.327.

araştırmacının Side hakkında yaptığı tek çalışma diyebiliriz. Çünkü Texier 1834 ve 1836 yıllarında Pamphylia'ya uğramış fakat Side üzerinde durmamıştır[16].

1863 yılında Fransız mimar P. Trémaux[17] Side' ye gelir. Ancak kaleme aldığı eserin levhalar cildi yayınlanmış fakat metni yayınlanmamıştır. Bu eserde de kent ve kentte bulunan anıtlara ait planlar, özelliklede Nympheum yapısının plan ve restitüsyon çalışması oldukça önemlidir.[18]

19. yüzyıl bölgedeki çalışmaların en önemlisi Avusturya'lı K.G. Lanckoronski tarafından oluşturulan ve Arkeolog E. Petersen, mimar-ressam G. Niemann, topograflar ve teknik ressamlardan oluşan bir heyet ile yapılmıştır. Lanckoronski ve ekibi 1884 ve 1885 yıllarında Pamphylia ve Pisidia bölgelerindeki önemli antik kentlerde uzun süreli bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarını iki ciltlik bir çalışma halinde yayınlayan Lanckoronski, Side'de yaptığı araştırmanın sonuçlarını 1.cildinde ele almıştır.[19] Kentten bahsettiği bölümde bulunan kentin topografik planı ve yapıların rölövelerin bazıları, genel hatlarıyla, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır (Resim 9). Ekibin kentte saptadığı yazıtların ve yapıların ayrıntılı betimlemesinin de bulunduğu çalışma 1885 yılında Niemann'ın burada hastalanması ve çalışmasını bırakmasına sebep olması nedeniyle eksik kalmıştır.[20] Diğer anıtlar ve heykeltıraşlık eserlerini ise Petersen tek başına incelemiştir.[21] Lanckoronski ve ekibinin çalışması bu nedenlerle yarım kalmasına karşın, kentin Hristiyanlık dönemi yapılarından biri olan AA Bazilikasının içindeki "Küçük Liman Kilisesi"nin planı ve yapı hakkında ilk bilgilerin verilmesi bakımından da önem taşımaktadır.

1900'lü yıllara doğru geldiğimizde Pamphylia bölgesinin Hristiyanlık dönemiyle ilgilenen H. Rott'un çalışmasını görmekteyiz.[22] Rott, yapılar hakkında bilgi verirken o dönemde kentin durumunda bölgeye gelen Girit'li göçmenlerin de etkisiyle nasıl

[16] Mansel (1978), s.327.
[17] P. Trémaux (1863) *Exploration archéologique en Asie Mineure,* Paris.
[18] Mansel (1978), s.327.
[19] K. G. Lanckoronski (1890) *Stade Pamphyliens und pisidiens*, Wien.
[20] Mansel (1978), s.327, 328.
[21] Mansel (1978), s.328.
[22] H. Rott (1908) *Kleinasiatische Denkmaler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig.

değişiklikler olduğundan bahsetmektedir. Göçmenlerin, kentin içinde evlerini inşa ederken antik mimari blokları, yapı malzemesi olarak kullanmaları Rott'un bazı yapıları eskisinden daha yıkık ve tanımlanması daha güç olarak bulmasına neden olmuştur.

1913'de R. Paribeni ve P. Romanelli'den oluşan İtalyan arkeoloji ekibi Antalya'dan Adana'ya kadar yaptıkları araştırma gezisinde Side'ye uğramışlardır. Bu ekip daha çok şehrin yazıtlarıyla ilgilenmiştir. Kentte bulunan ve Sidece- Grekçe yazılmış bilingual bir yazıt bu çalışma ile ilk defa bilim dünyasına tanıtılmıştır.[23] Birinci Dünya Savaşı sonunda bölgeyi işgal eden İtalyanlar araştırmalarına devam etmişlerdir.[24] Ancak Side bu araştırmaların dışında tutulmuştur. 1919 – 1922 yılları arasındaki bu çalışmalardan sonra, 1943 yılına kadar olan uzun süreçte bölgede herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

1943 yılı Eylül ayında Pamphylia bölgesindeki antik şehirleri araştırmak ve kazı olanaklarını değerlendirmek üzere Türk Tarih Kurumu; Arif Müfid Mansel ve yüksek mimar Halit Uluç'u bölgeye göndermiştir.[25] Yaptıkları gezinin sonuçlarını bir rapor haline getiren ekip bölgenin öneminden bahsetmiştir. Raporun TTK tarafından değerlendirilmesi sonucunda 1947 yılında Prof. Dr. Arif Müfid Mansel başkanlığında başlayan kazılar 1967 yılına kadar kesintisiz sürmüştür.[26] Bu çalışmalar sırasında kent planı da hazırlanmıştır (Resim 10).

Mansel'in başkanlığında yürütülen çalışmalar sırasında Side'de bulunan Bizans dönemi yapıları Semavi Eyice tarafından doktora tezi kapsamında incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu çalışmada kentte bulunan dinsel yapıların yanısıra profan yapılar ve çeşmeler de ele alınmıştır. Bu çalışmanın sonuçları Eyice tarafından yurtiçi ve yurtdışında yayınlanan çeşitli makaleler ile kapsamlı bir şekilde bilim dünyasına tanıtılmıştır[27].

[23] Paribeni – Romanelli (1914), s. 130.
[24] Mansel (1978), s.329.
[25] Mansel (1978), s.329.
[26] Mansel (1978), s.329.
[27] Eyice'nin yayınları için kaynakçaya bakınız.

Ölümünden kısa bir süre öncesine kadar kazı başkanlığına devam eden Mansel son yıllarını Perge kazılarına ağırlık vererek geçirdiğinden Side kazılarını Jale İnan üstlenmiştir. 1967 yılında Jale İnan tarafından Büyük Hamam yapısı kazılmıştır. Fakat Mansel'in 1975 yılındaki ani ölümü sonucunda Jale İnan Perge kazılarını üstlenmiş ve İstanbul Üniversitesi ekibi Side kentindeki aktif çalışmalarına ara vermişlerdir.

1975 yılından sonra ilk kazı çalışması 1982 yılında Dr. Ülkü İzmirligil danışmanlığında, Side Müzesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Tiyatroda yapılan bu kazı çalışmasının hemen arkasından, 1983 yılında Dr. Ülkü İzmirligil tarafından başlatılan kazı çalışmaları 2008 yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Ancak bu çalışmalar Side tiyatrosu ve çevresinde kazı, onarım ve düzenleme çalışmaları adı altında yapılmıştır.

2009 yılından itibaren Prof. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı başkanlığında yapılmaya başlanan kazı ve koruma çalışmaları halen devam etmektedir.

1.4. Pamphylia Bölgesi Tarihi Coğrafyası

Antik Dönem boyunca zaman zaman sınırlarında değişiklikler olan Pamphylia Bölgesi, coğrafi olarak kabaca Antalya Körfezi kıyıları ile kuzeydeki Toros Dağları arasında kalan alan olarak belirlenebilir (Resim 1). Calder ve Bean'in hazırladıkları Antik Dönem Anadolu haritasında Antalya Körfezinin batısında, yaklaşık İdyros'dan (Kemer Ayışığı Koyu) başlayan batı sınır, kuzeyde Toros dağlarının güney yamaçları boyunca ilerleyerek doğuda İotape'nin (Alanya/Aytap) batısına kadar uzanmaktadır (Resim 2). Shepherd'ın hazırladığı bir başka haritada ise Pamphylia'nın doğu sınırı Korakesion'un (Alanya) batısından geçmektedir (Resim 3). Strabon ise bölgenin en batıdaki kenti olarak Attaleia'nın hemen batısındaki Olbia'yı, göstermektedir ve Korakesion Pamphylia'nın değil Dağlık Kilikia'nın bir kentidir.[28]

Haritalar üzerinden bölgeye baktığımızda, Pamphylia'nın temelde iki farklı coğrafi özellik gösteren bölümden oluştuğu söylenebilir. Pamphylia'nın Attaleia'nın batısında

[28] Strabon, *Geographika*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul, 2000, XIV.4.1-2-XIV.5.1

kalan bölümü, kıyı ovalarının söz konusu olmadığı, dağların denizde sonlandığı ve oldukça engebeli bir topografyaya sahip olmasından dolayı, daha çok Lykia Bölgesi ile ortak coğrafi özellikler göstermektedir.

Atalleia'nın doğusunda kalan bölüm ise Toros dizisinin daha kuzeyden geçtiği, Akdeniz'e dökülen nehirlerin oluşturduğu –görece- geniş kıyı ovalarının tüm doğu bölümü kapladığı, düz ve geniş bir kıyı şeridi ile sonlanmaktadır. Doğu sınırından itibaren, yaklaşık bugünkü Gazipaşa'dan sonra, görüntü yine değişmekte ve coğrafya oldukça dar bir kıyı çizgisi ile devam eden, engebeli ve sarp bir topografik yapı sergilemektedir.

Pamphylia'nın doğusundaki ve batısındaki topografyadan tamamen farklı yapısı, bölgenin kentleşmesini de etkilemiştir. Batıdaki Lykia Bölgesinin oldukça yoğun girintili kıyı şeridi, çok sayıda doğal limanın oluşmasına yol açmış ve buna bağlı olarak da bölgede irili ufaklı çok sayıda kıyı kentinin kurulmasını sağlamıştır. Bölgenin asıl büyük kentleri ise hem kıyı ovasında kurulmuş hem de uygun birer limanları olan Myra ve Patara kentleridir.

Benzer bir durum doğudaki Kilikia Bölgesi için de geçerlidir. Dar ve engebeli kıyı şeridi, Lykia kadar girintili olmasa da çok sayıda kıyı kentinin kurulmasına olanak sağlamıştır. En önemli Kilikia kentleri Anemurium ve Seleucia küçük birer kıyı ovası üzerinde yer almaktadır. Sarus (Seyhan) ve Pyramus (Ceyhan) nehirlerinin oluşturduğu büyük delta ovasının olasılıkla büyük bir kısmını teritoriası içinde bulunduran Tarsus ise her dönem bölgenin en büyük kenti olarak kalmıştır.

Pamphylia Bölgesinde ise engebesiz kıyı şeridi, doğal limanların oldukça az olmasına yol açmış ve buna bağlı olarak da kıyı kentleşmesinin sayısının da az olmasına neden olmuştur. Katarraktes (Düden), Kestros (Aksu), Eurymedon (Köprüçay) ve Melas (Manavgat) ırmaklarının oluşturduğu kıyı ovaları bir bütün olarak, Pamhylia'nın merkez ve doğu bölümünü oluşturmaktadır. Pamphylia'nın düz kıyı şeridinde, doğal limana sahip Attaleia ve Side'nin, ırmak ağızlarında kurulmuş Magydos, Emporion, Seleukeia, Ptolemais gibi diğer küçük kıyı kentleri içinde öne çıkmalarını ve her dönem

önemli olmalarını sağlamıştır. Özellikle bir yarımada şeklinde denize uzanan ve yarımadanın en ucunda limanı olan Side, bölgenin en önemli kıyı ve ticaret kenti olarak nitelendirilebilir (Resim 4-5) .[29]

Pamphylia'nın bir diğer önemli kenti Perge, korunaklı bir akropole sahip olmakla birlikte, kıyıdan oldukça içeride yer almaktadır. Bölgenin diğer piskoposluk kentlerinden biri olan Syllion, tamamen dik bir yamacın üzerindeki düzlükte yer almakta ve bölgenin en korunaklı kenti durumundadır. Aspendos ve Lyrbe kentleri de bölgedeki diğer büyük sayılabilecek yerleşimlerden olup, yine kıyıdan oldukça içeride, Torosların kıyıya yakın, alçak yamaçlarında kurulmuşlardır.

Pamphylia'nın düz ve geniş kıyı ovası, tarımsal üretimin bölge ekonomisinde önemli bir yer tuttuğunu düşündürmektedir. Side'de Demeter Anarsitike (hububatı filizlendiren tanrıça) ve Zeus Halonites'e (harman yerlerinin koruyucu tanrısı) adanan yazıtlar, kente zirai üretime verilen öneme işaret etmektedir.[30] 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir yazıta göre, Suriye'ye giden Roma ordusuna lojistik destek Side üzerinden sağlanmış ve gemilerle *militaris annona* gönderilmiştir.[31]

Side ve Aspendos'un yamaçlarında bol miktarda zeytin ağacının dikili olduğu belirtilmektedir.[32] Aspendos'un kuzeyinde, Torosların güney yamacında kurulu olan ve aslında Pisidia Bölgesine bağlı Selge'nin, Eurymedon nehri üzerindeki bir köprü ile kıyı bağlantısının sağlandığı bilinmektedir. Selge'de üretilen zeytinyağı, şarap, kereste ve reçinenin de[33] en yakın büyük pazar olarak Aspendos'ta ticaretinin yapıldığı ileri sürülebilir. Selge ile aynı topografik özelliklere sahip olan Pamphylia'nın yamaç bölgelerinde de benzer bir floranın olması gerektiği ve benzer tarımsal üretimin bölge içinde de gerçekleştirilmiş olabileceği de düşünülebilir. Nitekim Korakesion'dan

[29] S. Mitchell, (2001) *Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor Volume I The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford, , s. 238.
[30] A. Akdoğu vd. (2011) "Pamphylia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile Olan İlişkileri", *OLBA*, XIX, , 287-312, s. 291, d. not. 24.
[31] H.S. Öztürk, (2006), *M.Ö. II.-M.S. IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 84.
[32] Strabon, (2000), XII.7.1
[33] Süsen ağacından elde edilen reçinenin tapınaklarda buhur olarak kullanıldığı ve aynı zamanda merhem olarak tüketildiği belirtilmektedir. Bkz. Strabon (2000), XII.7.3

Mısır'a bal ve bol miktarda şarap ihraç edildiği bilinmektedir.[34] Bölgede ayrıca pamuk üretiminin yapıldığı ve hem hammadde olarak, hem de işlenmiş şekilde ihraç edildiği de Mısır papirüslerinden öğrenilmektedir.[35]

Ayrıca, Pamphylia'nın ticari ürünlerinin içinde güzellik, tuvalet ve eczacılık ile ilgili maddeler de sayılmaktadır.[36]

Bölgenin kuzeyindeki dağlık ve ormanlık alanın yaban domuzu ve Anadolu leoparı avlamak için kullanıldığı ve Anadolu leoparının gladyatör oyunları için bölge dışına ihraç edildiği antik kaynaklarda aktarılmıştır.[37] Pamphylia ormanlarından elde edilen kereste ve özellikle sedir, olasılıkla bir başka ihraç kalemini oluşturmaktadır. Gemi yapımı konusunda uygun kereste sağlayabilecek ormanlardan yoksun olan Mısır bu pazardaki en önemli müşteri durumundadır. Keresteler olasılıkla tersanesi olan en yakın limana, yani Korakesion ya da Side'ye getirilip, oradan ihraç ediliyor olmalıydı.[38] Nitekim Strabon, Marcus Antonius'un sedir ağaçlarından oluşan Hamaksia ormanlarını Kleopatra'ya hediye ettiğini belirtmektedir.[39]

Pamphylia'nın deniz ile olan bağlantısı, ekonomik anlamda denizin de bir üretim ve ticaret alanı olmasını gerektirmektedir. Denizden elde edilen balık ve tuz da bölgenin dış ticaret ürünleri arasındadır.[40] Köle ticareti ise özellikle Side'nin kentsel ekonomisinde çok önemli bir yer tutmuş olmalıdır.[41]

Pamphylia Bölgesinde madencilik yapıldığına dair bir bilgi elde edilememiştir. Ancak, komşu iç bölgelerde yapılan üretimin pazarlanması konusunda tercih edilen pazarlardan biri ya da dış satım söz konusu olduğunda gerekli olan çıkış noktalarına sahip olduğu söylenebilir. İkonion'un güney ve güneybatısında kalan alan bugünkü Beyşehir,

[34] Akdoğu vd.(2011), s. 293.
[35] Akdoğu vd.(2011), s. 294.
[36] C.E. Bosch, (1957), *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*, (Çev. Sabahat Atlan), TTK Ankara, s. 14, d.not. 7.
[37] Bosch (1957), s. 14, d.not. 7.
[38] Akdoğu vd.(2011), s. 294.
[39] Strabon (2000), XV.5.3
[40] Bosch (1957), s. 14, d.not. 7.
[41] Strabon (2000), XIV.3.2

Seydişehir ve Bozkır yakınlarındaki antik maden ocaklarından çıkarılan kurşun, çinko ve gümüş-bakır alaşımlarının Side'ye getirildiği ileri sürülmektedir.[42]

Pamphylia bir kıyı bölgesi olmasından dolayı, asıl ulaşım ve ticaret yolu olarak denizin kullanıldığı düşünülebilir. Side Pamphylia'nın Antik Dönem boyunca en büyük limanı durumunda olmuştur. Doğudan gelen gemiler için bir uğrak noktası olmasının yanında, doğrudan İskenderiye-Kıbrıs-Side bağlantısı, kıyıdan dolaşarak yapılan yolculuğa alternatif bir rotadır (Resim 6).[43] Antik Dönemde Side limanının aynı anda 25-30 gemi alabilecek kapasitede olduğu ve günlük ortalama 1000-1500 tonluk bir yük boşaltımı kapasitesi olduğu ileri sürülmektedir.[44]

Bununla birlikte, deniz yoluyla gelen yolcu ve ticari malların iç bölgelere ulaştırılması ve bunun yanında deniz yoluyla taşınacak olan ve iç bölgelerden gelen ürünlerin kıyıya ulaşabilmesi için, bağlantıyı sağlayan bir kara yolu ağının gerekliliği kaçınılmazdır.

Bölge içinde ana yol güzergahının doğu-batı aksında olması gerekmektedir. Batıdaki büyük merkez Attaleia'dan başlayan güzergah, doğuya doğru Perge üzerinden Sylion, Aspendos ve Side'ye ulaşmaktadır. Bu yol, büyük kentlerin denizden içeride olmasından dolayı Side'ye ulaşana kadar içeriden devam etmektedir. Side'nin doğusunda dağların denize yaklaşması ile sahil şeridinin daraldığı görülür ve yol da Side'den itibaren bir kıyı yolu olarak çalışmaktadır (Resim 2).

Attaleia'dan başlayan ve Side'de sonlanan bu bölge içi yolu, Side'de bulunan bir mil taşından anlaşıldığına göre, M.Ö. 129-126 yıllarında Asia Eyaleti başkenti Pergamon'u Side'ye bağlamak üzere yapılmış olan yolun Pamphylia içindeki bölümüdür.[45] Bu yol aynı zamanda Pamphylia'yı iç bölgelere bağlayan önemli yolların da ilkidir.

[42] H. Bahar ve K. Koçak, (2010), "Antik Dönemde Toroslar'daki Pb, Zn ±Ag±Cu±Sn Madenciliği", *Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c.25, s.3, 11-24, s. 21.

[43] P.R. Franke vd. (1989), *Side, Münzprägung, Inschriften und Geschichte Einer Antiken Stadt in der Türkei*, s. 54, Fig 34.

[44] P. Knoblauch, (1977), *Die Hafenanlagen und die Anschliessenden Seemauren von Side*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 43.

[45] G. Ünver, (2005), *Lykia ve Pamphylia'nın Latince ve Latince – Yunanca Çift Dilli Yazıtları Işığında Romalılaşma Süreci*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 95-96.; B.Takmer, - N. Tüner Önen, (2008), "Batı Pamphylia'da Antik Yol Araştırmaları: Via Sebaste'nin Perge-Klimaks rası Güzergahında Yeni Bir Yol Kalıntısı", *Adalya*, No. XI/2008, 109-114, s. 109-110.

Attaleia'dan kuzeybatıya doğru çıkan ve Döşemealtı Boğazından geçerek Pisidia yol ağı Via Sebaste'ye bağlanmaktadır.[46]

Side bölgenin en önemli liman kenti olmasından dolayı bir diğer Via Sebaste bağlantısı sağlayan ana yol Side'den kuzeye doğru uzanmaktadır.[47] Lyrbe üzerinden kuzeye doğru devam eden yol, Etenna'yı geçtikten sonra Caralis (Beyşehir) Gölünün doğusunda Via Sebaste'nin İkonion'a giden bölümüne birleşiyordu. Bu yol, M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Kilikia valisi Servilius'un kuzey seferi sırasında kullandığı güzergahtır.[48]

Daha ikincil derecede olmakla birlikte, Side'den çıkan iki yoldan ilki Aspendos üzerinden Selge'ye bağlanıyor ve Pisidia ulaşımını sağlıyordu. Diğer yol ise Melas Irmağının vadisi boyunca ilerledikten sonra yaklaşık olarak bugünkü Akseki-Manavgat yolu ile aynı güzergahı kullanarak İkonion bağlantısını sağlıyor olmalıydı (Resim 7).

Bölgedeki bir başka ikincil derecede sayılabilecek yol ise Perge'yi iç bölgelere bağlayan ve Kestros ırmağı vadisini takip eden yoldur. Perge'den başlayan yol, ırmak boyunca kuzeye ve Adada üzerinden Pisidia Bölgesinin içlerine kadar uzanmaktaydı. Bu yol, Aziz Paulus'un Anadolu seyahati sırasında takip ettiği, Perge'den başlayarak Pisidia Anthiochia'sında sonlanan güzergahı olmalıdır.[49]

1.5. Roma ve Bizans Döneminde Side

Antalya'nın yaklaşık 70 km. doğusunda, Akdeniz'e uzanan bir yarımadanın üzerinde yer alan olan Side'nin, kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir veri yoktur. Strabon Side'nin bir Kyme kolonisi olduğunu belirtir.[50] Büyük İskender'in Side'ye gelişi hakkında bilgi veren Anabasis, kente ilk gelen Kymelerin kısa sürede dillerini unuttuklarını ve yerel

[46] G. Ercenk, (1992), "Pamphylia Bölgesi ve Çevresi Eski Yol Sistemi", *Belleten*, Cilt LVI, Sayı 216, 361-371, s. 369.
[47] Ercenk (1992), s. 364.
[48] Öztürk (2006), s. 63, d.not 121.
[49] Ercenk (1992), s. 366-367.
[50] Strabon (2000), XIV.4.2

dili konuşmaya başladıklarını belirtir.[51] Bu durum, kentin Kymeliler tarafından kurulmadığını, Kymelerin kente göçmen olarak geldiklerini göstermektedir.[52]

M.Ö. 1. yüzyıl başlarında Pamphylia Kilikia Eyaletine bağlıdır. M.Ö. 47 yılında ise muhtemelen Kilikia Eyaletinden alınıp Asia Eyaletine bağlanmıştır. Bölge, M.Ö. 36 yılında Antonius tarafından Galatia Krallığına dahil edilmiştir.[53] M.Ö. 25 yılında Galatia kralı Amyntas'ın ölümü ile birlikte, Galatia Roma İmparatorluğunun bir eyaleti haline getirilir. Bu dönemde, Galatia'ya bağlı olan Pamhylia ayrılmış ve Roma'ya bağlı ayrı bir eyalet yapılmıştır. 43 yılında imparator Klaudius tarafından Lykia Pamphylia'ya bağlanmış ve Lykia-Pamphylia Eyaleti kurulmuştur. [54]

Pamphylia, imparator Galba (68-69) tarafından tekrar Galatia'ya bağlanmış ancak, hemen arkasından imparator olan Vespasianus (69-79) tarafından yeniden Lykia-Pamphylia Eyaleti oluşturulmuştur. Son olarak imparator Markus Aurelius (161-180) döneminde Pamphylia senatoya bağlı bir eyalet haline getirilmiştir.[55]

3. yüzyılın ortalarında Gotların tüm Anadolu kıyılarını kapsayan akınları başlamıştır. 269 yılında Gotların Pamphylia kıyılarına kadar ilerledikleri görülmektedir.[56] Gotların bu saldırıları sırasında Side de kuşatılmıştır.[57] Bu yüzyılda Pamphylia Roma için bir kışlık karargah ve İsaurialılara karşı yapılan seferlerde de bir üs olarak kullanılmıştır. Side, bu dönemde İmparator Probus'un (276-282) karargahını kurduğu kent olmuştur.[58]

Bölgedeki Sasani ve Got saldırıları sırasında imparatorluğun harekat üssü durumunda olan Side, 270-282 yılları arasında imparatorluktan üç kez asillik, altı kez de neokorluk ünvanı almıştır. İmparator Probus tarafından da metropolis yapılmıştır.[59]

---

[51] Arrianos, (2005), *İskender'in Sefereri(Aleksandrou Anabasis)*, (Çev. F. Akderin), İstanbul, I.26.4.
[52] Bosch (1957), s. 17.
[53] A. Pekman, (1989), *Son Kazı ve Araştırmaların Işığı Altında Perge Tarihi*, Ankara, s. 27-28.
[54] Bosch (1957), s. 46-47.
[55] Bosch (1957), s. 47.
[56] Ammianus Marcelinus, (2004), *The Later Roman Empirei (A.D. 354-378)*, (Çev. W. Hamilton), Penguin Books, London, 31.5.16.
[57] Nollé, J. (1993a), *Side im Altertum,* Geschichte und Zeugnisse, Band I, Bonn, s. 168.
[58] Öztürk (2006), s. 83.
[59] Hellenkemper, H.-Hild, F. (2004), *Tabula Imperii Byzantini, Band 8, Lykien und Pamphylien*, Wien, s. 374.

354 yılında yeni bir İsauria isyanı söz konusudur. İsaurialılar Pamphylia ve Kıbrıs arasındaki deniz ulaşımını engelledikten sonra Lykaonia, Pamphylia ve Lykia'yı istila ederler. Pamphylia'da bulundukları sırada, Side yakınlarında kışlık karargah kurmuş olan I, II ve III numaralı İsauria Lejyonları tarafından yenilgiye uğratılırlar.[60]

386 yılında paralı asker olarak Phrygia'ya yerleştirilen Ostrogotlar ve Gruthungiler ayaklanarak Pisidia Bölgesine kadar inerler. Bu topluluklar 399 yılında, Eurymedon ve Melas ırmakları arasında bir yerde, Selge halkı içinden oluşturulan milis güçleri tarafından durdurulurlar.[61]

Side'nin Hıristiyanlık tarihinin başlangıcı konusunda net bir tarih yoktur. Le Quien'in yayınında Side piskoposluk listelerinin ilk sırasında adı geçen Nestor'un,[62] aslında Perge piskoposu olduğu daha sonraki araştırmacılar tarafından ortaya koyulmuştur.[63] Side'li bir eirēnarkhēs tarafından Magydos'ta tutuklanan Nestor vali tarafından yargılanmak üzere Perge'ye götürülmüştür.[64] Nestor'un Magydos'taki evinde tutuklanmasından dolayı Perge'nin değil Magydos'un piskoposu olması gerektiği de ileri sürülmektedir.[65]

Kaynaklardan ulaşılan en eski Side piskoposu olarak Xenephon'un adı geçmektedir ve 3. yüzyılda görev yaptığı bilinmektedir.[66] 3. yüzyılda yaşamış ve Diokletianus döneminde marty olmuş, Lykia'nın bilinen ilk piskoposu olan Methodios'un da Side'de görev yaptığı aktarılmaktadır.[67]

Diokletianus döneminde Side'de yaşanmış ve "dokuz martirler" adıyla literatüre geçmiş olan bir olayda, *Leontios, Attes, Alexander, Kindaios, Mnesitheos, Kyriakos, Minnaios,*

[60] Öztürk (2006), s. 88.; G. Ergin (2013), *Anadolu'da Roma Hakimiyeti, Direniş ve Düzen*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 267.
[61] Öztürk (2006), s. 90-91.; Levick, B. (1967), *Roman Colonies In Southern Asia Minor,* Oxford, s. 175.; Liebeschuetz, J.H.W.G. (2004), *Barbarians and Bishops, Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Clarendon Press, Oxford, s. 102.
[62] M. Le Quien, (1958), *Oriens Christianus I,* Graz, s. 995-997.
[63] Nollé (1993a), s. 186-190.
[64] Öztürk (2006), s. 156.
[65] Hellenkemper, H.-Hild, F (2004), s. 375.
[66] Hellenkemper, H.-Hild, F (2004), s. 375.
[67] Barnes, T. D. (1984), *Early Christianity and The Roman Empire*, London, s. 54.; Bracht, K. (2011), "Methodius von Olympus", *Reallexikon für Antilke und Christentum*, XXV, 768-784, s. 769.

Katunes ve Eukles adındaki biri marangoz, diğerleri çiftçi olan Hıristiyanların Artemis Tapınağındaki kült heykellerini tahrip ettikleri ve bunun üzerine de tiyatroda vahşi hayvanların önüne atıldıkları, hayvanların Hıristiyanlara dokunmadıkları ve sonrasında işkence ile öldürüldükleri anlatılmaktadır. Ancak, olayın Side'de geçtiği belirtilse de, Artemis Tapınağından dolayı, aslında Perge'de yaşanmış olabileceği de ileri sürülmektedir.[68]

Bunlara ek olarak, Diokletianus döneminde Side yakınlarındaki Talmenia adındaki bir köyden Kindaios, Bizye'de Sideli Severus ve Anazarbos'ta Sideli Probus'un martyr edildiği de bilinmektedir.[69]

327 yılında Kudüs'e hac ziyareti için yola çıkan imparatoriçe Helena Side'ye uğramıştır. Helena'yı onurlandırmak için kent tiyatroya bir heykelini koymuştur.[70]

325 Nikaia Konsilinde Side'nin temsil edilmediği belirtilmektedir.[71] Piskoposluk listelerinde ikinci sırada görülen Epidaurus adındaki piskopos, 314 ya da 358 yılında toplanan Ancyra synoduna katılmıştır.[72] 390-391 yılında İkonion piskoposu Amphilokius başkanlığında Side'de bölgesel bir synod toplanmıştır. 25 piskoposun katılımıyla gerçekleştirilen synod, Suriye kaynaklı Messalian tarikatı sorununu görüşmek için toplanmış ancak olasılıkla kesin bir çözüm üretilememiştir.[73]

Geç Antik Dönem boyunca Perge ve Side arasında eyaletin merkezi olma iddiası ve rekabeti sürmüştür. Hangi kentin eyalet merkezi olduğu tartışması ise sonuca bağlanabilmiş değildir. Nestor'un vali tarafından yargılanmak üzere Perge'ye götürülmesi, valinin Perge'de ikamet ettiğini düşündürmektedir. Ancak, Probus tarafından Side'nin metropolitliğe yükseltilmesi ise iki kent arasındaki "öncelik" tartışmasını kuvvetlendirmiş olmalıdır. Nikaia Konsilinde alınan ve Kalkhedon Konsilinde daha da netleştirilen bir karara göre bir eyaletin tüm yetkilere sahip yalnızca

[68] Nollé (1993a), s. 190-191.
[69] Nollé (1993a), s. 192-194.
[70] Mansel, 1978, s. 15.
[71] Mansel, 1978, s. 16.
[72] Le Quien, M. (1958), s. 997.
[73] Nollé (1993a), s. 140.

bir metropolisi ve bir metropoliti olabilirdi. Diğer kent yalnızca fahri bir statüye sahip olabilirdi. Ancak, Pamphylia'da hangi kentin asıl, hangi kentin fahri statüde olduğu belirsizdir. Kesin olan tek bilgi bölgenin Prima ve Secunda olarak ikiye bölündüğü ve dini erkin, bu iki bölgede Side ve Perge arasında paylaştırıldığıdır.[74]

Side'nin Ephesos ve Khalkedon Konsillerinde Pamhylia Prima metropolisi olarak temsil edildiği ve listelerde Perge'nin önünde olduğu bilinmektedir. 536 ve 553 Konstantinopolis Konsillerinde ise Perge Side'nin önünde yer almıştır. Ancak, daha sonraki konsillerin tümünde Side sıralamada Perge'den daha üstte görünmektedir.[75]

Epidaurus'un ardılı İoannes'in piskoposluğu döneminde presbyter olan Philippos'un adının daha öne çıktığı görülmektedir. Presbyter Philippos başarılı bir öğrenci olarak tanınmakta ve Hıristiyanlık tarihi başta olmak üzere, pek çok konuda çalışmalar yapmıştır. Philippos'un bu dönemde Konstantinopolis patriği İoannes Crysostomos ile yakın ilişkide olduğu da bilinmektedir.[76]

Geç Antik Dönemde Side'de eğitim konusunda Mısır ekolünün etkin olduğu düşünülmektedir. İskenderiye'de dini eğitim veren ünlü Rhodon, öğretisini Side'ye taşımıştır. Presbyter Philippos da Rhodon'un öğrencisi olmuştur. Bu dönemde kent olasılıkla bir eğitim merkezi durumundaydı. Philippos'un akrabası olan ünlü sofist Troilos ve yargıç Tribonian Side'de eğitim verdiği bilinmektedir.[77]

Side, 4. ve 5. yüzyıllardan itibaren paganizmin yasaklanması ve Hıristiyanlığın güçlenmesi ile yeni bir kent görüntüsüne hızla bürünmüş olmalıdır. Tapınakların atıl kalması ve kilise idaresine devri, kentin farklı alanlarında büyük boyutlu kiliselerin inşası büyük oranda 5. yüzyıl içerisinde gerçekleştirilmiş olmalıdır.

[74] Nollé, J., (1993b), "Die feindlichen Schwestern- Betrachtungen zur Rivalität der pamphylischen Städte", *Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, (Hrgs. Dobesch, G.-G. Rehrenböck), Wien, 297-317, s. 314-315.
[75] Hellenkemper, H.-Hild, F (2004), s. 374-375.
[76] Socrates (1853), *History of the Church*, VII.XXVII. Side piskopos listeleri için bkz. Ek. xx
[77] Nollé (1993a), s. 140.

6. yüzyılda, İustinianus döneminde Anadolu'nun büyük bölümünde kısa aralıklarla görülen depremler ve ardından yaşanan –başta veba olmak üzere- salgın hastalıklar,[78] özellikle kıyı kentlerinde belli oranda nüfus azalmasına ve kentlerin küçülmeye gitmesinde yol açmış olmalıdır. 541-542 yıllarında Akdeniz havzasında görülen vebanın Anthiochia'da 15 yıl içinde dört kez tekrarlandığı bilinmektedir. Liman kentlerinde %50 oranında bir nüfus kaybına yol açan veba salgınından[79] deniz yolu üzerindeki en önemli limanlardan biri olan Side'nin kurtulmuş olmasını düşünmek yanlıştır.

Özellikle veba salgınının, territoriasından beslenen kıyı kentleri için erzak tedariki konusunda ciddi oranda bir sıkıntının yaşanmasına yol açtığı da düşünülebilir. Bu durum, kıyı kentlerinin ekonomisinin de bozulmasını beraberinde getirmiş olmalıdır. Nitekim Myra'nın 542 salgını sırasında territoriasından yeterince erzak sağlayamadığı, iç bölgelerde yaşayan çiftçilerin mal satımı için kente inmek konusunda çekimser davrandıkları Aziz Nikolaos'un *vita*sından anlaşılmaktadır.[80]

6. yüzyılda yaşanan doğal afetlerin ve salgın hastalıkların Side nüfusunu önemli oranda azaltmış olması gerektiği, buna bağlı olarak da kent ekonomisinin de zarar gördüğü kabul edilebilir. Yüzyılın hemen arkasından başlayan Pers savaşları da yine kenti belli oranda etkilemiş olmalıdır. Heraklios Döneminde 622-623 yılında Persler Rodos'u ele geçirmişlerdir. Bu seferler sırasında Persler Pamphylia kıyılarına da ulaşmış olmuşlardır.[81] Ancak, Perslerin bu seferleri sırasında Side'nin ne oranda etkilendiği bilinmemektedir.

Heraklios döneminde Diocletianus döneminden beri süre gelen Diocesis Asiana adlı yönetsel bölüm değiştirilmiş ve *thema* sistemine geçilmiştir.[82] Yeni sistem içinde

[78] Prokopius İustinianus döneminde Antiochia, Selekuia ve Anazarbus'un depremlerle yıkıldığını ve ardından salgın hastalıkların başladığını belirtir. Bkz. Prokopius (2001), *Gizli Tarih*, (Çev. O. Duru), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 118.

[79] T.M.P., Duggan, (2004), "A Short Account of Recorded Calamities (earthquakes and plagues) in Antalya Province and Adjacent and Related Areas Over the Past 2.300 Years an Incomplete List, Comment and Obsevations", *ADALYA VII*, 123-162, s. 132.

[80] Sevcenko, I.-Sevcenko P.N., (1984), *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Hellenic College Press, s. 83-85.

[81] Foss, C. (1975), "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *The English Historical* Review, Vol. 90, No. 357, 721-747, s.725.

[82] Ostrogorsky, G. (1995), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, s. 89.

imparatorluğun asıl deniz gücünü oluşturan birimi, Anadolu'nun güney ve güneybatı kıyılarındaki Kibyraioton Themasıdır ve Side'de bu thema sınırları içinde yer almaktadır.[83]

Perslerin ardından Müslüman Arap devleti Bizans için yeni bir sorun olarak ortaya çıkar. Muaviye döneminde 647 yılında Arap orduları Anadolu içlerine kadar ilk kez ilerler. Kara ordusunun bu ilk istila hareketinden iki yıl sonra oluşturulan donanma ile Araplar Kıbrıs'ı ele geçirirler. Kıbrıs'ın alınması, Konstantinopolis'e giden yolda bir ara istasyon oluşturmak olarak okunabilir. Nitekim, 654 yılında Rodos tahrip edilir ve 655 yılında Lykia sahillerinde Bizans donanması tamamen yok edilir.[84]

Kıbrıs'ın Arapların eline geçmesinden sonra Pamphylia kentlerinin de sık sık saldırıya uğramış oldukları bilinmektedir[85]. 665 yılında Side, Attaleia ve Syllion Araplar tarafından kuşatılmıştır.[86] Ancak, bu saldırıların istila ya da işgal amaçlı değil, yağma amaçlı olması gerektiği düşünülmelidir. Özellikle batıya yapılan seferlerde Side ve Attaleia gibi liman kentlerinin, Arap donanmasının lojistik ihtiyaçlarını karşıladıkları limanlar olmalıdır.

6. yüzyılda nüfusu azalmış, ekonomisi kötüleşmiş ve küçülmüş bir Side'nin Arap donanmasına karşı ciddi bir tehlike oluşturamayacağı öngörülebilir. Bu nedenle Side'nin bu dönemde Arap tehlikesine karşı tamamen boşaltılmış bir kent olmak yerine, aralıklarla bölgeye gelen Arap donanması için tatlı su ve erzak sağladığı bir yerleşim olması daha muhtemeldir.[87]

---

[83] *Thema* sisteminin bu ilk döneminde imparatorluğun Anadolu'da bulunan toprakları sınırları yeniden çizilen bölgelere ayrılmış ve her bölgenin yönetimi *strategos* adında, askeri ve sivil yönetimi kendisinde barındıran yöneticilere devredilmiştir.

[84] Ostrogorsky, G. (1995), s. 108-109.

[85] Ruggieri, V.-Nethercott, F. (1986), "The Metropolitan City of Syllion and its Churches", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 36, 133-156, s. 136-140.

[86] Nollé (1993a), s. 142.

[87] Araplar Kıbrıs'ı ele geçirdikten sonra adanın valisi ile bir anlaşma yapmışlar ve Kıbrıs her iki grubun bir arada yaşadığı ve ticaretin devam ettiği bir serbest bölge durumuna dönüşmüştür. Bkz. Lopez, R. S. (1959), "The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 13, 67-85, s. 74. Bu durum, savaş sırasında dahi ticaretin belli oranda da olsa önemini koruduğunu göstermektedir. Ayrıca, Arapların tüm Bizans topraklarını işgal etmek gibi bir kaygılarının olmadığı, bunun için gerekli sivil nüfusun zaten bulunmadığı ve asıl amacın Konstantinopolis'i ele geçirmek olduğu bilinmektedir. Arapların kıyı yerleşimlerindeki faaliyetleri daha çok gerekli lojistiği sağlamak üzerinden gerçekleşmiş olmalıdır. Kıyıların büyük oranda boşaldığı ve

Arap akınlarının söz konusu olduğu 7. yüzyıl ortası ile –azalmış olmakla birlikte- 10. yüzyıl ortasına kadar olan süreçte Pamphylia Bölgesinin tek büyük kentinin Attaleia olduğu görülmektedir. Perge 8-9. yüzyıllarda terk edilmiş durumdadır. Aspendos kale olarak varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır. Benzer şekilde Syllion da bir garnizon kenti görünümündedir. Side ise oldukça küçülmüş ancak hala az sayıda da olsa nüfus barındıran bir yerleşim durumuna dönüşmüştür.[88]

9. yüzyıl sonunda Side piskoposu Eustatius'un Kaesarialı piskopos Arethas'tan başka bir şehre atanmasını ister. Bu durum Side'nin bu dönemde oldukça kötü durumda olduğunu ya da nüfusunun oldukça azaldığını gösterebilir.[89]

10. yüzyılda Konstantin Porphyrogenetos Side'yi Kibyraioton Theması içinde sayarken, kentten korsanların yaşadığı yer olarak söz eder.[90] Bu tek cümlelik bilgi, bu dönemde Pamphylia sahillerinin çok da güvenli sular olmadıklarını düşündürebilir. Bunun nedeni, Arap akınları ile başlayan kargaşa olmalıdır.

11. yüzyılda Side piskoposu olarak görev yapan İoannes'in Konstantinopolis'te yaşadığı görülmektedir. Zonaras'a göre İmparator Mikhael Dukas (1071-1078) devlet işlerinde yeteneksiz olduğu için yönetim görevini Side piskoposu İoannes'e bırakmıştır. İoannes bu görevi İmparator Nikephoros Botaneiates (1078-1081) döneminde de sürdürmüştür.[91] Attaleiates'e göre ise imparator yönetim işlerinde kendisine yardımcı olması için, diğer adaylar arasında aklı başında olmak ve yeteneklilik yönünden en iyi, soylu karaktere sahip, erdemli ve her konuda ılımlı bir insan olan ve *Protosygkellos*'ların (patriğin özel danışmanları) birinci başkanlığını yapan Side piskoposu İoannes'i görevlendirmiştir.[92]

---

nüfusun iç bölgelere çekildiği gerçeğini yadsımamakla birlikte, tümden yağmalanmış, boşaltılmış uzun bir kıyı şeridinin Arapların da seferini zorlaştıracağı gerçeği de dikkate alınmalıdır.

[88] Foss, C. (1996), "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age", *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, IV-1-61, s. 4.

[89] Foss, (1996), s.46.

[90] Konstantin Porphyrogenetos (1588), *De Thematibus*, (Latince Çev. Bonauenturæ Vulcanii), Leyden, s. 30.

[91] İoannes Zonaras, (2008), *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, s. 141,156

[92] Mikhael Attaleiates, (2008), *Tarih*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, s. 184-185.

12. yüzyılda Arap coğrafyacı İdrisi, Side'nin durumu hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Hicri 548 yılında (m. 1154) Side'yi gören gezgin, kentin yıkık ve harap bir durumda olduğunu, çok az insanın yaşadığı kentin halkının da "Yeni Antalya"da bir tepenin üzerine yerleştiklerini belirtir.[93]

1221 yılında Kalonoros'un alınmasından sonra sahil kesimiyle birlikte Side'de Selçukluların eline geçmiştir. Bunun sonucunda metropolitlik yerleşimi geçici olarak kullanılmaz olmuştur.[94]

1315 yılında Side'ye yeniden piskopos atandığı görülmektedir. Yeni atanan Side piskoposu kente geldiğinde, kötü ekonomik durumdan dolayı Syllion ve Leontopolis'in yönetimini de almıştır.[95] 1339 yılında Kyrillos Side piskoposu olarak atanmıştır ve Konstantinopolis'te bir synoda katlmıştır.[96] 1369 yılında ise Side metropolitliğine Rodos ve Kiklad adaları, ekonomik durumu düzeltebilmek amacıyla eklenmiştir. Ancak, yüzyılın sonuna gelindiğinde Side'nin durumu umutsuz haldedir.[97] 1397 yılında ise kent artık Attaleia'ya bağlı durumdadır.[98]

Bizans'ın elinden çıktıktan sonra da en azından 14. yüzyıla kadar, artık kent görüntüsüne ve işlevine sahip olmayan Side'de küçük bir Hıristiyan topluluğun yaşamaya devam ettiği düşünülebilir. Ruggieri bu durumun kanıtı olarak piskoposluk metinlerinde "paganlarla birlikte yaşamak" bahislerinin geçmesini göstermektedir.[99] Kentte bugüne kadar yapılan kazılarda Selçuklu ve Osmanlı varlığı, mimari olarak kanıtlanamamışsa da, sikke buluntularının tarihinin 16. yüzyıla kadar çıkması, bir Türk yaşantısının varlığını ortaya koyar. Mimari bir verinin olmaması, bu yaşantının yerleşik olmaktan ziyade, belki göçebelerin kışlak olarak kullandıklarını ya da büyük gemilerin

[93] İdrisi, (1975), *Kitab Nuzhat al-Mustaq, (La géographie d'Edrisi)*, (Fransızcaya Çev. Pierre-Amédée Jaubert), Philo Press, Amsterdam, s. 134.
[94] Hellenkemper-Hild, (2004), s. 379.
[95] S. Jr. Vryonis, (1971), *The Decline Of Medival Hellenism in Asia Minor and The Process of Islamization From The Eleventh Through The Fifteenth Century*, London, s. 315.
[96] Ruggieri, 1995, s. 100.
[97] Vryonis, Jr. (1971), s. 315.
[98] Ruggieri, 1995, s. 101.
[99] Ruggieri,1995, s. 102.

yanaşmasına olanak tanımasa da, limanının kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.[100]

[100] Kentteki Türk dönemi sikkeleri 12. yüzyıldan 16. yüzyılın başına kadar, neredeyse kesintisiz olarak, takip edilebilmektedir. Sikkeler için bkz. S. Atlan, (1967), *Side'nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar - Untersuchungen über die sidetischen Münzen des V. und IV. Jahrhunderts v. Chr.,* s. 95-98.

2. Side Antik Kenti Bizans Dini Yapıları Kataloğu

2.1. Piskoposluk Sarayı (Resim 11)

YERİ

Piskoposluk Sarayı olarak adlandırılan yapı kompleksi kentin doğusunda, Hellenistik Dönem surunun batısında yer almaktadır. Saray, Side'nin ana sütunlu caddesine (C), Hellenistik Dönemde yapılmış Batı kapısının yaklaşık 50 m. batısında bağlanan diğer sütunlu caddenin (B) güney ucuna yapılmıştır (Resim 10)

PLAN [101]

Yaklaşık 286 x 123 m. ölçülerinde, doğu ve kuzey bölümleri büyük oranda bugüne ulaşamamış olan, dikdörtgen bir çevre duvarı, yapı kompleksini sınırlandırmaktadır. Alanın yaklaşık olarak kuzey yarısını transeptli bazilikal planlı kilise, kiliseye bağlı vaftizhane, trikonkhos planlı yapı ve diğer mekanlar kaplamaktadır.

Çevre duvarının belirlediği büyük dikdörtgen alanın güney yarısının batı bölümünde ise küçük kilise ile birlikte, ona bağlı diğer mekanlar yer almaktadır. Bu yapı grubunun doğusunda ise bugün zeytinlik olarak kullanılan ve yapı bakiyesi barındırmayan geniş bir boşluk, kompleksin bahçesi olarak değerlendirilebilir.

Bu bölümde kuzeyde yer alan kilise, vaftizhane ve trikonkhos planlı yapı ayrı ayrı ele alınacaktır. Alanın batı bölümünü kaplayan ve birbirlerine bağlı pek çok mekandan oluşan yapı grubu ise tek bir ara başlık altında anlatılacaktır.

[101]Mekanlar daha önce Mansel'in verdiği numaralar takip edilerek sırasıyla tanımlanmıştır.

2.2.1. Piskoposluk sarayı kilisesi (1 No lu yapı) (Resim 12)

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş transeptli bazilikal planlı kilise dıştan, yaklaşık 55.40 x 31.78 m. ölçülerindedir. Doğuda yer alan transept kolu ise yaklaşık 43.39 x 11.61 m. ölçülerindedir. Kilisenin batısında bir narteksi ve atriumu vardır.

Naos stylobat üzerine yerleştirilmiş onüçer sütundan oluşan iki sütun dizisi ile ve yan neflerin dışında yaklaşık 1.20 m. yüksekliğindeki duvarlarla beş nefe ayrılmıştır. Güney iç duvarın batısında, 1.50 m. genişliğinde bir açıklık yer almaktadır. Nefler, doğuda birer T paye ile sonlanmaktadır. Naosa giriş, batıda yan nef eksenlerinde yer alan birer kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Orta nefin batısında ise üç kapı açıklığı vardır. 39.47 m. uzunluğundaki orta nef, doğu uçta 9.92 m., batı uçta ise 10.09 m. genişliğindedir.

Güney nef doğuda 4.13 m., batıda ise 3.95 m. genişliğindedir. Kuzey nef ise doğuda 3.39 m ve batıda 3.96 m. genişliğe sahiptir. Güney dış nef doğuda 4.91 m., batıda 5.09 m. genişliktedir. Kuzey dış nefi ayıran duvar yaklaşık ortasından hafifçe güneye doğru açı yapmaktadır ve nefin doğu ve batı uçları yaklaşık 4.91 m.'lik genişlikle diğer neflerin aksine, eşitlik göstermektedir.

Naosun doğusunda yaklaşık 43.39 x 11.61 m. ölçülerinde dikdörtgen ve dışa taşkın bir transept yer almaktadır. Transeptin güney kolu toprak dolgusu altında kaldığından, sınırları tam olarak tespit edilememiştir. Kuzey transept kolunun sonunda, batıya açılan bir kapı açıklığı vardır. Batıya açılan bu kapının tam karşısında ve kuzey dış nef ekseninde iki kapı açıklığı ile transept, doğusundaki iki ucu apsidal olan kuzey-güney doğrultusundaki dar ve uzun mekana açılmaktadır.

Orta nefin doğusunda, transept kolunun ötesinde apsis yer almaktadır. Dıştan üç cepheli olan apsis, içten merkezleri farklı olan yarım daire formlu iki ayrı yay ile şekillenmiştir. Mevcut durumunda apsiste pencere açıklıklarının varlığına dair mimari bir iz görülememektedir.

Kilisenin kuzeyinde bulunan trikonkhos planlı yapının güney duvarı, doğu ve batısından yer yer açı yapan bir duvarla transept kolunun kuzeybatı köşesine ve narteks duvarına bağlanmaktadır. Sonradan eklenen bu duvar, kilisenin kuzeyinde ortalama 5.60 m. genişlikle nef genişliklerine yakın ölçülerde bir koridor oluşturmaktadır. Koridor, doğu ucunda yer alan bir kapı açıklığı ile transepte bağlanmaktadır.

30.68 x 5.60 m. ölçülerindeki narteksin kuzey duvarı ve batı duvarının kuzey yarısı bugüne ulaşamamıştır. Mevcut durumdan anlaşıldığına göre güney neflerin eksenlerinde birer kapı açıklığı, narteksi atriuma bağlamaktadır. Orta nef ekseninde yer alan üç kapı açıklığının karşılığında tek bir kapı atriuma açılıyor olmalıdır. Narteksin doğu bölümünde de nef eksenlerinde birer kapı açıklığının atriuma bağlantıyı sağlıyor olduğu düşünülebilir. Narteksin içinde kilisenin ana giriş kapısına ait olması muhtemel, haç bezemeli mermer bir arşitrav bulunmaktadır (Resim 103).[102] Arşitravın taşıyıcı söveleri de yine narteks içinde yıkık durumdadırlar.

Atrium yaklaşık 31.70 x 19.10 m. ölçülerinde, düzgün olmayan dikdörtgen bir plana sahiptir. Oldukça harap durumda ve kısmen bugüne ulaşmış olan kuzey ve güney duvarları ortalama 0.40 m. yüksekliktedir. Doğusunda narteks ile sınırlanan atriumun batı duvarını, olasılıkla Roma dönemine ait olan bir yapının batı cephesi oluşturmaktadır. Atriumun doğusunda, narteks duvarından 4.78 m. uzaklıkta, 0.80 m. genişliğinde bir stylobat büyük oranda korunmuş halde bugüne ulaşmıştır. Kuzeyde batıya doğru köşe yapan stylobat, atriumda bir portikonun olması gerektiğine işaret etmektedir.

Atriumun batı duvarının önünde, duvara bitişik durumda bazı mimari elemanlar ilgi çekicidir. Batı duvarın kuzey köşesinden 4.70 m. uzaklıkta görülen 0.60 m. kalınlığında bir duvar parçası, stylobatın kuzey köşesini karşılamaktadır. Aynı özelliklerdeki bir diğer duvar parçası ise atriumun güney köşesinden 5.65 m. uzaklıktadır ve olasılıkla stylobatın bugün görülemeyen güney köşesini karşılamalıdır.

[102] Söz konusu arşitrav, ilerleyen bölümlerde ayrıca konu edilmiştir.

Batı duvarda yer alan bu iki kısa duvar parçasının arasında, ortalama genişlikleri yaklaşık 2.00 m. ve uzunlukları yaklaşık 1.30 m. olan ve birbirlerinden ortalama 1.80 m. uzaklıkta dört kütlesel duvar parçası görülmektedir. Atriumdan kuzeye açılan bir kapı açıklığına rastlanmamıştır. Ancak, doğu uçta düzgün olmayan bir şekilde sonlanan kuzey duvarın –olasılıkla toprak altında kaldığı için- izlenemeyen bölümünde bir kapı olmalıdır. Doğuda nartekse bağlanan atriumun güneydeki 4a mekanına bağlantısı ise güney duvarın doğusundaki bir kapı açıklığı ile sağlanmaktadır.

MALZEME-TEKNİK

Çift yaydan oluşan apsiste dış yay, 4.18 m. kotuna kadar korunmuştur (Resim 13). Kaba yonu kireç taşı ve moloz taşlardan yapılmış ve düzgün olmayan bir örgü göstermektedir. Apsisin dış cephesi ise büyük boyutlu düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Kısmen görülen iç yüzeyde, duvara harçla tutturulmuş küçük bir mermer kaplama parçası görülmektedir. İçte yer alan diğer yay ise 2.11 m. kotundadır ve mevcut durumdan anlaşıldığı kadarıyla yayın üst kısmı, bir platform oluşturacak biçimde düzdür (Resim 14). Dıştakinden farklı olarak küçük boyutlu kesme kireç taşı bloklarla örülmüş olan iç yayın yüzeyinde görülen küçük bir fresko parçası, apsis iç yayının fresko ile bezenmiş olduğunu göstermektedir (Resim 15). Ancak, iç yüzeyde sıvası dökülmüş olan bölümlerde görülen delikler, daha önce mermer kaplama olduğunu ve sonradan sıvanarak fresko ile bezenmiş olduğunu gösterir. İç yayın üstündeki düz bölümde kalan harcın üzerinde, düzgün taş ya da tuğlaların olduğunu gösteren izler görülebilmektedir.

Mevcut durumda, apsis pencerelerinin varlığına dair bir iz yoktur. Apsis içindeki yoğun toprak ve taş dolgunun, apsis yarım kubbesinin yıkıntısı olduğu anlaşılmaktadır. Yıkıntı arasında görülen apsis yarım kubbesinin yüzeyinde yer alan renkli tesseralar, kubbenin mozaik ile kaplanmış olduğunu göstermektedir. Ancak kalan parça, bezemenin niteliğine dair bir ipucu vermez.

Apsisin kuzey ucunda iç yüzey kısmen görülebilmektedir ve toprak dolgusunun altında bir synthrononun olmadığı söylenebilir.

Transeptin kuzey bölümü büyük oranda bugüne ulaşabilmiştir ve doğu duvarın moloz taşlarla düzensiz bir şekilde örüldüğü görülebilmektedir. Naosun kuzey ve güney duvarı da yine düzensiz moloz taş örgüdür ve 0.50 m. kalınlıkları ile zayıf duvarlar oldukları söylenebilir (Resim 16). Kuzey duvar 1.79 m. ve güney duvar 2.80 m. yüksekliğe kadar korunmuştur.

Dış nefleri yan neflerden ayıran duvar ise, düzgün kesilmiş, büyük kireç taşı bloklarla örülmüştür. Devşirme oldukları anlaşılan taşlarla örülmüş bu duvarlar 1.15 m. yüksekliktedirler (Resim 17).

Devşirme oldukları anlaşılan 0.70 m. kalınlığındaki stylobatlar, yapının ana taşıyıcı elemanları olan sütunları taşımaktadırlar (Resim 18). Kireç taşından yapılmış olan sütunlar da devşirme olmalıdır. Aynı şekilde, kireç taşı malzemeden yapılan sütun kaideleri, sütun başlıkları ve başlıkları birbirine bağlayan arşitravlar da daha eski bir Roma yapısından devşirilmişlerdir.

Naosun bittiği ve transeptin başladığı yerde bulunan T payelerden güney içte bulunan 5.15 m. yüksekliğindedir ve büyük oranda ayaktadır (Resim 19). Paye düzgün kesilmiş kireç taşı bloklarla yapılmıştır ve derz aralarında yer yer tuğla parçaları görülmektedir. Payenin kuzey yüzünde templona ait taş elemanların yerleştirildiği yuvalar görülebilmektedir (Resim 20). Diğer üç T paye ise büyük oranda yıkılmış ve kısmen yerlerinden kaymış durumdadır.

Orta nefin doğusundaki T payelerin arasında ve kuzey iç paye ile apsis yayı arasında bema stylobatı kısmen görülebilmektedir. Var olan stylobat parçaları kireç taşından yapılmışlardır.

Apsisin önünde, kuzey yanında bulunan ve zafer kemerini taşıyan sütunun kaidesi olarak kullanılmış olan postament de mermerden yapılmıştır ve devşirmedir (Resim 21). Güney taraftaki postament ise toprak dolgu altında kaldığından dolayı görülememektedir. Zafer kemerine ait 1.00 m. kalınlığındaki sütun parçaları transept içinde dağılmış durumdadır ve kireç taşından yapılmışlardır (Resim22). Bu sütunlara

ait korint tipteki devşirme sütun başlıkları transept ve naos içinde dağınık durumdadır (Resim 23).

Orta nef ve iç yan neflerin zeminleri büyük kesme kireç taşı bloklarla döşenmiştir (Resim 24). İki dış yan neflerin zeminleri ise 1.15 m. kotuna kadar toprak doludur ve zemin döşemesi görülememektedir.

Narteks duvarları kısmen ayaktadır ve moloz taş örgüdür. Zemin ise görülememektedir. Atriumun kuzey ve güney duvarları moloz taş örgüdür. Portikoya ait stylobat ise kireç taşından, düzgün kesilmiş bloklarla yapılmıştır ve olasılıkla devşirme malzeme kullanılmıştır. Batı duvar önünde yer alan kütlesel duvar parçaları 0.91 m. yüksekliktedir.

2.2.2. Vaftizhane (2 no'lu yapı) (Resim 25-26)

Kilisenin kuzey transept kolunun doğusunda bulunan vaftizhane (2 No'lu yapı) ve ona bağlı ek mekanlardan ibarettir. Vaftizhane, birbirine bağlı üç mekandan oluşmaktadır.

Vaftiz havuzunun yer aldığı ve vaftiz töreninin yerine getirildiği ortadaki mekan 7.77 x 7.77 m. ölçüleriyle kare planda yapılmıştır. Kare mekanın her kenarında, ortalama 2.85 m. genişliğinde ve 1.20 m. derinliğinde yarım daire formlu eksedralar yer almaktadır. Vaftiz mekanının kuzey ve güney eksedralarının iki yanında bulunan kapı açıklıklarından yan mekanlara geçilmektedir. Planları birbirinin aynı olan yan mekanlar doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğu duvarlarında apsidal birer nişi olan mekanlardan kuzeydeki niş 2.38 m. genişliğinde ve 1.20 m. derinliğindedir. Güney mekandaki apsidal niş ise 2.61 m. genişliğinde ve 1. 30 m. derinliğindedir. Her iki mekanın da kuzey ve güney duvarları simetrik olarak dikdörtgen nişlerle genişletilmiştir. Mekanların her ikisi de 9.68 m. uzunluğundadır, ancak kuzey yan mekan 6.14 m. genişliği ile 5. 60 m. genişlikteki güney mekandan biraz daha büyüktür. Vaftizhanenin iç mekanlarında görülen hareketli mekan kurgusu, cephelere de yansımış ve dış cephelerde de hareketli bir düzenleme gerçekleşmiştir.

Vaftizhane ile transeptin kuzey kolu arasında 4.10 m. genişliğinde ve 24.00 m. uzunluğunda, her iki ucu apsidal şekilde sonlanan bir giriş mekanı vardır. Mekanın doğu duvarının kuzey ve batı uçlarında yer alan birer kapı açıklığı vaftizhanenin yan mekanlarına bağlanmaktadır. Batı duvarındaki iki kapı ile de transeptin kuzey koluna geçiş sağlanmıştır. Uzun ve dar bir salon şeklindeki bu mekan ile vaftizhanenin orta mekanı arasındaki duvar yaklaşık 2.00 m. kalınlıktadır. Oldukça kalın olan duvarın vaftizhane cephesinde iki yuvarlak delik duvarın içine açılmaktadır (Resim 27). Deliklerden bakıldığında ise duvarın içinin boş olduğu ve olasılıkla vaftizhane havuzu için su deposu/sarnıç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Resim 28).

Vaftizhanenin güneyinde, apsis ve güney transept kolunun doğusunda doğu duvarı ve kısmen de güney duvarı izlenebilen geniş, avlu sayılabilecek bir açık alan vardır. Mevcut durumunda yaklaşık olarak 27.82 x 20.47 m. ölçülerinde olan alanın doğu bölümü, kuzey ve güneyde yarım daire formlu eksedralarla genişletilmiştir. Eksedralar yaklaşık olarak 3.00 m. derinliğinde ve 6.00 m. genişliğindedir. Güney eksedranın yaklaşık 7.24 m. kuzeyinde bir sarnıç yer almaktadır.

MALZEME-TEKNİK

Vaftizhanenin orta salonunun duvarları örtü seviyesinin başlangıcına kadar ayaktadır ve 5.88 m. kotuna kadar çıkmaktadır (Resim 29-30). Yalnızca doğu eksedra kısmen yıkılmıştır. Kuzey ve güney yan mekanlar ise büyük oranda yıkıktır. En yüksek yerinde 3.83 m. kotuna kadar korunmuştur. 0.66 m. kalınlığındaki beden duvarları örtü başlangıcına kadar kireç harçlı moloz taş örgüdür. Moloz taşların arasında düzensiz biçimde tuğlalar yerleştirilmiştir. Eksedraların ve kapıların köşe duvarlarında düzgün kesme blok taş ve tuğla almaşık tekniğin uygulandığı görülmektedir. Tek sıra taş ve 3-5 sıra tuğla ile oluşturulan almaşıklık, kemer seviyesine kadar çıkmaktadır (Resim 29-31).

Orta salonun duvarlarında mermer kaplama olduğuna işaret eden delikler mevcuttur. Bazı deliklerin içinde kurşun kenetler halen görülebilmektedir. Duvarların alt kotlarında bugüne ulaşmış olan kalın harç tabakası üzerindeki mermer ya da renkli taş

kaplama levha parçaları, duvarların iç yüzeyinin mermer levhalarla kaplandığını kanıtlamaktadır (Resim 32).

Kapı açıklıklarının üzerlerinde yer alan yuvalardan, özgün durumlarında lentolarının olduğu anlaşılmaktadır. Lentoların üzerinde ise tuğlaların bir merkeze bakacak biçimde ışınsal olarak yerleştirilmiş oldukları bugüne kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Eksedralar tuğla ile örülmüş yarım kubbelerle örtülüdür. Duvarlarda 4.62 m. kotunda moloz taş örgü bitmektedir. Bu kottan itibaren başlayan ve içe eğimli tuğla örgü orta salonun çevresinin tonoz ile örtülmüş olduğuna işaret eder (Resim 33). Salonun merkezinde, vaftiz havuzunun bugün ancak izleri görülebilmektedir. Havuzun çevresinde sütun ve sütun kaideleri vardır (Resim 34).

Yan salonların örtü sistemine dair bir iz bugüne ulaşamamıştır. Yan mekanlardan orta salona geçilen kapılar nişler içinde yer almaktadır ve nişlerin üzeri tuğla örgülü beşik tonoz ile örtülüdür. Kapılar ise basık kemer altında lento geçişlidir (Resim 29-30).

Vaftizhanenin batısında, transeptin kuzey kolu ile arasında bulunan iki ucu apsidal uzun mekanın duvarları da kireç harçlı moloz taş örgüdür. 5.40 m. kotuna kadar yükselen duvarlarda pencere açıklıklarına dair bir iz yoktur. Mekanın içindeki yoğun taş dolgu, örtüsünün beşik tonoz olduğunu düşündürmektedir. Vaftizhanenin güneyinde bulunan geniş avlunun duvarları da moloz taş örgüdür.

2.2.3. Trikonkhos planlı yapı (3 no'lu Yapı) (Resim 35)

Naosun kuzeyinde transept koluna bağlanan koridorun kuzeyine bitişik olarak inşa edilmiştir. Dışarıdan 13.35 x 9.41 m. ölçülerindeki dikdörtgen bir çevre duvarı içine yapılmış olan trikonkhos planlı yapının girişi kuzeydendir. Büyük oranda harap olmuş durumdaki yapının karşılıklı iki eksedrası doğu ve batıda, diğer eksedra ise girişin karşısında, güneyde yer almaktadır. Eksedralar yaklaşık olarak 4.94 m. genişliğinde ve 3.08 m. derinliğindedir. Doğu eksedranın kuzeyinde, girişi kuzeyden olan küçük bir

mekan oluşturulmuştur. Trikonkhosu çevreleyen dikdörtgenin güneydoğu köşesinde ise girişi doğu eksedranın içinden verilen, 3.08 x 3.26 m. ölçülerinde, yaklaşık kare bir mekan daha yer almaktadır.

MALZEME-TEKNİK

Yapının batı duvarları büyük oranda yıkıktır. Güney duvar kısmen ayaktadır ve doğu duvar büyük oranda sağlam durumdadır. Mekanda bugüne ulaşmış bir pencere açıklığı yoktur ancak, güney duvarda daha sonra kapatılmış olduğu anlaşılan bir pencerenin varlığı anlaşılmaktadır (Resim 36).

Duvarlar kireç harçlı moloz taş örgülüdür. Moloz taşların arasına düzensiz olarak tuğla kırıklarının yerleştirildiği görülür. Eksedraların birbirlerine bağlandıkları köşeler ise 3-6 sıra tuğla ve düzgün kesme taş bloklarla oluşturulmuş, almaşık teknikte yapılmıştır (Resim 37). Doğu eksedrada bulunan ve kare mekana açılan kapı, tuğlalarla yapılmış basık kemer altı lento geçişlidir. Güneydoğuda yer alan kare mekan da aynı şekilde moloz taş ve düzensiz tuğla örgü ile yapılmıştır. Kuzeybatısında kubbe kısmen bugüne ulaşmıştır.

2.2.4. Martyrionlar (4 no'lu yapı) (Resim 38-39)

Kilisenin güneybatısında, yaklaşık 4.00 m. uzaklıkta 4 No'lu yapı vardır. Birbirine bitişik üç mekandan oluşan yapının kuzey ve orta mekanları, dikdörtgen çevre duvarı içine yerleştirilmiş, birbirinin aynı olan ve yaklaşık 8.30 x 8.30 m boyutlarında kapalı haç planlıdırlar. Aralarında bir pencere açıklığı olan mekanların köşelerinde 0.70. m. derinliğinde ve 0.95 m. genişliğinde nişler yer almaktadır. Mekanlara girişler batıda, eksende yer alan birer kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Bu ikiz mekanların güneyinde, yapıya sonradan eklendiği anlaşılan 9.12 x 6.61 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir diğer mekan daha yer almaktadır. Güney haç planlı mekana bir pencere ile açılan ek mekanın girişine dair bir iz tespit edilememiştir.

Güney haç planlı mekanın güneydoğu ve güneybatı nişleri sağlam durumdadır ancak, kuzeydoğu ve kuzeybatı nişleri büyük oranda yıkılmıştır (Resim 40). Kuzey haç planlı mekanın ise güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşe nişleri sağlamken, güneybatı nişi yıkılmıştır (Resim 41).

Güney ek mekanın güney duvarı batı yönünde 3.93 m. devam etmekte ve kuzeye dönmektedir. Yer yer takip edilebilen duvar, 4 No'lu yapının batısında, 4.07 m. genişliğinde bir koridor oluşturmaktadır. Bu duvarın da batısında 6.13 m. uzunluğunda bir duvar parçası daha vardır. Duvarın güney ucunda yer alan ve bir karşılığı da koridor duvarında bulunan paye parçası, koridor ve batıdaki dış duvar arasında, güneyde bir kapının varlığına işaret eder.

4 No'lu yapının batısında 21.17 x 34.76 m. boyutlarında, yaklaşık olarak dikdörtgen formdaki açık alan, yapının avlusu olarak nitelendirilebilir.

2.2.5. Güneybatı yapı topluluğu (Resim 42-43):

4 No'lu yapının yaklaşık 6.00 m. güneyinde 5 No'lu yapı yer almaktadır. Yapı kompleksinin su ihtiyacının karşılandığı sarnıç olan 5 No'lu yapı, birbirine bitişik iki bölümden oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı olan her iki bölümden doğudaki 17.82 x 5.32 m. batıdaki ise 18.52 x 8. 06 m. boyutlarındadır. Sarnıcın doğu duvarının dış yüzeyi yıkıntı nedeniyle görülememektedir. Batı duvarı yaklaşık 0.85 m. kalınlığındadır. En kalın yerinde 2.42 m.'ye ulaşan kuzey duvarın kuzeyinde 1.53 x 3.20 m. boyutlarında bir niş yer almaktadır. Sarnıcın güney duvarı 2.75 m. ile en kalın duvarıdır. Kuzey- güney yönünde yapıyı ikiye ayıran ortadaki duvar ise 0.80 m. kalınlıktadır (Resim 44).

Sarnıcın batısında, bitişik durumda yer alan mekan grubu 5a yapısı olarak adlandırılmıştır. 19.36 x 9.32 m. boyutlarında, dikdörtgen bir plana sahip olan 5a yapısı, mekansal olarak iki bölümden oluşmaktadır. Yapının doğu kenarında, bugüne yalnızca iki tanesi gelebilmiş olan 3.10 x 3.37 m. boyutlarında, yaklaşık kare planlı olan

odalar yer almaktadır. Yapını batı yarısı ise uzun bir koridor şeklinde biçimlenmiştir. Yapının kuzeyi büyük oranda yıkılmıştır ve kısmen toprak yüzeyinde takip edilebilmektedir. Batı duvarında 1.33 m. genişliğinde bir kapı açıklığı, koridoru 6a mekanına bağlamaktadır. 1.30 m. genişlikteki bir diğer kapı, daha sonra örülerek pencere yapılmıştır. Kapı, daha öncesinde 6b mekanı ile arasındaki doğu-batı doğrultulu koridora açılmaktaydı. Koridorun batı duvarının kuzey bölümünde daha sonra kapatılmış olan 1.65 m. genişliğinde bir kapı açıklığı vardır. Açıklık örülerek kapatıldıktan sonra yaklaşık yarısından başlayarak kuzeye doğru, kapıyla aynı genişlikte ve 0.36 m. derinlikte bir niş yapılmıştır. Batı duvarın güney bölümünde yan yana iki kapı açıklığı daha vardır. Güneyde yer alan 2.50 m. genişliğindeki kapı açıklığı, 5a yapısını 5b yapısına bağlamaktadır. Diğer kapı ise 5a ile 5c bağlantısını sağlar.

5a yapısının batısındaki 5b yapısına 6.10 m. uzunluğunda, 2.57 m. genişliğinde bir koridorun sonunda yer alan 2.30 m. genişliğindeki bir kapı açıklığı ile geçilmektedir. Koridorun güneyinde yan yana inşa edilmiş, 2.55 m. uzunluğunda tonozlu iki geçit, 5b yapısının kuzeyindeki koridora açılmaktadır (Resim 45). Tonozlu geçitler düzgün bir plan sergilemezler; doğudaki geçidin kuzey açıklığı 1.40 m. genişliğindeyken, güney açıklığı 2.05 m. genişliğindedir. Batı geçit kuzeyde 1.83 m., güneyde 1.02 m. genişliğindedir. Batı tonozlu geçidin tam karşısında, kuzey duvarda yer alan 1.33 m. genişliğindeki bir kapı açıklığı, 5a'yı 5c'ye bağlayan koridora bağlanmaktadır.

Koridorun batı ucunda bulunan 5b yapısı, 10.32 x 7.07 m. dış ölçülerine sahip, düzgün olmayan dikdörtgen bir planda inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda sıralı olarak yerleştirilmiş üç mekandan ibaret olan yapıda, mekanlar birbirlerine geniş açıklıklarla bağlanmaktadır. Doğudaki birinci mekan 6.20 x 2.78 m. ölçülerindedir. Güneyinde 1.57 m. genişliğinde ve 0.80 m. derinliğinde, içten ve dıştan yarım daire formlu bir eksedra yer almaktadır (Resim 46). Eksedra, simetrik olarak yerleştirilmiş üç pencere açıklığına sahiptir. Mekanın kuzey ucunda ise 0.91. m. genişliğinde bir pencere vardır. Ortadaki ikinci mekan 5.35 x 2.55 m. ölçülerinde olup, güney duvarında 1.62 m. genişliğinde bir kapı açıklığı ile dışarıya bağlanmaktadır. Batıdaki son mekan ise 5.70 x 1.76 m.

ölçülerindedir ve batı duvarında, dışarıya bağlantıyı sağlayan 2.00 m. genişliğinde bir kapı açıklığı vardır.

5c yapısı birbirinden kopuk iki ayrı mekan ve aralarındaki açık alandan oluşmaktadır. 18.35 x 10.52 m. ölçülerindeki dikdörtgen alanın kuzey ve batı duvarları çevre duvarı niteliğindedir. Bu çevre duvarı içinde oluşturulmuş 5c yapısının güneydoğu mekanı 5a yapısı ile bitişik durumdadır. 5a'nın batısındaki koridora açılan, 1.73 m. genişliğindeki bir kapı ile doğu mekana girilir. Doğu mekan 5.35 x 4.80 m. boyutlarında, kareye yakın planlıdır. Mekanın batı bölümü, duvarların içe doğru köşe yaparak kademelenmesi nedeniyle daha dardır. Bu kademelenme batıda bulunan ve açık alana bağlanan 1.17 m. genişliğindeki kapı açıklığını vurgular.

Mekanın güneyinde bulunan koridor 9.28 x 1.94 m. boyutlarındadır. Batısında, 0.60 m. genişliği ile oldukça dar bir kapısı olan koridor, 5a yapısı ile 5c yapısının açık alanını birbirine bağlar.

5c yapısının kuzeybatı köşesinde 5.67 x 5.15 m. ölçülerinde kareye yakın planlı bir mekan daha yer almaktadır. Mekanda herhangi bir pencere ya da kapı açıklığı tespit edilememiştir.

5 No'lu yapıya güneyden bitişik durumdaki 6 No'lu yapı, kilise olması nedeniyle, yapı grubunun en önemli birimidir. 9.45 x 6.96 m. ölçüleriyle küçük bir kilise olan yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır (Resim 47-48).

Kilise kapalı haç planlıdır. Yapıya giriş, batısında 6a mekanına açılan 2.35 m. genişliğinde bir kapı ile sağlanmaktadır (Resim 49). Bir diğer kapı ise güney duvarın doğu ucunda yer almaktadır. Naosun doğusunda, eksende 2.37 m. genişliğinde ve 1.50 m. derinliğinde apsis yer almaktadır. İçten yarım daire formunda olan apsis, dıştan ikili bir plan gösterir. Dışta 0.54 m. kotuna kadar yarım daire formlu apsis duvarı, bu kottan itibaren üç cepheli olarak inşa edilmiştir ve 0.92 m. kotuna kadar korunmuş durumdadır. Apsisin içinde yarım daire formlu, üç basamaklı bir synthronon vardır (Resim 50).

Apsisin batısında dikdörtgen planlı bema bölümü vardır. 4.50 x 2.85 m. boyutlarındaki bemanın batı sınırını, doğu-batı doğrultusunda çokgen kesitli iki serbest paye belirlemektedir. Doğudan apsisle sınırlanan bemanın kuzey ve güney sınırlarını ise apsisin iki yanında yer alan duvar payeleri oluşturmaktadır (Resim 51).

Bemanın sınırlarını belirleyen dört paye aynı zamanda apsisin iki yanında birer köşe mekanının oluşmasını sağlamıştır. Güney köşe mekanı, düzgün dikdörtgen planlıdır ve 1.35 x 2.45 m. ölçülerindedir. Kuzey köşe mekanı ise duvarın kuzeye doğru taşmasından dolayı 1.53 x 1.95 m. ölçüleri ile hem boyut hem de form olarak farklılık göstermektedir.

Bemanın batısında yer alan ve kilisenin merkezi mekanı 3.40 x 3.25 m. ölçüleriyle kareye yakındır. Kare birimi, 0.75 m. genişliğindeki stylobatlar üzerine yerleştirilmiş dört sütun oluşturmaktadır. Merkezi mekanın iki yanında kalan birimler ise 0.92 m. genişlikleriyle, oldukça dar mekanlar oluşturmaktadır.

Güney duvarın doğu ucunda yer alan kapı açıklığının 0.62 m. batısında, 1.15 m. genişliğinde, daha sonra kapatılmış olduğu anlaşılan bir kapı daha vardır. Kapatılmış olan bu kapı açıklığı, güneyden kiliseye bitişik olan, güneyi 0.77 m. derinliğinde apsidal bir niş ile sonlanan, toplamda 2.17 x 1.15 m. ölçülerinde küçük bir mekana bağlanmaktadır. Kilise ile doğrudan bağlantısı kesilen mekana giriş, doğusundaki bir kapı açıklığı ise sağlanmıştır (Resim 52).

Kilisenin doğuda yer alan kapısı, kilise ile güneyindeki trikonkhos planlı yapının (7 No'lu yapı) doğu yarım yuvarlağı arasında düzenlenmiş olan 4.35 x 1.65 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı bir giriş mekanına açılmaktadır. Giriş mekanı, güneyde trikonkhosun yay biçimindeki duvarına bitişik şekilde örülmüş düz bir duvarla, batıda apsidal nişli küçük mekanın duvarı ile ve doğuda da zeminde izlenebilen eşik taşı ile sınırlandırılmıştır.

Kilisenin batısında bulunan ve bir kapı ile kiliseye bağlanan 6a mekanı, 15.40 x 4.54 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Koridor şeklinde ince uzun mekanda çok sayıda açık

ya da örülmüş kapı açıklıkları vardır. Mekanın doğu duvarında, kiliseye açılan bir kapı açıklığından başka, kapının 0.30 m. kuzeyinde 1.50 m. genişliğinde daha sonra örülerek kapatılmış, ikinci bir kapı açıklığı yer almaktadır. Doğu duvarın güney ucunda da kapatılmış ve 2.07 m. genişliğinde bir kapı açıklığı daha görülmektedir (Resim 42-53).

Koridorun kuzey ve güney duvarlarının batı uçlarında karşılıklı olarak yer alan 1.30 m. genişliğinde karşılıklı iki kapı açıklığı daha vardır. Mekanın batı duvarında, kiliseye açılan kapının ekseninde 1.70 m. genişliğinde bir kapı 6b mekanına açılmaktadır (Resim 54). Kapının iki yanında kuzeyde 2.09 m., güneyde 2.25 m. genişliğindeki alanların daha sonra örülerek kapatıldığı görülmektedir. Batı duvarın kuzeyinde 1.20 m. genişliğinde bir kapı açıklığı daha yer almaktadır. Duvarın güney ucunda ise, doğu duvardaki kapatılmış olan kapı açıklığının karşısında 1.40 m. genişliğinde bir kapı açıklığı daha sonra örülerek kapatılmıştır.

6b yapısı, yaklaşık 15.35 x 11.30 m. ölçülerindeki bir alan içine yerleştirilmiş, birbirine bitişik dört mekandan oluşmaktadır (Resim 42). 6a koridorundan kilise eksenindeki bir kapı açıklığı ile girilen ortadaki mekan 9.25 x 6.60 m. ölçülerindedir. Mekanın batı bölümü 5.95 m. genişliğinde, 4.33 m. derinliğinde apsidal bir eksedra ile sonlanmaktadır (Resim 55). Mekanın kuzey ve güney duvarlarının doğu uçlarında, yan mekanlara açılan, kuzeydeki 1.75 m., güneydeki ise 1.93 m. genişliğinde olan karşılıklı iki kapı yer almaktadır. Kuzeydeki kapı daha sonra örülerek kapatılmıştır (Resim 56). Güneydeki kapı ise iki farklı evreye sahiptir. Birinci evresinde kapının 0.65 m. batıda yer aldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki evresinde ise kapının doğu bölümü yıkılarak doğu duvarla hem yüz hale getirilmiş ve güney duvar 0.65 m. örülerek yeni kapı yapılmıştır (Resim 57). Güney duvarın batı ucunda da 1.25 m. genişliğinde bir kapı açıklığı daha vardır (Resim 58).

6b'nin kuzey mekanı 10.20 x 3.87 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir koridordur. Doğusunda yer alan bir kapı, mekanı 6a koridoruna bağlamaktadır (Resim 59). Batısı ise doğrudan 6b yapısının batısındaki açık avluya açılmaktadır. Mekanın kuzey duvarının doğusunda, daha sonra örülerek kapatılmış olan bir kapı açıklığı 5a mekanına

bağlanmaktaydı. Batı bölümünde ise 5b mekanına ait koridor ile arasındaki geçişi sağlayan tonozlu geçitler yer almaktadır.

6b yapısının güney bölümü bitişik iki odadan oluşmaktadır. Doğudaki oda 4.50 x 3.70 m. ölçülerindedir. Kuzeydoğu köşesinde yer alan iki evreli kapı açıklığı ile orta mekana ve batı duvarının güney bölümünde yer alan bir kapı ile de batıdaki odaya bağlanır. Güneydoğu köşesinde yer alan ve 6a koridoruna bağlanan kapı ise daha sonra kapatılmıştır (Resim 60).

Batıdaki oda 4.46 x 3.80 m. ölçülerindedir. Kuzey duvarında bulunan bir kapı açıklığı ile ortadaki apsisli mekana bağlanmaktadır. Kapının karşısında, güney duvarda ise bir pencere açıklığının varlığı anlaşılmaktadır. Odanın batı duvarı ise ilginç bir takım mimari uygulamaları sergilemektedir. 1.47 m. kalınlığa ulaşan batı duvarda 4.25 m. kotuna kadar yükselen bir kapı açıklığının varlığı görülür. Ancak, söz konusu açıklık 1.54 m. kotundan sonra örülerek kapatılmış ve yalnızca alt kısmı açık bırakılmıştır (Resim 61-62). Açıklığın alt kotunda ise tonoz örgülü, yaklaşık 0.70 m. genişliğinde küçük bir geçit vardır. Tonozun kuzey bölümü ise kısmen açıklığın içine doğru taşmakta ve kapı açıklığını daraltmaktadır (Resim 63).

6 numaralı yapıya güneyden bitişik konumda trikonkhos planlı 7 numaralı yapı bulunmaktadır. Doğuya dönük olarak inşa edilmiş olan yapının her üç eksedrası da birbirinin eşi durumundadır ve 6.60 m. genişlikte ve 4.43 m. derinliktedirler. Ortada oluşan kare mekan ise 9.30 x 9.30 m. ölçüsündedir. Doğu eksedra ekseninde, batıda iki paye ile üç bölüme ayrılmış giriş bulunmaktadır. Yapının batısında 14.11 m. genişliğinde olan ancak, uzunluğunu tespit edemediğimiz bir avlusu vardır (Resim 64-65).

7 numaralı yapının güneyinde, bitişik durumda 8 numaralı yapı yer almaktadır. 14.09 m. genişliğindeki yapının batısında herhangi sınırlayıcı bir duvar tespit edilememiştir. Doğusunda 5.40 m. genişlikte ve 4.00 m. derinliğinde içten ve dıştan yarım daire formlu bir apsisi olan yapının güney duvarı doğuya doğru 8.05 m. uzanmakta ve daha sonra bir köşe yaparak güneye yönelmektedir. Güneye doğru uzanan duvarın yaklaşık

5.90 m.'lik bölümü görülebilmektedir. Apsisin kuzeyinde 1.15 m. genişliğindeki bir kapı açıklığı yapıya doğudan girişi sağlamaktadır. Giriş, L formlu payelerle oluşturulmuş, 3.90 x 3.25 m. ölçülerindeki bir geçiş mekanına açılmaktadır (Resim 66-67).

MALZEME-TEKNİK

4 Nolu yapının haç planlı iki mekanı aynı malzeme-teknik özellikleri gösterir. Her iki mekanın da köşe nişlerini oluşturan içe taşkın bölümleri düzgün kesme taş kaplamadır (Resim 40). Sıvaların döküldüğü alanlarda yer yer tuğla sıralarının kesme blok taşlar arasında kullanıldığı da görülür (Resim 68). Mevcut izlerden görüldüğü kadarıyla kemer ve tonozlar da düzgün kesme taş kaplama olmalıdır. Mekanlara ait diğer duvarlar ise moloz taş örgüdür ve örgü arasında yer yer tuğla kullanılmıştır.

Mekanların kapı ve pencerelerine ait lento ve söveler düzgün kesilmiş kireç taşından yapılmıştır.

Duvarların iç yüzeyleri düzgün kireç harcı ile sıvalıdır. Ancak, özellikle düzgün kesme taş blokların üzerinde görülen ve kimisinde kurşun çivilerin de görülebildiği delikler, mekanların mermer kaplanmış olduklarına işaret eder. Nişlerin içinde ise pembe renkte bir sıva görülmektedir.

4 No'lu yapıya sonradan eklendiği anlaşılan güney ek mekanda yalnızca moloz taş örgü vardır.

5 No'lu yapı olarak adlandırılan ve birbirine bitişik iki bölümden oluşan sarnıcın duvarları moloz taş örgüdür. Büyük oranda dökülmüş olmasına rağmen duvar yüzeylerinde yer yer kalın, seramik ve tuğla parçacık katkılı bir sıvanın varlığı görülebilmektedir.

Sarnıca batıdan bitişik durumda olan ve 5a mekan grubu olarak adlandırılan bölümün doğu duvarı, yalnızca güneydoğudaki kısmen sağlam durumda bugüne ulaşmış iki

odada takip edilebilmektedir (5a1-5a2). Bu bölümde doğu duvar 3.25 m. kotuna kadar ayakta kalmıştır. 0.90 m. kalınlığındaki doğu duvar moloz taş örgülüdür ve malzeme birbirine yüzeye de taşacak şekilde kalın, bol ve sağlam bir kireç harcı ile tutturulmuştur.

Güneydoğu köşede yer alan odanın (5a1) doğu duvarında, köşeden yaklaşık 1.50 m. uzaklıkta, 1.38 m. kotunda ve 0.20 m. çapında bir delik, doğrudan sarnıca bağlanmaktadır (Resim 69). Odanın güney duvarında, yaklaşık 2.20 m. kotunda yatay olarak devam eden bir künk yuvası vardır. Ancak, içinde olması gereken künkten bugüne herhangi bir parça kalmamıştır ve künk yuvasının doğu duvardaki delikle bağlantısını kesin olarak ortaya koyabilecek bir iz de görülmemektedir. Güney duvarda yer alan yatay hatlı künk yuvası duvar boyunca ilerlememektedir (Resim 70). Künk yuvası 5a mekanının güney kapısına yaklaşık 0.40 m. uzaklıkta sona ermektedir. Kapı ile arasındaki bölümün daha sonra taş ve tuğla parçalarıyla örülerek kapatıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki künk yuvasının, 5a mekanının güney kapısının batısında yer alan duvarda, aynı kotta devam ettiği görülmektedir. Künk yuvası bu duvarda açılan bir delikle güneye yönelerek 6c koridoruna bağlanmaktadır (Resim 71).

5a1 ve 5a2 mekanları, batı yönünde mekan genişliklerince açıktır. Duvarların koridor bölümüne açılan batı uçları diğer duvarlardan farklı olarak büyük boyutlu kesme taş bloklarla yapılmıştır ve 5a2 mekanın bu bölümünde kapı kuruluşuna işaret eden yuvalar ve delikler görülmektedir. 5a1 mekanının kuzey duvarının batı ucu kırık olduğu için, kapıya dair izler burada görülmez.

Her iki mekanın örtüsü de kuzey-güney doğrultusunda atılmış beşik tonozdur. Tonoz yüzeyleri tuğla ile yapılmış ve üzeri moloz taş ve harç ile doldurulmuştur. Bugüne sağlam durumda ulaşmış olan 5.18 m. kotundaki iki kemerin düzensiz almaşık teknikte yapıldığı görülmektedir (Resim 71). Kemerlerde yoğunluklu olarak tuğla kullanılmıştır. Kemer araları ve üstleri, 5a mekanının ana tonozunun başlangıcına kadar traverten ve kireç taşından oluşan moloz taşlar ve tuğla kırıklarıyla doldurulmuştur. Almaşık teknikteki kemerlerle birlikte tonoz başlangıcına kadar olan tüm yüzeyde, düzensiz de olsa kurşun parçalarının halen görülebildiği sabitleme delikleri vardır. Bu durum, 5a

mekanında düşey yüzeylerin tamamen mermer kaplama olduğuna işaret etmektedir (Resim 72).

5a mekanının ana tonozunun başlangıcında ilk taş sırası farklı ve ilginç bir malzeme teknik özellik sergilemektedir. En alt sıra yatay yerleştirilmiş tuğla sırasından oluşmaktadır. Onun üzerindeki sıra, düzensiz bir taş-tuğla almaşık teknik çeşitlemesi gösterir. Düşey ancak, sağa ya da sola açılı olarak yerleştirilmiş bir ya da iki tuğlanın arasına, kimisi düzgün kesilmiş, kimisi kaba yonu ve kimisi de yerleştirileceği yere uygun olarak seçilmiş moloz taş sağlam ve sert bol kireç harcıyla tutturulmuştur (Resim 73). Bu sıranın üstünde ise yine yatay yerleştirilmiş tuğlalar yer almaktadır ancak, bu tuğla sırası kırık parçalarla oluşturulmuştur. Tonozun üst bölümleri ise yoğunluklu olarak traverten malzemeden oluşan moloz taşlarla örülmüştür. Tonoz yüzeyinde yer yer dökülmüş olan, kalın ve sert bir kireç harçlı sıva görülmektedir.

5a mekanının güneyinde mekanı, ilk evresinde 6a ve 6c koridorlarına bağlayan iki kapı açıklığının olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapılardan doğuda yer alan ve 6a koridoruna bağlanan kapı açıklığı halen açık durumdadır. 2.74 m. kotunda bir lento yuvası vardır. Lentonun üzerinde üç sıra tuğla ile düz olarak yükselen kapı 3.36 m. ile 3.94 m. kotları arasında dışa doğru açı yaparak genişlemektedir. Mevcut izlerden, üst üste iki tuğla sırasının lento üstünde açılı olarak yerleştirildiği bir tekniğin uygulandığı söylenebilir (Resim 74).

Batıda yer alan ve 6c koridoruna açılan kapı açıklığı daha sonra moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır. Bu kapıda da aynı tuğla işçiliğinin uygulandığı görülmektedir ancak, tuğla dizilerinin altında bir lentonun varlığına dair herhangi bir iz yoktur.

5a mekanının güneybatısında yer alan ve 5b yapısına bağlanan koridorun örüsünün beşik tonoz olduğu görülmektedir. Büyük oranda yıkılmış olan örtü ve duvarlar kireç taşı ve traverten malzemeden moloz taş ve tuğla-kiremit kırıklarından oluşur. Kuzey duvarda yer yer küçük boyutlu düzgün kesme taş ve kaba yonu taş bloklara da örgü içinde yer verilmiştir. Örtünün yıkılmasıyla büyük oranda dolmuş olan koridorun kuzeyinde, yalnızca üst kısmı görülen kapı açıklığı düz bir lento ile geçilmiştir.

Lentonun üzerinde küçük boyutlu düzgün kesme taşlardan yapılmış olan basık sivri kemer yer almaktadır. Duvar yüzeyi sert ve kalın bir kireç harcıyla sıvanmıştır ve yer yer dökülmüş durumdadır (Resim 75).

Koridorun güneyinde bulunan beşik tonozlar tamamen tuğla ile örülmüştür. Tonozlu geçitlerin duvarları ise moloz taş örgü olup, kireç harçlı sıvası kısmen dökülmüş durumdadır. Tonozun üstünde devam etmesi gereken duvarlar ise yıkıktır. Mevcut durumdan, bol kireç harçlı, moloz taş ve tuğla-kiremit kırıklarıyla örülmüş oldukları söylenebilir.

Koridorun batısında bulunan 5b yapısı genel malzeme teknik özellikler bakımından büyük farklılıklar göstermez. Genel itibariyle düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taşın tuğla-kiremit parçalarıyla birlikte kullanımı söz konusudur. Yapının tamamında görülen sert, sağlam kireç harcı, bu yapıda da bağlayıcı unsur olarak karşımıza çıkar. Ancak, yapının bazı bölümleri daha farklı malzeme-teknik özellikler sergiler. Üç mekandan oluşan 5b yapısının doğu mekanının güneyinde iki pencereli apsidal bir eksedra yer almaktadır. Bu eksedranın bu güne ulaşmış olan yay parçası kesitli üç duvarı tamamen ince tuğlalarla örülmüştür. Apsidal bölümün doğudaki başlangıcından itibaren altta, 0.15-0.27 m. kalınlığında ve 0.20 m. dışa taşkın, kaba yonu taşlarla oluşturulmuş bir silme, ortadaki mekanın güney penceresi hizasına kadar devam etmektedir. Silmenin altında ve üstte, orta mekanın penceresine kadar olan duvarının yüzeyi yoğun seramik/tuğla tozu katkılı, kalın ve sert bir sıva ile kaplanmıştır. Bu bölümlerde cephe, seramik katkı nedeniyle, pembe-kırmızı bir renktedir (Resim 76).

Apsidal birimin girişinde, mekanın doğu duvarı önünde yaklaşık 2.30 m. derinlikte açılmış bir kaçak kazı çukuru duvarın malzeme tekniği konusunda bilgi vermektedir. Zemine ulaşılamamış olan kaçak kazı çukurundan görüldüğü kadarıyla, yapının doğu duvarı, diğer duvarlarına oranla daha kaliteli ve farklı bir işçilik sergilemektedir. Oldukça düzgün, 0.13 x 0.15 m. ölçülerinde, dikdörtgen kesitli bir künk yuvasının duvar boyunca dikey olarak yer aldığı doğu duvar ve köşe yaparak birleştiği apsidal nişin kuzey duvarı, düzgün kesilmiş kireç taşı bloklar ve tuğlalarla almaşık teknikte

örülmüştür (Resim 77). Doğu duvarın kuzey bölümünde de aynı duvar tekniğinin ve dikdörtgen kesitli künk yuvasının varlığı görülür. Dolgu zeminden yaklaşık 1.90 m. yukarıya kadar açık olan dikdörtgen kesitli künk yuvası, daha sonra duvar içinde ve daire kesitli olarak devam etmektedir (Resim 78). Künk yuvasının duvar içine girdiği bu bölümde, duvar tekniğinin de değiştiği gözlemlenir. Alt kotlarda görülen kaliteli işçilik, bu bölümde yerini düzensiz bir taş ve tuğla kullanımına bırakmaktadır. Dökülen duvar yüzeyinden görüldüğü kadarıyla da tonoz içlerinin, bol kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş ve tuğla parçalarıyla doldurulmuştur.

Yapının kuzey cephesinde, doğu köşeden başlayan ve güneydekiyle yaklaşık aynı kotta bir silme, orta mekanın kuzey penceresine kadar devam etmektedir. Pencere hizasında ise yaklaşık 0.32 m. yükselerek batı köşeye kadar bu kotta ilerler. Silmenin altındaki duvar yüzeyinde daha sağlam durumda olmakla birlikte, orta mekanın duvarında, güney cephede var olan kırmızı renkte sıva görülmektedir (Resim 79).

Yapının batı bölümü büyük oranda yıkılmıştır. Batıdaki mekanın güney duvarının doğu köşesinde, tamamen tuğla ile örülmüş küçük bir tonoz paçası yer almaktadır. Mevcut durumdan anlaşıldığı kadarıyla, tonoz kuzeye doğru ilerledikçe aynı zamanda yüksekliği ve genişliği de azalmaktadır. Yıkılmış olmasından dolayı uzunluğunun tespiti mümkün olmamaktadır. Tonoz yüzeyi, kireç harcı ile sıvalıdır (Resim 80).

Birbirinden kopuk iki mekandan oluşan 5c grubunun, batıda yer alan ve oldukça yıkık durumdaki mekanın malzeme tekniği moloz taş ve tuğla kırıklarından oluşmaktadır. Doğudaki kareye yakın planlı mekan ise kendi içinde farklı malzeme-teknik özellikler sergiler. Doğudaki mekanın batıdaki girişini oluşturan iki duvar, iri boyutlu düzgün kesme kireç taşı ve traverten bloklardan inşa edilmiştir. Mekanın 5a ile ortak olan doğu duvarı ise moloz taş ve tuğla kırıklarından oluşan bir örgüye sahiptir. Doğudaki mekanın güneyinde yer alan ve bir kapı açıklığı ile bağlandığı koridorda uygulanan duvar tekniği de moloz taş örgüdür. Koridorun güneyinde yer alan ve 5b mekanına uzanan koridora açılan kapı, farklı bir teknik gösterir. 5b yönünde olduğu gibi düz bir lentoya sahip olan kapı, bu koridorda duvar yüzeyinden içeride yer almaktadır. Duvar

ise dışa taşkın olarak yükselmekte ve açıklığın hemen üzerinde düzgün kesme taşlarla örülmüş, basık bir sivri kemer taşımaktadır.

6 nolu mekanda yer alan kilise de kendi içinde farklı malzeme teknik özelliklere sahiptir. Kireç taşı ve yoğunluklu olarak da traverten malzemeden moloz taşlarla örülmüş olan batı duvarın bağlayıcı malzemesi, oldukça sert ve sağlam bir kireç hacıdır. Harç taşların yüzeyini de kaplayacak şekilde yoğun olarak kullanılmıştır ve bu nedenle derzler yer yer görülemeyecek durumdadır. Duvar örgüsü içinde çok az miktarda tuğla parçaları görülebilmektedir. 1.02 m. kalınlığındaki batı duvarda, eksende yer alan kapının güney kenarında, 0.20 m. kalınlığında bir tuğla örgüsünün yaklaşık 0.85 x 0.87 m. ölçülerinde bir bölümü bugüne ulaşmıştır. 4.09 m. yüksekliğindeki kapı açıklığının iki yanında 3.14 m. kotunda başlayan ve 0.47 m. yüksekliğinde, 0.46 m. genişliğinde bir lento yuvası görülmektedir. Lentonun üzerinde ise yaklaşık 0.50 m. yüksekliğinde ise bir boşluk oluşmaktadır. Ancak duvarda, kompleksin diğer mekanlarında görülen lento üstü basık tuğla kemer uygulamasının varlığına dair herhangi iz görülmemektedir (Resim 49-81).

Kapının iki yanında devşirme iki mermer paye yer almaktadır. Kırık durumdaki payeler duvara gömülmüşlerdir ve duvarın üst kotlarında kırılmış olan payelerin bıraktığı boşluklar görülmektedir.

Kuzey duvar ile batı duvar arasında bir diletasyon görülmektedir. 5.15 m. kotuna kadar yükselen kuzey duvar 0.86 m. kalınlıktadır. Yoğun olarak kaba yonu ve moloz kireç taşı malzemenin yanında, traverten ve tuğla malzeme duvar örgüsü içinde kullanılmıştır. Çoğunlukla derz aralarında ve boşluklarda kullanılmış olan tuğla kırıklarının, yer yer uzun olmayan tek sıra örgü şeklinde de kullanıldığı görülür (Resim 82).

Bağlayıcı malzeme olan sert kireç harcı alt kotlarda taş yüzeylerini kaplayacak biçimde yoğunken, üst kotlarda taşlar arasındaki derzler açıkça görülebilecek biçimde daha az kullanılmıştır. Kuzey duvarda, batı köşe ile doğudaki duvar payesi arasında kalan

bölümde alt kotlarda yaklaşık 0.08-0.10 m. kalınlığa ulaşabilen kalın bir kireç sıva parçası yer yer bugüne ulaşmıştır.

Kuzey duvarda da iki devşirme paye kırık durumdadır ve duvarın üst kotlarında düşmüş olan paye parçalarının oluşturdukları boşluklar görülmektedir.

Kuzey duvarın doğusunda, bemayı sınırlayan payenin karşılığı bir duvar payesi kısmen yıkılmış haldedir. Mevcut durumunda, bema payesine uzanan kemer başlangıcı görülebilmektedir. Bu payeden itibaren kuzey duvar 0.25 m. kuzeye doğru genişlemekte ve doğuya devam etmektedir. Duvarın bu bölümünde, batıda alt kotlarda yer alan kalın sıva tabakası görülmemektedir.

Güney duvar 6.63 m. kotuna kadar ayaktadır. Batı duvar ile arasında diletasyon olan güney duvarda malzeme-teknik çeşitlilik mekanın diğer duvarlarına oranla daha fazladır. Duvarın doğusunda, apsidal nişin daha önceki girişini belirleyen bölümü düzgün kesme taş ve kaba yonu taşlarla örülmüştür. Nişin kuzey girişini kapatan daha sonraki duvar örgüsü ise tamamen kaba yonu taşlarla yapılmıştır. Bu bölümde, nişin tonozuna ait tuğla kemerin yaklaşık yarısı duvar yüzeyinde görülmektedir (Resim 81).

Güney duvarda da duvara gömülü olarak kullanılmış olan devşirme iki mermer paye kırık durumdadır ve duvarın üst kotlarında, kırık payelerin bıraktığı yuvalar izlenebilmektedir. Yaklaşık 4.30 m kotuna kadar duvar yüzeyi kireç harcı ile sıvalıdır. Bu nedenle malzeme-teknik konusunda detaylı bilgi vermez. Ancak daha üst kotlarda küçük boyutlu kireç taşlarından oluşan örgünün arasında, bol miktarda tuğla kullanıldığı görülür. Tuğla malzeme, özellikle doğu bölümde düzgün sıralar oluşturacak şekilde yoğunlaşmaktadır (Resim 83).

Duvarın yaklaşık ortasında, delik oluşturacak şekilde yıkılmış olan bir bölüm vardır ki, bu bölümdeki malzeme-teknik burada daha önce bir açıklığın olduğunu ve daha sonra kaba yonu taşlarla örülerek kapatıldığını göstermektedir. Üzerinde sıva kalmamış olan bu bölümde kaba yonu örgü zemine kadar inmektedir (Resim 81-83).

Batıdaki paye ile köşe arasında ise tuğla kırıklarından oluşan bir örgü dikkati çekmektedir.

Alt kotta doğu duvara kadar uzanan güney duvar, üst kotta farklı bir yönelim sergiler. Doğusundaki apsidal nişe kadar alt kotta düz ilerleyen güney duvar, 5.68 m. kotunda güneye yönelerek köşe yapar. Apsidal nişin doğu duvarı ile güney duvarın köşe yaparak güneye uzanan bölümünün arasında kalan boşlukta ise nişin çapraz tonozu yer almaktadır. Tonozun üzeri daha sonra moloz taş, tuğla kırıkları ve bol harç ile doldurulmuştur (Resim 84).

Kilisenin en özenli işçilik sergileyen bölümü ise doğu duvarıdır. Doğu duvarda apsisin iki yanı kaba yonu ve kesme blok taşlarla örülmüştür. Derz araları tuğla ve taş kırıklarıyla doldurulmuştur. Apsisin iki yanındaki payeler iri, düzgün kesilmiş kireç taşı bloklarla yapılmıştır. Apsis yarım dairesi ise, synthrononla birlikte küçük, kesme taş bloklarla örülmüştür. Synthronon basamakları üzerinde görülen delikler, apsisin mermer kaplama olduğunu göstermektedir (Resim 85-86).

Apsisin önünde bemayı sınırlayan payeler de yine düzgün kesilmiş kireç taşı bloklarla yapılmıştır. Payelerin batısına yerleştirilen ve duvarlarda yer alan devşirme payelerin eşi durumundaki iki paye ise mermerdir. Aynı şekilde bema stylobatı da mermer ve devşirmedir. Bemanın zemininin de bugüne kalan parçalardan, mermer kaplama olduğu anlaşılmaktadır.

İç mekanda taşıyıcı sisteme ait, stylobat, sütun kaideleri, sütunlar ve başlıklar da mermer olup yine devşirme malzeme tercih edilmiştir.

Örtü sisteminin parçaları, yapı içinde yıkık ve dağınık olarak durmaktadır. Kilisenin tamamen tuğlalarla örülmüş tonoz örtülü olduğu ve yüzeyinin kırmızı renkli freskolarla bezenmiş olduğu görülebilmektedir (Resim 87).

6a mekanının duvarları büyük oranda sert ve sağlam bir kireç harcı ile sıvanmış durumdadır. Sıvanın üzerinde ise yer yer daha ince ve düzgün bir sıva tabakasının izleri

görülür. Bu nedenle duvarların malzeme-tekniği konusunda detaylı bir veri sunmaz. Ancak, görülebildiği kadarıyla kireç taşı ve traverten malzemeden oluşan moloz taş örgünün içinde yer yer tuğla kullanımının da varlığı söz konusudur. Doğu duvarda tonoz başlangıcının hemen altında ise düzgün bir ya da iki sıradan oluşan tuğla dizileri yer almaktadır (Resim 71). Mekanın güney duvarı diğerlerinden biraz daha farklı özellikler sergiler. 4.63 m. kotuna kadar korunmuş olan güney duvarın ortasında, yukarıdan dolgu zemine kadar inen düzgün bir dikdörtgen kesite sahip dikey bir künk yuvası yer almaktadır. Duvar moloz taş ve kaba yonu taş ile örülmüştür. Diğer duvarlarda tespit edilmemiş olan konglomera malzeme, bu duvarda kaba yonu biçimde kullanılmıştır. Taş örgü arasında, düzgün sayılabilecek tuğla sıraları yer almaktadır ve bu haliyle düzenli olmayan bir almaşık tekniğin varlığından söz edilebilir (Resim 53).

6a mekanının doğu duvarında, kiliseye açılan kapının kuzeyinde, daha sonra örülerek kapatılmış olan bir kapı açıklığının lento yuvaları tuğla kırıkları kullanılarak kapatılmıştır. Mevcut durumdan, kapatılmış olan kapı açıklığının lento geçişli olduğu anlaşılmaktadır (Resim 71).

Mekanın kapatılmış olan diğer kapıları ise dikine yerleştirilmiş tuğlalarla yapılmış, basık kemerli kapılardan oluşmaktadır.

Batı duvarda, kilise ekseninde yer alan kapıya ait lento ve söveler ise devşirmedir. Lentonun üzerinde bir 0.53 m. yüksekliğinde bir boşluk vardır. Boşluğun üstünde ise sadece dikine yerleştirilmiş ince tuğlalardan örülerek yapılmış bir lento yer almaktadır. Tuğla lentonun üzerinde ise 5a mekanında tonoz başlangıcında görülen taş-tuğla almaşık işçiliğinin aynısı vardır. Ancak, duvar yüzeyinin sıvalı olmasından dolayı, taş-tuğla işçiliği 6a koridorundan görülmez (Resim 54).

Mekanın doğu duvarı 1.02 m.'lik kalınlığıyla ortalama 0.80 m. kalınlıktaki diğer duvarlardan daha kalındır. Doğu duvar, kilisenin güney duvarı hizasından itibaren, güneye doğru gittikçe incelir ve güney uçta kapatılmış olan kapı açıklığında 0.20 m.'ye kadar geriler. Bu incelme, kilisenin güneyinde yer alan ve 6a koridoruna da güneyden

komşu olan 7 mekanındaki trikonkhos planlı yapının kuzey yarım dairesinin inşa edilirken 6a koridorunun doğu duvarını kesmesinden dolayıdır.

6a koridorunun en yüksek duvarı kuzey duvarıdır. 6.88 m. kotuna kadar korunmuş olan kuzey duvarın önündeki moloz dolgu, taş tonoz örtünün malzemesi olmalıdır. Bununla birlikte koridorun batı duvarı 6.43, doğu duvarı ise 5.94 m. kotuna kadar korunmuş durumdadır (Resim 88).

6b mekanı duvarlarında aynı malzeme-teknik özellikler görülmektedir. Kireç taşı ve traverten malzemeden moloz taş örgünün arasında yoğun olmayan tuğla kullanımı söz konusudur. Duvarların yüzeyi derzleri örtecek şekilde beyaz ve sert bir kireç harcıyla sıvanmıştır. Kuzey duvarın doğu ucunda daha sonra kapatılmış olan kapı açıklığının dik yerleştirilmiş tuğla dizisiyle oluşturulmuş basık kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla dizisinin hemen altında, kapı açıklığının batı kenarında 0.27 x 0.16 m. ölçülerinde yaklaşık yarım daire formlu bir alan daha sonra örülerek kapatılmıştır. Bu veri tuğla dizisinin altında bir lentonun olabileceğini göstermektedir.

Duvarda, tuğla dizisinin üzerinden tonoz başlangıcına kadar olan bölümde, olasılıkla amfora gibi büyük boyutlu pişmiş toprak kapların gövde parçalarının düzgün plakalar oluşturacak şekilde yan yana yerleştirilerek sıvandığı bir uygulama vardır (Resim 56). İzolasyon amaçlı olması gereken bu uygulamanın mekanın diğer duvarlarında da olup olmadığını söylemek mümkün değildir.

Kuzey duvar örgüsü, diğer duvarlardan farklı olarak, inşa aşaması bakımından da bilgi sunmaktadır. Yaklaşık 3.44 m. kotuna kadar tek seferde örülen duvar, bu kottan itibaren tonoz başlangıcına kadar inşasının ikinci aşamasında örülmüştür. Daha sonra ise tonoz inşası başlamıştır (Resim 89).

Kuzey duvarda biri doğu köşeye 3.83 m. uzaklıkta, diğeri 7.62 m. uzaklıkta yer alan ve yukarıdan aşağıya doğru, zemin dolgusuna kadar inen iki künk yuvası vardır (Resim 90).

Güney duvarın doğu ucuna yaklaşık 1.10 m. uzaklıkta düşey olarak zemin dolgusuna kadar inen bir diğer künk yuvası daha vardır. Duvarın batı ucunda, 6b2 mekanı ile bağlantıyı sağlayan kapı açıklığı, diğer kapılardan farklı olarak kemerlidir ve kapının üzerinde de bir pencere olmalıdır.

Mekanın batısındaki apsidal bölüm 1.34 m. kotuna kadar korunabilmiştir ve kaba yonu kireç taşlarıyla örülmüştür. Derz aralarında tuğla ve kiremit parçaları kullanılmıştır.

6b mekanının doğu duvarında, kilise ile aynı eksende yer alan kapı açıklığında, lento üstü boşluk ve üzerindeki tuğla işçiliğindeki mimari detay daha açık şekilde görülmektedir. Burada uygulanan sistem, diğer kapılardan farklı olarak basık kemer şeklinde değil, düz bir atkı biçimindedir. Tuğla atkının üzerinde ise 5a mekanında tonoz başlangıcında görülen taş tuğla almaşık diziliminin daha net bir uygulamasıdır (Resim 91).

Doğu duvarda, hem duvar yüzeyinde, hem de kapı üstündeki tuğla ve taş-tuğla uygulamasında yoğun biçimde içlerinde kurşun kalıntıları bulunan delikler vardır. Bu durum, tonoz başlangıcına kadar tüm duvar yüzeyinin mermer plakalarla kaplı olduğunu göstermektedir.

6b mekanının güneyinde yer alan odalar da malzeme-teknik olarak farklı bir özelliğe sahip değildir. Doğudaki odanın doğu duvarı, yüzeyde görülen kurşun artıklı deliklerden anlaşıldığına göre, 6 mekanının doğu duvarı ile birlikte mermer kaplama olmalıdır. Doğu duvarın güney ucunda bulunan ve örülerek kapatılmadan önce 6a koridoruna açılan kapı açıklığının üzerinde tuğlalarla yapılmış basık kemer uygulamasının olduğu, bugüne kalan izlerden anlaşılmaktadır (Resim 60).

Batıdaki odanın batı duvarında alt kotta yer alan küçük tonoz, kilit taşı dışında tamamen tuğla ile örülmüştür. Üzerinde bulunan ve daha sonra örülerek kapatılan kapı açıklığının özgün halinde yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Duvar örgüsü içinde tuğla malzeme görünmezken, kapı açıklığını kapatan örgü içinde bol miktarda tuğla ve kiremit kırıklarının kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Batı odanın batı duvarı, dış taraftan bakıldığında daha farklı mimari detay zenginliğine sahiptir. Sıvaların büyük oranda dökülmüş olması, malzemenin daha iyi algılanmasını sağlamaktadır. Duvar örgüsünde iri boyutlu moloz traverten, kum taşı ve kireç taşı malzeme kullanılmıştır. Üst kotlarda görülen yıkılma ise duvar dışında iri boyutlu malzemenin kullanıldığını, duvar içinin ise küçük boyutlu moloz taşların bol kireç harcıyla birlikte doldurulduğunu göstermektedir (Resim 92).

Duvarda yer alan ve kapatılmış olan kapı açıklığı özgün durumunda 4.65 m. üst kotuna sahiptir. 1.24 m. kotundaki dolgu seviyesinde halen görülebilen açıklık, aslında çok yüksek, derin ve dar bir kapı açıklığının varlığına işaret eder. Daha sonra gerçekleştirilen kapatılma işlemi ise yalnızca duvarın iç tarafında yapılmıştır ve bu bölümün dıştan bir niş gibi algılanmasına neden olmuştur. Özgün kapının bugün ön kısmı yıkılmış olan kemeri, kilit taşı hariç tamamen tuğladan örülmüştür. Kemer başlangıcında moloz taşlarla örülmüş ve kötü bir işçilik sergileyen bir gergi yer almaktadır (Resim 92).

Dolgu zeminde üst kısmı görülebilen, alt kottaki tonoz, dışa doğru daha dar yapılmıştır. Kilit taşı dışında tamamen tuğla örgü olduğu söylenebilir (Resim 93).

Açıklığın güneyinde büyük oranda tahrip olmuş durumda bir künk yuvası yukarıya doğru yükselmekte ve daha sonra kemerin üzerine doğru dönmektedir. Güney köşede, 2.68 m. kotunda görülen tuğla ve taş işçilikli ve bir kemer başlangıcı, yapının güneyinde yer alan koridorun tonoz örtülü olduğunu göstermektedir.

Açıklığın kuzey tarafında, duvar boyunca izlenen ve 2.26 m. kotundaki tonoz başlangıcı da, duvarın batı tarafında bugüne ulaşamamış bir diğer kapalı mekanın varlığını göstermektedir (Resim 94).

6b mekanının kuzeyinde yer alan ve 6a koridorunu batıdaki açık alana bağlayan geçiş mekanının kuzey duvarında, birkaç kat sıva bugüne ulaşabilmiştir. Altta duvar yüzeyini kapatan sert sıvanın üzerinde, tuğla-kiremit parçacık katkılı kalın ve renkli bir sıva

tabakası daha vardır. Üstteki bu sıva tabakasının içine pişmiş toprak kap gövdelerinin yüzey oluşturacak biçimde yerleştirildikleri görülür.

Kuzey duvarın doğu köşesinde 5a mekanına yatayda bağlanan bir künk yuvası vardır. Aynı kotta ancak daha geniş bir başka künk yuvası ise 6a koridorunun kuzey köşesine açılmaktadır.

Mekanın güney duvarında kalmış olan bir sıva parçası ise duvarların aslında kırmızı renkte bir boya ile boyanmış olduğuna işaret etmektedir. Güney duvarın yaklaşık ortasında, dikey konumda bir künk yuvası dolgu zemine kadar izlenebilmektedir (Resim 95).

Mekanın örtüsünü oluşturan tonozun, altı sıra tuğla ile başladığı ve daha sonra taş örgü şeklinde devam ettiği anlaşılmaktadır (Resim 59). Kuzey duvarın, tonoz seviyesi üzerinde devam ediyor olması, bu mekanın iki katlı olabileceğini gösterebilir (Resim 96).

Kilisenin güneyinde yer alan 7 no'lu trikonkhos planlı yapı, malzeme-teknik açıdan kompleks içinde kendine özgü özellikler taşımaktadır. Yapının bugüne en sağlam ulaşan birimi kuzey eksedrasıdır. Yaklaşık 6.90 m. kotuna kadar ayakta kalan kuzey eksedranın 6a koridorunun doğu duvarına sonradan eklendiği anlaşılmaktadır (Resim 97). Koridorun doğu duvarının güney bölümü, burada yer alan ve daha sonra kapatılmış olan kapı hizasından itibaren kesilmiş ve kuzey eksedra eklenirken dairesel olarak inceltilerek yeniden inşa edilmiştir (Resim 64).

Kuzey eksedranın yarım kubbesi büyük oranda yıkılmış durumdadır ve doğu bölümü malzeme-teknik konusunda fikir verebilecek sağlamlıkta kalmıştır. Mevcut durumdan anlaşıldığına göre, yarım kubbenin ön yüzünde çift sıra tuğla kemer yer almaktadır ki, bu durum kubbenin iki sıra tuğla ile örüldüğünü gösterir. Eksedranın köşelerinde düzgün kesme blok taşlar kullanılmıştır. Duvarlar ise kubbe başlangıcına kadar moloz taş örgülüdür. Yay şeklindeki duvarın yalnızca kuzey ekseninde, kubbe başlangıcının hemen altında iki sıra tuğla örgü görülebilmektedir(Resim 97a-98). Eksedranın tüm

yüzeyi yer yer dökülmüş olan ince bir kireç harcı ile sıvalıdır ve içlerinde kurşun artıkları olan düzgün dağılımlı deliklerle doludur. Dolgu zemin kotunda ise kısmen bugüne ulaşmış olan çok kalın, pişmiş toprak parçacık katkılı sert bir sıva daha vardır ki, sıvanın üzerinde yer yer mermer kaplama levhaları *in situ* olarak korunmuştur.

Mekanın doğu eksedrası tamamen yıkılmış haldedir ve ancak dolgu zemin yüzeyinde izleri takip edilebilmektedir.

Güney eksedranın doğu bölümü kısmen ayaktadır ve kuzey eksedra ile aynı malzeme-teknik ve bezeme özelliklerine sahiptir (Resim 98).

Yapıyı batıdan sınırlayan duvarlardan güneyde yer alan iri boyutlu, düzgün kesilmiş kireç taşı bloklarla örülmüşken, kuzeyde yer alan duvar daha ince ve kaba yonu taşlarla örülmüştür (Resim 99). Mevcut izlerden anlaşıldığı kadarıyla her iki duvar da içten ve dıştan mermer kaplamadır. Duvarların arasında yer alan ve üçlü girişi oluşturan kare kesitli payeler mermerdir. Girişte kırık ve dağınık olarak duran mermer silme ve arşitravlar da devşirmedir (Resim 100).

2.2.6. Piskoposluk sarayı mimari plastik ve liturjik elemanlar kataloğu

2.2.6.1. Mimari elemanlar

2.2.6.1.1. Sütun başlıkları

Kat. No: PS1

Tip: Kompozit

Resim No: 101

Yeri: Piskoposluk Sarayı Kilisesi apsisi

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: Alınamıyor

Başlık büyük oranda kırıktır ve toprağa gömülü durumdadır. Mevcut durumdan görülebildiği kadarıyla, ince işçilikli, rüzgardan dönmüş yaprakları olan kompozit tipte bir başlıktır.

Yayın: Grassi 1990: Lev. 38/48

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (Grassi 1990, 96)

Kat. No: PS2

Resim No: 102

Tip: İon-impost

Yeri: Piskoposluk Sarayı girişi

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 47 cm A.D: 43 cm. Ü.E: 34 cm. Ü.D: 45 cm (k) Y: 19 cm. İon: Y: 16 Ç: -

Başlığın üst ve arka tarafı kırıktır. İmpost bölümde kabartma bir haç motifinin alt kolu kısmen görülebilmektedir. İmpostun altında düz bir bantla ayrılmış olan ionik bölüm yer almaktadır. Üç tur dönen ve kanalları içe doğru eğimli olarak işlenmiş volütlerin arasındaki ekinus bölümünde kılıf içindeki üç yumurta dizisinin arasında ok uçları vardır. Yumurta okucu dizisinin altında inci makara dizisi yer almaktadır. Volütlerin üstünden çıkan iki küçük köşe palmeti kenardaki yumurtaları ve kılıflarını kısmen kapatmaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (üslup, benzer örnek)

2.2.6.1.2. Lento ve söveler

Kat. No: PS3

Resim No: 103

Yeri: Piskoposluk Sarayı Kilisesi atriumu

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: U: 270 cm (k) Y: 41 cm D: 50 cm

Lentonun bir ucu kırık ve üstü kısmen tahrip olmuş durumdadır. Ön yüzde profilli bir düzenleme vardır. Ön yüzün ortasında, yan haç kolları kısmen tahrip olmuş durumda, kabartma bir haç motifi görülmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (mimariye bağlı olarak)

Kat. No: PS4

Resim No: 104

Yeri: Piskoposluk Sarayı Kilisesi atriumu

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: Y: 260 cm (k) K: 50 cm D: 41 cm

Lento ile aynı profilasyona sahip sövenin bir ucu kırık, diğer ucu ise bir yöne doğru eğimli kesilmiştir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (mimariye bağlı olarak)

Kat. No: PS5

Resim No: 105

Yeri: Piskoposluk Sarayı Kilisesi atriumu

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: Y: 190 cm (k) K: 50 cm D: 41 cm

Diğer sövenin karşı parçası olması gereken söve, iki ucundan kırık durumdadır ve aynı profil özelliklerine sahiptir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (mimariye bağlı olarak)

2.2.6.2. Liturjik elemanlar

2.2.6.2.1. Templon kaidesi

Kat. No: PS6

Resim No: 106

Yeri: Piskoposluk Sarayı Kilisesi beması

Malzeme: Mermer

Ölçü: U: 99 cm (k) G: 23.3 cm Y: 17.5 cm.

Bir ucu kırık, diğer ucu içbükey olarak düzgün kesilmiş templon kaidesinin üstünde 6.5 cm genişliğinde levha yuvası vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (mimariye bağlı olarak)

2.2.6.2.2. Templon arşitravı

Kat. No: PS7

Resim No: 107

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Ölçü: U: 49 cm (k) Y: 17 cm (k) Ü.D: 35 cm. A.D: 29 cm.

İki ucundan kırık durumdaki templon arşitravının içbükey profilli ön yüzünde, kabartma tekniği ile yapılmış bir madalyon içinde İoannes monogramı yer almaktadır.

Yayın: Mansel 1978, s. 276; Ruggieri 1995, s. 98; Gliwitzky 2005, s. 367.

Tarihlendirme Önerisi: 6-8. yüzyıl (Ruggieri 1995, s. 98; Gliwitzky 2005, s. 367)

2.2. AA Bazilikası (Resim 108)

Yeri

Kilise, yarımadanın ve kentin batı ucunda, El Limanı'nın güneyinde yer almaktadır (Resim 10). Athena ve Apollon'a ait oldukları düşünülen tapınaklarının doğusunda bulunan kilise, olasılıkla tapınakların temenosu içine yapılmıştır (Resim 109).

Plan

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş Helenistik bazilikal planlı kilise dıştan 29.17 x 36.29 m boyutlarındadır. Batısında atriumu, narteksi ve de bir dış narteksi vardır. Naos, stylobatlar üzerine yerleştirilmiş onikişer sütundan oluşan iki sıra sütun dizisi ile üç nefe ayrılmıştır. Naosa giriş, batıdan, kuzey ve güney nef eksenlerinde yer alan birer kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Orta nefin batısında bir kapı kuruluşunun varlığına dair herhangi bir iz tespit edilememiştir.

12.67 m. genişliğindeki orta nefin doğusunda, içten yarım yuvarlak, dıştan üç cepheli bir apsis vardır. Apsisin içinde altı basamaklı bir synthronon yer almaktadır. Apsis duvarları üzerinde pencere açıklıklarına dair bir iz görülememektedir (Resim 110). Apsisin batısında 11.03 x 8.05 m. ölçülerinde bema vardır. Bemanın kuzey ve güney stylobatları, apsis duvarının önüne yerleştirilmiş, üzerlerinde anıtsal boyutlarda sütun olması gereken postamentlere bağlanmaktadır. Bemanın kuzey ve güney stylobatlarında, apsisten 2.35 m. uzaklıkta ve 1.13 m. genişliğinde birer giriş açıklığı yer almaktadır.

Güney nef 5.92 m. genişliğindedir. Doğusundaki bir kapı açıklığı ile diakonikona bağlanmaktadır (Resim 111). Güney duvar boyunca, iç tarafta, mekan içine uzanan duvar parçalarıyla oluşturulmuş nişler yer almaktadır (Resim 112).

Kuzey nef 6.14 m. genişliğindedir. Doğusundaki bir kapı açıklığı ile prothesis mekanına bağlanmaktadır. Kuzey duvar boyunca, iç tarafta, mekan içine uzanan duvar payeleriyle oluşturulmuş nişler yer almaktadır (Resim 113).

Kilisenin kuzey duvarı, güney duvarda olduğu gibi, ek mekanın yanında içe dönmekte ve ek mekan duvarı üst kotta tek bir duvar şeklinde örülmüşken, alt kotta çift duvar tekniği ile devam etmektedir. Kuzey ek mekan duvarında görülen bu çift duvar örgüsünün başladığı noktada bir duvar parçasının kuzeye doğru kısmen devam ettiği görülebilmektedir.

Diakonikon ve prothesisin iç ölçüleri birbirlerinden farklıdır. Diakonikon 5.53 x 8.33 m ölçülerindedir ve doğu yönünde apsisten 4.10 m. dışa taşkındır. Prothesisin iç ölçüleri ise 5.58 x 7.92 m.'dir ve apsisten dışa taşkınlığı 3.75 m.'dir. Prothesisin doğu duvarında, bugün demir bir kapı ile kapatılmış olan, üzeri taş kemerli bir kapı açıklığı yer almaktadır (Resim 114). Benzer bir kapının diakonikonda da olması beklenebilir. Ancak, mekanın doğu duvarının yalnızca güney bölümü orijinaldir ve duvarın daha önce yıkılmış olan kalan kısmı, 20. yüzyıl onarımı sırasında çimento harçlı taş duvar ile örülerek, mekanın doğu bölümü tamamen kapatılmıştır (Resim 115). Her iki mekan da beşik tonoz ile örtülmüştür. Tonozların üzerinin düz olması ve bir çevre duvarının yer yer yıkılmış halde görülmesi, mekanların iki katlı olduklarını ve girişlerinin de olasılıkla yan neflerin üzerindeki galeri katından gerçekleştirildiğini düşündürmektedir (Resim 116).[103]

Naosun batısındaki narteksin genişliği 4.54 m. olup, uzunluğu kilisenin genişliğine eşittir.

[103] Bu konu restitüsyon bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

Nef eksenlerinde yer alan birer kapı açıklığı ile narteks batısındaki dış nartekse bağlanmaktadır. Ancak, orta nef ekseninde herhangi bir kapı kuruluşunun izine rastlanmamıştır. Güney duvarın doğu ucunda yer alan bir diğer kapı açıklığı, naosu güneydoğuda yer alan ek mekanlara bağlamaktadır (Resim 117).

Narteksin kuzey ve güney ucunda simetrik olarak yerleştirilmiş, dikdörtgen planlı iki mekan yer almaktadır. Kuzeydeki mekan 5.24 x 8.30 m. iç ölçülerine sahiptir. Güneyinde bulunan büyük, kemerli bir kapı açıklığı mekanı nartekse bağlamaktadır (Resim 118). Doğusunda kemerli üç penceresi olan mekan, duvarlarının iç yüzeylerinde görülen karşılıklı hatıl deliklerinden anlaşıldığına göre birden fazla katlıdır. Bugüne ulaşan yüksekliği 7.90 m. olan mekanın kuzeybatısı dıştan köşeli değil, dairesel olarak inşa edilmiştir. Güneydeki mekan büyük oranda yıkık durumda bugüne ulaşabilmiştir ve içten 5.42 x 7.54 m. ölçülerindedir. Kuzey duvarda yer alan 1.65 m. genişliğindeki kapı açıklığı ile nartekse bağlantı sağlanmıştır.

Atrium 47.05 x 48.74 m boyutlarında, kareye yakın bir plana sahiptir.[104] Kilisenin inşası sırasında kuzeyde yer alan Athena tapınağının tamamı, güneydeki Apollon tapınağının ise yaklaşık yarısı atriumun içerisine dahil edilmiştir. Atriumun kuzey duvarı eksedralarla genişletilirken (Resim 119), güney duvarı tapınak nedeniyle kesintiye uğramıştır ve duvarın doğusunda sadece bir yarım eksedra görülebilmektedir. Batı bölümündeki eksedra ise, tapınağın 1980'li yıllardaki restorasyonu sırasında tahrip olmuş ve bugüne ancak yarısı ulaşabilmiştir.

Atriumun kuzeyinde, Athena Tapınağı ile kuzey duvar arasında iki paye yaklaşık 0.65 m. yükseklikte korunmuş halde görülebilmektedir. Batıda yer alan paye parçası ile kuzey duvar arasında bir eşik taşı kısmen görülebilmektedir. Diğer paye parçası ise atriumun kuzeydoğusunda yer almakta ve dış narteksin kuzey ucu ile birleşmektedir. T biçimli payenin bir ucu atriumun kuzey duvarına dönüktür.

[104] Söz konusu genişlik atrium duvarlarının en dış sınırlarından alınmıştır. Ancak, kuzey ve güney duvar batı tarafında birinci ve ikinci eksedralar arasında içe doğru dönmekte ve genişlik en dar haliyle yaklaşık 45.96 m.'ye gerilemektedir. Ayrıca, atriumun batı duvarı bugüne gelememiştir ve atriumun doğu-batı uzunluğu kuzey duvarın batı köşesinden alınmıştır.

Atriumun kuzeyinde, doğu uçta yer alan ve diğerlerinden daha yüksek ve geniş yapılmış olan eksedrada yer alan bir kapı açıklığı ile geçilen ek mekanlar yer almaktadır. Bu bölümde, atriumun kuzey duvarında görülen eksedraların ters yönde de yapılmış oldukları tespit edilmiştir.[105]

Kiliseye sonradan eklendiği anlaşılan, birbirine bitişik durumda biri dikdörtgen diğeri kare planlı iki ek mekan, yapının güney cephesinin doğu ucunda yer almaktadır (Resim 108-120). Ek mekanlardan kuzeydeki, 3.97 x 8.27 m. iç ölçülerine sahiptir. Mekanın batısında yer alan bir kapı açıklığı dışarıya, kuzeyinde yer alan bir kapı açıklığı ise kiliseye açılmaktadır. Güneydeki bir diğer kapı ise mekanı, bitişiğindeki diğer yapıya bağlamaktadır. Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan mekanın doğu duvarında bir pencere açıklığı vardır ve üzeri beşik tonoz örtülüdür (Resim 121).

Güneydeki kare planlı diğer ek mekan 4.85 x 4.88 m. ölçülerindedir ve zemininde büyük oranda tahrip olmuş durumda olmakla birlikte siyah ve beyaz mermer plakalarla kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Dört köşe payesinin taşıyıcı sistemi oluşturduğu mekanda duvarlar perde duvar niteliğindedir. Mekanı sınırlayan duvarlar, payelerinde köşelerde çevresini sarmakta ve böylece payelerle duvarlar birleşmektedir. Mekanın doğu ve güney duvarlarında birer penceresinin varlığı anlaşılmakla birlikte, batı duvarı büyük oranda yıkılmış olduğundan burada bir pencere ya da kapı açıklığının varlığını ileri sürmek zordur (Resim 122). Bununla birlikte batı duvarın sağlam kalan kısmında renkli fresko kalıntıları görülebilmektedir (Resim 123). Köşe payelerinin içleri alt kotta boşaltılarak, kemerli nişler şekline sokulmuştur. Nişlerden kuzeydoğu köşedeki hariç, diğerlerinin yan duvarlarında özgün kullanımında raf yerleştirilmiş olduğunu gösteren yuvalar vardır. Kare planlı mekanın üzeri, kemerlerin oluşturduğu pandantiflere oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe dıştan basamaklı bir örgü sistemine sahiptir ve cephe duvarlarının yükseltilerek kubbeyi dıştan bir çevre duvarı ile gizlediği görülmektedir (Resim 120-124).

[105] Bu alanda görülen eksedraların rölövesi, son yıllarda yapılan ticari işletme nedeniyle alınamamıştır, yalnızca fotoğrafla belgelenmiştir.

MALZEME-TEKNİK

Yaklaşık 5.80 m. yüksekliğe ulaşan apsis, boyutları eşit olmayan düzgün kesme taş bloklarla örülmüştür (Resim 125). Derz aralarında yer yer az miktarda yassı taşların kullanıldığı görülmektedir. Apsisin daha yüksek olarak bugüne ulaşmış olan kuzey bölümünün üst kotlarında daha küçük boyutta olmak üzere kesme taş, moloz taş ve tuğla malzemenin bir arada kullanıldığı bir örgü vardır. Bu örgü, apsisin bu bölümünde bir onarıma işaret eder. Bir diğer olasılık olarak, apsisin tümünün üst kotlarında söz konusu olan bir onarım evresinin bugüne ulaşmış bir bölümünün olabileceği de ileri sürülebilir. Kireç taşı, kum taşı ve travertenden oluşan apsis yayının iç yüzünde görülen sık matkap delikleri, apsis yüzeyinin mermer kaplama olduğunu göstermektedir (Resim 126).

Apsisin içinde bugüne ulaşmış olan synthronon, küçük boyutta düzgün kesme taş bloklarla inşa edilmiştir. Basamaklarının bir kısmının ön yüzlerinde görülen kırık mermer levha parçaları, synthrononun da mermer kaplama olduğuna işaret eder.

Naosun kuzey duvarı batı bölümde yaklaşık 7.30 m. kotuna kadar korunmuşken, doğu bölümde bu yükseklik ortalama 2.00 m. civarındadır (Resim 125a). Kuzey duvarın büyük bölümünün ön tarafı, olasılıkla kilise işlevini yitirdikten sonra kesme taş, moloz taş ve sütun başlığı gibi devşirme malzemelerle kireç harcı kullanılarak örülmüştür. Duvarın üst kotunda görülen harçsız kuru örgü ise olasılıkla son yıllarda yapılan düzenleme çalışmaları sırasında yerleştirilmiş olmalıdır. Bu nedenle arkada kalan orijinal duvar malzemesini görmek mümkün değildir. Ancak, duvarın batısında iki pencerenin tam, daha doğudaki bir pencerenin yarım olarak bugüne ulaştığı bölümünde, duvar malzemesi izlenebilmektedir.

Pencere kotuna kadar alt bölümün yoğunluklu olarak, iri boyutta kesme konglomera bloklardan oluştuğu ve tek sıra olarak örüldüğü görülmektedir.[106] Pencere üstü kotlarda

[106] Konglomera bloklar kentteki Roma dönemi kamu yapılarında da daha çok alt kotlarda ya da tiyatro galerisini taşıyan fil ayaklan gibi üzerine fazla yük binen kütlesel elemanlarda yoğun olarak kullanılmıştır. Yüksek basınçla oluşan konglomeranın, yüksek ağırlık altında daha iyi bir taşıyıcı olduğu düşünülmüş olabilir.

ise yine iri boyutta olmak üzere, düzgün olmayan traverten blokların ve moloz taşların duvar örgüsünü oluşturduğu ve pencerenin üzerinde daha içte yer alan ikinci bir kemerle duvarın kalınlaştırıldığı izlenmektedir. Yuvarlak kemerli pencerelerin söve ve kemerleri ise düzgün kesilmiş kireç taşı ile yapılmıştır. Kuzey duvar boyunca duvarın iç tarafında görülen payandalar ise düzgün kesilmiş kireç taşı bloklardan oluşmaktadır (Resim 118).

Güney duvarın mevcut malzeme tekniği kuzey duvar ile aynılık göstermektedir. Ancak, güney duvar pencere seviyesine kadar korunamamıştır. Bu nedenle, üst kotlarda nasıl bir malzeme tekniğin var olduğu konusu hipotetiktir.

Naosun batısında bir duvar yoktur. Ancak naosun batı sınırını gösteren ve stylobat hizasındaki haç payelerde düzgün kesme kireç taşı bloklar kullanılmıştır. Kuzey haç payede bir mermer blok görülmektedir ki, olasılıkla daha eski bir Roma yapısından devşirilmiştir.

Nefleri birbirinden ayıran stylobatlar mermerdir ve büyük oranda tahrip olmuştur. Stylobatı oluşturan büyük mermer bloklar N1 ve N2 tapınaklarının stylobatlarının kısmen sökülerek ikinci kez kullanıldıklarını göstermektedir. Aynı şekilde bema stylobatı da mermerdir ve büyük olasılıkla devşirmedirler (Resim 127). Kilisenin zemini ise kuzey duvar önünde kalan küçük parçalardan anlaşıldığı kadarıyla, araları üçgen parçalarla doldurulmuş altıgen *opus sectilelerle* döşenmişti.

Kilise içinde taşıyıcı sütunlara ait herhangi bir parça tespit edilmemiştir.

Narteks duvarı, yapıdaki en özenli duvar olarak görülmektedir. Tüm duvar düzgün kesilmiş kireç taşı bloklarla örülmüştür. Diğer duvarların aksine, taş boyutları birbirleri ile uyumludur ve derz aralarında farklı bir malzeme kullanılmamıştır (Resim 128).

Atriumun kuzey duvarı batıdaki iki eksedra dışında, yer yer tahrip olmakla birlikte, örtü seviyesini verecek oranda sağlamdır (Resim 129). En batıdaki eksedrada herhangi bir kapı ya da pencere açıklığı yoktur. Düzgün kesme kireç taşı bloklarla yapılan

eksedranın yıkılmış olan batı ucu, inşa tekniğinin kaplama olduğunu göstermektedir. İki farklı renk kireç taşının almaşık olarak yerleştirildiği içbükey duvarda, altta bir sıra daha büyük ve koyu renk taş sırasının üzerinde, daha ince ve daha açık renk bir sıra taş vardır. Bu düzenleme iki kez daha tekrarlandıktan sonra ince taş sırasının üzerinde iki sıra koyu renk ve büyük taş sırası görülür. Sağlam kalan en üst sırada ise yine ince ve açık renk taş sırası yer almaktadır (Resim 130).

İkinci eksedradan başlayarak, en doğudaki büyük eksedraya kadar diğer tüm eksedralar malzeme-teknik açıdan aynılık göstermektedirler. Hepsi de kesme taş bloklarla yapılmış olup, duvar örgüsü net bir düzenlilik göstermez; farklı renk ve boyutlarda kireç taşı ve traverten bloklardan oluşan duvar örgüsü içinde az sayıda Roma dönemine ait devşirme malzeme de yer almaktadır. Eksedraların tümünde yuvarlak kemerli üçer pencere vardır ve bazılarında bugüne ulaşan bölümlerinden anlaşılan, yarım kubbeler daha küçük kesme taşlarla örülmüştür (Resim 119).

İkinci eksedranın kubbe eteği ve doğu uçta kemer yayı kısmen görülebilmektedir. Kubbe yüksekliği üçüncü eksedra ile arasındaki düz duvarın sağlam kalması ile net olarak belirlenebilmektedir. Eksedranın batı penceresi örülerek niş haline getirilmiştir.

Üçüncü eksedranın kubbesi büyük oranda yıkılmıştır. Kemer yayı ise iki yanda kısmen bugüne ulaşabilmiştir. Üç penceresinden doğudaki moloz taşlarla tamamen örülerek kapatılmıştır.

Dördüncü ve beşinci eksedraların kemerleri büyük oranda tahrip olmasına rağmen, kubbeleri daha sağlam durumdadır. Dördüncü eksedranın batı penceresi moloz taşlarla örülerek kapatılmışken, beşinci eksedranın tüm pencereleri açıktır.

En sağlam durumda bugüne ulaşmış olan altıncı eksedranın kemer ve kubbesi kısmen tahrip olmuş durumdadır. Doğudaki penceresi ise örülerek niş haline getirilmiştir.

Atriumun kuzey duvarının doğu ucunda yer alan yedinci ve son eksedra diğerlerinden daha geniş ve yüksek yapılmıştır. Ekseninde bir kapı ile kuzeye açılan eksedranın

kubbe başlangıç seviyesinde beyaz mermerden yapılmış, profilli bir silme dolaşmaktadır. Aynı profil ve malzemeden bir diğer silme de yarım kubbenin ön yüzünü çevrelemektedir. Kubbe, birbirine uyumlu boyutlardaki kesme taşlarla örülmüştür. Taşların içbükey kesilmiş olmaları, diğer yarım kubbelerden farklı olarak, bu mekan için özel olarak hazırlandıklarını göstermektedir (Resim 131).

Atriumun güney eksedraları büyük oranda tahrip olmuş durumdadır. Bugüne ulaşan bölümü, ancak kesme blok taşlardan yapılmış olduğunu söyleyebilmek için yeterlidir.

2.2.1. Mimari plastik ve liturjik elemanlar kataloğu

2.2.1.1. Mimari elemanlar

2.2.1.1.1. Sütun başlıkları

Kat. No: AA1

Resim No: 132

Tip: İon-impost

Yeri: AA Bazilikası Atriumu

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 49 cm A.D: 49 cm. Ü.E: 60 cm. Ü.D: 63 cm (k) Y: 30 cm. İon: Y: 19 Ç: 57 cm.

Başlığın ionik bölümü ve impostun kısa yüzleri ile abakus büyük oranda tahrip olmuştur. Üstte, düz bir abakustan aşağıya doğru önce içbükey, daha sonra dışbükey biçimde gelen bir impost bölüm varır. Altta düz bir profil impostu ionik bölümden ayırmaktadır. İmpostun kısa yüzünün sağlam kalan bölümünde köşeden çıkan ve yukarı doğru yönelen, çok etli olmayan, sivri uçları olan iki akanthus yaprağı vardır. Ortada yer alması gereken bir haç motifinin bir yatay kolu kısmen görülebilmektedir. Yüzeyi

büyük oranda aşınmış olan uzun yüzde, ortadaki yatay demetin iki ucundan çıkan ve yukarı doğru uzanan akanthus yaprakları kısmen izlenebilmektedir. İonik bölümde volütler ve ekinus bölümleri kırıktır. Pulvinusta ise balteus bandı kısmen görülebilir durumdadır.

Yayın: Grassi 1990, Lev. 38/46.

Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (6.yy. Grassi 1990, s. 95)

Kat. No: AA2

Resim No: 133

Tip: İon-impost

Yeri: AA Bazilikası Atriumu

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 51 cm A.D: 50 cm. Ü.E: 86 cm. (k) Ü.D: 54 cm (k) Y: 31 cm. İon: Y: 20 Ç: 47 cm. (k)

İmpostun üst tarafı büyük oranda, ionik bölümün kenarları ise kısmen kırıktır. Üstte, düz olması muhtemel bir abakustan aşağıya doğru önce içbükey, daha sonra dışbükey biçimde gelen bir impost bölüm vardır. Altta düz bir profil impostu ionik bölümden ayırmaktadır. İmpostun uzun yüzü boş bırakılmıştır ve tarak izleri görülebilmektedir. Kısa yüzlerde ise alçak kabartma tekniği ile yapılmış birer haç motifi vardır. İonik bölümde kanalları derin oyulmuş bir volüt kısmen görülebilmektedir. Pulvinus bölümünde balteus bandının bir yanında stilize bitkisel bir motif aynı demetin iki ucundan aşağı doğru uzanmaktadır. Balteus bandının diğer tarafı ise kırıktır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (üslup)

Kat. No: AA3

Resim No: 134

Tip: İon-impost

Yeri: AA Bazilikası Atriumu

Malzeme: beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 39 cm (k) A.D: 33.5 cm. (k) Ü.E: 83 cm. (k) Ü.D: 35 cm (k) Y: 25 cm. İon: Y: 15.5 cm. Ç: 46 cm.

Başlık yaklaşık yarısından kırıktır. Üstte düz bir abakus altında, düz ve açılı bir şekilde daralan impost, en altta ise imposttan düz bir profille ayrılmış olan ionik bölüm vardır. İmpost bölümde merkezi ve kolları inci bezemeli kabartma Latin haçı motifi vardır. İonik bölümün dışa taşkın yapılmış ekinusunda üç tur dönen volütün üzerinden çıkan bir köşe palmeti, ortadaki yumurta motifinin kılıfına doğru uzanmaktadır.

Yayın: Grassi 1990: Lev. 38/47

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (üslup)

Kat. No: AA4

Resim No: 135

Tip: İon-impost

Yeri: AA Bazilikası Atriumu

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 35 cm (k) A.D: 43 cm. (k) Ü.E: 61 cm. (k) Ü.D: 40 cm (k) Y: 18 cm. (k) İon: Y: 13 cm. Ç: 34 cm (k)

Başlık çok büyük oranda kırık durumdadır ve yalnızca bir kısa yüz kısmen bugüne ulaşmıştır. Görülebildiği kadarıyla, impost bölümde kabartma bir haç motifi vardır. İonik bölümde üç tür dönen bir volüt sağlam durumdadır. Ekinus bölümünde volütün

altından çıkan bir köşe palmeti ve karşısındaki simetriği, ortadaki inci motifini çevrelemektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (üslup)

Kat. No: AA5

Resim No: 136

Tip: İon-impost

Yeri: AA Bazilikası Atriumu

Malzeme: Kireç taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 53 cm A.D: 52 cm. Ü.E: 86 cm. Ü.D: 66 cm Y: 26 cm. İon: Y: 19 cm. (k) Ç: 53 cm.

Kaba bir işçilik gösteren başlığın altı kısmen kırıktır. İmpost bölümün iki kısa yüzünde kabartma Latin haçı motifi vardır; uzun yüzler bezemesizdir. İonik bölüm işlenmemiş durumdadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (üslup)

Kat. No: AA6

Resim No: 137

Tip: İon-impost

Yeri: AA Bazilikası Atriumu

Malzeme: Kireç taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: İmpost: A.E: 54 cm (k) A.D: 48 cm. (k) Ü.E: 76cm. (k) Ü.D: 67 cm Y: 27 cm. İon: Y: 14 cm. (k) Ç: -

Murç izleri görülebilen, kaba işçilikli başlığın impost bölümünün bir kısa yüzü ile ionik bölümünün tamamı kırıktır. İmpostun sağlam olan dar yüzünde alçak kabartma tekniğinde yapılmış bir Latin haçı vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (üslup)

2.2.1.1.2. Lento ve söveler

Kat. No: AA7

Resim No: 138

Yeri: AA Bazilikası narteks

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Ölçü: Y: 40 cm D: 73 cm U: 250 cm (k)

İki yanından kırık olan lentonun üstü ve arkası da kısmen kırık durumdadır. İçbükey, dışbükey ve dik profillerle yoğun biçimde hareketlendirilmiş olan ön yüzdeki profilasyon yer yer kırılmış ve tahrip olmuş durumdadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (benzer örnek, Keil 1951, s. 152)

Kat. No: AA8

Resim No: 139

Yeri: AA Bazilikası narteks kuzey girişi

Malzeme: Beyaz mermer

Ölçü: Y: 172 cm (k) D: 71 cm K: 40 cm

Söve parçasının üst tarafı kırıktır. Ön yüzünde en dışta düz bir profil, içe doğru çeyrek dairelik bir içbükey, ardından yarım dairelik bir dışbükey profille devam etmektedir. Dışbükey profili düz bir profil ve onu da bir içbükey profil takip etmektedir. Ardından dik bir profil içe dönmektedir ve dik profili yarım daire şeklinde bir dışbükey takip etmekte ve düz bir profille içte sonlanmaktadır. Her iki uçlarından kırık olmak üzere, kesit, profil, derinlik ve kalınlık ölçüleri aynı olan ancak, farklı yüksekliklerde yedi söve parçası daha dış nartekste dağınık olarak bulunmaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy. (benzer örnek, Keil 1951, s. 152)

2.2.1.1.3. Diğer mimari elemanlar

Kat. No: AA9

Resim No: 140

Yeri: AA Bazilikası narteks

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: Ü.G: 89 cm Ü. D. 48 cm. (k) Y: 26.5 cm A.G: 123 cm A.D: 58 (k)

Kaidenin alt kısmı daha geniş ve yukarı doğru içbükey, eğrisel ve dışbükey profillerle daralarak yükselmektedir. Üstünde 4 cm genişliğinde çerçeve oluşturacak şekilde düzgün cilalanmış olan parçanın orta bölümü murç izleri ile bırakılmıştır. Arka tarafı kırık olan parçanın ön yüzünde, profilleri kesecek biçimde dikey olarak açılmış 10 cm. genişliğinde bir levha yuvası vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: -

Kat. No: AA10

Resim No: 141

Yeri: AA Bazilikası iç narteks

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: Ü.G: 90 cm Ü. D. 50 cm. (k) Y: 26.5 cm A.G: 115 cm A.D: 60 (k)

Kaidenin alt kısmı daha geniş ve yukarı doğru içbükey, eğrisel ve dışbükey profillerle daralarak yükselmektedir. Üstünde 4 cm genişliğinde çerçeve oluşturacak şekilde düzgün cilalanmış olan parçanın orta bölümü murç izleri ile bırakılmıştır. Arka tarafı kırık olan parçanın ön yüzünde, profilleri kesecek biçimde dikey olarak açılmış 10 cm. genişliğinde bir levha yuvası vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: -

Kat. No: AA11

Resim No: 142

Yeri: AA Bazilikası iç narteks

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: Ü.G: 85 cm (k) Ü. D. 45 cm. (k) Y: 26.5 cm A.G: 105 cm (k) A.D: 53 (k)

Kaidenin alt kısmı daha geniş ve yukarı doğru içbükey, eğrisel ve dışbükey profillerle daralarak yükselmektedir. Üstünde 4 cm genişliğinde çerçeve oluşturacak şekilde düzgün cilalanmış olan parçanın orta bölümü murç izleri ile bırakılmıştır. Arka ve sağ tarafı kırık olan parçanın ön yüzünde, profilleri kesecek biçimde dikey olarak açılmış 10 cm. genişliğinde bir levha yuvası vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: -

2.2.1.2. Liturjik elemanlar

2.2.1.2.1. Ambon podyumu

Kat. No: AA12

Resim No: 143

Yeri: Küçük Kilise naosu

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 113 cm (k) G: 107 cm (k) K: 16 cm.

Kenarlarından kısmen kırık ve eksik olmakla birlikte, birleşebilen beş parça halinde bugüne ulaşmıştır. Kısa kenarları düz, uzun kenarları uçlarda dışa doğru açılan dairesel formdadır. Üst yüzeyi kaba olarak bırakılmış olan ambon podyumunun altı daire içinde kabartma olarak işlenmiş çarkıfelek bezemelidir. Alt tarafta ambon payelerinin oturacağı bezemesiz alanda murç izleri görülmektedir.

Yayın: Dennert, 1995, Tafel 50/2

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.; Dennert 1995, s.140-141.

2.2.1.2.2. Templon levha kaidesi

Kat. No: AA13

Resim No: 144

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: U: 34.5 cm (k) G: 25.6 cm (k) Y: 13.5 cm.

Düşük kaliteli beyaz mermerden yapılmış olan templon levha kaidesi iki ucundan kırıktır. Üstte templon levhasının oturacağı yuvanın kenarlarında da kısmi kırıklar görülmektedir. Bir yanı düz ve eğimli kesilmiş olan kaidenin diğer yanı dış bükey ve iç bükey dairesel profille hareketlendirilmiştir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

Kat. No: AA14

Resim No: 145

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: U: 12.5 cm (k) G: 18 cm (k) Y: 4 cm.

Dört tarafından ve altından kırık durumdadır. Mevcut durumundaki profilasyon AA13 nolu parça ile aynı özellikler göstermektedir. AA13 nolu kaide ile birlikte kullanılmış olabileceği gibi, aynı kaidenin iki parçası da olabilirler.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

Kat. No: AA15

Resim No: 146

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: U: 17 cm (k) G: 21 cm (k) Y: 14 cm.

İki ucundan kırık durumdaki kaidenin bir yüzü eğimli ve düz, diğer yüzü dairesel dışbükey ve içbükey profilli olarak yapılmıştır. Profil özelliklerinin benzerliği ve yüksekliğinin yakınlığı AA13 nolu kaide ile birlikte kullanıldığını gösterir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

Kat. No: AA16

Resim No: 147

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: U: 16 cm (k) G: 12.5 cm (k) Y: 8.5 cm. (k)

İki ucu, altı ve bir yan tarafı kırık durumdaki templon levha kaidesi, mevcut profil özellikleriyle AA13 ve AA14 ile benzerlik göstermektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

2.2.1.2.3. Templon sütun kaidesi

Kat. No: AA17

Resim No: 148

Yeri: N1 depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: E: 24 cm D: 24 cm Y: 12 cm Ç: 20 cm

Kaide attika tipindedir. Düz, sekizgen bir plinthos üzerinde dışbükey profilli torus dışa taşkın olarak yapılmıştır. Torusunun üzerinde içbükey trokhilos bulunmaktadır. En üstte dışbükey kesitli alçak bir torus vardır. Büyük oranda sağlam durumdaki kaide düzgün cilalıdır ancak, sütunun oturacağı üst bölümde tarak izleri görülmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

2.2.1.2.4. Templon payesi

Kat. No: AA18

Resim No: 149

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Pembe-mor damarlı mermer

Ölçü: D: 11.5 cm (k) G: 17 cm (k) Y: 17 cm.

Üst ve arkası tamamen, yanları kısmen kırık durumdadır. Sağlam olan bir yüzde ortası silindirik bir sofit bezeme yer almaktadır. Kırık olan yan yüzlerin birinde bir sofit bezeme kısmen görülmektedir. Diğer yüzde ise levha yuvası vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

2.2.1.2.5. Levhalar

Kat. No: AA19a- AA19b

Resim No: 150-150a-151

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Alçak kabartma, champleve

Ölçü: a. U: 24 cm (k) G: 22.2 cm (k) K: 5 cm. **b.** U: 18 cm (k) G: 13 cm (k) K: 5 cm.

a. Kaliteli beyaz mermerden yapılmış bir levhanın köşesi. Kenarlarda kısmi kırıklar mevcut. Levha kenarları dıştan içe doğru basamaklar oluşturacak biçimde beş profille hareketlendirilmiştir. Levhanın kırık olan içi kısmında alçak kabartma tekniğinde yapılmış, kıvrık dallarla çevrelenmiş, köşeye doğru uzanan stilize yaprak motifi yer

almaktadır. Kaba yonu olarak bırakılmış zemin ise champleve tekniği ile bezenmiş olduğunu göstermektedir.

b. Aynı levhanın diğer köşesi. Ancak, champleve tekniğinde bezenmiş bölüm kırık olduğu için görülememekte.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Boyd 2007, s. 293)

Kat. No: AA20a- AA20b

Resim No: 152-152a-153

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: İnce kazıma

Ölçü: a. U: 49.5 cm (k) G: 41 cm (k) K: 7.1 cm. **b.** U: 19 cm (k) G: 12 cm (k) K: 7.1 cm.

a. Kare bir levhanın yaklaşık ¼'ünü oluşturacak büyüklükte, kaliteli beyaz mermerden yapılmış kırık levha parçası. Dışta içe doğru basamak yapan beş profille hareketlendirilmiş çerçeve bölümü yer almaktadır. İçte daire formlu üç silindirik silme vardır. Ortada ise kırık olduğu için tam olarak anlaşılamayan, ama ajur tekniğinde bezenmiş olması muhtemel dairesel bir bölüm kısmen görülmektedir. En dışta yer alan silindirik silme ile köşe arasında kalan bölüm bir kantaros içinden çıkan kıvrık dallar ve stilize edilmiş üzüm ve asma yapraklarıyla bezenmiştir. Champleve tekniğinde bezenmiş olan bölümde, düzgün cilalı yüzeye kazınan motiflerin kahverengi bir macunla doldurulduğu görülmektedir.

b. Aynı levhanın bir parçası. Dıştaki düz profillerin en içteki ile içteki dairesel silindirik profillerin en dışta yer alanı kısmen görülebilmektedir. İki profil arasında kalan küçük bölümde, bezeme kompozisyonun en uçlarında yer alan stilize asma yaprakları karşılıklı olarak görülebilmektedir. Bu nedenle levhanın yaklaşık ortasına ait bir parça olmalıdır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., üslup.

Kat. No: AA21a- AA21b

Resim No: 154-154a-155-155a

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Alçak kabartma, champleve

Ölçü: a. U: 26 cm (k) G: 19.8 cm (k) K: 5 cm.

İki taraftan kırık durumda, her iki yüzü de champlevé ve kabartma tekniğinde bezenmiş bir levhanın köşeli parçası.

a yüzü: Dışta düz bir profille çevrelenmiş olan bezeme alanı, kalan parçadan anlaşıldığına göre iki bölümden oluşmaktadır. Kenarların yaklaşık ortasında kesilen ince, dairesel bir silme içteki ana kompozisyon alanını oluşturmaktadır. Köşelerde kalan üçgen alanlar da diğer bezeme alanını oluşturmaktadır. Sağlam olarak kalmış olan köşe alanı kıvrık dal ve stilize palmet motifleri ile doldurulmuştur. Palmet aralarında kalan boşluklar tomurcuk yapraklarla doldurulmuştur. İçteki ana bezeme alanında yarısı bugüne ulaşabilmiş olan bir kantaros ortada yer almaktadır. Kantarosun içinden taşmakta olan sular kazıma tekniğinde gösterilmiştir. Kantarosun sol yanında, yüzü kantarosa dönük olacak biçimde betimlenmiş olan ve levhanın kırık olmasından dolayı gövdesinin yalnızca üst kısmı görülebilen bir tavus kuşu vardır. Tavus kuşunun önünde ve üstünde kalan boşluklar yine kıvrık dallardan çıkan stilize palmet motifleri doldurulmuştur. Motifler alçak kabartma tekniğinde yapılmış ve zemin kaba yonu olarak bırakılmıştır.

b yüzü: Dıştaki kalın içteki daha ince iki düz profille çerçevelenen dış bordürde kıvrık dallardan çıkan nar, üzüm ve üç yapraklı yoncadan oluşan bir bezeme şeridi alçak kabartma tekniğinde yapılmıştır. Levhanın iç kısmında daire formlu iki silindirik silme parçası görülmektedir. Dıştaki dairesel silme ile dış bordür arasında kalan üçgen bölümde ortada spiral şekilde işlenmiş bir kıvrık dal köşelere doğru uzanmakta ve köşelerde stilize yarım palmetlerle sonlanmaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Boyd 2007, s. 293)

Kat. No: AA22

Resim No: 156

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Alçak kabartma, champleve

Ölçü: a. U: 16.5 cm (k) G: 11.5 cm (k) K: 3.5 cm.

Champleve tekniğinde bezenmiş levha parçası üç tarafından kırık durumdadır. Profilli olarak aşağıya inen dış çerçevenin içinde bitkisel olması muhtemel bir bezeme kısmen görülebilmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Boyd 2007, s. 293)

Kat. No: AA23a- AA23b

Resim No: 157-157a-158-158a

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Alçak kabartma, champleve

Ölçü: a. U: 31.7 cm (k) G: 29.7 cm (k) K: 5 cm.

Kare bir levhanın yaklaşık ¼ boyutlarında, üç tarafından kırık durumdadır. Her iki yüzü de kabartma ve chapleve tekniğinde bezenmiştir.

a yüzü: Dışta yaklaşık 6 cm. genişliğindeki bordür içinde stilize bitkisel bezeme yer almaktadır. Kısa kenarda stilize palmet ve lotus motiflerinin tekrarlandığı görülür. Uzun kenarda birbirine bitişik olarak yapılmış stilize palmet motifleri yanlardan ikili yarım

daire şeklindeki bantlarla çevrelenmiştir. Her iki bordürde de bezeme kompozisyonunda kalan boşluklar inci taneleri ile doldurulmuştur. Levhanın köşesinde, bordürlerin arasında kare alanlar oluşturulmuş ve bu alana küçük üçgen ve karelerden oluşan geometrik bir bezeme yerleştirilmiştir. Dış bordürü içteki bezeme alanından üç silme ayırmaktadır. Levhanın ortasında silindirik bir silme ile oluşturulmuş bir daire yer almaktadır. Dairenin içi ise kesişen yayların oluşturduğu, çok yapraklı bir çiçek motifi ile doldurulmuştur. Yaprakların arasında kalan boşluklarda ise inci taneleri görülmektedir. Dıştaki kare alan ile silindirik silme arasında kalan köşe boşluğunda ikili bir yarım palmet motifi yer almaktadır.

b yüzü: Dışta yer alan bordürlerin içi birbirini takip eden üçgenlerle doldurulmuştur. Üçgenlerin kenarlarında oluşan boşluklarda inci taneleri görülmektedir. Ortalarında ise küçük, kazıma daireler yer almaktadır. Levhanın köşesindeki kare alan ise a yüzündeki ile aynı şekilde, üçgen ve karelerden oluşan geometrik bir kompozisyon ile doldurulmuştur. Levhanın ortasında daire şeklinde, düz profilli, alçak kabartma şeklinde yapılmış bir silme vardır. Dairenin içinde ise kesişen dairelerle oluşturulmuş ancak, a yüzünden farklı olarak çok yapraklı, katmerli bir çiçek motifi yerine, altı yapraklı bir çiçek motifi yer almaktadır. Yaprakların arasında kalan boşluklar birer üçgenle doldurulmuştur. Dıştaki kare çerçeve ile dairesel bezeme alanı arasında kalan köşe boşluğunda da bir üçgen bezeme görülür.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Boyd 2007, s. 293)

Kat. No: AA24

Resim No: 159

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 22.5 cm (k) G: 14 cm (k) K: 4 cm.

Damarlı, gri mermerden yapılmış, üç taraftan kırık levha parçası. Her iki yüzü de düzgün cilalanmış olan levhanın bir yüzü bezemelidir. Altta geniş, düz bir bordür levhanın dış hattını oluşturmaktadır. İçte keskin bir profille bezeme alanı sınırlandırılmıştır. Üstte ise kabartma tekniğinde yapılmış bir haç kolunun genişleyen ucu görülmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., üslup.

Kat. No: AA25

Resim No: 160

Yeri: N1 depo

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: a: U: 35.5 cm (k) G: 30 cm (k) K: 5 cm. **b:** U: 13.5 cm (k) G: 28 cm (k) K: 5 cm.

Birbirleriyle ikili ve üçlü olarak birleşebilen, büyük oranda kırık durumdaki beş parçadan oluşan levha parçası. Üstte düz bir bordür içerisinde kısmen okunabilen Yunanca bir yazıt yer almaktadır (M]AKЄΔ[ON... ΓNAΦA.N[Γ). Üstteki yazı bordürü içteki bezeme alanından önce sivri profilli, sonra da içbükey bir profille ayrılmaktadır. İçte kalan bezeme alanı ise düz profilli ve aşağıya doğru uzayarak köşe yapan bir çerçeve ile sınırlandırılmış görünmektedir. Çerçevenin içinde, köşede kabartma tekniği ile yapılmış bir haç motifi yer almaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., üslup

2.2.1.3. Diğer taş eserler

Kat. No: AA26

Resim No: 161

Yeri: AA Bazilikası N1 Depo

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Teknik: Kabartma

Ölçü: Y: ? G: ? K: 7 cm.

Birbirleriyle uyumlu sekiz parçanın, anlamlı bir form oluşturacak biçimde bir araya getirilmesine çalışılmıştır ve özgün halinde dik üçgen şeklinde bir forma sahip olduğu anlaşılmıştır. Mevcut parçalar levhanın yüksekliği ve genişliği konusunda bilgi vermek için yetersizdir. En dışta geniş, düz bir profille çevrelenen levhanın iç kısmı, ikili bir profille çerçevelenmiş üçgen bir alan oluşturmaktadır. Dıştaki çerçeve ile içteki profilli alan arasında silindirik bir silme yer almaktadır. Parça, formundan dolayı ambon merdiven yan levhası ya da katedra yan levhası olabilir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., üslup

Kat. No: AA27

Resim No: 162

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 11 cm G: 6.3 cm (k) K: 5 cm.

Bir kolu kırık durumda, yüzeyi profille hareketlendirilmiş haç. Ön yüz arka yüzünden daha geniştir ve arkaya geçişte yan yüzeyler zigzaglı şekilde işlenmiştir. Yan yüzeylerin

işleniş biçimi ve arka yüzeyde görülen harç kalıntıları, özgün kullanımında harçlı bir yüzeye yapıştırıldığını göstermektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy.

Kat. No: AA28

Resim No: 163

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç taşı

Teknik: Kakma

Ölçü: U: 53 cm (k) G: 19 cm K: 5 cm.

Üç parça halinde bir ucu kırık, ortasında küçük bir eksik parçası olan renkli tessera kakmalı pano. Yanlarda içe dönük T şeklinde kakma pembe ve sarı tesseralar vardır. Aralarında kalan boşluklara yuvarlak yeşil tesseralar kakılmıştır. Ortada kare bir alan içine yerleştirilmiş, kenarlarda sarı ve pembe, merkezde ise yeşil renkte tessera ile oluşturulmuş dört geometrik kompozisyon yer almaktadır. Kakma yuvalarının bazılarındaki tesseralar düşmüştür. Panonun arkası düzdür ve harç kalıntıları görülür.

Yayın:

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Anonim 2011, s. 76-78)

Kat. No: AA29

Resim No: 164

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç taşı

Teknik: Kakma

Ölçü: U: 60 cm (k) G: 19 cm K: 5 cm.

İki parça halinde, iki ucundan kırık ve eksik parçaları olan renkli tessera kakmalı pano. Yanlarda içe dönük T şeklinde kakma pembe ve sarı tesseralar vardır. Aralarında kalan boşluklara yuvarlak yeşil tesseralar kakılmıştır. Ortada yer alan beş kare alanın, iki uçtakileri kırık durumdadır. Diğerlerinden ikisi içinde olması gereken tesseraların tümü düşmüştür. Birinde ise yalnızca kenarlardaki sarı ve pembe tesseralar sağlamdır. Diğer kakma yuvalarının genelinde tesseralar düşmüştür. Panonun arkası içbükey ve dışbükey profillidir ve harç kalıntıları görülmektedir.

Yayın:

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Anonim 2001, s. 76-78)

2.3. bb Kilisesi (Resim 165)

YERİ

Kilise, tiyatroya yaklaşık 50 m. uzaklıkta ve kuzeybatısında yer almaktadır (Resim 10). Yapının naosu bugün özel bir işletmeci tarafından otopark olarak kullanılmaktadır (Resim 166).

PLAN

Kiliseden bugüne çok az duvar ulaşabilmiştir. Yalnızca doğu duvar, tüm genişliği verebilecek oranda sağlam durumdadır. 35.05 m. uzunluğunda ve 0.90 m. kalınlığındaki doğu duvar, yer yer yaklaşık 9.00 m. yükseklikte korunabilmiştir (Resim 167).

Doğu duvarın ortasında 8.03 m. genişliğinde ve 3.60 m. derinliğinde, içeriden yarım daire, dıştan üç cepheli bir apsis vardır. 6.27 m. ve 2.30 m. arasında değişen kotlarda yüksekliği korunabilmiş olan apsis yayının güney ve kuzey pencerelerinin birer kenarı görülebilmektedir (Resim 168).

Apsise, kuzeyde 6.57 m., güneyde 6.85 m. uzaklıkta birer duvar payesine dair izler görülebilmektedir.

Doğu duvar kuzey uçta batıya doğru köşe yaparak yaklaşık 0.90 m. uzanmaktadır (Resim 169). Güneyde ise batıya doğru uzanan iki duvar parçası vardır; dıştaki ancak 0.50 m. kadar takip edilebilinirken, içte yer alan duvar parçası yaklaşık 1.65 m. uzunluğundadır.

Doğu duvarın güney bölümünün batısında, duvara yaklaşık 11.00 m. uzaklıkta, köşe yaparak kuzeye ve doğuya doğru uzanan bir duvar parçası yer almaktadır (Resim 170). Doğuya doğru 2.77 m. ve kuzeye doğru 4.55 m. uzanan duvar 0.75 m. kalınlıktadır. Duvarın kuzeyde birleştiği modern duvar batıya doğru uzanmaktadır ve modern duvar içinde, batıda, kiliseye ait olduğu düşünülen iki duvar parçası vardır. Kilisenin güney duvarını oluşturduğu düşünülen ilk duvar, doğudaki köşe yapan duvardan 10.32 m. uzaklıktadır ve 2.25 m. uzunluğundadır. Devamı niteliğinde olan ve daha batıda yer alan diğer duvar, kuzeye doğru köşe yaparak yönelmektedir ve doğudaki duvara 6.53 m. uzaklıkta olup, 3.25 m. uzunluğundadır. Kuzeye yönelen parçası ise 0.84 m. uzunluğundadır. En batıda bulunan ve kuzeye köşe yapan bu duvar, kilisenin olasılıkla güneybatı köşesini oluşturmakta ve batı sınırını belirlemektedir (Resim 171).

Güney duvarın kuzeyinde ve duvara paralel biçimde 21.31 m. uzaklıkta iki duvar parçası daha bugüne ulaşmış durumdadır. Bu duvarlardan batıdaki 2.40 m., doğudaki ise 3.86 m. uzunluğundadır. Her iki duvarda 0.75 m. kalınlığa sahiptir (Resim 172).

Mevcut duvar parçaları, kilisenin kuzey, güney, doğu ve batı sınırları hakkında fikir vermektedir. Söz konusu veriler üzerinden kilisenin restitüsyonu yapılabilmektedir ve bu konu "değerlendirme" bölümünde tartışılacaktır.

MALZEME-TEKNİK

Kilisenin doğu duvarında, apsis yayında ve apsis köşelerinde düzgün kesme taş bloklar kullanılmıştır. Traverten, kireç taşı ve konglomera malzemenin kullanıldığı taşlar, boyut olarak da çeşitlilik göstermektedir. Doğu duvarın kalan bölümlerinde ve yapıya ait diğer duvar parçalarında ise kireç taşı malzemenin kullanıldığı ve moloz taş örgü ile inşa edildiği görülür. Örgü içinde az sayıda tuğla, düzenlilik arz etmeyecek biçimde

kullanılmıştır. Bu durumun istisnası olarak, doğu duvarda üst kotta yer alan pencere kenarlarındaki düzenli tuğla kullanımı söylenebilir. Bu bölümlerde üç ya da dört sıra tuğla düzgün bir almaşıklık yaratmayacak biçimde duvar örgüsü içine yerleştirilmiştir.

Kilisenin zemini toprak, çakıl ve plastik yer kaplaması ile tamamen kapatılmıştır. Ancak, yaklaşık naosun ortasına gelen bir alanda kısmi bir açıklık söz konusudur ve burada kilisenin zeminine ait beyaz ve siyah renkte mermer levhalar görülebilmektedir. Büyük oranda kırılmış olmalarına rağmen düzgün kesilmiş dikdörtgen levhalar oldukları söylenebilir (Resim 173).

2.4. Tiyatro Galerisindeki Şapel (Resim 174)

Side tiyatrosu, kentin tam ortasında, yarımadanın en dar yerinde inşa edilmiştir (Resim 10). Tiyatro kısmen yamaca yaslanmış durumdadır ve kuzeybatı ve batı bölümleri, kentin de en yüksek kotlu yamacına oturmaktadır. Tiyatro işlevini yitirdikten sonra Hıristiyanlık ritüelleri doğrultusunda kısmen kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu aşamada tiyatronun dış galerilerinden biri şapele dönüştürülmüştür. Güney parodos içine ve caveaların uçlarına da birer dini mekan eklendiği düşünülmektedir.

YERİ

Şapel tiyatronun kuzey parodosunun yanında, giriş katındaki galeride yer almaktadır (Resim 175).

PLAN (Resim 184)

Şapel galerinin planından dolayı, apsise doğru daralan bir formda, uzun dörtgen planlıdır. Yine galerinin konumundan dolayı, tam olarak doğuya değil, güneye doğru 71° dönüktür.

14.96 m. uzunluğundaki şapelin genişliği kuzeybatıda 6.16 m., güney doğuda 4.50 m.'dir. Galerinin takviye kemerlerini taşıyan dışa taşkın payelerin olduğu dar bölüme

içten dairesel, dıştan düz duvarlı bir apsis eklenmiştir. Apsis yayı 0.60 m. derinliğindedir.

Apsisin arkasında galeri zemini yaklaşık 1.30 m.'lik bir kot farkı ile derinleşmekte ve güneydoğu yönünde yaklaşık 8.23 m. daha ilerlemektedir. Aradaki payelerle birlikte iki farklı kotta ve iki bölümlü olarak inşa edilmiş galerinin üst bölümünde bulunan şapelin zemini, yine galerinin mimari özelliğinden dolayı, apsise doğru % 4'lük bir eğimle alçalmaktadır (Resim 185).

MALZEME-TEKNİK

Galerinin neredeyse tüm duvar ve tonoz örgüsü, düzgün kesilmiş, büyük boyutlu traverten bloklardan oluşmaktadır (Resim 185-186). Duvarların yalnızca alt kotlarında yer yer konglomera blokların kullanıldığı görülür. Girişteki eşik taşı kireç taşındandır. Girişin üstündeki kemer de kireç taşı bloklarla örülmüştür. Girişin iki yanındaki payelerde ise düzgün kesilmiş kireç taşı ve konglomera bloklar karışık olarak kullanılmıştır (Resim 187).

Tiyatronun güney parodosunun içinde, sahne binasının önüne bitişik şekilde bir mekan daha yer almaktadır (Resim 175). Güney parodos içinde, analemma duvarına paralel bir duvar örülerek parodosun daraltılması ile sahne binası önüne yapılan yapının planı, sahne binası ile analemma duvarının paralel olmamasından dolayı uzun bir yamuk dörtgen şeklindedir. Yapının kuzeybatısında, oturma sıraları sökülerek oluşturulmuş, yaklaşık kare planlı bir ek mekan daha vardır (Resim 176).

Yapının kuzey sınırı belli değildir. Güney uçtaki genişliği 1.79 m. olan yapının, sahne binasının altındaki geçitlerden güneydekine kadar uzandığı kabul edilirse, yaklaşık 12.52 m. uzunlukta ve kuzey uçta 3.80 m. genişlikte olduğu söylenebilir. Mekanın uzunluğu, analemma duvarına paralel örülen duvarın uzunluğu kadar ise, yaklaşık 6.36 m. uzunlukta ve 3.37 m. genişlikte olması gerekir.

Yapı, kuzeybatısındaki ek mekana yaklaşık 2.38 m. genişliğindeki bir açıklıkla bağlanmaktadır. Ek mekan yaklaşık olarak 3.47 x 4.24 m. ölçülerindedir. Oturma sıraları kaldırıldıktan sonra mekan inşa edilirken, orkestra ile arasına bir duvar örülerek kapatılmıştır (Resim 177).

Yapının doğu duvarını oluşturan sahne binasının alt kotlarında düzgün kesilmiş konglomera ve traverten bloklar kullanılmıştır. İnşası sırasında sahne binasına ait açıklıklar ve nişler ise moloz taşlarla örülerek kapatılmıştır. Analemma duvarına paralel olan batı duvar da devşirme konglomera bloklarla örülmüştür. Mekanın örtüsü taş tonozdur. Kısmen yıkık durumdaki tonoz, yaklaşık 2.00 m. yüksekliktedir (Resim 178-179).

Yapının güney duvarında, restorasyon sonrasında kapatıldığı için bugün görülemeyen, fresko bezeme yer almaktadır.

Kuzeybatısındaki ek mekanının orkestradan ayıran duvar farklı boyutlarda, konglomera ve kireçtaşı bloklarla inşa edilmiştir. Bu mekanın örtüsüne dair bir veri bugüne ulaşmamıştır.

Alt caveanın kuzey ucunda, orkestra kotunda Bizans Döneminde eklenmiş bir mekan daha yer almaktadır (Resim 175-b). Mekan alt caveanın kuzey ucunda, oturma basamaklarının yedi sırasının kısmen sökülmesi ile oluşturulmuş boşluğa inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı mekan yaklaşık 4.36 x 2.11 m. ölçülerindedir (Resim 180).

Mekanın batı duvarı caveadan dolayı 4.36 m. uzunluğundayken, doğu duvar 2.06 m. uzunluğundadır. Batı duvarın içinde, doğu duvarla aynı uzunlukta bir duvar daha yer almaktadır. Batı ve doğu iç duvarda tonozun oturduğu silme sağlam durumdadır. Mekanın içinde, kuzey duvarın önünde yaklaşık 0.98 m. derinliğinde ve 0.60 m. yüksekliğinde, önü büyük kesme blok taşlarla örülmüş ve içi toprak dolu bir seki yer almaktadır. Kuzey duvarın, bugün çok belirgin olmamakla birlikte, fresko tekniğinde figürlü sahnelerle bezendiği anlaşılmaktadır (Resim 181).

Mekanın duvar örgüsü çoğunlukla düzgün kesilmiş, büyük boyutlu kireçtaşı bloklarla örülmüştür. Batıda caveanın oturma sıralarının sökülmesinden sonra oluşan boşlukların ise kesme blok taşların yanında, moloz taş örgü ile doldurulduğu görülmektedir. Mekanın yaklaşık yarısını örten beşik tonoz 2.80 m. yüksekliktedir (Resim 182-183).

2.5. ee Kilisesi

YERİ (Resim 10)

Kilise, kentin doğu bölümünde, Piskoposluk Sarayı Kompleksinin batısında yer almaktadır. Saray kompleksi ile Hastane olarak adlandırılan binanın arasındaki yapı adasının doğu ucunda bulunan yapı, büyük oranda yıkılmış durumdadır.

PLAN

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan kapalı haç planlı kilisenin dış uzunluğu 16.48 m.'dir. Doğu ve batısı eşit genişlikte olmayan yapının bema bölümünü de kaplayacak derinlikteki doğu bölüm genişliği 11.67 m., batı ucu ise 10.90 m. genişliğindedir. Yapının doğu bölümü, kuzeyde 0.80 m. ve güneyde 0.22 m. kadar kuzey ve güney yönünde dışa taşkın yapılmıştır. Naosa giriş, batıda yer alan üç kapı açıklığı ile sağlanmıştır (Resim 188).

Eksende, doğu uçta içten yarım daire, dıştan üç cepheli olarak inşa edilmiş, 2.48 m. genişliğinde ve 1.62 m. derinliğinde bir apsis yer almaktadır. Farklı merkezli bir yaydan oluşan, tek bir basamak apsis yayı içinde görülebilmektedir. Apsis, dıştan alt kotta, yarım daire bir kaideye sahiptir.

Apsisin önünde, 3.13 x 3.33 m. ölçülerinde, kareye yakın planlı bema bölümü vardır. Bema, kuzeyden ve güneyden, apsisin iki yanında yer alan yaklaşık 0.80 m. uzunluğundaki iki duvar ve L kesitli iki büyük paye ile sınırlandırılmıştır.

Bemanın iki yanında, 1.13 m. genişliğindeki birer kapı açıklığı ile ulaşılan iki köşe odası yer almaktadır. Kuzeydeki köşe odası 2.80 x 2.65 m. ölçülerinde, güneydeki köşe odası ise 2.90 x 2.70 m. ölçülerinde kareye yakın planlıdır. Her iki oda da batıda yer alan ve 1.15 m. genişliğindeki birer kapı açıklığı ile naosa bağlanmaktadır.

Naosun merkezinde, taşıyıcı sisteme ait iki sütun sağlam ancak yıkılmış durumdadır. Diğer iki sütun ise yıkılmış ve kırıktır. Kuzey ve güneyde yer alan payeler, merkezde yaklaşık 3.45 x 3.45 m. ölçülerinde kare bir birim oluşturan dört sütunun olması gerektiğine işaret eder (Resim 189).

Naosun merkezindeki kare birimin kuzey ve güneyinde 2.40 x 3.55 m. boyutlarında birer dikdörtgen mekan yer almaktadır. Dikdörtgen mekanların doğusunda ve batısında 1.52 m. olan kuzey ve güney duvar kalınlıkları, mekanların yer aldığı bölümlerde 0.50 m. kalınlığa sahiptir.

Naosun batısında yer alan, karşılıklı yerleştirilmiş L kesitli iki paye, doğu yönünde sütunları karşılamakta, kuzey ve güneyde ise 1.52 m. kalınlığındaki duvarlarla aralarında birer kapı açıklığı sağlamaktadır. Kuzeyde yer alan kapı açıklığı 1.40 m. güneydeki kapı açıklığı ise 1.60 m. genişliğindedir. İki payenin ortasında kalan ve eksende yer alan diğer kapı açıklığı ise 1.62 m. genişliğindedir.

Naosun batısında kilise ile aynı genişlikte ve 2.67 m. derinlikte bir narteks vardır. Nartekse giriş, naos açılan kapı açıklıklarıyla ayı eksende yer alan üç kapı açıklığı ile sağlanmıştır.

MALZEME-TEKNİK

Yapının bütün duvarları, küçük ve farklı boyutlardaki düzgün kesme ve kaba yonu kireç taşlarıyla örülmüştür. Yatay ve dikey derzlerin aralarında, yer yer tuğla ve kiremit parçalarının yerleştirildiği görülmektedir. Kalın olan kuzey ve güney duvarda kesme taş kaplama uygulandığı ve arasının bol harçlı moloz taş ve tuğla-kiremit kırıklarıyla doldurulduğu anlaşılmaktadır (Resim 190).

1.31 m. yüksekliğe kadar korunmuş durumdaki apsiste, pencere açıklıklarına dair bir iz bugüne ulaşmamıştır (Resim 191).

Kuzey duvarın doğu ve batı bölümünde kotlar 1.43 m. ile 1.95 m. arasında değişmektedir. Kuzeybatı sütunu karşılayan duvar payesi ve payenin bağlı olduğu duvarın batıya doğru yaklaşık 3.5 m. uzunluğundaki bölümü yaklaşık 6.45 m. kotuna kadar ayaktadır. Duvarın bu bölümünde, kemerlerin oturduğu payelerin silmelerle hareketlendirildiği görülmektedir (Resim 190a).

Narteks duvarı 2.05 kotuna kadar ayakta kalmış olmasına karşın, çevresindeki toprak dolgusundan dolayı yalnızca 0.45 m.'lik bir yüksekliği görülebilmektedir.

Kilisenin güney duvarı, kuzey duvar ile benzer bir durumdadır. Büyük oranda yıkılmış olan güney duvarın da yalnızca güneybatı sütununa karşılık gelecek olana payesi ve duvarı kısmen ayaktadır. Yaklaşık 6.00 m. kotuna kadar korunmuş olan güney duvar parçasında, kemerin oturduğu silme ve yastık alttan ahşap bir destekle ayakta durabilmektedir (Resim 189).

Yapının içinde yer alan tüm L kesitli payeler, cephe duvarlarından farklı olarak daha iri boyutlu düzgün kesme kireç taşı bloklarla örülmüştür. Merkezdeki örtüyü taşıyan ve yapıya plan tipini veren sütunlar ve korint düzenindeki sütun başlıkları ise mermerdir ve devşirmedirler.

2.6. Küçük Liman Kilisesi (Resim 192-193)

YERİ

Kentin batısında, Apollon ve Athena'ya adanmış olan tapınakların temenosunda yer alan ve AA Bazilikası olarak adlandırılan kilisenin orta nefinde yer almaktadır. Kilise, AA Bazilikasının beması üzerinde yer alacak şekilde, orta nefin doğusunda yapılmıştır.

PLAN (Resim 194)

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan kapalı haç planlı kilise, dıştan 12.57 x 9.03 m. boyutlarındadır. Batısında bir narteksi olan kilisenin, kuzey ve güney duvarında yer alan ikişer duvar payesinin karşısına yerleştirilen *in situ* durumdaki üç sütun kaidesi, kapalı haç planlı olduğunu göstermektedir. Kiliseye giriş, batı duvarda, eksende yer alan bir kapı açıklığı ile sağlanmıştır.

Doğusunda 3.07 m. genişliğinde ve 1.84 m. derinliğinde, içten ve dıştan yarım daire formlu bir apsis vardır. Apsis doğu yönünde yaklaşık 1.35 m. dışa taşkındır. Apsisin iki yanında, kuzeydeki 0.62 m., güneydeki ise 0.71 m. genişliğinde iki apsidal niş yer almaktadır. Nişlerin her ikisi de 0.44 m. derinliğindedir. Kilisenin doğu duvarı 0.65 m. kalınlıktadır ve yaklaşık 0.70 m. yüksekliğe kadar korunabilmiştir. Apsisin iki yanında birer duvar payesi, sütunları karşılayacak biçimde batıya doğru 0.45 m. uzanmaktadır.

Yapının güney duvarı 6.96 m. kotuna kadar korunmuştur ve 0.72 m. kalınlıktadır. Yapının köşelerinde ve içteki duvar payelerinin dış karşılıklarında duvar kalınlığı artmakta ve 0.95 m.'ye kadar çıkmaktadır. Bu şekilde üç bölüme ayrılmış olan duvarın her bölümüne birer pencere açıklığının yerleştirilmiş olduğu görülür. Doğu ve batı pencereler 0.50 m. genişliğinde ve yaklaşık 1.50 m. yüksekliktedir. Ortadaki pencere ise 0.95 m. genişliğindedir. Her üç pencere de 2.75 m. kotundadır (Resim 195).

0.81 m. kalınlığındaki kuzey duvar 7.20 m. yüksekliğe kadar korunabilmiştir. Güney duvar ile aynı niteliksel özellikler gösteren kuzey duvarın orta bölümü kısmen yıkık durumdadır (Resim 196).

Kilisenin batısında yer alan ve 1.76 m. genişliğindeki bir kapı açıklığı ile geçiş sağlanan narteks, 4.60 x 9.08 m. ölçülerindedir. Kiliseye sonradan eklendiği anlaşılan narteksin duvarları büyük oranda yıkılmıştır. Nartekse kuzey, güney ve batı duvarlardan birer kapı açıklığı ile giriş vardır. Kuzey ve güneydeki kapı açıklıkları 1.20 m. genişliğinde, batı kapı açıklığı ise 2.30 m. genişliğindedir.

MALZEME-TEKNİK

Yapının bütün duvarlarında yoğunluklu olarak kesme blok taş işçiliği görülür. Traverten, kireç taşı ve konglomera kesme blok taşlar olasılıkla, AA bazilikasının kullanım dışı kalmasından sonra, yapı malzemesi olarak devşirilmişlerdir. Kuzey ve güney duvarların alt kotlarında daha iri boyutlu taşlar kullanılmışken, üst kotlarında taş boyutlarının küçüldüğü ve yer yer kaba yonu ve moloz taşların da kullanılmış olduğu görülür. Bununla birlikte, derz aralarında ve örgü içinde dağınık şekilde tuğla kullanımının varlığı da söz konusudur (Resim 197).

İç mekanda görülen ve taşıyıcı sisteme ait mermer *in situ* sütun kaideleri, sütun başlıkları ve ambon platformu da devşirmedir. Kilisenin zeminini oluşturan mermer plakalar da AA Bazilikasının orta nef, bema ve soleasına ait olmalıdır. Zemindeki büyük mermer plakaları ile yan duvarlar arasında kalan boşluklarda küçük kare plakalar halinde kesilmiş beyaz ve koyu gri renkte mermer döşeme yer almaktadır (Resim 198).

Kilisenin en önemli malzeme teknik özelliği kuzey ve güney duvarlarda görülen cephe düzenlemesidir. Her iki cephe de yatay düzlemde iki, düşey düzlemde üç bölüme ayrılmıştır. Kilisenin cepheleri boyunca, 2.56 m. kotunda başlayan 0.20 m. kalınlığında üç sıra tuğla dizisi yer almaktadır. Eş kalınlık ve uzunluklara sahip olmayan tuğlaların, bu yapı için üretilmediği, daha önceki yapılardan toplandığı düşünülebilir. Paye yüzeylerinde görülen tuğlalar görece daha düzgün yerleştirilmiş ve duvar yüzeylerindekilere oranla daha sağlam durumdadırlar. Yatay olarak yerleştirilmiş üç sıra tuğlanın orta sırası, tahrip olmuş olsa da, testere dişi şeklinde yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır (Resim 197-199).

Düşey düzlemdeki bölümlenme dışa taşkın olarak yapılmış köşeler ve payelerle sağlanmıştır. Orta bölüm yan bölümlere oranla daha yüksek tutulmuştur. Bu durum, yalnızca duvarların bugüne ulaşan yüksekliklerinden değil, aynı zamanda her bölümde görülen tuğla kemerlerin yüksekliklerinden anlaşılabilmektedir. Orta bölümde payelere yaslanan ve 5.00 m. kotunda başlayan çift sıra tuğla kemer vardır. Yan bölümlerde, bir

ucu köşe payesine, diğer ucu orta payeye yaslanan ve yine çift sıra tuğla ile yapılmış kemerler 3.78 m. kotunda başlayıp, 5.46 m. kotuna kadar yükselmektedir.

Daha yüksek tutulmuş olan orta bölümlerde yer alan pencereler yan bölümlerdeki pencerelere oranla daha geniştir. Her iki cephenin de ortadaki büyük pencerelerinin üst bölümleri yıkılmıştır. Daha dar olan yan pencerelerin tek sıra tuğla kemerli yapılmış oldukları görülür.

2.6.1. Küçük liman kilisesi mimari plastik ve liturjik elemanlar kataloğu

2.6.1.1. Mimari elemanlar

2.6.1.1.1. Sütun kaideleri

Kat. No: KL1

Resim No: 200

Yeri: Küçük kilise naosu

Malzeme: Mermer

Ölçü: E: 62.5 cm D: 47.3 cm (k) Y: 21.5 cm Ç: 48 cm

Kaide attika tipindedir. Dik açılı, profilsiz bir plinthos üzerinde dışbükey profilli torus ve bunun üzerinde dik açılı profil yer alır. Bu profilin üzerinde içbükey trokhilos bulunmaktadır. En üstte dışbükey kesitli torus vardır. Kaidenin üst merkezinde kurşun yuvası ve kurşunun dışardan yuvaya akıtılmasını sağlayan kurşun kanalı bulunmaktadır. Bir tarafı kırık olan kaidenin üzerinde tarak izleri görülmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: -

Kat. No: KL2

Resim No: 201

Yeri: Küçük kilise naosu

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: E: 59 cm D: 59 cm (k) Y: 15.5 cm Ç: 48 cm

Attika tipindeki kaidenin plinthosu zemine gömülmüş durumdadır. Mevcut durumda dışbükey profilli torus ve bunun üzerinde içbükey trokhilos ve en üstte dışbükey kesitli torus görülmektedir. Kaidenin üst merkezinde kurşun yuvası ve kanalı bulunmaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: -

Kat. No: KL3

Resim No: 202

Yeri: Küçük kilise naosu

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: E: 69 cm D: 69 cm Y: 35.5 cm Ç: 54.5 cm

Düz ve profilsiz bir plinthos üzerinde dışbükey bir torus ve dik açılı bir profilden oluşmaktadır. Bir köşesi kısmen kırık olan kaide yarı işlenmiş durumdadır. Tüm yüzeyde tarak izleri ve merkezde kurşun yuvası ve kanalı vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: -

2.6.1.1.2. Sütun başlıkları

Kat. No: KL4

Resim No: 203

Yeri: Narteks

Malzeme: Beyaz Mermer

Ölçü: İmpost: A.E: 43 cm (k) A.D: 23 cm. (k) Ü.E: 53 cm. (k) Ü.D: 40.5 cm (k) Y: 23 cm. İon: Y: 13 cm. (k) Ç: -

Başlık ortasından kırık ve eksiktir. İmpost bölümün üst kısmı ve ionik bölümün tamamı tahrip olmuş durumdadır. İmpostun dar yüzünde kabartma bir haç motifi vardır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 5-6. yy., benzer örnek (Zolt 1994, Tafel 14/48-49)

2.6.1.2. Liturjik elemanlar

2.6.1.2.1. Ambon merdiven yan levhası

Kat. No: KL5

Resim No: 204-204a

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Teknik: Kabartma

Ölçü: Y: 78.36 cm. (k) G: 64.77 cm K: 17.5 cm.

Alt ve üst bölümü kırık olan merdiven yan levhası iki parça olarak bugüne ulaşmıştır. Merdivenin sağ yan levhası olmalıdır. Dıştan üç profille çerçevelenen levha, içte üst üste iki bölümden oluşmaktadır. Üst bölümde iki basamaklı bir kaide zerinde profilli bir haç yer almaktadır. Alttaki dörtgen bölümde ise bir kartal ile yılan mücadelesi kabartma olarak betimlenmiştir. Levhanın altındaki kırıktan dolayı kartalın pençeleri görülememektedir. Kartalın kanat ve gövde tüyleri pullar şeklinde betimlenmiştir. Kartalın kanatları altında yılanın kıvrık bedeni görülmektedir. Sol üst köşede yılanın başı sağa dönük durumda ve sola bakmakta olan kartalın başı ile karşılıklı olarak

yerleştirilmiştir. kartalın gagası kapalı durumda iken yılan ağzını açmış şekilde gösterilmiştir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup, benzer örnek (Grabar 1976, s. 71)

Kat. No: KL6

Resim No: 205

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Teknik: Kabartma

Ölçü: Y: 60 cm. (k) G: 40 cm K: 12 cm.

Ambon merdiven sol yan levhasının alt tarafı tamamen kırıktır. İçte ve dışta iki düz profilli silmenin arasında silindirik bir silme üçgen alanı çevrelemektedir. İçte kalan sağlam bölümde yukarı doğru uzanmış, sarmaşık yaprağı motifi kabartma tekniği ile işlenmiştir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup

2.6.1.2.2. Templon payesi

Kat. No: KL7

Resim No: 206

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç taşı.

Teknik: Kabartma

Ölçü: G: 16.5 cm Y: 34.5 cm (k) D. 12.3 cm.

Dikdörtgen kesitli paye kalitesiz kireç taşından yapılmıştır. Alt ve üst bölümünde düzgün, ön ve yan yüzlerde düzensiz kısmi kırıklar vardır. Bezemeli olan ön yüzde bezeme kompozisyonunu oluşturan, kabartma tekniğinde yapılmış kıvrık dal ve nar motifleri iki yandan keskin profillerle sınırlandırılmıştır. Yan yüzde levha yuvası yer almaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup.

2.6.1.2.3. Levhalar

Kat. No: KL8

Resim No: 207

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 28.5 cm (k) G: 58 cm (k) K: 5 cm.

Üç tarafından kırık durumdaki levha parçasının bir kenarı kısmen ve bir köşesi sağlam durumdadır. Dışta yaklaşık 12 cm. genişliğinde düz bir bordür yer almaktadır. İçteki bezeme alanında kabartma tekniği ile yapılmış, düz profilli, kısmen sağlam dairesel madalyonlar içinde bir nar ve yürek biçimli bir yaprağın yarısı olması gereken bitkisel bezeme görülmektedir.

Yayın: Mansel, 1978: Res. 290 (5. yy)

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup.

Kat. No: KL9

Resim No: 208

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 33 cm (k) G: 27 cm (k) K: 5 cm.

Dört tarafından kırık levha parçasının, bir kenarında kısmen görülen düz alan, levhanın kenar bordürü olduğunu göstermektir. Düz profilli iki dairesel madalyon kısmen kırık durumdadır. Daha sağlam olan madalyonun içinde stilize bir palmet motifi, diğerinde ise yürek biçimli olması muhtemel bir yaprağın yuvarlak parçası görülebilmektedir. Madalyonların altında ise yine düz profilli, köşeli bir silme yer almaktadır ve bu silmenin de iç köşesinde iki bant diagonal olarak yerleştirilmiştir. Levha parçası 7424-7426 nolu levhanın bir diğer parçası olmalıdır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup

Kat. No: KL10

Resim No: 209

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 28 cm (k) G: 26 cm (k) K: 5 cm.

Kalitesiz kireç taşından yapılmış olan levha parçası dört tarafından kırık durumdadır. Kısmen sağlam olarak görülen düz profilli madalyonun içinde stilize bir palmet motifi vardır. Madalyonun altında köşeli, düz profilli bir silme yer almaktadır. Silmenin içindeki alanda ise düz, üçer banttan oluşan ve birbirini kesen geometrik bir bezeme kısmen görülebilmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup.

Kat. No: KL11

Resim No: 210

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 18 cm (k) G: 15 cm (k) K: 5 cm.

Kalitesiz kireç taşından yapılmış levha parçası dört tarafından kırık durumdadır. Kısmen görülebilen yuvarlak madalyonun içinde sarmaşık yaprağı yer almaktadır. Madalyonun altında, düz profilli bir silme parçası ve onun da altında köşe yapan bir profil parçası görülmektedir. 7432-7434 nolu levha parçası ile birlikte aynı levhaya ait olmalıdır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., üslup.

Kat. No: KL12

Resim No: 211

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: a: U: 15.5 cm (k) G: 24 cm (k) K: 8 cm. **b:** U: 20.5 cm (k) G: 16 cm (k) K: 8 cm.

Aynı levhaya ait, kırık ve eksikleri olan iki parça. Üç profilli bir madalyon içinde, merkezi daire şeklinde yapılmış ve kollarının uçları yuvarlatılmış bir Yunan haçı motifi yer almaktadır. Haç kollarını yuvarlatılmış uçları ve merkezdeki dairenin ortası matkap deliği ile bezenmiştir. Madalyonun düğümlerle başka bir motife bağlandığı görülebilmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 9-10. yy., üslup.

Kat. No: KL13

Resim No: 212

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 12 cm (k) G: 16 cm (k) K: 8 cm.

Dört tarafından kırık durumdaki parçanın üzerinde, üç profilli madalyonlara ait olması muhtemel bir düğüm görülmektedir. Düğüm ortasında bir matkap deliği vardır. Düğümün yan tarafında ortası matkap ile delinmiş, dairesel iki profil görülmektedir. Bu haliyle 7463-66 nolu levha parçası ile birlikte aynı levhaya ait olmalıdır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 9-10. yy., üslup.

Kat. No: KL14

Resim No: 213

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 19 cm (k) G: 22 cm (k) K: 8 cm.

7463-66 ve 7471-72 parçaları ile aynı levhaya ait olması muhtemel, üç tarafından kırık durumdaki levha parçası, bir levhanın köşesini oluşturmaktadır. Dışta düz, bezemesiz bir bordür yer almaktadır. İçteki bezeme alanı ise yuvarlak profilli bir silme ile çevrelenmiştir. Sağlam kalan kısmından görülebildiği kadarıyla, üç bantlı ve düğümlü madalyonun bir başka motifi çevrelediği anlaşılmaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 9-10. yy., üslup.

Kat. No: KL15

Resim No: 214

Yeri: N1 depo

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 17 cm (k) G: 13.5 cm (k) K: 4.4 cm.

Kalitesiz kireç taşından yapılmış olan levha parçası dört tarafından kırıktır. Ortada, kabartma tekniğinde yapılmış, beş yapraklı bir çiçek motifi vardır. Çiçeğin üç yanında ise dairesel, düz profilli silmeler görülmektedir.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 9-10. yy., üslup.

Kat. No: KL16

Resim No: 215

Yeri: N1 depo

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Kazıma

Ölçü: U: 24 cm (k) G: 16.5 cm (k) K: 5.4 cm.

Kalitesiz kireç taşından yapılmış levha parçası dört tarafından kırıktır. Kazıma tekniği ile yapılmış dairesel bir hattın üzerinde, yine kazıma tekniğinde yapılmış ve içinde daire olan bir bant yer almaktadır. Dairesel hattın alt tarafında ise kabartma tekniğinde tanımlanamayan bir bezeme daha yer almaktadır.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 9-10. yy., üslup.

Kat. No: KL17

Resim No: 216

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 109 cm (k) Y: 17 cm (k) Ü.D.: 40.7 cm. A.D.: 23.3 cm.

Sol kenarından ve alt köşelerinden kısmen kırıktır. Eğimli olarak kesilmiş ön yüzünde profilli bir çerçeve içinde bezeme alanı yer almaktadır. Bezeme kompozisyonunu, kabartma tekniğinde kesişen yaylarla yapılmış dört yapraklı çiçekler oluşturmaktadır. Çiçeklerin arasında kalan boşluklar inci motifi ile doldurulmuştur. İncilerin içinde kazıma tekniğinde yapılmış haç motifleri vardır.

Yayın: Grassi 1990: s.78

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy.

Kat. No: KL18

Resim No: 217

Yeri: Side Arkeoloji Müzesi

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer.

Teknik: Kabartma

Ölçü: U: 43 cm (k) Y: 17 cm (k) Ü.D.: 40.7 cm. A.D.: 23.3 cm.

Sağ ucu kırık ve eksiktir. Eğimli olarak kesilmiş ön yüzünde profilli bir çerçeve içinde bezeme alanı yer almaktadır. Bezeme kompozisyonunu, kabartma tekniğinde kesişen yaylarla yapılmış dört yapraklı çiçekler oluşturmaktadır. Çiçeklerin arasında kalan boşluklar inci motifleri ile doldurulmuştur.

Yayın: -

Tarihlendirme Önerisi: 10-11. yy., benzer örnek, üslup (Grassi 1990, s.78)

3. Değerlendirme

Bu bölümde yapıların mimari, malzeme-teknik ve varsa mimari plastik değerlendirmeleri yapılmış ve tarihlendirme önerileri getirilmeye çalışılmıştır. Piskoposluk Sarayının değerlendirmesi ile başlayan bu bölümde sarayın mekanları ayrı ayrı yapılar şeklinde ele alınmıştır. Katalogta güneybatı yapı grubu bir bütün olarak tanıtılmışken, değerlendirme bölümünde işlevsel farklılıkların belirlenmesi ve tartışılması nedeniyle tek tek yapılar biçiminde başlıklar açılmıştır. Ancak, "güneybatı yapı topluluğu" başlığında ele alınan 5a, 5b, 5c, 6a ve 6b yapıları kendi içlerinde bir bütün oluşturdukları için grup olarak değerlendirilmiştir. Piskoposluk Sarayının mimari değerlendirmesinin ardından kompleksin kent içindeki konumu ve saray içindeki yaşam ve mekanların işlevselliği ayrı başlıklar altında tartışılmıştır.

AA Bazilikasının değerlendirme başlıkları, yapının farklı problemlere sahip olması ve farklı veriler sunması nedeniyle diğer yapılardan farklılık göstermektedir. Yapı, tapınakların temenosuna yapıldığı için, fiziksel konumu ayrı bir tartışma konusu oluşturmaktadır. Hellenistik bazilikal plan şeması ise yapının oran-orantı özelliklerinin belirlenebilmesini ve bu veriler üzerinden de tasarım sürecine dair teoriler geliştirilebilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle, Side AA Bazilikasının fiziksel konumu ve tasarım ilkeleri değerlendirme içinde ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Side AA Bazilikası kentteki kiliseler içinde en fazla evrenin söz konusu olduğu yapıdır. Bu yüzden, evre problem ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Kilisenin mevcut verileri ve bazilikal planlı yapılar hakkında daha önce yapılmış benzer çalışmaların varlığı, yapının restitüsyonunun yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle değerlendirme bölümünde AA bazilikasının en kesit ve boy kesit restitüsyon önerileri de yapılmış ve detaylarının tartışılabilmesi için de ayrı bir başlık açılması gereği duyulmuştur.

Gereken ve mümkün olan diğer kiliseler için de plan düzleminde restitüsyon önerileri hazırlanmıştır. Küçük Liman Kilisesinin de mevcut yükseklikleri özgün durumu için fikir verecek düzeyde olmasından dolayı, bu yapı için de bir restitüsyon önerisi hazırlanmış ancak, AA Bazilikası gibi detayları ayrı bir başlık altında tartışılmamıştır.

3.1. Piskoposluk Sarayı (Resim 11)

Piskoposluk Sarayı kentin kuzeydeki ana giriş kapısından, güneye doğru uzanan sütunlu caddenin bitiminde yer almaktadır. Saray, yaklaşık 25.000 m² genişliğinde bir alan kaplayan, kabaca dikdörtgen planlı bir çevre duvarı içine inşa edilmiştir. Sarayın genel vaziyet planına bakıldığında, yapıların iki farklı grup oluşturacak biçimde yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Dikdörtgen alanın yaklaşık yarısından itibaren kuzey bölümünde transeptli bazilikal planlı kilise, vaftizhane, trikonkhos planlı yapı ve kuzeydeki diğer mekanlar yer almaktadır. Dikdörtgenin güneyinde ise, sarnıç, küçük kilise, triklinium, güneybatı yapı topluluğu ve diğer güney ek mekanlar vardır. Kuzey ve güney yapı gruplarının arasında bulunan martyrionlar ise her iki alanı plan düzleminde birbirine bağlayan bir geçiş yapısı elemanı gibi görünmektedirler.

Piskoposluk Sarayının rölövesi Akif Dai tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış[107] ve ilk olarak Mansel'in Side kitabında yayınlanmıştır (Resim 218).[108] Bu araştırma kapsamında sarayın rölövesi, 2010-2011 çalışma sezonlarında yenilenmiştir. Her iki rölövenin sonuçları büyük oranda tutarlılık göstermekle birlikte, aralarında bir takım farklılıklar da söz konusudur.

Öncelikle, Mansel'in planında kilisenin kuzeyinde görülen birbirine paralel duvarlar ve apsidal mekan bu çalışma kapsamında alınan rölöveye dahil edilememiştir. Alandaki yoğun bitki örtüsünün yeterince temizlenemediği ve gerekli okumalar yapılamadığı için söz konusu yapı bakiyeleri, yenilenen rölövede eksiktir.

[107] Akif Dai'nin yüksek lisans tezine ulaşılamamıştır.
[108] Mansel (1978), Res. 299.

Bununla birlikte, Mansel'in planında tüm duvarlar düz ve mekanlar da düzgün geometrik biçimlere sahiptir. Yenilenen plana bakıldığında ise duvarların her zaman düz devam etmediği ve köşelerin de çoğunlukla dik açıya sahip olmadığı görülmektedir. Söz konusu çalışmanın yapıldığı yıllardaki teknolojik olanaklar göz önüne alındığında, çizim aşamasında bir takım düzeltmelere gidilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

2010-2011 yıllarında alınan rölövede, Mansel'in planında görülen bazı duvarlar tespit edilememiştir. Bunun nedeni, rölöve çalışmaları sırasında duvar takibi amaçlı yüzeysel kazı ve temizlik yapılmış olması ihtimalinden kaynaklanabilir. Ancak, bugün görülen bazı duvarlar ise Mansel'in planında yer almamaktadır. Ayrıca, bazı mekanlar daha farklı bir planda gösterilmiş ve olmayan bazı mekanlar ise doğrudan yorumlanarak plana eklenmiştir.

Çizim aşamasında bir takım düzeltmelerin yapılmış olmasının yanında, planın genelinde doğrudan tamamlamaya yönelik bir amacın varlığı da sezilmektedir. Bu durum, çalışmanın aslında sadece rölöveyi değil, aynı zamanda restitüsyonu da kapsadığını düşündürmektedir.

Bu çalışmada, sarayın mimari değerlendirmesi yapılırken, Mansel'in planında olan ancak, arazide tespit edilemeyen bazı duvarların restitüsyon değil, o dönemde görülmüş olması muhtemel durumlarda, eski plandaki veriler dikkate alınmaya çalışılmıştır. Ancak, planda görülenle arazideki tespitin birbirinden tamamen farklı olduğu mekanlarda ise Mansel'in planı göz ardı edilmiştir. Örneğin, sarayın çevre duvarının bugüne büyük oranda ulaşmayan doğu ve kuzey bölümleri, trikliniumun ve kabul salonunun (7 ve 8 No'lu mekanlar) batısındaki uzun duvarlar ve rölövesi alınamamış olan, kilisenin kuzeyindeki yapı bakiyeleri konusunda Mansel'in planına büyük oranda bağlı kalınmıştır. Ancak, 5 No'lu yapı grubunun bazı detaylarına, kilisenin güney transept kolunun doğusundaki açık alana ve kuzeyindeki trikonkhos planlı yapıya dair rölöve sonuçları Mansel planı ile tümden farklıdır ve eski plan dikkate alınmamıştır.

3.1.1. Piskoposluk sarayı kilisesi (1 No'lu Yapı) (Resim12, 219)

Piskoposluk sarayı kompleksinin ana yapısı konumunda olan transeptli bazilikal planlı kilise, yapısal anlamda bir takım soru işaretlerini bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle apsis mimarisi, bir benzerini tespit edemediğimiz mimari bir özellik sergilemektedir. Dıştan üç cepheli, içten yarım daire formlu apsis bu özelliğiyle erken dönem başkent mimarisi ile benzerlik göstermektedir. Ancak, içte farklı merkeze sahip ve bitişik durumda iki ayrı yay olması yapıyı bu açıdan tekil kılmaktadır. Dışta yer alan yay apsisin ana duvarını oluşturmaktayken, içteki yay dış yayla arasında 2.11 m. kotunda olan bir platform oluşturur gibi görünmektedir.

Arif Müfid Mansel, farklı merkezli çift apsis yayından daha alçak ve içte olanının, eski bir kilisenin apsisi olduğunu ve sonradan dış tarafa daha büyük bir apsis inşa edilerek kilisenin son halini aldığını belirtmektedir.[109] Bu görüş, tartışmaya açıktır. Yayların aynı köşelere sahip olmaları ve merkezlerinin farklı olmasından dolayı, en geniş oldukları noktada aralarında 1.75 m. genişliğinde bir alan oluşmaktadır. Ana apsis duvarının kalınlığı ise yaklaşık 0.88 m.'dir. İçteki apsisin daha eski bir apsis olduğu görüşü kabul edilecek olunursa, eski apsis için yaklaşık 0.90 m.'lik bir duvar kalınlığı beklenmelidir. Bu durumda, eski apsisin üzerine yeni bir apsis yapıldıysa, arada kalan ve en geniş yerinde yaklaşık 0.85 m. olan yay şeklindeki açıklığın düzgün bir biçimde doldurulmuş olması gerekir.

İçteki yay malzeme teknik açıdan bakıldığında, kendisini kaplayan ve daha yüksek olan dıştaki yaydan, düzgün kesme taş örgüsünden dolayı, daha kaliteli bir işçilik ve malzeme niteliği sergilemektedir. Ayrıca, mevcut mimari izler, en azından ortak oldukları köşe bölgelerinde, dıştaki yayın içteki yayın üzerine oturtulduğunu söylemeyi gerekli kılar (Resim 220). İçteki yayın gerek malzeme-teknik açıdan daha nitelikli olması ve gerekse -özellikle köşe bölgelerde- üstteki yaya taban işlevi görmesi, daha eski bir apsis olduğunu düşündürebilir. Bu sorunun çözümlenebilmesi için, apsis içi ve çevresinde bir kazı yapmak gerekmektedir. Ancak, içteki yayın genişliğine oranla

[109] Mansel (1978), s. 267.

derinliğinin oldukça az olması, daha eski bir kiliseye ait apsis olabileceği düşüncesiyle çelişmektedir.

Apsisin bu çift yaylı durumunun başka bir örneği tespit edilememiştir. Ancak, sarayın batısında bulunan H kilisesinin apsisinde, buradaki apsisi andıran bir uygulama söz konusudur ki, bu konu H kilisesi başlığı altında ele alınacak olmasına karşın, burada söylenebilecek tek şey, benzerliğin yalnızca plan düzleminde söz konusu olduğudur. Plan düzleminde görülebilen bir örnek ise genel apsis formu oldukça farklı olmakla birlikte, apsis içi düzenlemesi açısından benzerlik göstermektedir.

Annona Kilisesinin dıştan dikdörtgen formlu apsisinin iç yayı, hafif U formludur. İç yayın içinde ise dört basamaktan oluşan, yarım daire formlu synthronon vardır. Synthrononun formundan dolayı, iç yay ile arasında, Piskoposluk Sarayı kilisesine benzer biçimde, hilal formunda bir alan oluşmaktadır ve bu alan olasılıkla düz bir platform şeklinde düzenlenmiş olmalıdır.[110]

Benzer bir diğer örnek ise Paros Adası'ndaki Katapoliani kilisesinin apsisidir. İustinianus Dönemine tarihlendirilen kilisenin[111] synthrononu alışılmışın dışında bir tasarım göstermektedir. Synthrononun üstteki üç basamağı apsisten ve birbirlerinden farklı merkezlere sahip yaylar şeklinde düzenlenmiştir. Bu bölümde, plandan anlaşıldığı kadarıyla, piskopos için ayrılmış olan katedra yer almaktadır. Synthrononun alt bölümü ise aynı merkeze sahip yarım daire formunda basamaklardan oluşmaktadır[112] (Resim 221).

Yapının Piskoposluk Sarayının ana kilisesi olduğu için, apsis içinde bir synthronon olması gerektiği düşünülmektedir. Yıkıntının, apsisin büyük bölümünü kaplamasından dolayı, synthronon mevcut durumda görülememektedir. Annona Kilisesinde olduğu gibi apsis yayının tamamını kaplamayan, daha küçük ve birkaç basamaktan oluşan bir synthrononun kullanılmış olabileceği gibi, Katapoliani Kilisesinin benzeri bir

[110] C. Delvoye, (1966a), Apsis, *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Band I, Stuttgart, Abb. 14.
[111] Mango,C. (2006), *Bizans Mimarisi*, İngilizceden çeviren: Mine Kadiroğlu, Ankara, s. 127
[112] Mango (2006), s. 127, Res. 128.

synthrononun inşa edilmiş olabileceği de düşünülebilir.[113] Ancak, synthrononun gerçek formu, apsisteki yıkıntının kaldırılmasından sonra anlaşılabilecektir.

Apsisin büyük kısmını kaplayan ve apsis yarım kubbesi ile duvarlarına ait olması gereken yıkıntı, içinde barındırdığı mimari elemanlarla yeni soru işaretlerine neden olmaktadır. Kilisenin taşıyıcı sistemine ait olan ve nef aralarındaki stylobatların üzerinde olması gereken sütun, sütun kaidesi, başlık ve arşitrav gibi strüktürel elemanların naos içinde dağınık durumda oldukları ve tümünün devşirme olduğu daha önce dile getirilmişti. Apsis içindeki yıkıntının arasında da birbirinden farklı türde mermerlerden yapılmış sütun parçalarının yanında, bir kaide ve bir de "Thedosien" olarak adlandırılan gruba ait bir sütun başlığı görülebilmektedir.

Buradaki strüktürel elemanların kilisenin ana taşıyıcı malzemelerinden hem boyut, hem malzeme, hem de tip olarak farklı olmaları, bunların nef ayrımında kullanılmadıklarını ve buraya da naos içinden taşınmadıklarını gösterir. Bu nedenle, apsis yıkıntısı içinde bu türden mimari elemanların neden var oldukları sorusu akla gelmektedir. Bu soruya da sağlıklı bir cevap verebilmek için, alanda kazı yapılması gerekmektedir. Ancak, yıkıntının üst kotlarında ve yan tarafında açıkta kalmış olan söz konusu strüktürel elemanlar, kubbeden daha sonra yıkıldıklarını ve olasılıkla da apsis zemininde yer almadıklarını söylemek için yeterlidir. Bu durumda, apsisin pencere sistemine ait olabilecekleri önerilebilir.

Apsis pencerelerinde, taş örgü yerine tek parça mimari eleman kullanımı özellikle Lykaonia ve Kilikia gibi Pamphylia'ya komşu bölgelerde oldukça yaygındır. Ancak, pencere sistemlerinde silindirik sütunlar değil, düz kenarları pencere şebekesinin montajına uygun olan yassı sütunceler/çifte sütunceler kullanılmaktadır. Burada görülen silindirik sütunlar ise pencere şebekesi montajı için uygun olmadıkları gibi, hem

[113]Dalmaçya bölgesinde derinliği ve yüksekliği oldukça az olan synthronon örnekleri bilinmektedir. Lokalizasyonları ve ölçüleri için bk. Chevalier, P. vd. (1995), *Salona II. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe S.)* [En dehors de la capitale, Salona] Tome 2 - École Française de Rome, 282 p. (Publications de l'École française de Rome, 194), s.119.

üzerlerinde montaj için gerekli oyuklar yoktur, hem de boyut olarak pencere için fazlasıyla büyüktürler.[114]

Söz konusu strüktürel elemanların, kilise harap olduktan sonra başka bir yerden buraya taşınmış olabilecekleri düşünülebilir. Ancak, böyle bir olasılık söz konu olduğunda makul bir gerekçe ileri sürmek kolay değildir. Bu durumda, apsis içinde bir işleve sahip olup olmadıkları tartışılabilir. Bilinen örnekler, apsis içinde sütun ve sütun başlıklarından oluşan bir kuruluştan söz edilmesini güçleştirmektedir. Apsis önünde benzer bir kuruluş vardır ki, o da altarı çevreleyen kiboriondur. Ancak, kiborion apsis önünde ve zemininde olması gereken bir kuruluştur. Oysa dağınık ve kırık durumdaki mermer elemanlar, apsisin içinde, yıkıntının üst kotlarında yer almaktadır. Bu nedenle konum, boyut ve buluntu kotu olarak da kiboriona ait olduklarını düşünmek zordur.

Sonuç olarak, burada söz konusu olan mimari elemanların apsis içinde ancak, zemin kotundan daha yüksekte bir işleve sahip oldukları düşüncesinden hareket edilirse, apsis iç yayı ile dış yayı arasında var olduğu ileri sürülebilecek, yaklaşık 2.11 m. kotundaki platform üzerinde yer aldığı akla gelmektedir. Ancak, kuruluşun nasıl bir forma ve hangi işleve sahip olduğu soruları, bilinen benzer bir örnek olmamasından dolayı cevapsız kalmaktadır.

Apsis için bir diğer detay, kuzey köşenin önünde yer alan devşirme postamenttir. Simetrik olarak apsisin diğer ucunda da bir postamentin var olması gerektiği düşünüldüğünde, apsisin bir zafer kemeri ile taçlandırılmış olduğu düşünülebilir. Çevrede dağınık olarak duran ve nef ayrımını sağlayan sütunlara oranla oldukça kalın olan sütun parçaları ve çok büyük boyutlu sütun başlıkları, söz konusu zafer kemerinin taşıyıcı elemanları olarak değerlendirilebilirler (Resim 22-23). Apsisin bu özelliği, kiliseyi Side AA Bazilikasına ve diğer taraftan da Konstantinopolis'teki Studios manastırı kilisesine bağlamaktadır.

Büyük boyutlu korint tipteki sütun başlıklarından naosta dağınık durumda üç tane görülebilmektedir. Bu başlıklardan ikisi apsis önündeki zafer kemerinde

[114] Naosun güney bölümünde ve yaklaşık ortasında kırık bir çifte sütünce/yassı paye tespit edilmiştir. Ancak söz konusu parça apsiste değil güney cephede bulunan bir pencere açıklığına ait olmalıdır.

kullanılmışlarsa, diğer üçüncü başlığın nerede kullanıldığı sorusunu cevaplamak güçtür. Mevcut durumda moloz yığınlarının altında dördüncü bir başlığın olabileceği ve transept ile nef ayrımını sağlayan ortadaki T payelerde kullanılmış olabilecekleri ileri sürülebilir. Ancak, T kesitli paye ile dairesel bir alt bölüme sahip sütun başlığının, bir arada kullanılması statik ve estetik anlamda bir takım sorunlara yol açacaktır. Bu nedenle, T kesitli payelerin doğrudan bir zafer kemeri ile birbirlerine bağlandıkları daha makul bir öneri olmakla birlikte, sütun başlıklarının yeri ve işlevi konusunda bir öneri getirmek kolay değildir.

Kilise plan düzleminde beş nefli olarak görünmektedir. Orta nefi yan neflerden ayıran ve naosun içindeki toprak dolgu yüzeyinde yer yer izlenebilen stylobat tamamen devşirme olup, sütun kaideleri ve sütunlar naos içinde dağılmış durumdadır (Resim 222). Dış neflerin ayrımı ise stylobat ve sütun dizileri ile değil, büyük boyutlu düzgün kesme taş bloklarla örülmüş, oldukça sağlam ve düzgün bir işçilik sergileyen duvarlarla sağlanmıştır (Resim 223). İçteki bu ayrıcı duvarlar 1.14 m. yüksekliktedir ve çoğunlukla sağlam durumdadır. Naos içine düşmüş şekilde duran, az sayıda kesme blok taş görülmektedir. Ancak, bir restitüsyon önerisinde duvarın yüksekliğini örtü seviyesine çıkarabilecek yoğunlukta blok taşın varlığından söz edilemez.

Kilisenin tahrip olmasından sonra, duvar malzemesini oluşturan büyük boyutlu kesme blok taşların alınarak başka yapılarda kullanılmış olması, ileri sürülebilecek bir olasılıktır. Ancak, boyut ve malzemesi ile kendisini çok belli eden bu taşlara, daha geç bir döneme tarihlenebilecek çevredeki diğer yapılarda rastlanmamıştır. Bu nedenle, içteki duvarların, dışta yer alan ve 0.50 m. kalınlıkları ve zayıf işçilikleriyle taşıyıcı olarak kullanılmış olan beden duvarlarının aksine, taşıyıcı nitelikte olmadıkları akla gelebilir.[115]

Sadece dış duvarların taşıyıcı görev üstlendikleri bir plan önerisinde, iç duvarların yalnızca dış neflerle arada geçişi engellemek amacıyla yapılmış oldukları söylenebilir.

[115] Eyice söz konusu iyi işçilikli duvarların mevcut durumundan yola çıkarak iki öneri getirmektedir. araştırmacıya göre, malzeme ya başka yapılarda kullanılmak üzere taşınmıştır ya da kilise ahşap olarak inşa edilmiştir ve bu duvarlar ahşap yan bölmelerin temelleridir. Bk. S. Eyice (1952), *Side Şehrinin Erken Hıristiyan ve Bizans Devirlerine Ait Mimari Eserleri Hakkında Bir Tetkik Denemesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul s.23.

Ancak, dış duvarların orta nefteki sütun dizileri dışında tek taşıyıcı olmaları, yine tekil ve strüktürel açıdan sorunlu bir kilisenin yapılmış olduğunu söylemeyi gerekli kılar. Böyle bir uygulamanın gerçekleştirilmiş olduğu düşünüldüğünde, iki yan nefin üzerini örtmek için gerekli çatıların yaklaşık 10 m. uzunluğunda hatıllarla taşınması gerekir. 10 m. uzunluğundaki hatıllar orta nefte kullanılmış olmalıdır. Bu nedenle, yan neflerde aynı uzunluktaki hatılların statik anlamda bir sorun teşkil etmeyeceği ileri sürülebilir. Oysa dış duvarların çok ince ve zayıf yapısı, tüm çatı ağırlığının taşınmasında yeterli olmayacağını düşündürmektedir. Dış yan nefler içindeki yoğun dolgu da böyle bir durumda söz konusu olabilecek yıkımın izleri olabilir.

Ancak, yapıda galeri katının olmadığı da düşünülecek olursa, yan neflerin genişliğine göre çok alçak olan yükseklikleri, orantısız bir mimarinin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Kentin en önemli dini yapısının da göze hoş gelmeyecek bir orantısızlık barındıracak biçimde yapılmış olmasını beklemek güçtür. Yan nefleri ayıran kesme blok taş duvarların örtü seviyesine kadar çıkmıyor olması ve üzerlerine yerleştirilecek sütun ve bunlara ait alt ve üst strüktürel elemanların varlığına dair hiçbir izin bugüne ulaşmamış olması farklı bir çözüm önerisini gerekli kılmaktadır. Yan nef örtü sistemine destek olarak strüktürel problemlerin çözümünü sağlayacak ve de yapının genel oranları konusunda oluşabilecek problemlerin önüne geçecek ve bugüne iz kalmayacak biçimde yok olmuş olabilecek bir diğer sistem ahşap taşıyıcı olmalıdır. Bu durumda, Semavi Eyice'nin bu duvarlar hakkındaki ikinci önerisini kabul etmek gerekmektedir.[116] Ancak, Side gibi büyük ve zengin bir kentte, özellikle de kentin en önemli dini yapısının taşıyıcı sisteminde, ahşap desteklerin kullanılmış olması kabul edilebilir bir öneri gibi durmamaktadır.

Söz konusu duvarların niteliği konusunda getirilebilecek en makul öneri, alt kotlarda halen görülmekte olan büyük boyutlu kesme blok taşların kullanıldığı ve üzerine moloz taş örgü ile devam edilmiş ve yan nef örtü sistemini taşıyabileceği, arşitrav kotuna kadar yükseltilmiş olduğudur. Bu uygulamanın benzeri, kilisenin güneyinde yer alan 4 No'lu yapının kuzey cephesinde de görülmektedir. Cephenin alt kotlarında, kilisedeki büyük kesme blok taşlarla yaklaşık boyutlarda ve aynı nitelikte taşlar kullanılmış ve üst kotlar

[116] Bk. dip not 113.

moloz taş örgü devam etmiştir.[117] Nitekim kilisenin güney duvarının bugüne daha sağlam olarak ulaşmış olan batı bölümünde, üst sıra taşların üstünde harç ve taş-tuğla parçaları az da olsa görülebilmektedir. Harçlı taş-tuğla parçaları, kesme taş duvarın üstünde, olasılıkla moloz taş örgülü bir duvarın yükseldiğini düşündürmektedir (Resim 223).

Kilisenin yan nef ayrımlarında, iç ve dış yan nefler arasında bağlantının sağlanabileceği tek bir açıklık tespit edilebilmiştir. Eğer bu duvarlar örtü seviyesine kadar çıkıyor idiyseler, kilisenin plan düzleminde beş nefli olarak algılanmasına rağmen, üç nefli olduğunu söylemek gerekir. Bu durumda, üç nefli transeptli bazilikanın kuzey ve güneyinde birer koridorun olduğu söylenebilir. Ancak, Piskoposluk Sarayı kilisesi için söz konusu olan nef/koridor tartışmasında sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için, yapı içinde kazı yapılması gerekmektedir.

Kuzey ve güney yan neflerin dışında, kapı açıklıkları bırakılarak neflerle bağlantının sağlandığı örnekler Pamphylia Bölgesine komşu bölgelerden tanınmaktadır. Hellenistik bazilikal planlı olmakla birlikte Salamis antik kentindeki Campanopetra kilisesi, yan nefler dışında yer alan koridorları ile plan düzleminde en yakın örnek olarak göze çarpmaktadır (Resim 224).[118] Aynı plan tipinde, Kıbrıs'tan bir diğer örnek ise Kourion Piskoposluk Sarayı Kilisesidir (Resim 225).[119] Lykia Bölgesi'ndeki Xanthos Akropol Kilisesi de Hellenistik bazilikal planlıdır ve yan neflerin kuzey ve güneyinde birer koridor yer almaktadır (Resim 226).[120]

Salamis ve Kourion örnekleri için, yan neflerin dışında yer alan koridorların *Katekümen*lerin kullanımı için ayrılmış oldukları belirtilir.[121] Nitekim Kourion Piskoposluk Sarayı kilisesinin kuzey koridoru bir geçitle vaftizhaneye bağlanmaktadır. Benzer şekilde, Salamis Campanopetra kilisesinin kuzey koridoru da doğrudan

[117] Söz konusu taşlar kilisedeki kesme blok taşlarla çok benzer form ve boyutlara sahiptir ve aynı yapıdan devşirilmiş olmaları muhtemeldir.
[118] Salamis Campanopetra Kilisesi için bk. Roux Georges, (1998), *Salamine de Chypre XV, La Basilique de la Campanopetra*, Paris, Plan I.
[119] Kourion Piskoposluk Sarayı Kilisesi için bk. Megaw, A.H.S. (2007), *Kourion, Excavation in the Episcopal Precinct*, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII, Fig. 1.Z.
[120] Xanthos Akropol Kilisesi için bkz. Canbilen, H.vd. (1996), La Basilique De L'Acropole Haute De Xanthos, *Anatolia Antiqua*, IV, Fig. 3.
[121] Megaw (2007), s. 158.

kuzeydeki vaftizhane ile bağlantılıdır. Salamis Epiphanee Kilisesinde de yan neflerin kuzey ve güneylerinde birer koridor yer almaktadır. Ancak, koridorların herhangi bir vaftiz binasıyla ilişkisi kurulmamıştır.[122]

Xanthos Akropol kilisesinde bir vaftizhane tespit edilememiştir. Bu nedenle, koridorların *katekümen*lerle doğrudan bir ilişkisini kurmak güçtür. Ancak araştırmacılar, koridorların nef olmadıklarını özellikle belirtir biçimde stoa olarak adlandırmaktadırlar.[123]

Piskoposluk Sarayı kilisesi, yan koridorları nedeniyle, özellikle Kıbrıs'taki Hellenistik bazilikal planlı kiliselerle, liturjik anlamda ilişkili olsa da asıl karşılaştırma örneklerini benzer plan tipindeki yapılar oluşturmaktadır.

Yapının tipolojisinin belirlenmesinde ana mimari unsur olan transept, Erken Hıristiyan Dönemi yapılarında ortaya çıkmış ve Doğu Hıristiyanlığında 6. yüzyıla kadar inşası devam etmiştir.[124] 4.-6. yüzyıllar arasında çok geniş bir coğrafyada dağılımı görülen transeptli bazilikaların, Anadolu'daki dağılımı ise güney kıyıları ile sınırlı kalmıştır. Biraz daha iç bölgelerde, bilinen birkaç örnek daha vardır.[125] Başkent Konstantinopolis'te ise bugüne ulaşan transeptli bazilikal planlı kilise yoktur.

Temelde, nefleri kuzey-güney doğrultusunda kesen ve doğu duvar ile –çoğunlukla bema derinliği oranında- nefler arasında bir boşluk oluşturan mekan olan transeptin, genel plan şeması içindeki formu ve doğu bölümde oluşturduğu mekansal düzenlemeye dayalı olarak bir tipolojik sınıflandırma yapılmaktadır.

Transeptli bazilikalar hakkında tipoloji denemesi yapan ilk araştırmacı Paul Lemerle olmuştur. Lemerle'in tipolojisinde iki ana tip vardır. Birincisi, nefleri dik olarak geçen ve onları doğu duvardan ayıran tiptir ve "bağımsız transept" olarak adlandırılmaktadır.

[122] Papageorghiou, Athanasios, (1985), L'Architecture Paleochretienne de Chypre, *XXXII Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate E byzantina*, Ravenna, 301-303, fig. 1.
[123] Canbilen vd. (1996), s. 215.
[124] Transeptli bazilika formu Batı Hıristiyan mimarisinde ise her dönem tercih edilmiştir. Ancak, 6. yüzyıl sonrasına ait kiliseler bu çalışmada karşılaştırma örneklerinin dışında tutulmuştur.
[125] Pisidia bölgesi kentlerinden Sagalasos'ta iki, Pisidia Antiocheia'sında bir transeptli yapı bilinmektedir.

Bu ilk tip kendi içinde iki alt grup oluşturmaktadır. Alt gruplardan ilki "kesintisiz bağımsız transept" (örn. Lateran Bazilikası), ikincisi ise "üç bölümlü bağımsız transept" (örn. Milan H. Techla) olarak adlandırılmıştır. İkinci ana tipi ise araştırmacı "nefleri saran transept" şeklinde tanımlamıştır (örn. Aziz Menas, Perge A).[126]

Krautheimer ise transeptli bazilikaları dört gruba ayırmıştır. Birinci grubu "bölüntüsüz transept" olarak nitelendirilen yapılar oluşturmaktadır (örn. Roma St. Peter bazilikası). İkinci grupta yer alan yapılar "üç bölümlü transept" başlığı altında toplanmışlardır (örn. Yunanistan Nikopolis). Üçüncü grup "haç transept" olarak adlandırılmıştır (örn. Aziz Menas kilisesi). Son grubu ise haç transeptin bir versiyonu oldukları düşünülen yapılar oluşturur.[127]

Stanzl, kronolojik bir biçimde oluşturduğu, transept formunun ortaya çıkış ve dönüşüm sürecine ilişkin çizelgesinde ilk grubu "nefli transept" oluşturmaktadır (örn. Lateran bazilikası). İkinci grupta "bölüntüsüz transeptli" yapılar yer almaktadır (örn. Roma St. Peter ve St. Paul). Üçüncü grup yapılar "bölüntülü transept" başlığı altında toplanmışlardır (örn. Philippi B kilisesi). Son grup ise "haç transept" başlığı altında düzenlenmiştir (örn. Aziz Menas, Kutsal Havariler).[128]

Yapılan tipoloji çalışmalarına göre belirleyici ana unsur, transeptin total mekan olarak formundan çok, orta ve yan neflerin doğu duvara uzanıp uzanmadığı ya da ne şekilde doğu duvara ulaştığı problemi ile ilgilidir. Roma St. Peter bazilikasının kuzey ve güney transept kollarının dışa taştığı bölümlerde doğu duvara uzanan ikişer sütundan oluşan diziler olsa da, söz konusu durumun araştırmacılar tarafından, transept için bir bölüntü olarak algılanmadığı anlaşılmaktadır. Bu kabul üzerinden hareket edecek olursak, Aziz Menas kilisesinin ilk evresini de –aralarında kapı açıklıkları bırakılmış biçimde, transeptin uçlarının duvarlarla ana birimden koparılmış olmasına rağmen- St. Peter bazilikasının bir örneği olarak düşünmek gerekir.

---

[126] P. Lemerle, (1953), Saint Démétrius de Thessalonique et les problémes du martyrion et du transept, *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 77, 660-694, s. 688-689. Aziz Menas kilisesinin son evresi bu tip altında değerlendiriliyor olmalıdır.

[127] R. Krautheimer (1969), The Transept in The Early Christian Basilica, *Studies in Early Christian Medieval, and Renaissance Art*, London, 59-65, s. 59.

[128] G. Stanzl, (1979), *Längsbau und Zentralbau Als Grundthemen der Frühchristlichen Architektur*, Tafel 27.

Side Piskoposluk Sarayı kilisesinin hangi gruba girmesi gerektiğinin kesin cevabı, yapıda gerçekleştirilecek bir kazı çalışmasının sonucunda verilebilir. Ancak, güney transept kolu tamamen toprak ve molozla kapalı olsa da, kuzey transept kolunun duvarları izlenebilmektedir. Mevcut durum, Krautheimer'ın "bölüntüsüz", Lemerle'in "bölüntüsüz bağımsız" ve Stanzl'ın "bölüntüsüz" ve "haç transept" tipleri içinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.[129]

Stanzl'ın çizelgesindeki 6. yüzyıla doğru yaklaştıkça sayısal olarak artan, transeptin karmaşıklaşması durumuna karşın Piskoposluk Sarayı kilisesi, oldukça yalın denebilecek transept formu nedeniyle erken örneklere yaklaşır. 329 yılında inşaatı biten Roma St. Peter bazilikası[130] beş nefli olması ve transeptinin yalın formu ile Side örneği için kabul edilebilecek karşılaştırma örneklerinin en erken tarihlisidir.[131] (Resim 227)

Transept formu açısından çok benzer bir diğer örnek Roma St. Paul kilisesidir. 384-400 yılları arasında yapımı süren kilise,[132] öncülü St. Peter bazilikası ile yakın benzerlikler göstermektedir. Beş nefli naosun doğusunda, kuzey ve güneyde dışa taşkın kollarıyla oldukça yalın ve bölüntüsüz olarak tasarlanmış bir transept yer almaktadır. (Resim 228)

Karşılaştırma örneği olarak sayılabilecek bir diğer yakın örnek Mısır Aziz Menas kilisesidir. Transeptli bazilikanın 4. yüzyıl sonlarına tarihlenen birinci evresinde üç nefli bir naos ve yaklaşık iki yan nef toplamı genişliğinde, yalın bir transept yer almaktadır (Resim 229).[133]

Transept tipolojisine göre sınıflandırılmış yapılarda dikkat çeken bir unsur, çoğunlukla transeptin formuna bağlı olarak derinliğinin değişiyor olmasıdır. Bölüntüsüz tipteki transeptlerin tespit edebildiğimiz ve yukarıda kısaca betimlediğimiz örneklerinin ortak

[129] Stanzl'ın "haç transept" grubu içinde gösterdiği Aziz Menas kilisesinini I. evresi aynı zamanda "bölüntüsüz" grup içinde de sayılabilir. Her ne kadar, Piskoposluk Sarayı kilisesinin, kuzey transept koluna vaftizhane narteksinden açılan güney kapı açıklığının yanında bir duvar parçası kalmış olsa da, yapıya daha sonra eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır.
[130] Krautheimer (1986), *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, s.54.
[131] Side Piskoposluk Sarayı kilisesi plan düzleminde beş nefli olarak algılanmaktadır. Dış koridorlar nef olarak kabul edilmese de, yapının genel oranları dış koridorların da yapı bünyesi içinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.
[132] Krautheimer (1986), s. 87-88.
[133] McKenzie, J. (2010), *The Architecture of Alexandria and Egypt 300 BC-AD 700*, Yale University Press, s. 291, Fig. 481-d

bir yanları, dışa taşkın olmaları ve transept derinliklerinin yaklaşık orta nef ya da yan nef toplamları kadar olduğudur.

Transept derinliği ve nef genişlik oranlarının yakınlığı, bölüntülü transeptli yapılarda zaman zaman görülebilen bir özelliktir. Yunanistan'da Nikopolis A kilisesi ve C kilisesi ile Buthrotum transeptli kilisesi, Girit Panormos kilisesi,[134] Çariçin Grad transeptli bazilikası[135] bölüntülü transeptli olmalarına karşın, transept ve nef oranları birinci gruptaki yapılarla benzer özellikler göstermektedir.

Buna karşın nefleri kapsayan tipteki transeptli yapılarda, neflerin transept içinde genişleyerek devam etmelerinden dolayı, bir zorunluluk olarak oranlar büyümektedir. Philippi A, Selanik Aziz Demetrios, Korinth ve Aziz Menas Kilisesinde bu durum net olarak izlenebilmektedir.[136]

Side'ye daha yakın olmalarına karşın Anadolu'daki transeptli bazilikalar da, Side örneğinden oldukça farklı tasarımlar göstermekte ve daha çok kendi aralarında benzerlikler kurulabilmektedir. Bu nedenle, Olympos Piskoposluk Sarayı kilisesi[137], Patara Büyük kilise,[138] Perge A kilisesi[139] sadece genel transeptli plan şemasına sahip olmalarıyla Side Piskoposluk Sarayı kilisesi için karşılaştırma örnekleri olabilirler. Bunun dışında, yukarıda sözü edilen Roma St. Peter ve St. Paul kiliseleri ile Aziz Menas kilisesinin I. evresi Side örneği ile hem form hem de yapısal oranlar açısından daha fazla ortak özellikler göstermektedir.

Transeptli bazilikalar söz konusu olduğunda, başta Side örneği ile yakın benzerlikler gösteren St. Peter, St. Paul ve Aziz Menas olmak üzere, bazı kiliselerin martyr kültü ile ilişkili oldukları görülür. Selanik Aziz Demetrios, Ephesos Aziz İoannes ve

[134] C. S. Snively, Transepts in the Ecclesiastical Architecture of Eastern Illyricum and the Episcopal Basilica at Stobi, *Нии и Виэашиja* VI, 59-74, Fig. 4 a, b, e ve Fig. 5 f.
[135] N. Duval (1984), L'architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l'Illyricum oriental au VIe siècle Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, *Actes du colloque de Rome* (12-14 mai 1982). Rome : École Française de Rome, Fig.26.
[136] Stanzl (1979), Tafel 27.
[137] E. Parman ve Y. Uçkan (2006), Olympos'un Ortaçağ Dokusu, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu*, AKMED, 587-600, Çiz. 5.
[138] F. Işık (1994), Patara '93, (Effenberger, A. ve M. Kunze, Kent Bazilikası), *KST XVI-II*, 253-282, Çizim 1.
[139] Krautheimer (1986), Fig. 62.

Konstantinopolis Kutsal Havariler kilisesi[140] bünyelerinde aziz rölikleri barındıran ve transeptli kiliseler içinde değerlendirilen yapılardır. Ancak, pek çok transeptli yapı için de bu durum geçerli değildir. Aziz kültü ve transept ilişkisinin erken dönem yapılarında daha belirgin olmasına rağmen, özellikle 5. yüzyıl ve sonrası yapılar için bu ilişki oransal olarak az ve genele bakıldığında da net değildir. Bu nedenle, transept ile mezar kültü arasında açık bir ilişki olduğunu söylemek mümkün değildir.[141]

Transeptin liturjik bir ihtiyacı karşılamak amacıyla yaygınlaşan bir mimari mekan ya da form olduğunu ileri sürmek de çok olası değildir. Liturjik anlamda bir gerekliliğin çözümü olarak transeptin var oluşu önerisi, aynı dönemde çok daha yaygın bir kullanıma sahip olan, Hellenistik bazilikal planlı kiliselerin varlıklarının sorgulanmasını da beraberinde getirmelidir.

Transeptli bazilikalarda dikkati çeken bir diğer unsur, genellikle bulundukları yerleşimin en önemli yapısı olmalarıdır. Roma'da St. Peter, Selanik'te Aziz Demetrius, Lechaion'da Aziz Leonidas, Ephesos'ta Aziz İoannes, Patara'da Büyük bazilika, Olympos'ta Piskoposluk Sarayı kilisesi, Perge'de A kilisesi, Sagalassos'ta Ee Kilisesi Korykos Katedral kilisesi, Öküzlü Kuzey kilise[142] bulundukları kentlerin en büyük ve en önemli yapılarıdır. Side Piskoposluk Sarayı kilisesi de kentin en büyük ve en önemli kilisesi durumundadır. Bu durum, transeptli kiliselerin yapımının, liturjik ya da simgesel anlamı ne olursa olsun, transeptin hem iç mekan düzenlemesinde vurgulayıcı özelliği, hem de dış mekan algısında sağladığı anıtsallık -yapıya kent içinde yüklenen anlam ve önemle paralel bir biçimde- nedeniyle tercih edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Transept tartışmasının ardından yeniden vaftizhane ile olan ilişkiye dönülecek olursa; transeptin Side Piskoposluk Sarayı kilisesindeki varlık nedenini açıklamasa da, vaftiz liturjisinde vaftizhane ile kilise arasında mekansal bir ilişkinin parçası haline geldiği,

[140] Kutsal Havariler kilisesinin plan tipi tartışmalıdır. Yapının haç planlı mı, transeptli mi yoksa bazilikal planlı mı olduğu konusunda epigrafik veriler üzerinden yürütülen tartışma için bkz. N. Atik (2004), Havariler Kilisesi, *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan*, 103-114.

[141] Stanzl, St. Peter kilisesinde mezar liturjisi olmadığını ancak, kilisedeki transept vurgusu ile azizin onurlandırıldığını ileri sürmektedir, bkz. Stanzl (1979), s. 62. Hem formunun karmaşıklığı, hem de işlevinin belirsizliği ile transept, kesin çözüm önerisi getirilebilmiş bir mimari unsur değildir. Bu konudaki tartışma için bkz. Lemerle (1953), Saint Démétrius de Thessalonique et les problémes du martyrion et du transept, *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 77, özellikle s. 694.

[142] Bugün Öküzlü adıyla bilinen Kilikia Bölgesindeki antik yerleşimin özgün adı bilinmemektedir.

vaftiz olanların vaftiz törenin öncesi ve sonrasındaki devinimlerini düzenlediği anlaşılmaktadır.

Kilisenin kuzeyinde bulunan koridorlardan, transept kolunun kuzeybatısındaki kapıya ulaşan katekümenler, transeptin kuzey bölümü boyunca ilerleyip vaftizhanenin narteksine geçiyor olmalıdırlar. Vaftiz töreni sonrasında ise narteksin güney kapısından transeptin kuzey koluna yeniden giren katekümenler, buradan naosa geçip kilisedeki törene katılıyor olmalıdırlar. Kuzey transept kolunun güneyinde yer alan kapının kuzey yanına daha sonra eklenmiş olduğu anlaşılan duvar parçası da, belki de katekümenlerin vaftizhaneye geçişleri sırasında, mekansal anlamda kutsal alandan soyutlanmalarını sağlayan bir perde duvar işlevi de görmüş olabilir.[143]

Kilisenin batısında, kısmen bugüne ulaşmış olan narteksin mevcut mimari izlerinden anlaşıldığına göre, batı duvarı boyunca kilisenin nef eksenlerindeki kapı açıklıklarının karşılıklarının bulunduğu ve atrium ile bağlantısının sağlandığı tahmin edilebilir.[144] Ancak, orta nefte yer alan üç kapı açıklığına karşın, narteksin batısında yalnızca ortadaki kapı açıklığını karşılayacak bir boşluk bırakılmıştır. Nartekste bulunan iki söve ve bir lento, orta nefin orta kapısı ile ölçüleri bakımından uyumludur ve büyük olasılıkla da bu kapı açıklığında kullanılmışlardır. Ancak, orta nefin diğer iki yan kapısı için gerekli olan lento ve söveler alanda tespit edilememiştir.

Narteksin batısında yer alan ve kilise ile aynı genişlikteki atriumda bugüne kalan stylobat parçaları, atriumun -en azından- üç yönden sütunlarla çevrelendiğini göstermektedir. Atriumun batı tarafında bulunan yoğun yıkıntı ve moloz arasında görülen ancak, niteliği henüz tespit edilememiş olan mermer bloklar, bu bölümde farklı bir mimari oluşumun söz konusu olup olmadığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Atriumu batıdan sınırlandıran duvara bitişik şekilde bulunan, birbirlerinden 1.80 m.

[143] Vaftiz töreni sırasındaki işleyiş ve vaftizhanenin kilise ile olan bağlantısı ilerleyen bölümlerde detaylı olarak tartışılacaktır.

[144] Kilisenin batı duvarında, koridor ve neflerde birer ve orta nefte üç olmak üzere, toplam yedi kapı açıklığı vardır. Ancak, Mansel'in yayınladığı Piskoposluk Sarayı planında, yalnızca koridorlarda ve orta nefte birer kapı açıklığı görülmektedir, bkz. Mansel (1978), Res. 299.

uzaklıkta yerleştirilmiş, yaklaşık 2.00 x 1.30 m. ölçülerindeki alçak duvar parçalarının da işlevleri ve niteliği henüz belirsizdir.[145]

Side Piskoposluk Sarayı kilisesi daha önceki araştırmacılar tarafından 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[146] Araştırmacıların tarihlendirmede esas aldıkları en önemli nokta ise, bugün apsis önünde yarısı görülebilen Theodosien başlık örnekleridir.[147] Daha önce de değinildiği gibi, söz konusu başlık, kilisenin ana strüktürel elemanlarından biri olmayıp, apsis civarında –niteliğini henüz bilmediğimiz- başka bir mimari kuruluş içinde kullanılmış olmalıdır. Yapının inşa dönemi için daha sağlıklı öneri getirebilmek ise ancak yapılacak bir kazı çalışması sonucunda mümkündür.

Karşılaştırmalı değerlendirme yöntemiyle bir tarih önerisi getirilmeye çalışıldığında, daha önce getirilmiş olan tarihlendirme önerilerinin daha erkene çekilmesi gerekmektedir. Yukarıda transept tartışması sırasında sözü edildiği gibi, 5. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan transeptli bazilikalardaki transept formları, oldukça çeşitli ve karmaşık uygulamaların gerçekleştirilmeye başlandığını göstermektedir. Oysa Side Piskoposluk Sarayı kilisesi ile çok benzer özellikler gösteren üç yapı da 4. yüzyıl içine tarihlendirilmektedir.

Side Piskoposluk Sarayı kilisesini 4. yüzyıl civarına tarihlendirmeye çalışmak ise, Anadolu Hıristiyan mimarlığının, bugüne kadar yapılmış yayınlar üzerinden oluşmuş, genel kronolojisi için çelişkili bir öneri olarak algılanabilir.[148] Erken Bizans mimarisinin Anadolu örnekleri genel olarak 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilmektedir. Ancak, bugüne ulaşan birkaç yapı 4. yüzyıl içine yerleştirilmektedir. Anthiocheia'da Aziz

[145] Leyla Kaderli bu alanda bir çeşme yapısı olduğunu ileri sürmektedir, bkz. L. Kaderli (2009), *Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.41. Atriumun batısında nasıl bir mimari oluşum olduğu ve niteliği, ancak burada yapılacak kapsamlı bir temizlik ve kazı çalışması sonucunda anlaşılabilecektir.

[146] Eyice, S. 1954, s.24; Mansel (1978), s. 284.

[147] Kazılar sırasında bulunduğu belirtilen başlık parçaları, müzede ya da alanda tespit edilememiştir.

[148] Yunanistan için de benzer bir durum söz konusudur. yapıların genellikle 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirildiği ve 4. yüzyıl örneklerinin çok az olduğu ve yapı bazında değerlendirmelerin tarihlendirme konusunda bir çelişki olduğu belirtilmektedir, bkz. Spieser, J.-M. (2001b), La ville an Grèce du IIIe au VIIe siècle, *Urban and Religious Space in Late Antiquity and Early Byzantium,* II., 315-340, s. 329-334.

Babylas martyrionu 379 yılına tarihlendirilmektedir.[149] Pisidia Anthiocheia'sındaki bazilikal planlı kilise, zeminindeki mozaik kitabeden dolayı 4. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmektedir.[150] Ephesos Meryem kilisesinin de 400 yılı ya da biraz daha erken bir tarihte yapılmış olabileceği önerilmektedir.[151] Özellikle Lykia Bölgesinde, genellikle 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başı içinde değerlendirilen kiliseler için erken bir tarihlendirme önerisi olarak, kazı bulguları üzerinden, Arykanda Büyük Kilisesinin 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlenebileceği önerisi,[152] 5-6. yüzyıllar içine tarihlendirilen kiliselerin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşündüren bir başka örnektir.

Side Piskoposluk Sarayı kilisesinin kent içindeki konumu, kent merkezindeki kiliselere göre daha erken bir dönemde yapılmış olabileceğini düşündüren bir diğer nedendir. Yaklaşık 45 hektarlık bir alan kapsayan Side sur içi yerleşiminde, Batı kapısından limana kadar olan dar yarımadanın hemen her bölgesinin yoğun bir yapılaşmaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hamamlar, agora, devlet agorası, tiyatro, tapınaklar gibi büyük boyutlu kamusal yapıların 5. yüzyıl ortasında halen büyük oranda ayakta oldukları anlaşılmaktadır. Side AA Bazilikasının da tapınaklar yıkılmadan yapılmış olması, bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Sıkışık kent dokusu içinde büyük boyutlu bir kilise inşası için uygun bir alanın bulunamamış olması ve Side'nin ilk büyük kilisesinin kent merkezi dışına yapılmış olması makul bir öneridir. Atina'da ilk yapılan kiliselerin, 6. yüzyılda Slav istilaları sonucunda yıkılmaları ve ancak ondan sonra akropoldeki tapınakların kiliseye dönüştürülmüş olması üzerinden,[153] kentte erken dönemde kilise yapılacak bir alanın olmayışı ve ancak daha sonrasında, paganizmin tamamen ortadan kalkmasıyla tapınakların kiliseye dönüştürüldükleri şeklinde bir alt okuma yapmak mümkündür. Cyril Mango, kentin ana kilisesinin genellikle kent merkezinden biraz uzağa yapıldığını ve çevresinin piskopos tarafından kullanılan özel ve yönetsel yapılarla kuşatıldığını

[149] Krautheimer (1986), s.75.
[150] Ü. Demirer (2003),*Pisidia Antiokheiası, Yalvaç*, s. 56.
[151] Krautheimer (1986), s.107.
[152] V.M. Tekinalp (2006), Arykanda Antik Kenti Bizans Dönemi Mimari Plastik ve Liturjik Taş Eserleri, " *III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri*, Cilt II, Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 789-799, s. 797.
[153] Spieser (2001b), s. 321.

belirtmektedir.[154] Müller-Wiener de benzer şekilde, Roma İmparatorluk Döneminde, Hıristiyanların kent içinde değil, daha çok kentin dış mahallelerinde ve mezarlık alanlarında toplandıklarını ve daha sonra bu alanları terk etmeyip, ilk kilise yapılarını buralarda yaptıklarını ileri sürmektedir.[155]

Side Piskoposluk Sarayı kilisesinin surlara yakın, kentin dış bir mahallesinde yapılmış olmasına karşın, kilise inşa alanının tamamen boş olup olmadığını söylemek bugün için mümkün değildir. Ancak, hem plan tipi, hem de konumu dikkate alındığında, kilisenin 4. yüzyıl sonu ya da en geç 5. yüzyıl başlarında yapılmış olduğu ileri sürülebilir.[156]

3.1.2. Vaftizhane (2 No'lu Yapı) (Resim 25, 230)

Hıristiyanlıkta henüz vaftiz olmamış bireylerin ökaristi ayinine katılmaları yasaktır. *Katekümen* olarak adlandırılan ve dine katılım aşamasında olan bu kişiler, vaftiz töreni tamamlandıktan ve Hıristiyan olduktan sonra kilisedeki törenlere katılmaktadırlar.[157]

Vaftiz töreninin yapıldığı ve Türkçeye vaftizhane olarak geçmiş mekanın (*βαπτιστήριον, βαπτιστήρ=piscina*) kelime kökü, hamamlardaki yıkanma teknelerinden türemiştir.[158] Vaftizhanelerin 3. yüzyıldan itibaren bir mekan olarak dini yapıların bir parçası haline

[154] Mango (2008), s. 70.
[155] W. Müller-Wiener (1973), Bischofsresidenzen des 4-7. Jhs. İm Östlichen Mittelmeer-Raum, *Dumbarton Oaks Papers*, 27, 651-709, s. 699.
[156] 390 yılında Side'de bölgesel bir synod toplanması, toplantının gerçekleştirildiği bir piskoposluk yapısının olması gerekliliğinin ileri sürülmesine neden olabilir, synod için bkz. J. Nollé (2001), Side im Altertum Geschichte und Zeugnisse Band II, s.170.
[157] Hıristiyanlıktaki vaftiz geleneği Yahudilikteki *proselyten* vaftizinden gelişmiş olmalıdır. Aynı zamanda, gizem dinleri ve İsis kültü de bu geleneğin şekillenmesinde etken olmuştur. Bir *katekümen* vaftiz olmak için kiliseye başvurduğunda "*companenti*/*electi*" adını alırdı ve altı hafta beklemesi gerekirdi. Tören gününde İoannes Cyrisostomos ya da Kudüslü Cyril'in tarif ettiği gibi vücudu yağlanırdı. Daha sonra, kadınlar, erkekler ve çocuklar ayrılır ve soyundurulurdu. Piskopos tarafından vaftiz törenleri tamamlandıktan sonra beyaz bir vaftiz elbisesi giyer, elleri mür yağı ile yağlandıktan sonra, bu beyaz elbisesi ile ayine katılırdı. Vaftiz töreninden sekiz hafta sonra, Hıristiyan olan kişi bir kez daha vaftizhanede yıkanırdı. Sekiz rakamı vaftiz liturjisi için önemli bir rakamdı ve bu nedenle zaman zaman vaftizhane mimarisinde de uygulanmıştır. Bkz. Sebastian Ristow (1998), *Frühchristliche Baptisterien*, Wien: Aschendorff Verlag, s. 77-98.
[158] J.H. Emminghaus (1957), Baptisterium, *Lexikon für Theologie und Kirche*, (Ed. Michael Buchberger), 1232.; F.W. Deichmann 1950, Baptisterium, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Band I, 1157-1168, s. 1158.

geldiği görülür.[159] Daha sonra ise ayrı bir tasarım ürünü olarak, zengin ve dikkat çekici yapılar haline dönüşmüşlerdir.[160]

M. S. 6. yüzyıl boyunca, henüz Hıristiyan olmamış yetişkin paganların varlığı, vaftizhane mekanlarının inşasının 7. yüzyıla kadar devam etmiş olması gerektiğini düşündürür.[161] Ancak, 7. yüzyıldan itibaren, artık yalnızca küçük çocukların vaftiz edildikleri ve bu nedenle de yeni vaftizhane mekanlarının yapımına gerek kalmadığı ve kilise içine yerleştirilen vaftiz kurnalarının çözüm için yeterli olduğu, genellikle kabul edilen bir görüş olmuştur.[162]

Vaftiz töreninin bir piskopos tarafından yürütülmesi zorunluluğu[163], vaftizhanelerin kentlerdeki piskoposluk sarayları ya da piskoposluk kiliseleri yanında/yakınında yapılmasını gerekli kılmış olmalıdır.

Köken olarak Roma hamamlarındaki frigidariumun kubbeli bölümüne, nymphaionlara, tetrakonkhoslara[164], özellikle imparatorluğun doğu bölgeleri için mezar yapılarına ve martyrionlara[165] bağlanan vaftizhanelerin belirgin bir tipolojisi olmamakla birlikte, bazı sınıflandırma çalışmaları da yapılmıştır. Delvoye, vaftizhaneleri planlarının geometrik biçimlerine göre (kare, dikdörtgen, tetrakonkhos, dairesel gibi), inşa tarzlarına göre

[159] Dura-Europos ev kilisesi içinde vaftizhane olarak düzenlenmiş bir mekan yer almaktadır.
[160] Emminghaus (1957), s.1232
[161] 542 yılında Ephesoslu İoannes'in iç batı Anadolu'da 80 000 pagana işkence yaparak, Hıristiyanlığı zorla kabul ettirdiği bilinmektedir, Bkz. C. Foss (1979), *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, New York: s.32. Burada adı geçen Ephesoslu İoannes aslında Suriyeli Monofizit misyoner bir rahip olup, 535 yılında imparator İustinianus tarafından Ephesos kilisesine, bölgeden paganizmi yok etmesi için atanmıştır. Bkz. S. Mitchell (1993), *Anatolia: Land, Men and God In Asia Minor II*, Oxford, s. 118.
[162] E.J. Volanakis (1999), Die Paptisterien von Ephesos und die Spendung der Taufe in Frühchristlicher Zeit, *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos*, Band 1, (Ed. H. Friesinger-F. Krinzinger), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 349-353, s. 349. Ancak, Hıristiyanlığı daha geç kabul eden Slav topluluklarının yaşadıkları bölgelerde, daha geç tarihli vaftizhane örneklerinin varlığı da bilinmektedir. Bkz. C. Delvoye (1966b), Baptisterium, *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Band I, Stuttgart, 459-496, s. 464.
[163] A. Aydın (2006b), "Kilikya ve İsaurya Bölgesi vaftiz Yapıları", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XV/1, 1-19, s. 4.
[164] Emminghaus (1957), s. 1231.
[165] Ristow (1998), s. 20.

(bitişik, nefli gibi) ve yapılış yerlerine göre (mağara, yer altı gibi) ayırarak sınıflandırmaya çalışmıştır.[166]

Erken Hıristiyanlık Dönemi vaftizhanelerini bir tipoloji içinde değerlendirmeye çalışan Khatchatrian, altı ana başlık altında yapıları ele almıştır. Karakteristik bir özelliği olmayanlar, ek yapı durumunda olanlar, aksiyal/ışınsal planlı olanlar, koridorlu olanlar, birden fazla mekana sahip kompleks düzenleme gösterenler ve özel durumu olan vaftizhaneler şeklinde oldukça geniş bir çerçeve içinde gruplandırma yapmıştır.[167]

Side vaftizhanesi, tek bir mekandan oluşmamasından dolayı, kompleks grup içinde değerlendirilebilir. Vaftiz havuzunun olduğu *photisteriums* mekanı ise bir tetrakonkhos olarak tanımlanabilir. *Photisteriums* mekanının iki yanında yer alan doğu-batı uzanımlı dikdörtgen mekanlardan kuzeydeki, vaftiz töreni için hazırlıkların yapıldığı *exorsisman (ἐξώτερος οἶκος)* mekanı olarak adlandırılabilir.[168] Güneydeki mekan ise vaftiz töreninin sonlandırıldığı ve ayine katılan kişilerin ellerinin yağlanıp, beyaz tören kıyafetlerinin giydirildiği *consignatorium* mekanıdır.[169]

Side vaftizhanesinin genel planına bakıldığında, kuzey-güney doğrultulu olarak inşa edilmiş, birbirine bitişik üç mekandan oluşan ve mekanların da doğu yönlerinin birer apsisle vurgulandığı bir plan şeması görülür. Vaftizhanenin var olan iki kapı açıklığı da *exorsisman ve consignatorium* mekanlarının batı duvarlarında yer almaktadır. Vaftizhane yapısı, bu ek mekanlardaki kapı açıkları ile batısındaki nartekse bağlanmaktadır. Kuzey transept kolu üzerinden vaftizhanenin giriş mekanına ulaşan *katekümenler*, kuzey ek mekandan vaftizhaneye girmekte ve vaftiz töreni tamamlandıktan sonra, güney ek mekandaki kapıdan yine nartekse çıkıyor olmalıdırlar. Koridorun batısında, daha güneyde yer alan ve transept koluna bağlanan diğer bir kapı

[166] Delvoye'nin çalışmasında Side vaftizhanesi tetrakonkhos başlığı altında ele alınmış ve merkezi mekanlı bir örnek olarak nitelendirilmiştir, Delvoye (1966), s. 461-496.
[167]Khatchatrian'ın çalışmasında Side vaftizhanesi kare içinde tetrakonkhos planlı olarak tanımlanmıştır. A. Khatchatrian (1982), *Origine et Typologie des Baptisteres Paleochretiens*, Centre de Culture Chretienne, Mulhouse.
[168] Ephesos Aziz İoannes Bazilikası'nın vaftizhanesindeki batı giriş holü aynı isimle adlandırılmıştır. Bkz. Volanakis (1999), s. 350.
[169] C. West (1957), Consignatorium, *Lexikon für Theologie und Kirche* (Ed. Michael Buchberger), 1066-1067.

açıklığından da doğrudan kilisenin içine geçerek, ayine dahil olabilmekteydiler (Resim 231).[170]

Vaftizhane binasının ana mekanı olan *photisteriums* bölümünün ortasında, zeminde bugün yalnızca izleri görülen bir vaftiz havuzu vardır (Resim 34). Daha önce yapılan yayınlara göre haç planlı olan havuzun, giriş çıkışları doğu-batı yönünde oluşturulmuştur.[171] Havuzun kuzey ve güney haç kollarında da yarım daire formlu birer küçük havuz daha vardır.[172] Vaftiz havuzunun çevresinde kare bir birim oluşturacak biçimde duran dört sütun kaidesi, ilk bakışta havuzun üzerinin bir kyborion ile kapatılmış olduğunu düşündürmektedir. Ancak, duvarların üst kotlarında başlangıçları kalmış olan tuğla tonozların varlığı, ortada sütunlarla oluşturulmuş kare birimin çevresinin manastır tonozu ile örtülmüş olduğunu göstermektedir. Bu durumda sütunlar, merkezde yükselen bir kubbenin taşıyıcısı olmak durumundadırlar.[173] (Resim 31)

Yan mekanların duvarları, örtü sisteminin izlerini gösterecek kadar yüksek kotta korunamamıştır. Ancak, dikdörtgen plan şemaları beşik tonoz ile örtülü olabileceklerini gösterebilir.

Vaftizhanenin ana mekanında duvarların tamamen mermer kaplama olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Yan mekanlarda mermer kaplamanın kullanıldığına dair herhangi bir iz olmaması, duvarların sıvalı ve fresko bezemeli olabileceğini düşündürmektedir. Ancak, bu konuda herhangi bir veri tespit edilememiştir. Eyice, vaftizhanenin ana mekan zemininin çok renkli ve geometrik kompozisyonda *opus sectile* tekniği ile bezendiğini ve çok sayıda renkli, cam *tessera* parçaları bulunduğunu belirtir.[174] Yan mekanlar için yeterli verimiz olmasa da, ana mekanın zeminin opus sectile ile kaplanmış olduğunu, duvarların mermer kaplandığını ve tonoz, yarım kubbeler ve kubbenin ise *opus tesselatum* kaplama olduğunu söyleyebiliriz.

---

[170] Kıbrıs Salamis Camponapetra kilisesinin iki yanında benzer koridorlar vardır ve bu koridorların naos ile bağlantısı oldukça sınırlı tutulmuştur. Birer kapı açıklığı ile yan neflere bağlanan koridorların, katekümenler için düzenlenmiş olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Roux (1998)

[171] S. Eyice, (1957a), Un Baptistè Byzantine à Side en Pamphylie, *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Citta del Vaticano, 577-583, Fig. 1.

[172] Eyice, (1957a), s.580.

[173] Eyice, vaftizhanenin örtü problemine dikkat çekmekte ve kubbe-tonoz bileşimini vurgulamaktadır. Bkz. Eyice, (1957a), s. 580.

[174] Eyice, (1957a), s. 580.

Vaftizhane binasının mekanları arasında bağlantıyı sağlayan kapı açıklıklarında uygulanan bir teknik Side ve 5-6. yüzyıl Anadolu mimarlığı için ilginç bir özellik göstermektedir. Bugüne ulaşmamış olan lentoların varlığı, kapı üstlerinde kenarlarda görülen yuvalardan anlaşılmaktadır. Yine mevcut izlere göre, lentonun üzerine, alt tarafları düz olmak kaydıyla, tuğlaların ışınsal bir biçimde yerleştirildikleri anlaşılır. (Resim 232) Bu uygulama, Side'de Bizans Dönemine tarihlenen başka hiçbir yapıda tespit edilememiştir.

Lento üzerine tuğla uygulaması, Piskoposluk Sarayı'nın idari ve yaşamsal bölümleri olarak nitelendirilebilecek mekanlarında da görülmektedir. Ancak, söz konusu mekanlar da Bizans Dönemine tarihlendirilmediği için, tarihsel bir birliktelik kurmak mümkün değildir.[175]

Vaftizhanenin kilise ile bağlantısını sağlayan giriş mekanı, iki ucunun apsidal düzenlenmiş olmasıyla ilginç bir özellik göstermektedir. İki ucu apsidal, ince ve uzun mekanların ilk örnekleri 1. yüzyıl Roma hamamlarına kadar uzanmaktadır.[176] Roma hamamlarının kalabalık iç mekan düzenlemesi içinde çoğunlukla dikkati çekmeyen bu plandaki mekanlar, geç imparatorluk döneminde daha vurgulu hale gelmiştir.

İki ucu apsidal giriş/geçiş koridorlarına, 4. yüzyılın ilk çeyreği içine tarihlendirilen Piazza Armerina'da ilk kez aynı kompleks içinde tekrarlanan ve vurgulanan bir biçimde karşılaşırız.[177] Olasılıkla imparator Maxentius için yapılan bir kır villasının içindeki hamamın[178] tepidarium bölümü ve giriş bölümü, iki ucu apsidal bir koridor formundadır. Aynı yapı kompleksi içinde, avlunun batısında bulunan özel dairelerin ve büyük salonun önünde de, tüm doğu kanat boyunca devam eden, aynı plan tipinde bir giriş holü daha vardır (Resim 233).

[175] Piskoposluk Sarayının idari bölümü ilerleyen sayfalarda değerlendirilecek ve mekanların tarihlendirme problemi tartışılacaktır.
[176] İlk evresi 60-62 yıllarına tarihlenen, ancak daha sonra çeşitli kereler onarım gören Nero Hamamlarında, caldariuma geçiş alanı olarak kullanılan mekan, tespit edebildiğimiz en erken tarihli, geçiş/giriş işlevi barındıran örnektir. Bkz. F. Yegül (2006), *Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev. Emel Erten), Fig. 160. Daha erken tarihli olmakla birlikte (1. yüzyılın ilk çeyreği) Sardis'teki hamam-gymnasion kompleksinin içinde benzer formlu salonlar yer almaktadır, bkz. Yegül (2006), Fig. 265.
[177] Tarihlendirme için bkz. S. Settis (1975), Per l'interpretazione di piazza armerina. *Antiquité* T. 87, N°2. Mélanges de l'Ecole française de Rome. pp. 873-994, s. 877.
[178] Yegül (2006),s. 82.

Roma St. Peter bazilikasının güneyinde bulunan ve 200 yılı civarına tarihlenen bir mausoleumun batısında aynı formda bir giriş holü Krautheimer tarafından önerilmiştir. 400 yılı civarında kilisenin güney transept koluna eklenen dairesel planlı yapının, kilise ile bağlantısını sağlayan geçiş holü de aynı plan özellikleri göstermektedir (Resim 234).[179]

353 yılına tarihlenen, İmparator Konstantine'in kızı Konstantia için yapılmış mausoleumun (Santa Constanza) giriş mekanı da iki ucu apsidal bir formdadır (Resim 235).[180] 4. yüzyılın sonlarına tarihlenen Milan Theodosius Sarayı kilisesinin (San Lorenzo) narteksi de aynı forma sahiptir (Resim 236).[181]

Az sayıda da olsa, benzer narteks ya da giriş holü formları İtalya dışında da görülmektedir. Kuzey Adriyatik kıyısında bulunan Porec piskoposluk kilisesinin kuzey doğusuna 6. yüzyılda eklenen bir trikonkhos yapının girişi örnek olarak gösterilebilir.[182] Yine Adriyatik kıyısında Salona (Split) yakınlarındaki Lovrecina kilisesinin narteksi de benzer bir forma sahiptir (Resim 237).[183] Yakın bölgeden bir diğer örnek, Arnavutluk'un güney kıyılarında, Adriyatik Denizinin girişinde bulunan Butrint kentinde yer almaktadır. Butrint örneği, 420 yıllarına tarihlenen bir villanın avlusunun güneyde yer alan giriş holüdür.[184]

550 yılı civarına tarihlenen, mermer mimari ve liturjik elemanlarının Prokonessos atölyelerinde üretildiği ve imparatorluk yetkisi ile gönderildiği belirtilen Kuzey Afrika'da Cyrenaica merkez kilisesinin narteksi de -özellikle giriş aksının batısındaki

[179] Krautheimer (1986), Fig. 22
[180] L. Rodley (1994), *Byzantine Art and Architecture, An Art Introduction*, Fig.22.
[181] S. Lewis, (Oct., 1973), San Lorenzo Revisited: A Theodosian Palace Church at Milan, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 32, No. 3, pp. 197-222, Fig.4
[182] Trikonkhos mekanın, yerel azizler Maurs ve Eleutheirus'a adanmış bir martyrion olabileceği belirtilmektedir. İki ucu apsidal mekan, kilisenin yaklaşık nef genişliğine sahip olup, yazar tarafından atrium olarak tanımlanmıştır. Bkz. Y.A. Marano (2007), Domus in Qua Manebat Episcopus: Episcopal Residences in Northern Italy During Late Antiquity (4th to6th Centuries AD.), *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. L. Lavan-L. Özgenel-A. Sarantis), 97-129, s. 113, Fig. 6.
[183] Chevalier vd. (1995), s.124, Fig.2
[184] W. Bowden - J. Mitchell (2007), The Triconch Palace at Butrint: The Life and Death of A Late Roman Domus, *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. L. Lavan-L. Özgenel-A. Sarantis), 455-474, s. 460, Fig. 2, 4b.

sütunlu düzenleme ile Lovrecina kilisesi ile karşılaştırılabilir- yine iki ucu apsisli formdadır (Resim 238).[185]

İki ucu apsidal giriş mekanı formunun Konstantinopolis'te bir örneği tespit edilebilmiştir. 5. yüzyılın başlarına tarihlenen Lausos Sarayının trikliniumunun önündeki giriş holünün iki ucundaki apsislerin formu, içten dairesel, dıştan üç cepheli olmalarıyla başkent özellikleri göstermektedir (Resim 239).[186]

Side dışında, Anadolu'dan iki kentte daha benzer uygulamalar vardır. Ephesos'ta 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Bizans Sarayında, kompleksin batısında bulunan ve neredeyse tüm kompleks genişliğince inşa edilmiş olan giriş holünün kuzey ve güney uçları apsidal bir biçimde sonlanmaktadır (Resim 240).[187]

6. yüzyılın ikinci yarısı ya da 7. yüzyılın başlarına tarihlendirilen Ephesos Aziz İoannes Bazilikasının skeuophylakionunun[188] güneyinde yer alan giriş holü, iki ucu apsidal olmakla birlikte, apsislerinde kapı açıklıkları barındırmasıyla da farklılaşmaktadır. Batı apsis vaftizhaneye, doğu apsis ise, doğudaki apsisli ek yapıya açılmaktadır. Bununla birlikte, mekanın ana girişleri skeuophylakionunun ekseninde, kuzey ve güney duvarlarda açılmıştır ve skeuophylakionu kiliseye bağlamaktadır (Resim 241).[189]

Anadolu'daki diğer örnek ise Aphrodisias tapınak kilisesindedir. Aphrodite tapınağının içine 6. yüzyılda yapılan üç nefli, bazilikal planlı kilisenin iç ve dış narteklerinin kuzey ve güney uçları apsidal yapılmıştır (Resim 242).[190]

Yukarıda verilen, hamam, konut, skeuophylakion, mausoleum ya da kilise narteksi örnekleri dışında, benzer bir giriş mekanına sahip yalnızca iki vaftizhane tespit

[185] N. Duval (1989), Les monuments d'époque chrétienne en Cyrénaïque à la lumière des recherches récentes, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*. Rome : École Française de. 2743-2796, s. 2748, Fig. 3.
[186] W. Müller-Wiener (2001), *İstanbul'un Tarihsel Topografyası* (Çev. Ülker Sayın), Resim 109, s. 238.
[187] A.Pülz (2011), Bizans Döneminde Ephesos'un Görünümü, *Bizans Döneminde Ephesos*, (Ed. F. Daim – S. Ladstätter), 47-76, s. 59-60.
[188] M. Büyükkolancı (1999), Zum Skeuophylakion der Johanneskirsche von Ephesos, *Efeso Paleochristiana E Bizantina*, (Ed. R. Pillinger, O. Kresten, F. Krinzinger, E. Russo), 100-103, s.103.
[189] Büyükkolancı (1999), Tafel 81.
[190] L. Hebert (2000), *The Temple-Church at Aphrodisias*, New York University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 135, Plate 14.

edilebilmiştir. Bu vaftizhanelerden ilki Roma Lateran vaftizhanesidir. Konstantine döneminde inşa edilen yuvarlak planlı yapıya 432-440 yılları arasında sekizgen bir form verilmiştir.[191] Yapının giriş mekanı ise bu ikinci evresinde eklenmiş olmalıdır (Resim 243).

Diğer örnek ise Side'ye coğrafi açıdan daha yakındır. Korinth'de Aziz Leonidas'a adanmış Lechaion kilisesinin iki mekanlı vaftizhanesinin batısında, kuzey ve güney uçları apsidal biten bir giriş holü vardır. Side örneğine benzer biçimde, doğuda mekanlara açılan, batıda ise dışarıya çıkışı sağlayan ikişer kapı açıklığı barındırmaktadır (Resim 244).[192]

Vaftizhaneler dışında, iki ucu apsidal giriş mekanı formu, göründükleri yapılar dikkate alındığında, giriş mekanının, özellikle içten, vurgulanmaya çalışıldığı, önemli yapılar için kullanılmış olduğu söylenebilir. Balkanlar dışında ve Kuzey Afrika'daki bir örnekte kilise narteksi olarak karşılaşılan formun, çoğunlukla imparatorluk yapıları (İtalya ve Sicilya uygulamaları) ya da üst düzey yönetici konutlarında (Konstantinopolis) gerçekleştirilmiş olması; bununla birlikte, imparatorluk destekli olduğu tartışılan bir kilisenin de vaftizhanesinde karşımıza çıkıyor oluşu, söz konusu narteks formunun önemli yapılarda tercih edildiğini göstermektedir.[193]

Side vaftizhanesinin ana mekanının gösterdiği, tetrakonkhos plan şeması, çok sık görülen bir plan şeması olmamakla birlikte, geniş bir coğrafya içinde uygulama alanı bulmuştur.

Çariçin Grad katedralinin (a bazilikası) güney nefinde bulunan bir kapı açıklığı ile kiliseden bağımsız inşa edilmiş olan dıştan kare, içten tetrakonkhos planlı olan vaftizhanenin giriş mekanına geçilmektedir. Side vaftizhanesinden farklı olarak burada

[191] G. Koch (2007), *Erken Hıristiyan Sanatı* (Çev. Ayşe Aydın), s.36.
[192] Başkent özellikleri gösteren sütun başlıklarıyla Krautheimer, 450-460 yıllarına tarihlendirdiği kilisenin Ephesos, Philippi ve hatta Konstantinopolis kiliselerine rakip olabileceğini belirtir. Bunun nedeni olarak da başkentin desteğinin olabileceği konusunu da sorgulamaktadır. Bkz, Krautheimer (1986), s. 133-134, Fig. 88.
[193] Bu görüş, önemli ya da imparatorluk yapıları için genel bir uygulamanın söz konusu olduğunu ifade etmemektedir. 4-6. yüzyıl Hıristiyan mimarisi içinde önemli addedilen pek çok yapıda da uygulanmamış olduğu bilinmektedir.

eksedralar, kare birimi genişleten eksedralar gibi değil kare birim içine yerleştirilmiş dört yapraklı yonca planı göstermektedir. Bu nedenle eksedraların aralarında, köşelerde kare birimler oluşmuştur ve bu kare birimler ana mekandan koparılmış ve birer kapı açıklığı ile ana mekana bağlantıları sağlanmıştır.[194]

Planı içten trikonkhos olmakla birlikte, eksedraların yerleştirilmesinin kare birimi genişleten nişler şeklinde yapılması ve mekansal işleyişin düzeni açısından Kuzey Afrika'da Apollonia kentindeki Doğu Bazilikasının kuzeydoğusuna yapılan vaftizhane, Side vaftizhanesine daha benzer bir örnek olarak ele alınabilir. Eksedraların dışa taşkın yapılmaları ve dıştan düz olarak yapılmış duvarlarıyla vaftizhanenin haçvari bir form sergilemesi, yapıyı Side örneğine yaklaştırmaktadır. Kuzeyinde yer alan apsisli kare mekan, vaftiz öncesi ritüellerin yapıldığı *exorsisman* odası olmalıdır ve vaftizhaneye kuzey eksedradan girişi sağlamaktadır. Vaftizhanenin batısında yer alan dikdörtgen planlı koridor ise *consignatorium* olmalıdır ve doğrudan kilisenin kuzey transept koluna bağlanmaktadır (Resim 245).[195]

Side vaftizhanesinin ana mekanına en yakın benzer örnek Xanthos Doğu Bazilikasının vaftizhanesidir. Kilisenin kuzeydoğusuna yapılmış olan vaftizhane dıştan kare, içten ise tetrakonkhos planlıdır.[196] Side örneğinden farklı olarak eksedralar düz kenarlara değil, kare mekanın köşelerine yerleştirilmiştir. Kuzeyde yer alan kare birim *exorsisman* mekanı olmalıdır. Vaftizhanenin batısında bulunan bir kapı açıklığından kuzey nefin dışında yer alan bir koridora ulaşılır ve buradan bir kapı ile kuzey nefe ulaşılmaktadır (Resim 246).[197]

---

[194] Duval (1984), Fig.3.
[195] Duval (1989), Fig. 2.
[196] Kilisenin kuzeydoğusuna ek mekan biçiminde vaftizhane yapılmasının Lykia için yaygın bir durum olduğu belirtilmektedir, bkz. J.-P. Sodini (1980), Une Iconastase Byzantine a Xanthos, *Actes du Colloque sur la Lycie Antiqua*, 27, 119-148, s. 121, d.not.3.
[197] Sodini (1980), Fig. 2., Kilisenin ve dolayısıyla vaftizhanenin tarihlendirmesi konusunda farklı görüşler vardır. Vaftizhanenin kazısı sırasında bulunan seramikler 4. yüzyılın ortasına tarihlendirilmektedir, bkz. P. Armstrong (2005), The Construction Date of the Baptistery of Xanthos, *Travaux et Mémories 15. Mélanges J.P. Sodini*, 547-553, s. 551. Yapının ilk yapıldığı dönemde ise net bir tarihlendirme yapılmamış ve "Erken Bizans Dönemi" şeklinde bir tanımlamaya gidilmiştir, bkz. H. Metzger (1981), Foulles du letoon et de Xanthos en 1977, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.XXV-2, 127-130, s. 129-130. Yapı son yayınlarda 5. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir, bkz. J. Des Courtils (2003), *Ksanthos ve Letoon Rehberi*, s. 90.

Side vaftizhanesinin giriş holü ya da ana mekan formlarından çok, genel yapı tipi daha önemli bir duruma işaret etmektedir. Vaftizhanenin bitişik üç mekanlı tasarımı, liturjinin mimari plan üzerinden okunmasını sağlayacak biçimde düzenlenmiş olduğunu düşündürmektedir. Hazırlık mekanı *(exorsisman)*, vaftiz mekanı *(photisteriums)* ve liturjinin sonlandırıldığı bölüm *(consignatorium)* birimlerinin birlikte tek bir yapıda görüldüğü örnekler çok değildir. Makedonya Nerezi'de Tasovčiči kilisesinin vaftizhanesinde bu durum ilginç bir biçimde uygulanmıştır. Kilisenin kuzey nefi doğu-batı doğrultusunda farklı boyutlarda üç mekana bölünmüştür.[198] Nefin batı bölümü *exorsisman*, ortadaki dıştan kare içten sekizgen olan bölüm *photisteriums* ve doğudaki küçük dikdörtgen birim ise *consignatorium* olarak düzenlenmiş olmalıdır. Ancak, buradaki uygulama bağımsız bir vaftizhane tasarımı değil, kilisenin kuzey nefinin dönüştürülmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte düzensiz ve asimetrik bir plan söz konusudur.

Vaftizhanenin ayrı bir tasarım ürünü olarak, liturjiye uygun bir biçimleniş gösterdiği yapılar arasında Side vaftizhanesi ile yakın benzerlik gösteren örneklerden bir Mısır'da Aziz Menas kilisesi vaftizhanesidir.[199] Atriumun batısına inşa edilen vaftizhanenin güneyinde dikdörtgen bir atrium ve narteks yer almaktadır. Üç kapalı mekandan oluşan vaftizhanenin batıdaki birimi dar uzun bir koridor niteliğinde olup *exorsisman* mekanı olmalıdır. Ortada büyük, köşeleri eksedralarla genişletilmiş *photisteriums* mekanı vardır. Birbirlerine eksende yer alan kapı açıklıklarıyla bağlanmış mekanlardan doğudaki ise birincisine göre biraz daha geniş bir dikdörtgendir ve *consignatorium* olmalıdır. Bu son mekandan yine eksende açılan bir kapı açıklığı ile kilisenin atriumuna geçilmektedir (Resim 247).[200]

Bir diğer benzer örnek Kudüs Kutsal Mezar Kilisesinin vaftizhanesidir. Kilisenin güneyine inşa edilen, kuzey-güney doğrultusunda yanyana bitişik üç mekandan oluşan vaftizhanenin, kilise ile bağlantısı, apsisin önündeki dikdörtgen alanın güneyine açılan bir kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Ortadaki ana mekan kare, yan mekanlar ise dikdörtgen

[198] Chevalier vd. (1995), Pl. LXIV
[199] 490 yılına tarihlendirilen kilisenin inşa malzemesinin büyük çoğunluğunun Konstantinopolis ve Ege'den geldiği; inşa tekniği, form ve pek çok detay özelliğinin de yine başkent ve Ege kaynaklı olduğu belirtilmektedir, bkz. Krautheimer (1986), s. 112.
[200] Krautheimer (1986), Fig. 64.

planlıdır ve doğu cephelerinde birer apsidal niş yer almaktadır. Batısında dikdörtgen planlı bir narteksi/giriş holü bulunan yapının mekansal kurgusunun Side ile benzerliğine de daha önce Wharton tarafından vurgu yapılmıştır (Resim 248).[201]

Liturjiye uygun mimari düzenleme açısından Side vaftizhanesine en yakın örnek ise Ephesos Aziz İoannes bazilikasının vaftizhanesidir. Kuzey nefe ve kuzey transept kolunun doğusuna bitişik olarak inşa edilmiş olan vaftizhanenin batısında, kuzey ucu apsidal dikdörtgen bir hazırlık mekanı vardır. Doğu duvarda, eksende açılmış bir kapı açıklığı ile girilen vaftiz mekanı kare planlı olup, köşelerde diagonal olarak yerleştirilmiş duvarlarla içten sekizgen bir forma dönüştürülmüştür. Ana mekanda, vaftiz havuzunun çevresi yine sekizgen kütlesel duvarlarla çevrelenmiş ve böylece ana mekanda bir ambulatorium oluşturulmuştur. Vaftiz havuzunun bulunduğu çekirdek mekanda duvar içlerine yerleştirilmiş sekiz apsidal niş, iç mekan düzenlemesine hareket getirmiştir. Ana mekanın batısında ise yine kuzey ucu apsisli bir *consignatorium* yer almaktadır. *Consignatorium*dan hem kuzey nefe, hem kuzey transept koluna hem de skeuophylakiona açılan birer kapı açıklığı vardır (Resim 249).[202]

Side vaftizhanesi, bünyesinde barındırdığı mimari birimler, bu birimlerin formları, vaftizhanenin kilise ile olan organik bağlantısı ve bir takım mimari detayları dikkate alındığında hem başlı başına bir mimari tasarım ürünü olduğu, hem de kökenleri ve etkileşim alanları itibariyle de –en azından belli bir tarihsel süreç içinde- önem arz eden bir yapı olduğu düşünülmektedir.

Side vaftizhanesinin giriş mekanı formunun imparatorluk yapılarıyla ya da bir yüzyıl sonrasında doğrudan imparatorluk tarafından desteklenen yapılarla olan ilişkisine değinilmişti. Aynı durum, Aziz Menas, Kutsal Mezar Kilsiesi ve Aziz İoannes vaftizhanelerinde de söz konusu olan, genel vaftizhane plan şemasının, liturjiye vurgu yapan formu içinde geçerlidir. Bu veriler, Side vaftizhanesinin tasarım süreci içinde imparatorluk ve –yerel özelliklere de sahip olmakla birlikte- başkent etkisi altındaki Ege, Yunanistan, güney-güneybatı Balkanlar, buna ek olarak imparatorluk destekli

[201] Jane Annabel Wharton (1992), The Baptistery of the Holy Sepulcher in Jerusalem and the Politics of Sacred Landscape, *Dumbarton Oaks Papers,Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan,* Vol. 46, 313-325, s. 318.
[202] Ristow (1998), Tafel 7/b

olduğu düşünülen Kuzey Afrika ve Mısırdaki birkaç yapı ile olan ilişkisinin göz ardı edilemeyeceğini düşündürmektedir.

Vaftizhanenin malzeme-teknik özelliklerinden dikkat çeken en önemli unsur olan, iç mekan geçişlerindeki kapı lentolarının üzerinde bulunan düz kemer ise -her ne kadar kentteki başka Bizans Dönemi yapılarında uygulanmamış olsa da- biraz daha yerel bir unsur gibi görünmektedir. Bu bağlamda, vaftizhanenin mühendislik/ustalık anlamındaki referans noktalarından birinin Piskoposluk Sarayının idari bölümü olduğunu söylemek mümkündür. Gerek kilise ile olan organik bağlantısı ve gerekse plan ve giriş mekanı özellikleri vaftizhanenin 5. yüzyıl başlarına tarihlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

3.1.3. Trikonkhos planlı yapı (3 No'lu yapı) (Resim 35)

Trikonkhos planlı yapı, kilisenin naosunun yaklaşık orta hizasında, kuzeyde yer almaktadır. Yapı, kuzey transept kolunun batısındaki kapı açıklığına ulaşımı sağlayan dış koridora bitişik durumdadır. Ancak, mevcut duvar izleri, trikonkhos yapının ilk yapım evresinde kilise ile bağlantısız olduğunu ve koridorun daha sonra trikonkhos yapının güney duvarını da kapsayacak şekilde inşa edildiğini göstermektedir.

Kuzeyde bir kapı açıklığı olan yapı dıştan düz duvarlarla çevrelenmiş durumdadır. Dikdörtgen dış duvarlarla yarım daire formlu eksedralar arasında kalan alanlardan doğuda bulunan ikisi mekan olarak değerlendirilmiştir. Kuzeybatıdaki alan, bir mekan oluşturamayacak kadar küçük tutulmuştur. Güneybatıdaki alan ise boyut itibariyle mekan olarak değerlendirilebilecek kadar büyük olsa da, içinin tamamen moloz dolu olması, sağlıklı bir saptamayı mümkün kılmamaktadır. Batı eksedranın büyük oranda yıkık durumda olmasından dolayı da, bu alana açılan bir kapı açıklığının olup olmadığı belli değildir.

Trikonkhos planlar Roma Döneminde hamamlarda caldarium ya da frigidarium mekanlarında, mezar yapılarında, konutların ziyafet salonlarında ve nymphaion gibi

yapılarda görülmektedir.[203] Erken Bizans Döneminde ise trikonkhos planlı yapıların martyrion,[204] vaftizhane,[205] pastophorion, şapel, kilise, konut ve saraylarda ziyafet salonu olarak kullanıldığı bilinmektedir.[206]

Erken Hıristiyanlık Döneminde trikonkhos plan tipinin Hıristiyanlık yapılarında kullanımının ilk olarak Mısır'da görüldüğü ve daha sonra Filistin ve diğer bölgelere yayıldığı ileri sürülmüştür.[207] Ancak, Mısır'daki trikonkhos uygulamalarının kilisenin apsis ve bema bölümünü oluşturacak biçimde gerçekleştiği görülmektedir.[208] Mısır'daki bu uygulamanın Anadolu'daki karşılığı Lykia Bölgesi kiliselerinde karşımıza çıkmaktadır.[209] Lykia Bölgesinde bu tip yapıların görülmesinin Kudüs'e giden hacılar aracılığıyla gerçekleştiği ileri sürülmektedir.[210]

Lykia Bölgesinde görülen trikonkhos planlı apsisler dışında, Anadolu'nun özellikle güney kıyılarında, bağımsız ya da bir kilisenin ek mekanı şeklinde düzenlenmiş trikonkhos planlı mekanlar da görülmektedir. Side örneğinde olduğu gibi, bu mekanların çoğunlukla işlevleri belirsiz olmakla birlikte, mekanın konumuna ya da mimari özelliklerine göre işlev önerisi getirilebilmektedir. Lykia Bölgesi örnekleri için çoğunlukla pastophorion mekanı olabilecekleri önerilmiştir.[211] Kilikia ve İsauria Bölgesi örneklerinin işlevlerinin tespitini sağlayacak kesin veriler olmamakla birlikte, martyrion olarak kullanılmış olabilecekleri belirtilmiştir.[212]

---

[203] A. Aydın (2005), Kilikia ve İsaurya'daki Trikonkhos Planlı Yapılar, *Adalya*, VIII/2005, 241-254. s. 248-249.
[204] J.B. Ward-Perkins (1994a), Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church, *Studies in Roman and Early Christian Architecture*, The Pindar Press, London, 495-516, s. 506.; Cintas, J.-N. Duval (1976), III, Le martyrium de Cincari et les martyria triconques et tétraconques en Afrique, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité T*. 88, N2., 853-927, s. 901, Fig. 29-31.
[205] Ristow (1998), Tafel 13c.
[206] Aydın (2005), s. 249.
[207] R.M. Harrison (1963), Churches and Chapels of Central Lycia, *Anatolian Studies* XIII, 117-151, s. 150.
[208] Bkz. Mckenzie (2010), Res. 463, 470, 473, 475, 478.
[209] Muskar, Devekuyusu, Asarcık batı, Alacahisar, Çamarkası kiliseleri için bkz, P. Grossmann - H.-G. Severin (2003), *Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien*, Deutsches Archaologisches Institut, Tübingen.
[210] Grossmann, P.-Severin, H.-G. (2003), s. 132.
[211] Aydın (2006a), s. 37.
[212] Aydın (2005), s. 250-251.

Side'deki trikonkhos planlı yapının ne tür bir işleve sahip olduğu belirsizdir. Daha önceki araştırmacılar tarafından da kazılmamış olan yapının işlevine yönelik sağlıklı öneriler getirebilmek için, yapı içinde kazı yapılması gerekmektedir.

Aynı şekilde, yapının doğusunda bulunan ve doğu eksedrada yer alan bir kapı açıklığı ile bağlantının sağlandığı, yaklaşık kare formlu mekanın da ne tür bir işlevle kullanıldığı sorusunu cevaplamak da güçtür.

Side'deki bir diğer trikonkhos planlı yapı olan Side Piskoposluk Sarayındaki trikliniumun (7 No'lu yapı) eksedralarının yarım kubbelerle, merkezi alanın ise ahşap bir çatı ile örtülmüş olabileceği önerisine karşın,[213] burada söz edilen küçük trikonkhos yapının örtü sistemi tamamen kubbe olmalıdır. Eksedraların her biri yarım kubbelerle, merkezi alan ise bir tam kubbe ile örtülmüş olduğu düşünülebilir.[214]

Yapının eksedralarında duvar örgüsünün moloz taşlarla yapılmış olmasına rağmen, iç köşelerde düzgün kesme blok taşların, tuğla sıralarıyla birlikte almaşık teknikte örülmüş olması, yapıyı malzeme-teknik açısından, kilisenin doğusundaki vaftizhane binasına yaklaştırmaktadır. Bununla birlikte, duvarların iç yüzeylerinde görülen sık aplik delikleri, yapı içinin tamamen mermer kaplama olduğunu göstermektedir. Bu durum, işlevi belirsiz olsa da, yapının özenle düzenlenmiş ve önemli bir mekan olduğunu düşündürmektedir.

Yapının iç mekanında görülen maşzeme-teknik özellikleri ve her ne kadar kuzeydeki ana girişin formuna dair veri olmasa da, doğudaki mekana bağlantıyı sağlayan kapı açıklığının basık kemer formu, trikonkhos planlı yapı ile vaftizhanenin aynı dönemde yapılmış olması gerektiğini göstermektedir.[215]

[213] Bu konudaki tartışma ilerleyen bölümlerde yer almaktadır.
[214] Dörtgen bir çevre duvarı ile sarmalanmış trikonkhos yapıların örtüsünün kubbe olması gerektiği ileri sürülmektedir, bkz. Grossmann, P.-Severin, H.-G (2003), s. 132.
[215] Eyice tarafından trikonkhos planlı yapının Piskoposluk Sarayı kompleksine daha sonradan eklenmiş olması gerektiği ve 7. yüzyıla tarihlendirilebileceği önerilmiştir. Bkz. Eyice (1952), s.58.

3.1.4. Martyrionlar (4 No'lu yapı) (Resim 38-39)

IV No'lu ikiz yapı daha önceki araştırmacılar tarafından martyrion olarak tanımlanmıştır.[216] Kilise ile güneybatıdaki yapı topluluğu arasında mimari anlamda bağlayıcı bir niteliği olan yapı çifti, haç planlı merkezi mekanları ile martyrion tipolojisi içinde çok sayıda benzer örneğe sahiptir.

Martyrionları pagan mausoleumlarına bağlayan A. Grabar, yedi tipten oluşan bir tipoloji yapmıştır.[217] Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde, martyrionların pagan mausoleumlarından esinlenilerek yapımına başlandığı genellikle kabul edilen bir görüş olmakla birlikte, bazı araştırmacılar pagan, mausoleumlarının martyrion yapımındaki esin kaynaklarından ya da etkenlerden yalnızca biri olduğu görüşündedirler.[218]

Genellikle kilise yakınında bağımsız ya da kiliseye yakın bir konumda haç planlı olarak inşa edilen yapılar, mezar yapısı olarak nitelendirilirler.[219] Plan şeması açısından Side örneğine Anadolu'daki en yakın mekan Myra'da Aziz Nikolaos Kilisesinin doğusunda yer alan C2 yapısıdır. Köşelerde içe taşkın şekilde yapılmış payelerle haç plan şeması veren mekan, kubbe ile örtülüdür ve mezar yapısı olarak değerlendirilmektedir.[220]

Ancak, mezarla ilişkilendirilen ek mekanların her zaman haç planlı olmadıkları da bilinmektedir. Bu konuda en bilinen örneklerden biri Lykia'da Karabel yerleşiminde bulunmaktadır. Side örneğine benzer şekilde, kilisenin güneyine inşa edilmiş ve doğu-

---

[216] Mansel (1978), s.272.

[217] Grabar'ın tipolojisine göre martyrionlar kare, dikdörtgen, basit apsisli, trikonch, transeptli, daire ya da polygonal, ve haç planlı olabilirler. Bkz. Grabar (1946), André *Les Voies De La Creation En Iconographie Chretienne: Antiquite Et Moyen age*, Paris : Collège de France.

[218] J.B. Ward-Perkins (1994b), Imperial Mausolea and Their Possible Influence on Early Christian Central-Plan Buildings, *Studies in Roman and Early Christian Architecture*, The Pindar Press, London, s. 490. Ward-Perkins, Grabar'ın tipolojisindeki yedi tipten yalnızca üçünün pagan mimaride kaynağının bulunabildiğini, diğer dört tipin ise Erken Hıristiyanlık döneminde ilk kez mezar yapısı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Araştırmacı, martyrion tipleri için mausoleumların birinci kaynak olduğunu ancak, birkaç kaynaktan yalnızca bir tanesi olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Ward-Perkins (1994a), s. 502-509.

[219] A. Aydın (2004), Boğsak Adasındaki Merkezi Planlı Yapı, *Adalya VII*, s. 269.

[220] Yapı, Aziz Nikolaos'un orijinal mezar yapısı olarak değerlendirilmektedir. Bkz. S. Ötüken (1996), 2002 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım ve Belgeleme Çalışmaları *Adalya VIII*, 2005, s. 264. Yapının planı için bkz. Y. Ötüken, (1996a), Ortaçağ Araştırmaları ve Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı, *Adalya, No1*, 73-85, s.82, Çiz. 1.

batı doğrultusunda bitişik olan iki mekan vardır. Söz konusu mekanların her ikisi de içinde lahit barındırmaktadır. Doğudaki kare planlı ve kubbe örtülü mekanın kubbesi doğrudan duvarlara ve köşelerdeki pandantiflere oturmakta ve içeride bir haç plan şeması oluşmamaktadır. Kubbeli kare planlı bu mekanın doğusunda apsidal bir niş yer almaktadır ve bu nedenle mekan mezar şapeli – rölik şapeli olarak adlandırılmıştır. Batıda yer alan ve kareye yakın dikdörtgen planlı olan mekan ise tonoz örtülüdür ve mezar odası olarak adlandırılmıştır.[221]

Karabel dışında Lykia'da benzer plan şemasına ve örtü sistemine sahip diğer örneklerden biri Andriake C kilisesi ek mekanıdır. Yapı, 9-10. yüzyıllar içine tarihlendirilmekte ve bir mezar yapısı ya da mezar şapeli olarak değerlendirilmektedir.[222]

Suriye mimarisinde haç planlı merkezi mekanlı örnekler bilinmektedir. Roueiha'da 6. yüzyıla tarihlendirilen Bizzos kilisesinde, apsisin güneyinde, yapıyla organik bir bağı olmamakla birlikte, oldukça yakın inşa edilmiş olan dıştan kare, içten haç planlı bir martyrion yer almaktadır. Kilisenin kuzey cephesine bitişik olarak inşa edilmiş kare planlı bir martyrion daha vardır.[223]

Lassus Suriye'deki merkezi mekanlı martyrionlarda apsidal nişler içine rölikerlerin yerleştirildiğini belirtir.[224] Boğsak Adası'nda bulunan ve 5-6. yüzyıllara tarihlendirilen yapı, doğusunda apsisi olmasıyla Side örneğinden farklıdır ve yapının haç kollarında bulunan nişler içinde rölikerlerin yerleştirilmiş olabileceği önerilir.[225]

Side Piskoposluk Sarayı içindeki her iki mekanın da içi, kubbe yıkıntısı ile dolu durumdadır. Mevcut durumda nişlerin içinde ne olduğuna dair herhangi bir iz de görülmemektedir. Plan özellikleri bakımından martyrion olarak değerlendirilmeleri

[221] Bülent İşler (2010), Sionlu Aziz Nikolaos'un Batı Asarcık Yerleşimindeki Mezar Yapısı, *Bizans ve Çevre Kültürler, Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan,* (Ed. Sema Doğan-Mine Kadiroğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 186-196, s. 187, Çizim 1-2.
[222] V.M. Tekinalp (2000), *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4-14. y.y.) Andriake Kenti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: s. 318.
[223] Jean Lassus (1947), *Sanctuaires Chrétiens de Syrie, Essai sur la genése, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien, en Syrie, du IIIe siéecle a la conquete musulmane*, Paris, Fig. 83.
[224] Lassus, Jean (1947), s. 183.
[225] Aydın (2004), s. 270-271, Res. 8a-8c.

doğru görünmekle birlikte, daha kesin bir öneri ancak bir kazı çalışması sonrasında getirilebilir (Resim 40).

Martyrionların güneyinde, yapıya bitişik olarak daha sonra yapılmış olan, yaklaşık kare planlı mekanın hangi işleve sahip olduğu ise belirsizdir.

3.1.5. Güneybatı yapı topluluğu (5a, 5b, 5c, 6a, 6b No'lu mekanlar) (Levha 41-41a)

5a, 5b, 5c, 6a, 6b no'lu mekanları 6, 7 ve 8 no'lu mekanlardan ayrı ve kendi içinde bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Söz konusu mekan topluluğu, yaklaşık 27.00 x 37.00 m. ölçülerinde, dikdörtgen bir alan içinde çözümlenmiş, birbirleri arasında kapılar ve koridorlarla bağlantıların sağlandığı, kümelenmiş ve merkezileşmiş bir grup gibi görünmektedir. Bu mekan topluluğu, sadece mimari biçimlenişi ile değil, aynı zamanda malzeme-teknik açıdan da kompleks içindeki diğer yapılardan farklılık göstermektedir.

Oldukça sert ve sağlam kireç harcının bağlayıcı olarak kullanıldığı duvarlarda, tuğla parçalarının düzensiz olarak yerleştirildiği ve örgü içinde ağırlıklı olarak moloz taş kullanıldığı görülmektedir. Tüm mekanların örtüsünü taş örgülü beşik tonozlar oluşturmaktadır. Bu nedenle, duvarlar oldukça kalın inşa edilmişlerdir. Özellikle dış duvarlar niteliğindeki 5a ve 6a mekanlarının doğu ve 6b mekanının güney ve batı duvarları, tek yönden gelecek örtü yükü nedeniyle daha kalın yapılmışlardır.

Mekanlar arasında kimi halen açık olan ve bir kısmı da daha sonraki bir kullanımda kapatılmış olan kapı açıklıklarında görülen bir teknik, Side'de yalnızca vaftizhanede ve Piskoposluk Sarayı kilisesinin kuzeyindeki trikonkhos yapıda tespit edilmiştir. Vaftizhanedeki uygulama lento üstü düz tuğla kemer şeklindedir. Piskoposluk Sarayındaki uygulama ise çoğunlukla lentosuz, bir ya da iki sıra düz tuğla kemer şeklinde yapılmıştır. 6a ve 6b mekanlarını birbirine bağlayan kapı açıklığında ise bu teknik net bir şekilde görülebilmektedir. Ancak, mevcut izlerden anlaşıldığına göre düz

kemerin altında bir lento olmalıdır. Daha sonraki bir kullanım evresinde lento sökülmüş ve biraz daha alt kotta olmak üzere devşirme bir lento yerleştirilmiştir (Resim 54).

6b mekanının girişindeki tekniğin çok benzer uygulamaları Pompei ve Ostia gibi İtalya anakarasındaki antik kentlerde tespit edilmiştir ve 1-2. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[226] Aphrodisias hamam-gymnasiumunda tam düz olmamakla birlikte, asıl taşıyıcı olan yuvarlak kemerin altında, kapının lentosu olarak işlev gören oldukça basık şekilde yapılmış bir kemer örneği de imparator Hadrianus dönemine tarihlendirilmektedir ki,[227] diğer mekanların kapı açıklıklarında görülen teknik için daha iyi bir karşılaştırma örneği olabilir. Diğer yandan, 298-306 yılları arasında yapımı süren Roma Diocletianus Hamamlarında da aynı teknik kapı ve pencerelerde kullanılmıştır (Resim 250).[228]

5b mekanının doğu duvarında, 6a mekanının güney duvarında, 6b mekanının güney ve kuzey duvarlarında, 6c mekanının güney duvarında düşey durumda künk yuvaları vardır. İçleri boş olan künk yuvalarının hangi kota kadar devam ettiği, mekan içlerinin moloz dolgusu nedeniyle anlaşılamamaktadır (Resim 251). 5b mekanı dışındaki diğer mekanlarda görülen künk yuvalarının duvar içine düzensiz bir biçime yerleştirildikleri ve daha sonra duvar yüzeyiyle birlikte üzerlerinin sıva ile kapatıldıkları anlaşılmaktadır. 5b mekanının doğu duvarının kuzey ve güney bölümlerinde bulunan iki künk yuvasının duvar örgüsü ile birlikte yerlerinin planlandığı, duvar yüzeyinin künkleri açıkta bırakacak biçimde düzgün örülmüş olmasından anlaşılmaktadır. Kuzey bölümde görülen künk yuvası mevcut alt kotlarda açıktan devam ederken, üst kotlarda duvar içine girdiği görülmektedir (Resim 78).

Mekanların yan duvarlarında görülen bu künk yuvalarının, yağmur sularının örtü sisteminden toplanarak 5 numaralı mekan olarak adlandırılan sarnıça taşındığı

[226] J.-P. Adam (1994), *Roman Building (Material and Tecniques)*, London, Fig. 413-415, taştan yapılmış benzer bir başka örnek Fig. 410. Araştırmacı, buradaki tekniği "lento kemer" olarak adlandırmaktadır, bkz. s. 350. Ayrıca bkz. P. Gross (1996), *L'Architecture Romaine, 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, Pl. VII-VIII., Bu teknik, Türkçeye "düz kemer" olarak aktarılmıştır, bkz. R. Ginouvès vd. (1985), *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor*, Rome : École Française de Rome, Pl. 70/3-a. Ayrıca bkz. D. Hasol (1993), *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayınları, s. 249.
[227] Yegül (2006), s. 223, Fig. 225.
[228] Yegül (2006), s. 190-191.

düşünülebilir. Ancak, 5a mekanının güney duvarında yatay düzlemde devam ettiği ve 6c mekanı ile duvardaki bir delikle birleştiği görülen künk yuvasının, diğer mekanlardaki yuvalardan daha yüksek kotta olması bu düşünce ile çelişiyor görünmektedir. Buna karşın, 5a mekanının moloz dolgularından dolayı görülemeyen, sadece sarnıcın iç tarafından görülebilen batı duvarında üç ve kuzey duvarında bir künk, sarnıca dışarıdan su getirildiğini göstermektedir.

Duvarlardaki künk yuvaları için getirilebilecek bir diğer öneri, Roma hamamlarında görülen ısıtma sistemi ile ilgili olabilecekleridir. Bu öneri iki şekilde ele alınabilir; birincisi, hypocaust sisteminde zemin altındaki sıcak gazların pişmiş toprak borularla yapılmış baca sistemleri ile dışarı atılmasıdır.[229] Diğeri ise sıcak havanın borular aracılığıyla duvar içlerinden geçirilmesi ve böylece mekanların hem zemin, hem de duvardan ısıtılmasıdır.

Duvarlarda düşey düzlemde görülen künk yuvalarının havalandırma ya da ısıtma sistemi ile ilgili oldukları bir öneride, mekan topluluğunun özgün durumunda bir hamam yapısı olabileceği düşünülebilir. Nitekim Anemurium II 7 A hamamını tanıttığı makalesinde Huber, hamam ile Side Piskoposluk Sarayının bir bölümü arasında benzerlik kurmaktadır (Resim 252).[230] Otto Feld ise Huber'e gönderme yaparak, alanın bir hamam yapısı olabileceğini ve daha sonra eklemelerle dönüştürülmüş olabileceğini belirtir.[231]

5b mekanının doğu duvarında düzgün örülmüş künk yuvalarının, *tubuli*ye işaret edebileceği tartışılan Tlos Büyük Hamamı ile olan benzerliği dikkate alındığında, hamam ihtimali makul bir öneri olabilir.[232] Fikret Yegül'ün "salon tipi" olarak sınıflandırdığı ve Dağlık Kilikia'da yaygın olarak görüldüğünü belirttiği tip içinde yer

[229] Yegül (2006), s. 89.
[230] G. Huber (1969), Die Restaurierung der Therle II 7 A in Anamur, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVIII-2, 47-58, s. 47. Araştırmacı, hamam ile sarayın hangi bölümünün benzer olduğu konusunda detaylı bilgi vermemektedir.
[231] O. Feld (1977), Kleinasien, *Spätantike und frühes Christentum*, (Ed. Beat Brenk), 155-171, s. 165.
[232] Tlos Büyük Hamamı için bkz. F.F. Gülşen (2007), Wall Heating Systems in the Roman Period Lycian Baths –The Examples from Patara and Tlos, *Adalya, X*, 223-258, Fig. 50-51.

alan Anemurium II 7 A hamamı ile Piskoposluk Sarayı içindeki söz konusu mekan topluluğunun biçimsel benzerliği de bu olasılığı arttırmaktadır (Resim 253).[233]

Fikret Yegül'e göre, Anadolu'nun güney kıyılarında sıklıkla görülen küçük hamamlarda kabaca tanımlanabilecek bir eğilim, ısıtılan mekanların, en az bir apsisli birim barındıran paralel diziler halinde olmak üzere yerleştirilmesidir.[234] Bu tanımlamaya uyacak şekilde 5b mekanı birbirine bitişik, dikdörtgen planlı üç birimden oluşmaktadır ve en doğudaki birimin güneyinde pencereli, apsidal bir eksedra yer almaktadır.

Dağlık Kilikia'nın salon tipi hamamlarının karakteristik özelliklerinen biri, yapının ortasında geniş ve yüksek bir dikdörtgen salonun yer almasıdır. Salonun bir tarafında birbirine paralel ısıtılan mekanlar, diğer tarafında ise daha küçük ve ısıtılmayan mekanlar yer almaktadır. Yapıya giriş ise bir hol ya da koridor tarafından sağlanmaktadır.[235] Piskoposluk Sarayındaki mekan topluluğunun, özgün durumunda Yegül'ün tipolojisine uygun bir hamam yapısı olduğu düşünüldüğünde 5a ve 6a mekanlarının hamamın salonu olarak işlev görmüş olmaları mümkündür. Bu durumda, salonların batısında yer alan 5b, 6b ve 6c mekanları ısıtılan birimler olmalıdır.

Mevcut durumda, mekanın güneydoğusunda, yaklaşık kare planlı iki hücre vardır. Kuzey bölüm tamamen yıkılmış olduğu için bu hücrelerin sayısını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak, yıkılmış olan alana yaklaşık eşit boyutlarda üç hücre daha yerleştirilebilmektedir (Resim 253). 5a mekanı bir salon olarak nitelendirilebilmekle birlikte, doğusundaki hücrelerin işlevi konusunda bir öneri getirebilmek kolay değildir. Hücrelerin soyunma odaları olabileceği ve dolayısıyla da 5a mekanının, hamamın apoditeriumu olabileceği de önerilebilir. Ancak, bu öneriyi doğrulayacak yapısal ve işlevsel herhangi bir sağlıklı veri tespit edilememiştir.

Piskoposluk Sarayının daha önce yayınlanmış planına göre 5a mekanının doğusunda dört hücre vardır. Mekanın kuzey duvarının batı bölümünde bir kapı açıklığı gösterilmiştir ancak, burada bir kapının olmadığı, mevcut durumda kuzey duvarın batı

[233] "Salon tipi" hamam örnekleri için ayrıca bkz. Yegül (2006), s. 267
[234] Yegül (2006), s. 236.
[235] Yegül (2006), s. 267.

duvara bağlanana kadar kesintiye uğramadan devam etmesinden dolayı anlaşılmaktadır. Kuzey duvar yaklaşık 4.60 m. uzunluğunda korunabilmiştir. 5a mekanının doğu bölümünde yer alan hücreler restitüe edildiğinde, kuzey duvar ile en son hücre arasında yaklaşık 1.50 m. genişliğinde bir kapı açıklığı oluşmaktadır ki, bu kapı açıklığı 5a ve 6a ekseninde yer alan kapı açıklıklarıyla da uyumluluk göstermektedir (Resim 253).

5a mekanının örtüsü, batı duvar ile doğudaki hücreler arasında atılmış beşik tonozdur. Ancak, mekanın kuzeybatısında kalan ve örtü seviyesine kadar ayakta olan duvar parçası, örtü sisteminin detayı konusunda soru işaretlerine yol açmaktadır. Diğer mekanları örten tonozlardan farklı olarak burada, tonoz başlangıcında düzgün sıralanmış hatıl delikleri vardır. Hatıl deliklerinin varlığı, ikinci kat olasılığını akla getirse de, tonoz eğimi olası bir galeri katının kullanışlı olamayacağını da göstermektedir. Hamam yapısının nemli ortamı, ahşap taşıyıcılı bir ikinci kat olasılığını ise zayıflatmaktadır. Bu durum, alanın bir sonraki kullanım evresinde, 5a mekanının üstünün ahşap bir tavanla kapatılmış olabileceğini ve üst katın da belki de bir depo alanı olarak değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

5a mekanının batı duvarının kuzeyinde bulunan bir kapı, mekanın dışarısı ile bağlantısının sağlandığı diğer bir açıklıktır. 5c alanı olarak adlandırdığımız bu bölümdeki kapalı mekanlardan, batıdaki için bir işlev önerisi şimdilik getirilememektedir ve olasılıkla daha sonraki kullanım evresinde eklenmiş bir mekan olmalıdır.

5c'nin doğusunda yer alan ve bir koridor ile 5a'ya bağlanan kare planlı mekan, konumu ve planı nedeniyle, ısıtılan mekanlardan biri olarak değerlendirilebilir. Mekanın batı köşeleri içe doğru kademeli olarak çekilmiştir ve böylece örtünün yükünü taşıyabilmelerinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Doğu duvarda, örtü yükünü karşılayacak olan 5a mekanı tonozundan dolayı, köşelerde ekstra bir güçlendirmeye gerek duyulmamış olmalıdır. Batı duvarın formu ve büyük boyutlu kesme blok taşlardan inşa edilmiş olması, kare planlı mekanın örtüsünün kubbe olabileceğini göstermektedir. Bu durum, mekanın *laconicum* olarak işlev görmüş olabileceğini akla getirse de, batı duvarda bulunan kapı açıklığı bu olasılığın göz ardı edilmesine neden

olmaktadır. Mekanın, yapı topluluğunun batısındaki açık alanla olan bu doğrudan bağlantısı, bir giriş holü olabileceğini de gösterebilir. Ancak mevcut durumda, mekanın işlevine yönelik sağlıklı bir öneri getirmek mümkün görünmemektedir.

6a mekanının doğuda iki ve güneyde bir olmak üzere, toplam üç kapı açıklığı ile dışarıya bağlantısı sağlanmaktadır. 6Ia'nın iç mekan bağlantıları ise dört kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Bu durum, mekan grubu içinde asıl sirkülasyonun sağlandığı alanın 6a olabileceğini düşündürmektedir. Açık alanla doğrudan olan yoğun bağlantı, ısıtılan birimlerle olan mekansal ilişkisi ve caldariumu olması muhtemel 5b mekanı ile dolaylı bağlantısı, bu mekanın yapının giriş holü olabileceğini göstermektedir. Diğer taraftan, 6a mekanının güneydoğu köşesinde bulunan kapı açıklığı, güney duvarın doğuya doğru ilerlemesi gerektiğini düşündürmektedir. Doğu duvarın kuzeyindeki diğer kapı açıklığı ile birlikte düşünüldüğünde, 6a'nın doğusunda kuzeyde sarnıç, güneyde de bir duvarla sınırlandırılmış küçük bir palaestra olasılığı ileri sürülebilir.

6b mekanı, duvarlarındaki künk yuvaları, yağmur sularını tonozdan sarnıca taşımak için yapılmamışlarsa, ısıtılan mekanlardan bir diğeri olduğu söylenebilir. Duvarlarının mermer kaplama olduğu anlaşılan mekanın batısındaki yarım daire formundaki alanın bir havuz olabileceği düşünülebilir. Ancak, alanın içi tamamen örtü ve duvar yıkıntısı ile dolu durumdadır ve mevcut halinde izolasyona uygun harç ya da sıva kalıntısı görülememektedir. Yarım daire alanın havuz olma ihtimali, mekanın işlevi konusunda getirilebilecek önerileri sınırlandırmaktadır. Frigidarium olma olasılığı, giriş holü olabilecek 6a mekanı ile olan bağlantısı nedeniyle makul görünse de, duvarlardaki ısıtma sistemine ait olabilecek verilerin kabulü söz konusu olduğunda, bu ihtimal ortadan kalkmaktadır.

6b mekanı, caldarium için uygun bir plan tipine ve mimari verilere sahiptir. Ancak, 5b mekanının caldarium olasılığının daha güçlü olması, görece küçük bir hamamda ikinci bir caldariumun bulunması ihtimalini zayıflatmaktadır.

6b'nin güney mekanları bitişik iki oda şeklinde düzenlenmiştir. Doğudaki oda 6a ve 6b'nin ana mekanı ile bağlantılıyken, batıdaki oda batı duvarda yer alan bir kapı ile

batıdaki bir başka mekana açılmaktadır. Bu odanın batı duvarı, yaklaşık 1.50 m. kalınlığı ile yapı grubu içindeki en kalın duvar örgüsüne sahiptir. Batı duvarda 4.25 m. kotuna kadar yükselen ancak daha sonra, 1.54 m. kotundan itibaren üst bölümü örülerek kapatılan, kemerli bir kapı açıklığının varlığı söz konusudur.[236] Zemin kotu tespit edilemeyen mekanda, bu kadar yüksek bir kapı açıklığına neden ihtiyaç duyulduğu sorusuna cevap verebilmek güçtür. Bununla birlikte, kapatıldıktan sonra, altta -olasılıkla-1.54 m. yüksekliğinde bırakılan açıklığın nedeni de şimdilik belirsizdir. Kapı açıklığının tüm duvar kalınlığınca değil, yalnızca 0.40 m. kalınlığında bir örgü ile kapatılmış olması da ilginçtir. Altta kalan açıklığın yanında bulunan ve kısmen kapı açıklığının içine taşarak daraltan, ortalama 0.72 m. genişliğindeki tonozlu bir mimari uygulamanın varlığını da açıklamak kolay değildir (Resim 63).

Mekanın batı ve güney cephelerinde tonoz başlangıç izleri görülebilmektedir (Resim 254). Bu durum, güneydeki koridorla birlikte, batıdan da üstü kapalı bir alanla mekanın çevrelendiğini göstermektedir. Güney duvarda görülen ve kuzeye doğru bir duvarın devam ettiğini gösteren izler, mekanın batısında yaklaşık 1.80 m. genişliğinde ve yaklaşık 2.26 m. kotundan başlayan tonozla örtülü bir mekanın varlığını göstermektedir. Söz konusu mekanın batı duvarı görülemediği için, bu yönde bir girişinin olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, yapıyı güneyden çevreleyen bir koridorla doğrudan bağlantısının olduğu, hatta koridorun kuzeye yönelen parçası olduğu açıktır.

6b'nin kuzeyinde bulunan ve ölçüleri nedeniyle bir koridor niteliğindeki mekan 5a ile 6b arasında doğrudan bağlantıyı sağlamaktadır. Özgün durumunda duvarları mermer kaplama olduğu anlaşılan mekan daha sonra fresko ile bezenmiştir. Mekanı batısından sınırlayan duvar izi tespit edilememiştir. Mekanın 6b ile arasında, tonozun üstünde düz bir duvarın devam ettiği görülmektedir (Resim 96). Bu veri, 6b ve 6c mekanlarının üstünde, ikinci katın olabileceğini göstermektedir. Ancak, herhangi bir mekanda, üst kata ulaşımın sağlanabileceği bir merdivenin varlığına dair iz tespit edilememiştir.

Sonuç olarak, Piskoposluk Sarayı içinde hem mekansal organizasyon, hem de malzeme-teknik açıdan kendi içinde bir bütünlük oluşturan ve diğer mekanlardan farklılık

[236] Yükseklik okumalarında 0 kotu olarak şapelin (6 No'lu mekan) stylobat seviyesi belirlenmiştir. Mekanın içi kapı önünde yaklaşık 0.94 m. kotuna kadar örtü sisteminin moloz yığını ile dolu durumdadır.

gösteren mekanlar topluluğu, ilk kullanım evresinde, büyük olasılıkla, bir hamam yapısı olmalıdır. Mekanların neredeyse tümü için geçerli olan bir durum, duvarlarının örtü sisteminin başlangıcına kadar ayakta olmaları, buna karşılık mekan içlerinin örtü ve duvar yıkıntıları nedeniyle dolu olmasıdır. Bu durum, zaman zaman mekanların yüksekliklerinin algılanmasını ve bütünlük içinde aralarında ilişkinin kurulmasını güçleştirmektedir. Aynı nedenden dolayı, mekanların bir hamam yapısına uygun olacak şekilde, ayrı ayrı ve kesin olarak işlevlendirilmesi de güçtür. Yapı grubunun, Yegül'ün "salon tipi" olarak adlandırdığı gruptaki hamamlarla olan benzerliğinden dolayı 3. yüzyılda yapılmış olduğu ileri sürülebilir.

3.1.6. Kapalı haç planlı kilise (6 No'lu Mekan) (Resim 47-48)

6 No'lu mekan, kuzeyindeki sarnıç ve güneyindeki trikonkhos planlı mekan ile sınırlandırılmış bir kilisedir. Dikdörtgen planlı yapı, dört serbest destek sistemi ve bema önüne yerleştirilmiş payelerinin bemanın iki yanında birer mekan oluşturmasından dolayı, daha önceki araştırmalarda çoğunlukla kapalı haç planlı yapı grubu içinde değerlendirilmiştir.

Piskoposluk Sarayı kompleksi içinde bulunan küçük kilise, bulunduğu konumundan dolayı inşa tarihi konusunda farklı görüşlerin ileri sürüldüğü ve Bizans mimarisi içinde tartışma konusu olmuş bir yapıdır. Kimi araştırmacılar kiliseyi, saray kompleksinin tasarımının organik bir parçası olarak ele almış ve plan özelliklerini göz ardı ederek tarihlendirme önerileri getirmiştir. Diğer bir grup araştırmacı ise, plan özelliklerinin tarihlendirmede belirleyici unsur olduğu savından yola çıkarak, saray kompleksi içine daha sonra eklemlendiği görüşünü dile getirmiştir.

Yapı hakkında ilk değerlendirme Mansel tarafından yapılmıştır.[237] Araştırmacı kiliseyi iki evreli olarak düşünmüş ve ilk evresinde içten ve dıştan yarım daire formlu bir apsisi olduğunu ve daha sonraki evresinde ise apsisin dıştan üç cepheli forma dönüştürüldüğünü belirtmiştir. İlk evresini, Piskoposluk Sarayı kompleksi ile aynı

[237] Semavi Eyice'nin doktora tezini hazırladığı dönemde 6 No'lu mekanın henüz kazılmamış olduğu anlaşılmaktadır.

döneme, 5-6. yüzyıllara tarihlendiren Mansel, piskoposun özel şapeli olarak nitelendirdiği mekanın son halini, 9-10. yüzyıllarda almış olabileceğini ileri sürmektedir.[238]

Mansel'in yapının ilk evresinin formu hakkında bir öneri getirmemesine karşın, Otto Feld mevcut yapının 5-6. yüzyılda yapılmış olabileceğini kabul etmekte ve dört destekli kubbeli yapıların bu dönemde görülmeye başlandığını belirtmektedir.[239]

Piskoposluk Sarayları ile ilgili çalışmasında Side Piskoposluk Sarayına da değinen Müller-Wiener, Mansel'in ileri sürdüğü görüşe katılmakta ve tüm kompleksin tek bir seferde tasarlanıp inşa edildiğini ve kilisenin de erken Ortaçağ'a tarihlendirilebileceğini ileri sürmektedir.[240]

Clive Foss, kilisenin 5-6. yüzyıl, özellikle de İustinianus dönemi kubbeli bazilikaları ile karşılaştırılabileceğini belirtir. Templon arşitravındaki monogramdan dolayı da yapıyı 6. yüzyılın ortası ile 7. yüzyıl ortası aralığına tarihlemek eğilimindedir. Ayrıca, tüm kompleksin tarihlendirmesinin de kilise üzerinden yapılabileceğini ileri sürer.[241]

Anadolu'daki Piskoposluk Sarayları ile ilgili 2007 yılında yayınlanan bir başka çalışmada Burcu Ceylan kilisenin, piskoposun özel şapeli olduğu görüşünü ileri sürerek, Mansel'in önerisini kabul etmiş görünmektedir.[242]

Kilisenin daha geç tarihli olması gerektiği görüşündeki araştırmacılardan ilki Hans Buchwald olmuştur. Yapıdaki devşirme malzeme kullanımının, 9. yüzyılın Antik Döneme olan ilgisi üzerinden açıklanabileceğini ileri süren araştırmacı, Mansel'in "Piskoposluk Sarayı" terimine de kuşkuyla yaklaşmaktadır.[243]

---

[238] Mansel (1978), s. 277-284.
[239] Feld (1977), s. 165
[240] Müller-Wiener (1973), s. 683.
[241] C. Foss (1996), The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, IV-1-61, s. 41.
[242] B. Ceylan (2007), Episkopeia in Asia Minor, *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. Lavan, L., L. Özgenel, A. Sarantis), 169-196, s. 174.
[243] H. Buchwald (1984), Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, Provincial Back-wash or Dynamic Center of Production?, *JbÖByz*, 34, 199-204, 227, d.not.94.

Sodini ise Side Piskoposluk Sarayı konusundaki kısa değerlendirmesinde, kompleks içindeki yapıyı şapel olarak nitelendirir ve gerekçe belirtmeksizin, Orta Çağ eki olması gerektiğini ileri sürer.[244]

Piskoposluk Sarayı şapeli olarak adlandırılan yapının kompleksle aynı döneme ait olması konusunda Mansel'in görüşüne katılmayan ve inşa tarihi olarak 9. yüzyılı öneren bir diğer araştırmacı Ruggieri'dir.[245]

Side Piskoposluk Sarayı şapeli konusunda kapsamlı bir çalışma yayınlayan Christian Gliwitzky, Buchwald'ın görüşüne katılmakta ve Mansel'in "Piskoposluk Sarayı" nitelemesine kuşkuyla yaklaşmaktadır. Araştırmacı, tarihlendirmede plan tipiyle birlikte, devşirme malzemenin kullanımına değinmekte ve kilise için 9. yüzyıl önerisi getirmektedir.[246]

Erken dönem tarihlemelerinde dikkat çekici bir nokta, ilk değerlendirmeyi yapan Mansel'in iki evreli bir öneri getirmesine, yani bugünkü kilisenin daha erken bir yapının üzerine 9-10. yüzyıllarda yapılmış olduğunu belirtmesine karşın, diğer araştırmacılar plan özelliklerini dikkate almadan, kiliseyi erken döneme yerleştirmektedirler. Hatta geç dönemde yapıldığını ileri süren araştırmacılar da, Mansel'in bu iki evreli önerisini göz ardı etmiş görünmekte ve O'nun mevcut kilisenin tüm kompleksle birlikte yapılmış olduğunu söylediğini belirterek, 5.-6. yüzyıl-tarihlendirmesine karşı çıkmışlardır.[247]

Piskoposluk Sarayı kompleksi içinde tamamen kazılan tek alan 6 numaralı mekanda yer alan kilisedir. Mansel tarihlendirme önerisini yaparken, öncelikle apsisteki farklı plan örgüsünü dikkate almış ve sonrasında da iç mekan düzenlemesi üzerinden giderek,

---

[244] J.-P. Sodini (1989), Les groupes épiscopaux de Turquie (à l'exception de la Cilicie), *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne,* 405-426, s. 417.

[245] V. Ruggieri (1991), *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*, Roma, s. 140; ayrıca aynı araştırmacının daha detaylı bir çalışması için bkz. V. Ruggieri (1995), appunti sulla continuita urbana di Side, in Panfilia, *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 61, 1, 95-116, s. 109-112.

[246] C. Gliwitzky (2005), Die Kirsche im sog. Bischofpalast zu Side, *İstanbuler Mitteilungen* 55, 337-409, s. 371.

[247] Gliwitzky Mansel'in iki evreli önerisine karşı çıkmakla birlikte, ikinci evre için getirdiği 9-10. yüzyıllar önerisine değinmiştir, bkz. Gliwitzky (2005), s. 343.

ikinci evre önerisini getirmiştir. Ancak, kazı sonucunda elde edilen buluntular konusunda herhangi bir değerlendirme de bulunmamış olması ve bugün başka bir verinin olmaması nedeniyle yalnızca mevcut plan üzerinden değerlendirme yapmak zorunluluğu, tarihlendirme konusunda daha sağlıklı önerilerin getirilebilmesini engellemektedir.

Öncelikle, Mansel'in apsiste iki farklı evre olduğu şeklindeki görüşü, mevcut durumla uyuşmamaktadır. Apsis malzeme-teknik açıdan da bir bütünlük göstermemektedir. Yarım daire formlu örgünün alt kısmı hiç tuğla kullanılmadan, tamamen moloz taşlarla yapılmıştır. Üstte, aralıklarla tuğla parçaları ile desteklenen ve daha düzgün taşlardan oluşan bir sıra örgü, üç cepheli apsis duvarının düz bir zemine oturtulabilmesi için yapılmış olmalıdır. Üstteki üç cepheli apsis dış duvarı ise yer yer tuğla sıraları ile birlikte, küçük boyutlu kesme blok taşlardan oluşmaktadır. Ancak, bu farklı malzeme-teknik uygulamanın iki farklı evreye işaret edip etmeyeceğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Nitekim alt kotta yarım daire, üstte üç cepheli apsis dış duvarı uygulaması, Piskoposluk Sarayının batısındaki geç dönem kilisesinde de (H kilisesi) görülmektedir ve kilisenin tek bir evresi olduğu açıktır.

Kilisenin kuzeyinde, daha önceden var olan bir sarnıç ve güneyde de trikonkhos planlı yapı tarafından sınırlandırılmış olması ve genel vaziyet planına bakıldığında diğer mekanlarla arasında olan orantısal ve organik ilişki erken döneme tarihlendirilmesinde etkili olmuş olabilir.

Batı duvar 6a mekanının duvarıdır ki, yukarıda bu mekanın daha eski ve olasılıkla bir hamam yapısının bir parçası olduğu konusu tartışılmıştır. Kilisenin güney duvarı ise trikonkhos planlı yapının kuzey duvarıdır. Trikonkhos planlı yapının doğu ve güney eksedralarının duvarları içten ve dıştan yarım daire şeklinde örülmüştür. Ancak, kuzey eksedra içten yarım daireyken, dıştan düz bir duvar şeklinde doğuya doğru uzanmakta ve köşe yaparak doğu eksedra duvarına birleşmektedir.

İlk bakışta burada beklenebilecek uygulama, eğer bir zorunluluk yoksa, her üç eksedranın da içten ve dıştan yarım daire formlu olarak yapılması olmalıdır. Kuzey

eksedranın dış duvarının, diğerlerinden farklı olarak düz inşa edilmesinin daha kabul edilebilir bir açıklaması kuzeyde, farklı bir mimari uygulamanın olabileceğidir. Trikonkhos yapının söz konusu tasarım özelliği, kilisenin kuzeyindeki sarnıcın düz duvarı da dikkate alındığında, bu alanda dikdörtgen planlı bir yapının yer almasının, tasarımın bir parçası olarak düşünüldüğü ve bu alana küçük bir kilise yapıldığı düşüncesi kabul edilebilir bir öneri gibi görünmektedir.

Ancak, yapının diğer duvarlarına bakıldığında hem kendi aralarında, hem de apsisle malzeme-teknik açıdan farklılıklar dikkati çekmektedir. Bu durum, yapının çözümlenmesi için gerekli ipuçlarını sunabilir. Batı duvarda, kapının kuzeyinde daha sonra kapatılmış olan bir kapı, olasılıkla 6a mekanının doğuya bağlantısını sağlayan asıl kapı olmalıdır (Resim 255). 6b mekanı ile apsis ekseninde yer alan kapı açıklığı ise kilisenin yapımı sırasında açılmış olmalıdır. Böylece, hem 6b mekanı ile eksenellik sağlanmış, hem de yapının genişliği bu eksenellik ilkesi üzerinden belirlenmiş olmalıdır. Şöyle ki, batı duvara sonradan eklemlendiği açıkça belli olan güney duvarın, eksendeki kapı açıklığına uzaklığı 2.35 m.'dir. Kuzey duvarın da batı duvardan daha geç olduğu aralarındaki diletasyondan açıkça okunabilmektedir ve mevcut kapı açıklığına olan uzaklığı 2.05. m'dir. Bununla birlikte, kuzey duvarın sarnıç duvarı olmadığı da, kalınlığı okunabilir şekilde, sarnıç duvarından bağımsız olarak yükseliyor olmasından dolayı anlaşılmaktadır.[248]

Bu veriler, kilise inşası sırasında güney ve batı duvarların var olduklarını, batı duvarda 6b mekanı ekseninde bir kapı açıklığı tasarlandığını, kuzeydeki sarnıçtan bağımsız bir şekilde ikinci bir duvarın örüldüğünü ve apsisin de eksende yer alacak şekilde doğu duvarın eklendiğini söylemeyi olanaklı kılar. Bu işlemler sırasında, batı duvarın kuzeyinde bulunan ve kilisenin kuzey stylobat hizasındaki daha eski kapı açıklığı örülerek kapatılmış olmalıdır.

Kilisenin güneydeki trikonkhos planlı mekandan daha sonra yapıldığını gösteren bir diğer veri, kuzey, güney ve batı duvarlarda bulunan devşirme payelerdir. Payelerin

[248] Sarnıcın güney duvarının kalınlığı tespit edilememektedir. 2009 yılında kilise ile sarnıç arasında bir kaçak kazı çukuru Side Müzesi arkeologlarınca tespit edilmiş ve kapatılmıştır. Müze arkeologlarının anlatımlarına göre, sarnıç ile kilise duvarı arasında toprak dolgulu bir alan vardır.

duvarlara yerleştirilmesine dair mimari izler bu konuda bazı veriler sunmaktadır. Güney duvarda yer alan her iki payenin de kırılmış olan üst bölümlerinin duvarda bıraktığı izler düzensizdir. Sağlam kalan alt bölümlerde payelerin her iki yanında, duvara yerleştirme işlemi sonrasında kalan boşlukların taşlarla doldurulduğu izlenebilmektedir (Resim 256). Aynı durum, batı duvarın güney payesi için de geçerlidir.

Batı duvarın kuzey payesi ise karışık bir durum sergiler. Paye yerleştirilirken kısmen kesilen duvarda oluşan boşlukları tamamlama izleri payenin güney tarafında mevcuttur. Kuzey tarafında ise bu izler görülmez. Bunun nedeni, batı duvarda yer alan kapı açıklığının örülerek kapatılması sırasında payenin yerleştirilmiş olması olabilir. Üst kotlarda ise düzensizlik açıkça görülmektedir ki, bu düzensizlik kapı açıklığının üstünde duvarın kesilmesi zorunluluğundan kaynaklanmaktadır (Resim 257).

Kuzey duvarda bulunan payelerin yanlarında ise herhangi bir tamamlama izi yoktur ve payeler yuvalara tam olarak oturmaktadır. Bu durum, duvar örülürken payelerin yerleştirilmiş olduğunu açıkça göstermektedir (Resim 258).[249]

Plan tipi üzerinden bir tarihlendirme önerisini tamamen göz ardı edersek, bu alandaki küçük kilisenin Piskoposluk Sarayı inşa edilirken yapıldığı savının, en önemli çıkış noktalarından biri olması gereken, trikonkhos yapının kuzey duvarının diğerlerinin aksine düz yapılmış olması çelişkisine açıklık getirmek gerekmektedir. Yapının Mansel tarafından yayınlanmış olan planında görünmeyen, bununla birlikte kilise hakkında oldukça detaylı bir çalışma hazırlayan Gliwitzky'nin de sözünü etmediği bir detay, trikonkhosun kuzeyinde görülen farklılığın çözümünde yardımcı olabilir.

Kilisenin güney duvarında, batı köşeden yaklaşık 1.80 m. uzaklıkta ve 1.25 m. genişliğinde bir kapı açıklığı vardır. Bu kapı açıklığı daha sonra kaba yonu taşlarla örülerek kapatılmıştır. Örgü kısmın üst tarafı yıkıktır. Duvardaki yıkık bölümün formu,

[249] Gliwitzky kuzey duvarın sarnıca ait olduğunu ileri sürmekte ve daha sonrasında alana bir kilise yapılması planlandığında doğuya bir duvar ve apsis eklenmiş olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı kuzey duvarın doğu bölümünde bulunan mermer kırıklarıyla desteklenmiş sıvanın da kiliseyi sarnıcın neminden korumak amacıyla yapılmış olduğunu ileri sürmektedir, bkz. Gliwitzky (2005), s. 353. Ancak araştırmacı, payelerin kuzey duvarla olan ilişkisini gözden kaçırmış ve kilisenin kuzey duvarı ile sarnıcın bağlantısız olduğunu fark edememiş görünmektedir.

özgün durumunda kemerli bir kapı açıklığının var olduğunu düşündürmektedir. Kilisenin inşası sırasında kapatılmış olması gereken kapı açıklığı, trikonkhos mekanı kuzeydeki alana doğrudan bağlamaktadır. Dolayısıyla, bir kapı kuruluşunun düzgün yerleştirilebilmesi için gerekli olan düz duvar yüzeyi ihtiyacından dolayı, trikonkhosun kuzey yarım yuvarlağı dıştan düz bir duvar şeklinde inşa edilmiş olabilir. Ancak, bu durum, kilisenin bulunduğu alanın daha öncesinde nasıl bir işlev yüklendiği ve alışılmadık bir biçimde, trikonkhosun kuzey yarım yuvarlağından bir giriş açıklığına neden gerek duyulduğu sorularını cevapsız bırakmaktadır.

Kilisenin güneydoğusunda bulunan ve trikonkhosun kuzey duvarının dış köşesinin içine yerleştirilen, güneye doğru apsidal bir nişi olan küçük mekanın işlevi de belirsizdir. Mekanın kilise ile doğrudan bağlantısını sağlayan 1.25 m. genişliğindeki kapı açıklığı da örülerek kapatılmıştır. Bu kapatma işlemi de yine kilise inşası sırasında gerçekleştirilmiş olmalıdır. Alana kilise yapılmadan önce, burada başka bir mimari yapının olup olmadığına dair bir iz yoktur ancak, trikonkhosun kuzey köşesi içindeki hücre ile kuzey yarım yuvarlakta yer alan kapıların, örülerek kapatılmadan önce aynı alana açılıyor olması, birbirleriyle ilişkili mekanlar olabileceklerini düşündürmektedir.

Mevcut mimari veriler, kilisenin güneydeki trikonkhos planlı mekandan daha geç bir evrede yapılmış olduğunu söylemeyi gerekli kılmaktadır. Bu durumda Mansel'in, kilisenin erken bir evresinin olduğu önerisinin de geçersiz olduğu düşünüldüğünde, diğer araştırmacıların da ileri sürdükleri, kilisenin Piskoposluk Sarayı ile birlikte tasarlandığı savı geçerliliğini yitirmektedir.

Plan düzleminde yapıyı ele aldığımızda, dört serbest destekli kapalı haç plan şemasından dolayı Orta Bizans dönemi yapıları ile ilişki kurulabilir. Kapalı haç plan tipinin 10. yüzyılın ikinci yarısında başkentten eyaletlere ihraç edildiği ileri sürülmekte[250] ve bu tipin başkent örnekleri 10. yüzyıldan daha erkene tarihlendirilememektedir. Bugüne ulaşmamış olan ancak, tarihsel metinlerden genel formu kısmen çıkarılabilen Nea Ekklesia, 880 yılında kutsanmış olmasıyla, kapalı haç

[250] Mango (2006), s. 174.

planlı yapıların Konstantinopolis'teki ilk örneği olarak kabul edilmektedir.[251] Ancak, başkent örneklerinin kapalı haç planlı yapıların tipolojisi içinde, gelişmiş tip olarak bilinen grupta yer almaları, daha öncesinde bu tipin uygulanmaya başlandığını göstermektedir.[252]

Kapalı haç planlı kiliselerin en erken tarihli örneğinin, Bithynia Bölgesindeki Trilye'de Fatih Camisi olarak bilinen kilise olduğu kabul edilir. Trilye Fatih Camisi Mango ve Sevčenko tarafından 8. yüzyılın sonu ile 9. yüzyılın başına tarihlendirilirken[253], Pekak tarafından 9. yüzyılın sonuna yerleştirilir.[254] Bilinen en erken tarihli bu yapı, Side örneğinin yaklaşık iki katı büyüklüğündedir. Orta Bizans Dönemi kapalı haç planlı yapılarının genel bir özelliği olarak, kare bir naosa sahip yapı, çok düzgün olmamakla birlikte, doğu ve batısında oluşturulmuş köşe mekanları ve dışa taşkın pastophorion apsisleri ile başkent örneklerinin bir temsilcisi olarak görülebilir (Resim 259).

Konstantinopolis'te bugüne ulaşan en erken tarihli kapalı haç planlı yapı olan Konstantin Lips Kuzey kilise 907 yılına tarihlendirilmektedir.[255] Dört sütunla taşınan merkezi bir kubbenin yer aldığı naos yine kare planlıdır ve dışa taşkın apsisli gelişmiş köşe odalarıyla başkent mimarisinin tipik özelliklerini yansıtmaktadır (Resim 260).[256]

Side Piskoposluk Sarayındaki küçük kilise, dört serbest destekle taşınan bir kubbenin merkezi alanı örtmesi, kare planlı bir naosunun olması ve bemanın payelerle naostan kopartılarak doğuda bağımsız köşe odaları oluşturması gibi özellikleriyle, başkent ve

[251] Mango (2006), s. 159.
[252] Gliwitzky (2005), s. 371. Daha çok kabul görmüş kapalı haç planlı yapı tipolojisine göre dört farklı tip vardır. Birinci grubu, kompleks, gelişmiş ya da başkent tipi olarak adlandırılan yapılar oluşturmaktadır. Gelişmiş köşe odaları ve pastophorion hücreleri bağımsız birimler şeklinde düzenlenmiştir. İkinci tipi basit ya da taşra tipi denilen yapılar oluşturur. Bu tipte doğu haç kolu doğrudan apsise birleşmekte, köşe odaları ve pastophorion tek bir örtü ile kapatılmıştır. Üçüncü tip basit dört destekli tiptir. Dördüncü ve son tipi iki destekli kapalı haç planlı yapılar oluşturur. Bu tipte kubbe iki destek ve duvarlar tarafından taşınmaktadır, bkz. S. Pekak (2009), *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, s. 144-145.
[253] C. Mango, – I., Sevčenko (1973), Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea Marmara, *Dumbarton Oaks Papers*, 27, 235-277, s. 238.
[254] Pekak (2009), s. 166.
[255] Müller-Wiener (2001), s. 126.
[256] Kapalı haç planlı kiliselerin 10.yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilen çok sayıda örneği başkent, Anadolu, Balkanlar ve Adalarda bilinmektedir. Daha fazla karşılaştırma örneği ilerleyen bölümlerde verilecektir.

Anadolu'nun Orta Bizans Döneminin erken tarihli örnekleriyle yakın benzerlikler göstermekle birlikte, bünyesinde bir takım farklılıkları da barındırmaktadır.

Orta Bizans Dönemi kiliselerinden ilk bakışta dikkati çeken farklılığı, diğer yapılarda doğuda pastophorionlarla birlikte üç apsisin olmasına karşın, Side örneğinde –erken dönem kiliselerini andıracak biçimde- yalnızca bir apsis vardır.[257]

Bema tonozunu doğudan destekleyen duvar payeleri sütun eksenlerinde yer almamaktadır; köşe odaları genişletmek amacıyla apsise yakın konumlandırılmışlardır. Bemanın batısındaki payelerin uçları, batıda sütunları karşılarken, doğuda apsis duvarındaki payelere karşılık gelecek şekilde içe doğru kademelendirilerek inşa edilmişlerdir. Böylece, bemanın daraltılması ve köşe mekanların genişletilmesine rağmen, pastophorion olarak nitelendirilebilecek köşe mekanları kare değil dikdörtgen yapılmışlardır.

Naosun kare planlı olmasına karşın, stylobatların dışında kalan kuzey ve güney bölümler çok dar tutulmuştur.[258] Orta Bizans Dönemi yapılarında yan birimler ayrı birer mekan algısı yaratacak kadar geniş ve hatta köşelerde kare formluyken, Side Piskoposluk Sarayı küçük kilisesinde merkezi kubbenin iki yanındaki birimler haç kolları olarak algılanamadığı gibi, batı köşeler dar dikdörtgen birimler olarak kalmıştır. Yan bölümlerin dar tutulması, sarnıç ve trikonkhos planlı mekan arasına kilisenin inşa edilmesi nedeniyle, bir zorunluluğun sonucu şeklinde açıklanabilir. Ancak, kilisenin kuzey duvarının -daha önceki araştırmacıların ileri sürdüklerinin aksine- kiliseyle birlikte inşa edilmiş olduğu düşünülürse, yapı ustalarının kiliseyi bir miktar daha geniş tutmalarının mümkün olabileceği varsayılabilir.

Yapının genel oranlarına bakıldığında, yine Orta Bizans Dönemi kiliselerinden ayrıldığı dikkati çekmektedir. Trilye Fatih Camisi, Konstantin Lips Kuzey kilise ve Myrelaion

[257] Side Piskoposluk Sarayındaki küçük kilise Gliwitzky tarafından, boyutları itibariyle ve coğrafi yakınlığına da gönderme yapılarak, Perge'de sütunlu cadde üzerine inşa edilen kilise ile karşılaştırılmıştır. Henüz yayınlanmamış olan Perge kilisesi, uzunluk olarak Side örneğine yakınsa da, en-boy oranları benzer değildir. Perge'deki kilisenin naos/yan birim oranları Orta Bizans Dönemi kiliseleri ile daha yakındır. Ayrıca, söz konusu yapıda köşe odalarının doğusunda apsisler vardır ki, bu özellik Orta Bizans Dönemi yapılarıyla olan ilişkisini daha da öne çıkartmaktadır.

[258] Kilisenin yan birimleri ortalama olarak kuzeyde 0.97 m., güneyde 1.05 m. genişliğindedir.

kilisesinin tasarımında, √2 oran sistemi (1.41) kullanılmıştır. Kapalı haç planlı kiliselere geçiş yapıları içinde değerlendirilen kiliselerden Dereağzı Kilisesi de aynı oran sistemine çok yakındır (1.39).[259] Buna karşılık 1.53 oranı ile Side örneği daha bazilikal bir forma sahiptir.

Kapalı haç planlı kiliseleri diğer tipteki yapılardan ayıran temel özelliği olan iç mekan düzenlemesindeki oranlara bakıldığında ise, farklılık daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. İstanbul Myrelaion kilisesinde naosun yan birimlere oranı 1.35, Konstantin Lips Kuzey kilisede 1.50, Fatih Camisinde 1.96'dır. Zemin kat planında bazilikal özellikler gösteren geçiş dönemi yapılarında bu oran artmaktadır; Dereağzı Kilisesinde 3.20, Myra Aziz Nikolaos Kilisesinde 2.16 ve Efes Meryem Ana Kilisesinin 8. yüzyıla tarihlenen yapısında 3.45 olarak ölçülmüştür. Side Piskoposluk Sarayı içindeki kilisede ise bu oran 3.24 olup, Dereağzı Kilisesi ile oldukça yakındır. İç mekanda görülen bu oran, Side örneğini alt katı bazilikal planlı olan yapılara oldukça yaklaştırmaktadır.

Mimari teknik veriler nedeniyle Piskoposluk Sarayı kompleksine daha sonra eklemlenmiş olduğu kesin olan yapının, kabuk formu erken dönem yapılarına daha yakındır. Destek sisteminin Orta Bizans Dönemi özelliği olmasına karşın, iç mekan oranları yapıyı yine daha erken dönem kiliselerine yaklaştırmaktadır. Bu da kilisenin tarihlendirmesi konusunda çelişkilere neden olmakta ve güçlük yaratmaktadır.

Kilisenin tarihlendirmesi konusunda mimari veriler dışında fikir verebilecek bir başka malzeme, kilisenin templon arşitravıdır.[260] Üzerinde herhangi bir bezeme kompozisyonu olmayan mermer arşitravın ön yüzünde, bir monogram kabartma tekniğinde işlenmiştir (Resim 107). ΙΩΑΝΝΟΥ olarak okunan[261] monogram, Side'de piskoposluk yapmış İoannes adında bir piskoposa ait olmalıdır.

Side'de görev yapmış İoannes adında dört piskopos tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Side'nin üçüncü piskoposudur ve olasılıkla 4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyıl başlarında görev yapmış olmalıdır. Diğer İoannes ise kentin sekizinci piskoposudur ve 680-681

[259] Söz konusu oran Dereağzı Kilisesinin yalnızca naos oranıdır. Narteksin dahil edildiği bir oran diyagramına göre yapı altın oranda inşa edilmiştir.
[260] Bkz. mimari plastik kataloğu, Kat. No. PS7
[261] Gliwitzky (2005), s.367.; Ruggieri (1995), s. 98.

Konstantinopolis Konsilinde Side'yi temsil etmiştir. Diğer iki İoannes ise ondördüncü ve onyedinci sıradadırlar ve 11. yüzyılın ikinci yarısı ve 12. yüzyılın ikinci yarılarında görev yapmışlardır.[262]

Monogram üzerinden getirilecek bir tarihlendirme önerisinde 4. ve 5. yüzyıllar kilisenin yapımı için erken bir dönemdir ve göz ardı edilmesi gerekir. Benzer şekilde 11. ve 12. yüzyıllar da tarihlendirme önerisi için çok geçtir. Ruggieri monogramı 6.-7. yüzyıllara tarihlendirmekte, monogramda adı geçen İoannes'in yapının banisi olabileceğini ileri sürmekte ancak, 680-681 konsiline katılan İoannes döneminin kilise planı için uygun olmadığını da belirtmektedir.[263] Gliwitzky ise monogramın 8-9. yüzyıllara ait olabileceğini ileri sürmektedir.[264] Clive Foss ise monogramı 6. yüzyıl ile 7. yüzyıl ortasındaki bir aralığa yerleştirir ve adı geçen İoannes'in yapının banisi olması gerektiğini belirtir.[265]

Side'nin bilinen piskoposları ile monogramda adı geçen İoannes bir arada ele alındığında ve monogramın üslüpsal değerlendirmeleri üzerinden yapılan tarihlendirme önerileri de dikkate alındığında, söz konusu monogramlı arşitravın en geç 7. yüzyılın son çeyreği içinde değerlendirilebileceği mümkün görünmektedir. Arşitravın üzerinde adı geçen İoannes'in ise küçük kilisenin banisi olması ihtimali güçlü bir olasılık olarak kabul edilebilir.

Side Piskoposluk Sarayı içindeki kilisenin, mimari verileri dikkate alındığında, saray kompleksine daha sonra eklenmiş olduğu ve yukarıda değinilen mimari özelliklerine göre, Orta Bizans Dönemi kiliseleri ile benzerliklere sahip olmakla birlikte, önemli farklılıkları da bünyesinde barındırdığı anlaşılmaktadır. Köşe odalarında apsis olmaması yapıyı bazilikal planlı kiliselere yaklaştırmaktadır.[266] Aynı şekilde, bazilikal

[262] M.Le Quien (1958), *Oriens Christianus I*, s. 997-1002.
[263] Ruggieri (1995), s. 112.
[264] Gliwitzky (2005), S. 367. Araştırmacı, Söz Konusu Monogramın Zacos Ve Veglery Tarafından Kurşun Mühürlerdeki Örneklere Benzerliğinden Dolayı 6-8. Yüzyıllara Ait Olabileceğini Aktarmaktadır, D.Not 120. Bkz. G. Zacos, Ve A. Veglery (1972), *Byzantine Lead Seals, Volume One, Parts One, Two And Three*, Ancak, Söz Konusu Yayına Ulaşılamamıştır.
[265] Foss (1996), s. 41.
[266] Buchwald, Piskoposluk Sarayının batısında bulunan ee/H Kilisesinin Orta Bizans Dönemi kiliselerine göre daha erken bir tarihte yapılmış olabileceğini ileri sürerken, gerekçe olarak yan mekanlardaki apsis eksikliğini belirtmektedir, bkz. H. Buchwald (1994), Criteria for the Evaluation of Transitional Byzantine

planlı kiliselerle yakın olan iç mekan oranları ve özellikle monogramın tarihlendirmesi nedeniyle de yapıyı 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmek mümkün görünmektedir. Bu durumda, küçük kilise kapalı haç planlı kiliselerin ön örneği olarak değerlendirilebilir.

3.1.7. Triklinium (7 No'lu mekan) (Resim 64-65)

Kapalı haç planlı küçük kiliseye güneyden bitişik durumda yer alan triklinium, yapı topluluğu içindeki en büyük boyutlu mekan olarak dikkati çekmektedir. Trikonkhos planlı yapının, geniş bir çevre duvarı içinde bulunan transeptli bazilika, vaftizhane ve güneybatı yapı topluluğunun, bir piskoposluk sarayı olarak nitelendirilmesinde belirleyici etken olduğu anlaşılmaktadır.[267]

Yapının tüm yapı kompleksine işlev önerilmesindeki belirleyiciliğinin nedeni ise, konumu ve plan şemasından dolayı triklinium olarak nitelendirilmesidir. Triklinium, Erken Roma Dönemi konutlarının izole edilmiş, giderek genişletilmiş ve zenginleştirilmiş, gösterişli yemek salonlarıdır.[268] Hellenistik Dönemden itibaren görülen basit dikdörtgen plan şeması, 4. yüzyıldan itibaren apsislerin eklenmesiyle trikonkhos şemaya doğru evrilmiş ve konutun en önemli mekanı haline gelmiştir.[269]

Olasılıkla Maxentius için yapılan bir kır villası olan Piazza Armerina'da,[270] yapı kompleksinin güneyinde ve kısmen bağımsız şekilde yapılmış trikonkhos planlı bir triklinium, Roma saray mimarisi içinde, bu plan tipinin gelişiminin erken bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapı, önündeki oval formlu peristilli bir avluya

---

Architecture, *Festschrift Andrias. herbert Hunger zum 80. Geburtstag*, *JbÖByz* 44 (Ed. W. Hörander – J. Koder- O. Kresten), 21-31, s. 29.

[267] Semavi Eyice, yapının bir kilise olabileceğini belirtmekle birlikte, plan şemasından dolayı bir tören mekanı olabileceğini ve bu nedenle de tüm yapı topluluğunun Piskoposluk Sarayı olarak nitelendirilebileceğini ileri sürmektedir, bkz. Eyice (1952), s. 58. Mansel ise yapıyı tanıtmakla birlikte herhangi bir işlev önerisi getirmemiştir, bkz. Mansel (1978), s. 277-282.

[268] M.C. Harris (2006), *Dictionary of Architecture and Construction*, s. 1016.

[269] I. Lavin (Mar. 1962), The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages, *The Art Bulletin*, Vol. 44, No. 1 1-27, s. 5. Triklinium, Yunan konut mimarisinde görülen ve benzer bir işlev ve konumlandırmaya sahip olan andronların Roma konut mimarisindeki karşılığı olarak nitelendirilebilir.

[270] J. Polzer (1973), The Villa at Piazza Armerina and the Numismatic Evidence, *American Journal of Archaeology*, Vol. 77, No. 2 139-150, s. 139.

açılmaktadır (Resim 233).[271] Trikonkhos planın trikliniumu vurgulayan bir form olduğu ve önündeki peristilli avlunun da, algıyı doğrudan yapıya yönlendirdiği anlaşılmaktadır.[272]

6. yüzyıla tarihlendirilen Ravenna Theoderic Sarayının dördüncü evresinde yapılan trikonkhos planlı bir triklinium Geç Antik Dönem modasını devam ettirmiş gibi görünmektedir. Yapı peristilli avlunun köşesine yerleştirilmiştir ve doğrudan peristile açılmaktadır (Resim 261).[273]

Geç Antik Dönemde saray mimarisinin dışında, zengin konutlarında da benzer formda trikliniumlar görülmeye başlar. Kuzey Afrika'da Kartaca ve yakınlarındaki Thuburbo'da, İspanya'da Ecija'da trikonkhos planlı trikliniumları olan ve 4. yüzyıl içine tarihlendirilen villalar bilinmektedir.[274]

Anadolu'dan ise trikonkhos planlı triklinium, Side dışında yalnızca Aphrodisias'ta görülmektedir. 5-6. yüzyıla tarihlendirilen Aphrodisias Piskoposluk Sarayı trikliniumu,[275] hem ait olduğu yapı kompleksi, hem formu, hem de işlevi açısından Side'deki yapıya en yakın karşılaştırma örneği olarak gösterilebilir. Merkezi alanı, Side'den farklı olarak, kare değil dikdörtgen bir şekilde tasarlanmış olan trikonkhos planlı Aphrodisias örneği, kuzeyden ve güneyden farklı işlevli mekanlarla çevrelenmiştir ve ortadaki peristilli avluya açılmaktadır (Resim 262).

---

[271] Geç Antik Dönem trikliniumlarının geleneksel olarak peristilli bir avluya açıldıkları ve içerideki konukların bahçeyi görebilmeleri için de çoğunlukla, girişin üçlü bir açıklık şeklinde düzenlendiği ileri sürülmektedir. Bkz. S. Ellis (2007), Shedding Light on Late Roman Housing, *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. Lavan, L., L. Özgenel, A. Sarantis), 283-302, s. 291.

[272] Lavin (1962), s. 9. Araştırmacı, trikonkhos planlı trikliniumların tasarımının dinsel bir boyutunun da olabileceğini ileri sürmekte ve mekanı imparatorluk kültü ile ilişkilendirmektedir, bkz. s.6-7. Bununla birlikte Polzer, yapıyı Jüpiter, Bacchus ve Hercules ile ilişkilendirmekte ve bunun imparatorluk propagandasının bir ürünü olduğuna vurgu yapmaktadır, bkz. Polzer (1973), s. 146.

[273] A. Augenti (2007), The Palace of Theoderic at Ravenna, *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. Lavan, L., L. Özgenel, A. Sarantis), 425-453, s. 438, Fig. 8.

[274] Lavin (1962), s. 26, Res. 18, 21, 24, 25.; I. Baldini Lippopolis (2007), Private Space in late Antique Cities, *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. Lavan, L., L. Özgenel, A. Sarantis), 197-237, s. 210-212, Fig. 4-5.

[275] M.L. Berenfeld (2002), The Bishop's Palace at Aphrodisias, A Late Roman Townhouse in the Center of the City, New York University, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.104

Trikonkhos planlı trikliniumlar 4. yüzyıldan itibaren, imparatorluğun batı eyaletlerinde üst sınıftan kişilere ve imparatorluğa ait villalarda görülmeye başlar. Benzer planlı mekanlar Anadolu'da aynı dönem içinde görülmemekte ve biraz daha geç bir dönemde yalnızca iki örnekle temsil edilmektedir. Bundan dolayı, söz konusu mimari formun Anadolu'da ortaya çıkmasının, bir etkileşimin sonucunda olup olmadığı tartışılabilir.

Trikonkhos plan şemasının, imparatorluğun batı eyaletlerine özgü bir form olarak ortaya çıktığı ve Geç Antik Dönemde önce Mısır ve Kutsal Topraklarda örneklerinin görülmeye başladığı ve daha sonra Anadolu'ya geçmiş bir form olduğu yukarıdaki bölümlerde dile getirilmiştir. Ancak, özellikle Anadolu'nun güney kıyılarında sıklıkla görülen trikonkhos plan şeması, ya Mısır ve Kutsal Topraklarda olduğu gibi doğrudan kiliselerin apsis ve bema bölümlerini oluşturmakta ya bir kiliseye bağlı bir ek mekan olarak şekillenmekte ya da mimari anlamda bağımsız olmakla birlikte, işlevsel anlamda kilise ile bağlantılı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu yapıların –henüz bir kısmının işlevi kesin olarak belirlenememekle birlikte- dinsel amaçlı oldukları söylenebilir.

Lykia'da Piskoposluk Sarayı olarak nitelendirilebilecek alanlarda, trikonkhos plan şemasına sahip bir yapı bulunmamaktadır. Benzer şekilde, trikonkhos plan şemalı yapıların bulunduğu alanların hiçbirisi de henüz Piskoposluk Sarayı olarak nitelendirilmemiştir. Bu durum, triklinium olarak işlevlendirilen trikonkhos plan şemalı yapıların, daha önce söz edilen örneklerdeki liturjik işlevli yapılardan ayrı olarak ele alınması gerektiğini düşündürmektedir. Söz konusu liturjik işlevli yapıların Anadolu'ya geliş yerinin Mısır ve Kutsal Topraklar olduğu önerisi kabul edilse bile,[276] triklinium işlevli yapıların kaynağının imparatorluğun batı eyaletleri olması gerektiği ileri sürülebilir.[277]

Side Piskoposluk Sarayı trikliniumu –benzer bir diğer örnek olmasından dolayı Aphrodisias Piskoposluk Sarayı trikliniumu da dahil edilebilir- planının, dinsel işlevli bir yapı olmamasından dolayı, batıdaki sivil örneklerin bir devamı olarak

[276] Harrison (1963), s. 150.
[277] Irving lavin, Akdeniz'in doğu bölgelerin bu tipin varlığı konusunda, imparatorluğun batı eyaletleri ile doğunun etkileşimi konusunun bir problem oluşturduğunu belirtir., Bkz. Lavin (1962), s. 5.

değerlendirilebileceği gibi, bu dönemde yakın çevrede kullanımı başlayan dini işlevli yapıların plan şemasından da uyarlanmış olması muhtemeldir. Her ne kadar, ilk olasılık daha kabul edilebilir görünse de, bu konuda kesin bir saptama yapmak mümkün değildir.

Anadolu'da Piskoposluk Sarayı olarak tanımlanmış alanlara bakıldığında, Side, Olympos ve Aphrodisias dışında trikliniumu net olarak tanımlanmış bir örneğin olmadığı görülür. Ancak, Miletos'ta Piskoposluk Sarayı olarak önerilen yapı topluluğu içinde,[278] kilisenin kuzeyinde yer alan ve iki taraftan odalarla çevrelenmiş geniş salonun, triklinium olabileceği önerilmiştir (Resim 263).[279]

Bir diğer öneri ise Ephesos Piskoposluk Sarayı için getirilmiştir. Ephesos Meryem Kilisesinin doğusunda bitişik durumda bulunan, bir kapı açıklığı ile apsisin güneyindeki köşe mekana bağlantısı sağlanan ve güneyde cepheden taşkın bir apsisi olan mekanın sarayın trikliniumu olabileceği ileri sürülmüştür (Resim 264).[280] Tarihi kaynaklardan anlaşıldığına göre de, Ephesos Piskoposluğunun bir trikliniumu olmalıdır.[281]

Anadolu dışındaki örneklere bakıldığında da triklinium olarak önerilen mekanların azlığı dikkat çekmektedir. Salona'daki Piskoposluk Sarayında kabul salonu olarak tanımlanan iki mekandan[282] birisinin kompleksin trikliniumu olması gerektiği belirtilmektedir (Resim 265).[283]

Bu durum trikliniumların, piskoposluk saraylarının dünyevi işler için düzenlenmiş bir bölümü olmasından dolayı, standart bir plan tipinin olmadığı ve bu nedenle de tespitini güçleştirdiğini düşündürmektedir. Trikliniumların dünyevi bir mekan olması ve etki kaynağı olarak da sivil mimari örneklerinin söz konusu olmasından dolayı, daha sağlıklı bir karşılaştırmalı değerlendirme yapabilmek için Anadolu'daki sivil mimarlık örneklerini incelemek gerekebilir.

[278] Müller-Wiener (1973), s. 676.
[279] Ceylan (2007), s. 177.; Sodini (1989), s.420.
[280] Ceylan (2007), s. 180.
[281] Palladius (1680), (Bishop of Aspuna), *De vita S. Johannis Chrysostomi Dialogus*, (Hazırlayan: Emerici Bigotti), s. 163.
[282] Chevalier (1995), s. 72, Fig. 5.
[283] Müller-Wiener (1973), s. 666.

Öncelikle Konstantinopolis'teki saray yapılarına bakacak olursak, her ne kadar kaynaklardan Büyük Saray içinde triklinium olduğunu biliyorsak da,[284] bugün görülebilen herhangi bir parçası yoktur. Bununla birlikte, Hipodromun kuzeyindeki Lausos Sarayının bugüne ulaşan en önemli bölümü –tartışmalı olmakla birlikte- trikliniumu olmuştur.[285] Uzun bir koridor şeklinde tasarlanmış olan yapı bir apsisle sonlanmaktadır ve iki uzun kenarı üçer apsidal nişle genişletilmiştir (Resim 239).

Sivil konut örneklerine bakıldığında ise oldukça sade, tek apsisli ya da dikdörtgen formda trikliniumların varlığı görülmektedir. Xanthos Lykia Akropolü üzerine Erken Bizans Döneminde inşa edilmiş olan bir villada, merkezde peristilli bir avlu olduğu ve avlunun da üç tarafının farklı işlevlere sahip mekanlarla çevrildiği görülmektedir. Yapının güneybatı köşesinde yer alan uzun dikdörtgen planlı ve çevre duvarına gelen ucu apsidal şekilde tasarlanmış mekan, kazısını yapan araştırmacılar tarafından triklinium olarak nitelendirilmiştir. Kuzeyde yer alan kapı, bir giriş holüne açılmaktadır (Resim 266).[286]

Sardis'te üçgen bir parsel içine inşa edilmiş olan Geç Roma Dönemi konutunda, üçgenin batı ucuna inşa edilmiş olan ve kazısını yapan araştırmacılar tarafından triklinium olarak nitelendirilen mekan dikdörtgen planlıdır ve kuzeybatı ucunda yer alan bir kapı ile avluya açılmaktadır.[287] Söz konusu konutun kuzeyinde yer alan ve aynı döneme tarihlendirilen bir başka konutta ise triklinium yine batı uçta yer almaktadır. Ancak, bu örnekte enlemesine dikdörtgen bir şema gösteren mekanın batısında bir de apsis vardır. Mekan, doğusunda bulunan peristilli bir iç avluya açılmaktadır.[288]

Ephesos'ta tiyatronun arkasındaki yüksek alana Geç Antik Dönemde inşa edilmiş olan ve oldukça geniş bir alanı kaplayan villanın merkezinde büyük bir peristilli avlu yer

[284] Büyük Saray'da Altın Triklinium adıyla anılan bir mekanın olduğu bilinmektedir. Bkz, Krautheimer (1986), s. 77.
[285] Müller-Wiener (2001), s. 238-239.
[286] Des Courtils (2003), s. 67-69, Res. 22. Ancak, söz konusu yapının mekanları Özgenel tarafından farklı yorumlanmış ve Des Courtils'in triklinium olarak nitelendirdiği mekan Özgenel tarafından kabul salonu olarak değerlendirilmiştir, bkz. Lale Özgenel (2007),. Public Use and Privacy in Late Antique Houses in Asia Minor, *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, (Ed. Lavan, L., L. Özgenel, A. Sarantis), 239-282, Fig. 5.
[287] C.H. Greenewalt (1998), "Sardis: Archaeological Research in 1997", *Kazı Sonuçları Toplantısı XX*, C. II, Ankara, 1-14, s. 2, Fig. 8.
[288] Özgenel (2007), s. 245, Fig. 4a.

almaktadır. Avlu, Xanthos örneğine benzer şekilde, üç taraftan farklı işlev ve boyutlardaki mekanlarla çevrelenmiş durumdadır. Avlunun doğusunda bulunan ve üçlü bir açıklıkla peristilli avluya bağlanan triklinium dikdörtgen planlıdır. Trikliniumun kuzey ve güney duvarlarında bulunan kapı açıklıkları da diğer mekanlarla ilişkisini sağlamaktadır (Resim 267).[289]

Alanya yakınlarındaki Akkale'de tespit edilen konutun kuzeydoğu köşesinde yer alan apsisli mekan, triklinium olarak değerlendirilmiştir. Akkale örneğinde triklinium, diğer örneklerden farklı olarak toplam konut alanı içerisinde yer almaz. Bitişik yapılmış olmakla birlikte, konut alanının dışında tutulan trikliniumun konutla bağlantısı, konutun doğu duvarında bulunan bir kapı açıklığı sağlanmıştır.[290]

Anadolu'daki piskoposluk sarayları ve özel villalarda, trikliniumların peristilli bir avluya açıldığı görülmektedir. Trikliniumlar Ephesos, Xanthos ve Aphrodisias'ta merkezdeki ortak kullanıma açık peristilli avluya açılırken, Sardis'te izlendiği üzere, mekanın izole edilmesi ve kendi küçük avlusuna açılması söz konusudur.

Side örneğinde ise, Mansel'in planına göre, trikliniumun batısında kare planlı bir salon bulunmaktadır. Salonun batısında güneye doğru genişleyen bir açık avlu görülmektedir ancak, bu avlunun peristilli olup olmadığına dair bir veri yoktur. 2010-2011 yıllarında, bu araştırma kapsamında yapılan rölöve çalışmalarında, trikliniumun batısında kalan mimariye dair görülen izler, burada bir ön giriş mekanının boyutlarını belirleyecek yoğunlukta değildir ve var olan izlerden bir restitüsyon önerisi getirilmesi de mümkün değildir. Mevcut veriler sadece, trikliniumun devşirme malzeme ile oluşturulmuş bir *tribelon* aracılığıyla batısındaki alana bağlantının sağlandığını söyleyebilecek kadardır (Resim 64).

Side Piskoposluk Sarayı trikliniumunun ve batısındaki giriş holünün içi bugün tamamen toprak ve moloz ile doludur. Bu durum, zeminlerinin niteliğine dair veri elde edilmesini engellemektedir. Ancak Mansel, trikliniumun zemininin –formunu belirtmemekle

[289] Özgenel (2007), s. 247, Fig. 6a.
[290] S. Doğan (2008), "Alanya Çevresinde Erken Hıristiyan-Bizans Evleri ve Kırsal Yaşam", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 2*, 1-20, s. 4, Plan 4.

birlikte- mermer döşeme olduğunu ve batısındaki holün ise *opus sectile* tekniğinde döşenmiş olduğunu söylemektedir.[291]

İç mekan duvarlarının kubbe seviyesine kadar mermer kaplama olduğu, duvarlarda görülen sık aralıklı aplik deliklerinden dolayı anlaşılmaktadır. Mermer plakalarının üzerine yapıştırıldığı 5-6 cm. kalınlığındaki harç kalıntıları, duvarların toprak dolgu seviyelerinde kısmen görülebilmektedir. Mekan içinde dağınık durumda tespit edilen gri ve pembe damarlı beyaz mermer levha parçaları, duvar kaplamalarının rengi konusunda bilgi verirken, az sayıdaki silme parçası ise, kubbe altında dolaşan bir silme sırasının olabileceğini göstermektedir. Çift sıra tuğla ile örülmüş yarım kubbelerin iç yüzeyinin niteliği ise belirsizdir.[292]

Doğuya dönük olarak inşa edilmiş olan yapının planında bazı düzensizlikler dikkati çekmektedir. Kuzey eksedra içten yarım yuvarlak, dıştan ise düz bir duvar şeklindedir. Doğu eksedra içten ve dıştan yarım yuvarlak formdadır. Güney eksedra ise içten ve dıştan yarım yuvarlak formda inşa edildikten sonra, kuzey ve doğu yönlerinde uzanan iki duvarla kapatılmış ve arada kalan içbükey üçgen alan daha sonra örülerek doldurulmuştur (Resim 65). Güney eksedrada görülen bu düzensizlik, yapının güneyinde bulunan mekanların daha sonra eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Kuzey eksedranın mimari özellikleri, Piskoposluk Sarayının yapım evreleri konusunda bir çözüm sunmaktadır. Tüm saray kompleksinin bir defada tasarlanıp inşa edildiği görüşlerine karşın,[293] trikliniumun kuzeybatısındaki yapıya (6a mekanı) sonradan eklendiği açıktır. 6a mekanının yaklaşık 1.05 m. kalınlığındaki doğu duvarının güney ucunda, kapatılmış bir kapı açıklığı vardır. Buradaki kapı açıklığının, trikliniumun kuzey eksedranın dairesel iç yüzeyine uygun şekilde örülerek kapatılması, trikliniumun yapımı sırasında bu kapının kullanım dışı bırakılmış olduğunu göstermektedir (Resim 268).

[291] Mansel (1978), s. 278-282, Res. 318.
[292] Çift sıra kemerli kubbe uygulaması Side sur dışında bulunan Doğu Nekropolündeki mezar yapısının nişlerinde de görülmektedir. Yapı 5. yüzyıl içine tarihlendirilmiştir, bkz. Feld (1977), s. 165.
[293] Mansel (1978), s. 284; Müller-Wiener (1973), s. 683.

Kuzey koncun mimarisinde benzer işlevli yapılarda bir örneğini tespit edemediğimiz farklı bir uygulama dikkati çekmektedir. Trikliniumun özgün durumunda, kuzey eksedra yayının orta noktasından batıya kaydırılmış biçimde bir kapı açıklığı bırakılmıştır.[294] Triklinium ile sarnıç arasında, kilisenin yapımından önce, kapalı bir mekanın varlığına dair bir iz yoktur. Bu nedenle, söz konusu kapı açıklığının, triklinium ile kuzeyde yer alan açık alan arasında doğrudan bir bağlantı sağladığı düşünülmektedir.

Kuzey koncun doğusu da düz bir duvar şeklinde örülmüştür. Doğudaki düz duvarın kuzey duvarla birleşmesiyle oluşan köşenin içine, güneye doğru apsidal biçimde sonlanan küçük bir hücre yerleştirilmiştir. Yaklaşık 1.20 x 2.65 m. ölçülerindeki bu birimin kuzeyde bulunan kapı açıklığı, kilisenin inşası sırasında örülerek kapatılmıştır.

Trikliniumun tasarımının bir parçası olduğu, mimari veriler nedeniyle kesin olarak söylenebilen bu birim ile triklinium arasında işlevsel bir ilişkinin olması gerektiği düşünülmektedir. Söz konusu küçük hücrenin işlevine dair herhangi bir veri mevcut değildir. Ancak, işlevi her ne ise, olasılıkla trikliniumu kullanan konukların, doğrudan kuzey eksedra içinde açılmış bir kapı ile buraya ulaşabilmeleri amaçlanmış olmalıdır. Böylece yabancılar, mekanın ana girişinden çıkarak, sarayın özel bölümü içindeki 6a koridorunu kullanmak durumunda kalmayacak ve alanın "dokunulmazlığı" korunmuş olacaktır.[295]

Trikliniumun pencere açıklıkları olasılıkla yalnızca giriş eksenindeki doğu eksedrada yer almaktaydı. Büyük oranda yıkık durumdaki doğu koncun daha sağlam kalan kuzey ve güney uçlarında, birer pencere açıklığının izleri görülebilmektedir. Güney uçta kalan mevcut izler pencerelerin iki sıra tuğla kemerli olduklarını göstermektedir. Genişlikleri saptanamayan bu iki pencereden başka, bir açıklık da olasılıkla yayın eksendeki doğu ucunda yer alıyor olmalıdır.

[294] Kilisenin kuzeyinde yer alan III No'lu yapıda olduğu gibi trikonkhos planlı yapılarda, eksedralarda açılmış kapı açıklıkları ile yan mekanlarla bağlantının sağlandığı örnekler bilinmektedir. Ancak, trikliniumların çoğunlukla tek bir girişi vardır ve apsidal birimler, işlevleri gereği kapalı mekanlar olarak tasarlanmıştır.

[295] Konutların özel alanları ve triklinium ile ilişkileri ilerleyen bölümlerde tartışılacaktır.

Trikliniumun her üç koncunun da yarım kubbelerle örtül olduğu anlaşılmaktadır ancak, merkezi alanın örtüsüne dair bir veri bugüne ulaşamamıştır. Mekanın orta bölümündeki moloz yığını yan birimlere oranla daha azdır. Bu durum, merkezi alanın bir kubbe ile örtülmüş olamayacağını düşündürmektedir. Mansel, merkezi alanın ilk halinde kubbe ile örtülü olması gerektiğini ancak, daha sonra kubbenin çökmüş ve yerine ahşap konstrüksiyonlu bir çatının inşa edilmiş olabileceğini ileri sürer.[296]

Daha önceki yayınlarda konumu ve formundan dolayı triklinium olarak nitelendirilen ve bu çalışma kapsamında da benimsenen işleve dair bu görüşün daha sağlıklı bir temele oturtulabilmesi için, mekan içinde kazı çalışmalarının yapılması gerektiği açıktır. Şimdilik, eldeki mimari veriler ışığında, yapının 5. yüzyılda saray kompleksinin tasarımının bir parçası olarak inşa edildiğini söylemek mümkündür.

3.1.8. Kabul salonu 8 no'lu yapı (Resim 66-67)

Trikliniuma güneyden bitişik durumdaki yapının bulunduğu alan, büyük oranda toprak ve moloz dolu olmasından dolayı, yapının genel formu ve sınırları tam olarak anlaşılamamaktadır. Doğusunda içten ve dıştan yarım daire formlu apsidal bir eksedrası olan yapıda, apsisin kuzeyinde L kesitli payelerle oluşturulmuş ve kare planlı bir giriş mekanı dikkati çekmektedir.

Yapının sınırlarının ve planının tam olarak anlaşılabilmesi için alanda bir kazı çalışmasının yapılması gerekmektedir. Mevcut durum üzerinden söylenebilecek tek şey, apsisli bir mekan olduğudur.

Bu sınırlı veri üzerinden yapılabilecek bir değerlendirme tamamen varsayımsal olmak durumundadır. Yapı kompleksinin bir Piskoposluk Sarayı olduğu düşünüldüğünde, apsisli mekanların işlevlerine öneri getirmek mümkün görünmektedir.

[296] Mansel (1978), s. 278.

Geç Antik Dönemde kentin ileri gelenlerinin yaptırmaya başladıkları konutlarda, aynı zamanda ticari ve varsa idari işlerini de yürüttükleri ve bunun için "kabul salonu" olarak nitelendirilen apsisli mekanların konutlara eklendiği ileri sürülmektedir.[297]

Geç Antik Dönem villaları ile mekanların işlevleri açısından, yakın benzerlikler gösteren Piazza Armerina'da taht odası olarak nitelendirilen apsisli salon, kabul salonlarının bir saray versiyonu olarak kabul edilebilir (Resim 233).

İmparatorluğun batı eyaletlerinde görülen örneklerde kabul salonlarının diğer mekanlardan izole edildiği görülmektedir. Libya'daki Apollonia kentinde bulunan bir villada kabul salonu, villanın kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiştir ve dışarıya açılan küçük bir giriş avlusu ile mekana ulaşılmaktadır. Batıya dönük apsisin merkezinde yer alan bir kapı açıklığı ile arkadaki mekanlarla bağlantısı sağlanmıştır (Resim 269).[298]

Kuzey Afrika'dan bir başka örnekte, Djemila kentinde Baküs Evi olarak adlandırılan villanın peristilli avlusunun batısında, küçük bir peristilli avlu daha yer almaktadır. Küçük avlu kabul salonuna ait olup, villanın diğer mekanlarından ve büyük avludan mekanı ayırmaktadır (Resim 270).[299]

Anadolu kentlerindeki villalara bakılacak olursa, kabul salonu işlevli apsidal mekanların sıklıkla kullanıldığı ve çoğunlukla da benzer bir izolasyonun söz konusu olduğu görülür. Üst sınıftan vatandaşlara ait olduğu düşünülen ve 2. yüzyıldan Geç Antik Döneme kadar kullanılan Ephesos yamaç evlerinde, erken örnekler olarak bu tip mekanların yer aldığı ve apsis içinde de ev sahibinin konuklarını kabul ettiği bir makamının olduğu düşünülmektedir.[300]

---

[297] Bu tip idari ya da ticari işlevli olarak nitelendirilebilecek mekanların erken dönemden beri Roma Senatör evlerinde var olduğu ancak, eyaletlerde bu tip bir uygulamanın başlamasının ise Geç Antik Dönemde gerçekleştiği belirtilmektedir, bkz. S Ellis (1988), The End of the Roman House, *American Journal of Archaeology*, Vol. 92, No. 4 565-576.s. 569.
[298] Ellis (1988), s. 570, Fig. 3-3.
[299] Ellis (1988), s. 571, Fig. 4-1.
[300] S. Karwiese (1999), Antik Ephesos'ta Yaşam, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, 182-192, s. 189.

Ephesos'ta Geç Antik Dönemde tiyatronun arkasına inşa edilmiş olan büyük villanın apsidal kabul salonu, peristilli avlu etrafında toplanan özel mekanlardan tamamen soyutlanmış ve dışarıdan kolaylıkla ulaşımın sağlanabileceği şekilde insulanın kenarına yapılmıştır (Resim 267).[301]

Ephesos'taki bir diğer örnek, erken döneme tarihlenen küçük bir hamam yapısına 5. yüzyılda eklenen ve Bizans Sarayı olarak anılan yapıdır. Diğer örneklerden farklı olarak bu yapının kabul salonu tetrakonkhos planlıdır ve doğu ucunda taht salonu olarak nitelendirilen apsisli küçük bir mekan daha yer almaktadır. Mekan, kuzeyindeki hamam ve diğer mekanlardan bir koridor ile ayrılmıştır (Resim 240).[302]

Geç Antik Döneme tarihlenen konutlardan Side'ye en yakın örnek Perge'de tespit edilmiştir. 5. yüzyıla tarihlendirilen bir konutta apsidal bir kabul salonu insulanın kenarına yerleştirilmiş durumdadır. Doğuya dönük olarak inşa edilmiş yapının narteks benzeri bir de giriş holü vardır.[303]

Xanthos Lykia akropolündeki Bizans Dönemi villasında da yine apsidal olarak sonlanan, dikdörtgen planlı bir kabul salonu insulanın kenarında yer almaktadır. Salon, bir giriş holü ve düşük kot farkı ile diğer yaşam alanlarından soyutlanmıştır.[304]

Sardis'te kazısı yapılmış olan iki konuttan "Oniki Odalı Ev" olarak tanınan yapıda kabul salonu olarak nitelendirilen apsidal mekana giriş, doğrudan sokak kapısından ulaşılan bir hol aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu durum, mekanı diğer alanlardan tamamen soyutlamaktadır. Kentteki bir diğer örnek olan Geç Roma villasının kabul

[301] Özgenel (2007), Fig. 6a
[302] Pülz (2001), s. 59-60; N. Zimmermann (2011), Ephesos Geç Antik ve Bizans Dönemleri Resim Sanatı, *Bizans Döneminde Ephesos*, (Ed. F. Daim – S. Ladstätter), 115-161, Plan 4.
[303] Mekan ilk ortaya çıkarıldığında apsisi, yönü ve giriş holü nedeniyle olsa gerek özel bir şapel olarak nitelendirilmiş ancak, daha sonraki araştırma sürecinde kabul salonu olarak değerlendirilmiştir. Şapel görüşü için bkz. H. Abbasoğlu (1993), Perge Kazısı 1991 Yılı Ön Raporu, *Kazı Sonuçları Toplantısı, XV-II*, 597-611, s. 599. Kabul salonu değerlendirmesi için bkz. H. Abbasoğlu (2001), The Founding of Perge and its Development in the Hellenistic and Roman Periods, *The Urbanism in Western Asia Minor*, (Ed. Parrish, D.), 172-18,1 s. 183.
[304] J. Des Courtiles, ve L. Cavalier. (2001), The City of Xanthos from Archaic to Byzantine Times, *The Urbanism in Western Asia Minor*, (Ed. Parrish, D.), 149-171, Fig. 6-24.

salonu ise diğer örneklerden farklı olarak insulanın ortasında kalmaktadır. Bununla birlikte, kuzeyden ve doğudan iki kapı açıklığı ile mekana ulaşım sağlanmıştır.[305]

Saray kompleksinin genel mekansal düzenlemesi Side'den farklı olarak, merkezi bir peristilli avlu etrafında şekillenmesinden dolayı, Roma Dönemi villalarına daha yakın olsa da, Piskoposluk Sarayı olmasından dolayı Side ile en yakın karşılaştırma örneği Aphrodisias Piskoposluk Sarayı kabul salonu olabilir. Dikdörtgen planlı salonun doğudaki apsisi, trikonkhos planlı trikliniumun kuzey koncu ile bitişik şekilde inşa edilmiştir. Peristilli avluyu kuzeyden tamamen kapatan kabul salonunun güneyde iki girişi vardır. Bu girişlerden biri güney duvarın doğusunda, trikliniumun yanından, diğer girişi ise avluyla bağlantılı batısındaki hol üzerindendir.[306]

Yukarıda söz edilen örneklerden anlaşılacağı üzere, kabul salonları genellikle sokağa yakın bir konumda inşa edilmişlerdir. İş amaçlı gelenler tarafından görülebilir ve kolay ulaşılabilir bir konumda olması, bununla birlikte, dışarıdan gelenleri yalnızca bir bölgede tutma ve konut alanı içindeki hareketlerini kontrol etme ihtiyacı gibi nedenlerle bu konumlandırma tarzı seçilmiş görünmektedir.[307]

Side Piskoposluk Sarayındaki 8 No'lu yapı, henüz kazılmamış olmasından dolayı, Anadolu'daki diğer kentlerde olduğu kadar açık veriler sunmamaktadır. Ancak, başta apsisli bir mekan olmasının yanında, sarayın güneydeki ana girişine olan yakın konumu, Side piskoposunun kullanımı için yapılmış bir kabul salonu olması gerektiğini düşündürmektedir.

[305] Greenewalt (1998), Fig. 8.; Özgenel (2007), Fig. 4a-4b.
[306] M. L. Berenfeld. (2009), The Triconch House and the Predecessors of the Bishop's Palace at Aphrodisias, *American Journal of Archaeology*, Vol. 113, No. 2 203-229, Fig. 6.
[307] Özgenel (2007), s. 265-266.

3.1.9. Piskoposluk Sarayı'nın konumu

Öncelikle, Piskoposluk Sarayının konumu, bir tartışma konusu olarak değerlendirilebilir. Batı kapısından kent merkezine giden sütunlu ana caddeden ayrılan ve Piskoposluk Sarayı'na ulaştığında sona eren bir caddenin olması, özellikle Mansel tarafından, Piskoposluk Sarayının bu cadde üzerine inşa edildiği ve böylece caddenin kullanımının değiştiği şeklinde yorumlanmıştır. Mansel'e göre cadde, özgün durumunda Doğu kapısından başlayan ve devlet agorasına giden cadde ile kesişiyordu. Piskoposluk Sarayı yapıldığında, cadde yeni kompleks tarafından kesilmişti.[308]

Sütunlu caddenin yol tabanı, büyük kireç taşı bloklarla döşenmiştir. Yolun iki yanında ise yol kotundan daha yüksek tutulmuş ve mozaik döşeli kaldırım yer almaktadır. Piskoposluk Sarayının kuzey girişinin yer aldığı caddenin sonunda kaldırım kotunda ve yine mozaik döşemeli bir zeminle yol sona ermektedir. Sütunlu caddenin bittiği bu noktada bir kapı kuruluşuna ait oldukları anlaşılan, kaliteli beyaz mermerden ve oldukça iyi işçilikli yapı malzemeleri dağınık şekilde ve parçalar halinde görülmektedir. Suriye tipi alınlıklı bir kapı kuruluşuna ait parçalar, eğer Sarayın inşasından sonra, anıtsal bir giriş oluşturmak amacıyla buraya taşınmamışlarsa,[309] daha öncesinde bu alanda anıtsal bir girişe sahip başka bir yapının varlığına işaret eder.

Bu durumu Piskoposluk Sarayının ana kilisesine ait mimari veriler de desteklemektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, kilisenin apsis ve dış duvarları dışında kalan, taşıyıcı sisteme ait tüm elemanlar ve iç ayırıcı duvarlarda tamamen devşirme malzeme kullanılmıştır. Oldukça büyük boyutlu sütun ve sütun başlıkları özellikle liman bölgesindeki Athena ve Apollon tapınaklarının malzemesi ile benzerlik göstermektedir. Bu kadar yoğun devşirme malzemenin kullanımı, kilise yakınlarında, Bizans döneminde korunmasına gerek duyulmayan anıtsal bir Roma yapısının olması gerektiğini akla getirmektedir.[310]

---

[308] Mansel (1978), s. 267.

[309] Philippi Piskoposluk Sarayı girişi için de üç açıklıklı ve üçgen alınlıklı bir kapı rekonstrüksiyonu önerilmiştir, bkz. Müller-Wiener (1973), s. 707, Abb. 5.

[310] Liman bölgesindeki Athena ve Apollon tapınaklarının taşıyıcı elemanları AA kilisesinde kullanılmamıştır. Bu durum kilise inşa edilirken tapınaklara dokunulmadığını göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Bölüm xx

Side Piskoposluk Sarayının güney ve güneydoğusunda, bir kısmı yoğun kum ve bitki dokusu altında olmalarından dolayı görülemeseler de, bir yapılaşmanın varlığı izlenebilmektedir. Ancak, Piskoposluk Sarayına kuzeyden bağlantıyı sağlayan geniş sütunlu caddenin doğusunda, kent kapısı ile Piskoposluk Sarayı arasında ise yoğunbir yapılaşmanın olmadığı görülmektedir. Söz konusu sütunlu cadde, kentin surları ile batıdaki yoğun yapılaşma arasında bir sınır oluşturmaktadır. Roma Döneminde kentin bu bölgesinin ne amaçla kullanıldığı bilinmemekle birlikte, saraya giden caddede bulunmuş bir heykel kaidesinde yer alan yazıt nedeniyle "Büyük Fabrika Mahallesi" olarak adlandırılmıştır.[311]

Daha önce de değinildiği gibi, kent merkezindeki yoğunluktan dolayı, sarayın konumu için yapılaşmanın daha az olduğu Side'nin bir kenar mahallesinin tercih edildiği düşünülmektedir.[312] Bu konuda Bosra (Resim 271),[313] Stobi (Resim 272),[314] Djemila (Resim 273),[315] Apameia (Resim 274) ve Gerasa[316] Side ile benzer yer seçimlerinin yapıldığı diğer kentler olarak sayılabilir.[317]

Bu konuda bir başka örnek, Side ile benzerlik gösterse de kentin kuruluşu anlamında tekil olması nedeniyle ayrıcalıklı bir örnek olarak değerlendirilmiştir.[318] İmparator İustinianus'un doğduğu toprakları onurlandırmak amacıyla İustiniana Prima adıyla

[311] Mansel (1978), s.34.
[312] Kimi örneklerde kent merkezlerinin Piskoposluk Saraylarına terk edildiği görülür. Bu gibi durumlarda, Priene, Aphrodisias, Miletos ve Philippi örneklerinde olduğu gibi, zaman zaman tapınak alanına ya da kamusal yapılara Piskoposluk tarafından el konulduğu ve mevcut yapılaşmanın dönüştürüldüğü izlenmektedir, bkz. Müller-Wiener (1973), s. 697-699.
[313] Bosra Piskoposluk Sarayı yapısı ve konumu tartışmalıdır. Daha önce kentin kuzeyinde bir yapı kompleksinin piskoposluk sarayı olarak önerilmesine karşın, 1985 yılında güney mahallesinde araştırılan ve daha öncesinde Traian Sarayı olarak adlandırılan bir yapı kompleksinin, piskoposluk sarayı olarak değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür, bu konudaki tartışma ve değerlendirme için bkz. P. Piraud-Fournet (2003), " Le "Palais de Trajan" à Bosra. Présentation et hypothèses d'identification", *Syria*, T. 80, 5-40, s. 6-24.
[314] J.R. Wiseman (1984), The City in Macedonia Secunda, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Rome École Française de Rome, 289-314, s. 305.
[315] Duval (1989), s. 378-379, Fig. 21a-21b
[316] Müller-Wiener (1973), s. 699.
[317] Müller-Wiener, Piskoposluk Saraylarının kentin kenar mahallelerine yapılması konusunda kent merkezlerinin kalabalık yapı dokusunun etkili olduğunu vurgulamakla birlikte, Hıristiyanlığın erken dönemlerinde cemaatin toplanmak için dış mahalleleri tercih etmelerinin de etkisi olabileceğine değinmektedir. Bkz. Müller-Wiener (1973), 698-699.
[318] Müller-Wiener (1973) s. 699.

kurduğu ve İllyricum Eyaletinin metropolisi olan,[319] bugün Sırbistan sınırları içinde bulunan Çariçin Grad piskoposluk sarayı, kent merkezinin hemen dışında, düz ve yüksek bir tepenin üzerinde yer almaktadır (Resim 275).[320]

Ephesos Meryem kilisesine baktığımızda ise kilisenin liman yakınında olmasına karşın, kentin asıl ticari ve kültürel merkezinde yer almadığı, kuzeybatıda, işlevini yitirmiş olan Olympeion'un güneyine ve kent surlarına bitişik yapıldığını görürüz. Kilise ve piskoposluk merkezinin inşasından sonra Ephesos kent merkezi değişmiş ve bu alana kaymıştır.[321]

Ancak, Side'de Piskoposluk Sarayı'nın yapımından sonra, Ephesos'un aksine, kent merkezinin değiştiğini söylemek güçtür. Bu durum, hiç kuşkusuz kentin dış surlarının saray çevresinde yeni yapılaşmalara izin vermemesinden kaynaklanmıştır.

Çariçin Grad Piskoposluk Sarayının yüksek bir duvarla çevrelenmesi ve saray kompleksinin kilise ve diğer dini yapılarla birlikte kendi içine kapalı durumu, Side ile benzerlik gösteren bir başka özelliğidir. Çariçin Grad'ın, doğrudan imparatordan kaynaklanan ayrıcalıklı durumunu[322] ise Side Piskoposluk Sarayındaki uygulama ile karşılaştırmak mümkün görünmemektedir.

Lykia Bölgesindeki Olympos kentinde A Alanı olarak adlandırılan ve kentin piskoposluk sarayı olarak nitelendirilebilecek yapı topluluğu da, bir duvar ile çevrelenmiş, dışa kapalı ve korunaklı bir alan olarak planlanmıştır.[323]

---

[319] Mango, (2006), s. 34-35.

[320] Bernard Bavant (1984), La ville dans le nord de l'Illyricum Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie), *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Rome: École Française de Rome, 245-288, Fig. 7.

[321] P. Sherer (2001), The Historical Topography of Ephesos, *Urbanism in Western Asia Minor*, (Ed. David Parish), 57-95, s. 80, 87.

[322] Müller-Wiener (1973), s. 699. Araştırmacı çevre duvarı ile dışa karşı kapalı bir düzenleme gösteren piskoposluk sarayları arasında Gamzigrad'ı da saymaktadır. Ancak, Gamzigrad İmparator Galerius döneminde Romuliana adıyla kurulmuş ve bu dönemde Balkanlar'da yaygın olan surla çevrili küçük bir yerleşim modelidir. Bu nedenle, Gamzigrad piskoposluk sarayını Side örneği ile karşılaştırmanın doğru olmayacağı düşünülmektedir. Gamzigrad için bkz. S. Ćurčić (1993), Late-Antique Palaces: The Meaning of Urban Context, *Ars Orientalis, Pre-Modern Islamic Palaces*, 67-90, s. 69, 76, Fig. 10.

[323] E. Parman vd. (2006), *Lykia'da Bir Korsan Kenti, Olympos*, İstanbul, s. 77-82.; Olcay Uçkan, Y. vd. (2009), Olympos Kazısı 2007 Yılı Çalışmaları, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 373-386, s. 374-377, Plan 2. Söz konusu yapı kompleksi Gökçen Kurtuluş Öztaşkın tarafından, Anadolu Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmaktadır.

Bu konudaki bir diğer örnek ise Konstantinopolis Patrikhanesidir ki, bu yapı Ortodoks cemaatinin merkezi olarak değerlendirilebilir. Patrikhanenin, Bizans kilise hiyerarşisi içindeki en üst konumundan dolayı sahip olduğu özellikli durumu, yüksek bir çevre duvarı ile koruma altına alınmış bir yapılar topluluğu olarak yapılmasını gerektirmiş olmalıdır.[324]

3.1.10. Piskoposluk Sarayı içinde yaşam

Geç Antik Dönemden itibaren kent yönetiminde etkin bir rol üstlenen piskoposların,[325] konut ihtiyaçlarını gidermekle birlikte, dini görevlerinin yanında, idari görevlerini de yerine getirebilecekleri, bu nedenle de birbirinden farklı işlevlere hizmet edecek şekilde düzenlenmiş mekanlara ihtiyaçları vardır.

Dini lider olmanın yanında bir idareci olan piskoposlar Konstantin döneminde yargılama yetkisi de kazanmışlardı.[326] Piskoposluk saraylarında piskoposa bağlı olarak mali işlerden sorumlu görevliler, arşiv görevlileri, hazineden sorumlu kişiler, kayıt görevlileri ve güvenlik görevlileri de çalışmaktaydı.[327] Bu görevlilerin de çalışma mekanlarının, piskoposluk saraylarının idari bölümü içinde olması gerekmektedir.

Piskoposluk saraylarında hangi mekanların bulunduğuna dair bilgiler çoğunlukla tarihi kaynaklardan elde edilmektedir. Aziz Epiphanes'in Vita'sına göre, piskoposluk

---

[324] R. Janin (1962), Le palais patriarcal de Constantinople, *Revue des études byzantines*, tome 20, 131-155, s. 132.

[325] Kent meclislerinin bir üyesi olmanın, değişen ekonomik koşullar nedeniyle artık çok pahalı hale geldiği, bu nedenle de daha öncesinde bir prestij unsuru olan meclis üyeliğinin, daha az tercih edilir olduğu ve meclislerin de daha 3. yüzyıl başında yavaş yavaş gerilemeye başladığı ileri sürülmektedir. Bkz. A.H.M. Jones (1966), *The Decline of the Ancient World*, New York, s. 240. Bundan dolayı da 4. yüzyıldan itibaren kent meclislerinin etkisini yitirdiği ve gücün giderek piskoposun elinde toplandığı görülmektedir. Bkz. J.H.W.G. Liebeschuetz (1999), Antik Kentin Sonu, *Geç Antik Çağda Kent*, (Ed. J. Rich), (Çev. S. Güven – E. Güven), İstanbul, 1-47, s. 7-12. 5. yüzyıldan itibaren kentlerde piskoposların yetkisi paylaşılamaz hale gelmişti ve 6. yüzyılda artık kent yönetimi piskoposların elindeydi. Piskoposlar merkezi otorite ile kent arasındaki bağlantıyı ve dengeyi sağlayan unsurlar haline gelmişlerdi. Bkz. Denis Feissel (1989), L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecquesjusqu'au VIIe siècle, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, 801-828, s. 814-819.

[326] Cod. Theo. 1.27.1, 2.

[327] A.H.M. Jones (1986), *The Later Roman Empire, 284-602, A Social, Economic and Administrative Survey*, Volume II, Baltimore, s. 911.

saraylarında çalışanlar ve konuklar için triklinium, rahipler ve ziyaretçiler için yatak odaları, personel için ofisler ve servis mekanları bulunmaktaydı.[328]

Konstantinopolis Patrikhanesi büyüklüğü ve öneminden dolayı, mekan çeşitliliği ve sayısı bakımından olasılıkla diğer tüm benzer işlevli yapılardan daha zengin olmalıdır. Patrikhanede patriğin ve çalışanların yatak odaları dışında kabul salonları, toplantı salonları, yemek salonları, şapeller, oratoriumlar *(ορατόριο)* (kült mekanları) ve kütüphane bulunmaktaydı. Bunlara ek olarak biri büyük, diğeri daha küçük olmak üzere iki *kartophylakion (Χαρτοφυλάκων)* (arşiv), *skeuophylakion (Σκευοφυλάκιον)* (hazine odası), *oikonomion (Οίκονόμιον)* (kilisenin malları ve idaresi ile ilgili birim) ve *sakellarion (*Σακελλάρι,ον*)* (manastırların denetimi ile ilgili birim) patrikhanenin içindeki diğer mekanlardı. Ayrıca, farklı hukuki konularla ilgili adli işlere bakan çok sayıda adli birim de patrikhane içinde yer almaktaydı.[329] Side Piskoposluk Sarayında ise hem mekan sayısı, hem de kentin yetki sınırı göz önüne alındığında, farklı içerikteki hizmetlerin birkaç mekanda gerçekleştirildiği düşünülmelidir.

Piskoposluk saraylarında genellikle dini işlevli mekanlarla idari ve özel işlevli mekanların birbirinden ayrı gruplar halinde düzenlendiği görülmektedir. Side Piskoposluk Sarayının da idari, dini ve özel işlevli olmak üzere üç ana bölümden oluştuğu söylenebilir. Dini işlevli bölüm kuzeydeki kilise ve çevresindeki yapı grubundan, idari bölüm ise güneydeki triklinium ve kabul salonu ile daha güneyde olması muhtemel diğer mekanlardan ibarettir. Her iki yapı grubu arasında kalan ve "güneybatı yapı topluluğu" olarak bu çalışmada ele alınan, kısmen bir çevre duvarı ile sınırlanmış, kendi içine kapalı mekanlar topluluğu ise özel işlevli bölümdür (5 ve 6 No'lu yapılar).

Piskoposluk Sarayının, biri kuzeyde ve diğeri güneyde olmak üzere, yalnızca iki girişinin olduğu görülmektedir. Bugüne bütünüyle sağlam olarak gelememiş olmasından dolayı, kilisenin kuzeyindeki mekanların gerisinde bulunan çevre duvarı üzerinde bir başka girişinin olup olmadığını söylemek mümkün değildir.

---

[328] Ceylan (2007), s. 172.

[329] , R. Janin (1962), Le palais patriarcal de Constantinople, *Revue des études byzantines*, tome 20, 131-155.a.g.e., s. 141-150.

Kuzeyden saraya doğru gelen sütunu caddenin sonunda, kaldırımın üzerinde olması muhtemel kapı kuruluşunun ardında, Piskoposluk Sarayı'na ait olan ve yine geniş bir kapı açıklığı oluşturan duvarlar yer almaktadır. Saraya ait olan bu kapı açıklığından geçildiğinde, yaklaşık 6.00 m. genişliğinde, mermer kaplama bir kaldırımın doğuya ve güneye doğru uzandığı görülmektedir. Köşede bir paye parçası ile güney ve doğu tarafında birer sütun kaidesi günümüze ulaşmıştır. Mevcut durum, sarayın kuzeyindeki giriş ile kilisenin atriumunun arasında portikolu bir ön avlu olasılığını akla getirmektedir.

Piskoposluk Sarayı kompleksinin kuzey girişini kullanan kişilerin, portikolu ön avludan kilisenin atriumuna ve oradan da kiliseye ulaştıkları anlaşılmaktadır. Atriumun güneyinde bulunan bir kapı açıklığı, kilisenin güneyindeki mekanlara bağlantıyı sağlamaktadır. Ancak bu girişin tasarımı, buradan kontrollü bir geçişin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Girişi geçtikten sonra yer alan karşılıklı iki kapı açıklığı, hareketin doğu ve batı yönlerine doğru devam edebildiğini göstermektedir. Doğudaki kapı olasılıkla martyrionların batısındaki koridora bağlanmaktadır (Resim 231a).

Girişin batısındaki kapı ise batıya doğru uzanan bir koridora açılmaktadır. Bu koridor, olasılıkla saray kompleksinin batı duvarına yaklaşmakta ve sirkülasyonu, 5 ve 6 No'lu yapıları batıdan kapatan duvar ile kompleksin batı duvarı arasında oluşan koridora yönlendirmektedir. Bu yol, kullanıcıları doğrudan triklinium ve kabul salonunun batısındaki açık alanlara ulaştırmaktadır (Resim 231a).

Alanda mevcut mimari izler ve kısmen restitüsyonla birlikte önerilen hareket şemasına göre, kompleksin kuzey girişinin ana işlevi dini mekanların kullanımı ile ilgilidir. Yapıya kuzeyden ancak, dini amaçla değil idari işlerle ilgili bir amaçla gelen kullanıcılar ise, piskoposa ve maiyetinde çalışanlara özel bölümden uzak tutulacak şekilde, kontrollü olarak martyrionlara ya da kabul salonuna yönlendirilmektedirler.

Kilisenin güney cephesinde herhangi bir kapı izine rastlanmamıştır. Yapının batıdaki girişleri dışında, yalnızca doğudaki vaftizhane ile bağlantıyı sağlayan kapılar mevcuttur. Vaftizhanenin de tek bağlantısının kilise ile olması, sirkülasyonun yalnızca kilise ile

vaftizhane arasında olduğunu götermektedir. Dolayısıyla, kiliseye gelen cemaatin, atriumdaki kontrollü giriş dışında başka herhangi bir yoldan güneydeki idari ve özel bölüme geçebilmesi mümkün görünmemektedir.

Sarayın diğer ana girişi olan güney kapısı, kentin doğu kapısından devlet agorası olarak nitelendirilen yapıyla arasında olması gereken, bir diğer sütunlu caddeye açılmaktadır.[330] Güney kapının konumu, buradaki idari birimlere bitişik olacak şekilde tasarlanmıştır ve konumundan dolayı da kuzey kapının aksine, daha çok saraya idari işler için gelenlere hizmet etmektedir.

Kapı, bir kent kapısı gibi düşünülmüş, ana duvardaki kapıdan girenlerin doğrudan alana ulaşmaları engellenmiş ve kontrollü bir geçiş sağlanmıştır. Yaklaşık kare planlı bir giriş holü şeklinde düzenlenen ve tek başına bir yapı gibi düşünülmüş olan kapıdan girildiğinde, kuzeyde ve batıda bulunan iki kapı açıklığı, kullanıcıların hareketlerini yönlendirmektedir. Kuzeydeki kapı açıklığı doğrudan saray kompleksinin büyük bahçesine açılmaktadır. Batıdaki diğer kapı ise idari birimlere bağlanmaktadır (Resim 231a).

Kuzeydeki kapının devamında, triklinium ile kabul salonunun arasında bulunan ve dışarıdan vurgulanmış bir başka giriş mekanı, kabul salonuna bağlanmaktadır (Resim 276). Ancak, sarayın güney kapısından girenlerin, bahçe üzerinden hareketle, buradaki giriş holünü kullanarak kabul salonuna girmeleri, ziyaretçilere kapalı olan bir alanın kullanılması anlamına geleceğinden, bu güzergahın idari işler için gelenlere kapalı olması gerektiği düşünülmektedir.

Bu nedenle, sıradan halkın kabul salonuna gelebilmesi için farklı bir güzergah olmalıdır. İş görüşmesi için gelenlerin, alana ulaşmak için güneydeki ana giriş mekanının batısındaki kapıyı kullandıkları ve buradan farklı bir güzergah üzerinden kabul salonuna ulaşma olasılığı daha makul bir öneri olarak ileri sürülebilir. Kabul salonunun batısında dağınık şekilde duran sütunlar, bu alanda peristilli bir avlunun varlığına işaret

[330] Kentin bu bölümünde kazı çalışması yapılmamıştır ve bir sütunlu caddenin varlığı arkeolojik olarak henüz kanıtlanmamıştır. Ancak genel kent planı üzerinden bakıldığında, kent surları üzerinde bulunan anıtsal boyutlardaki Doğu Kapısının düz bir hat şeklinde devlet agorasına bağlanması gerektiği ve bu bağlantının da sütunlu bir cadde ile gerçekleştirilmiş olması gerektiği tahmin edilebilir.

etmektedir. Sarayın ana girişinden gelen kişilerin, mimari olarak henüz tespit edemediğimiz bir güzergahla salonun batısındaki peristilli avluya geldikleri, burada bekledikleri ve salona girişlerinin de doğrudan batıdan olduğu varsayılabilir.

Bazı kabul salonlarında, apsisin hemen yanında ayrı bir girişin olması, ev sahibinin iş görüşmesi için gelenlerle aynı kapı ve hareket güzergahını kullanmaktan kaçındığını göstermektedir.[331] Böyle bir durum Side örneği için de geçerliyse, doğudaki gösterişli kare planlı giriş mekanının piskopos için düzenlenmiş olduğu düşünülebilir. Ancak, piskoposun kuzeydeki yapı grubundan (5, 6 ve 7 No'lu yapılar) gelmesi gerektiği düşünüldüğünde, yapının kuzey duvarı üzerinde bir kapı açıklığı aramak gerekir.

Kabul salonunun doğusundaki girişi vurgulayacak şekilde düzenlenmiş olan giriş mekanı, eğer yabancıların kullanımı için düzenlenmişse, doğrudan kabul salonunun piskopos için ayrılmış bölümüne ulaşılacaktır ki, bu uygulama mekanın statüye dayalı düzenlemesine aykırı bir durum oluşturacaktır. Bu çalışma kapsamında yapılan rölöve alımlarında görülememiş olan bir detay, Mansel'in planında yer almaktadır. Eğer bu bir restitüsyon değilse, doğudaki giriş mekanına ait güneybatı ayağın devamında, batıya doğru ilerleyen bir duvar parçası görülmektedir (Resim 66). Söz konusu duvar parçası, kabul salonunun kuzeydoğu ucunda bir kapı açıklığının olduğuna işaret eder ki, piskopos için ayrılmış bir kapı olması gerektiği şüphesizdir.

Diğer taraftan, bu kapı açıklığını oluşturacak bir duvarın da batıya doğru devam etmesi gerekmektedir. Bu durumda, kabul salonu ile triklinium arasında bir koridor oluşacaktır. Girişin dışarıdan vurgulanması, yapının asıl sahipleri için değil, dışarıdan gelecek olan kişiler için olmak durumundadır. Bu nedenle, bu girişin yalnızca piskopos tarafından değil, dışarıdan gelen bazı kişiler tarafından da kullanıldığı düşünülmektedir. Yarı kamusal olarak nitelendirilebilecek bu girişi kullananların ise sıradan halk değil, sosyal statü olarak piskoposa daha yakın kişiler ve piskoposun konukları olabileceği ileri sürülebilir. Bu durumda ise, kabul salonu ile triklinium arasında oluşan ve vurgulanmış bir giriş mekanı ile ulaşılan koridor, kabul salonundan çok, trikliniuma hizmet ediyor

[331] Özgenel (2007), s. 266.

olmalıdır. Ancak, bu koridorun var olup olmadığı ve varsa trikliniumla arasında bir geçişin olup olmadığı bu alanda yapılacak kazılardan sonra açıklığa kavuşabilir.

Daha önce değinildiği gibi, piskoposluk saraylarının, Geç Roma Döneminde zengin konutlarının bir türevi olarak değerlendirilebileceği görülmektedir. Side Piskoposluk Sarayının idari bölümünde görülen hareket şeması ve kuzey giriş ile idari bölüm arasında sağlanan bağlantının şekli, özel bölümlerin hem dini işlevli bölümlerden hem de idari işlevli bölümlerden izole edildiğini göstermektedir (Resim 231a).[332]

Aphrodisias Piskoposluk Sarayında da Side ile benzer bir sirkülasyon şeması görülmektedir. Aphrodisias Piskoposluk Sarayının triklinium ve kabul salonunu barındıran bölümü, saraya ait özel yaşam alanlarını barındırmadığından dolayı, kendi içinde kapalı bir organizasyon şeması göstermektedir. Bir insulanın köşesine yerleştirilmiş ve merkezi bir peristilli avlu çevresinde düzenlenmiş olan yarı özel ve kamusal bölümde, kabul salonunun ana girişi batıdaki cadde üzerinden sağlanmıştır ve tamamen kamusal bir kullanıma yöneliktir. Güney cadde üzerinden girilen peristilli avlu ve buna açılan başta triklinium olmak üzere diğer mekanlar ise yarı özel bir konumdadır. Kentin Piskoposluk Sarayı Kilisesi olarak nitelendirilen ve Aphrodite Tapınağının içine yapılan kilise ise tamamen kompleksten koparılmıştır.[333]

Side Piskoposluk Sarayında, yukarıda "güneybatı yapı topluluğu" başlığı altında ele alınan ve genel olarak 5a-b ve 6a-b No'lu yapıların oluşturduğu alan, özel kullanıma ayrılmış olan bölüm olmalıdır. Yapı grubunun batıdan tamamen, kuzey ve güneyden ise kısmen dışa kapalı olduğu ve birkaç kapı açıklığı ile dış alanlara kontrollü bir geçişin sağlandığı görülmektedir (Resim 42).

Büyük oranda kendi içine kapalı olan bölüm bu özelliğinden dolayı, ofis vb. çalışma birimlerinin değil, daha çok konaklama vb. ihtiyaçları karşılayan birimlerin

[332] Burcu Ceylan, piskoposluk saraylarının ziyaretçilere açılan ve izole edilen bölümlerini vurgulamakta ve bu özellikleri nedeniyle de Geç Roma konutları arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Bkz. Ceylan (2007), s.184-185. Özellikle Anadolu'daki Geç Roma Dönemi konutlarıyla ilgili çalışmasında Lale Özgenel, konutlardaki hareket şemaları, özel ve kamusal alanlar ile mekansal izolasyon konularına detaylı olarak değinmiştir, bkz. Özgenel (2007), 240-275.
[333] Berenfeld (2009), s. 223-225, Plate 13.

yerleştirildiği bölüm olmalıdır. 5a ve doğusundaki hücreleri, büyük oranda dışa kapalı ve daha az ışık alan bölümler olmaları ihtimalinden dolayı, görevlilerin yatakhane bölümü olarak değerlendirilebilir.[334]

6b mekanı, kuzey ve güneyindeki mekanlarla birlikte, piskoposun özel dairesi, yatak odası, çalışma odası ve kütüphanesi olarak nitelendirilmiştir.[335] Mekanın konumu, trikliniumla olan yakın bağlantısı ve duvarlarının mermer kaplama olması, bu işlev önerisinin doğru olabileceğini göstermektedir.

Özel mekan bölümünde, farklı bir işlev önerisi getirilebilecek bir diğer bölüm 5b yapısıdır. Tüm özel alanın, Roma Dönemine ait küçük bir hamam yapısından dönüştürülmüş olduğuna daha önce değinilmişti. Piskoposluk saraylarında da küçük bir hamam yapısının genellikle karşılaşılan bir özellik olduğu düşünüldüğünde,[336] 5b yapısının işlevini devam ettirdiği ve saray yaşayanlarınca kullanılan küçük bir hamam olarak korunduğu düşünülebilir. Ancak, bu önerinin doğru olup olmadığı, burada yapılacak bir kazı çalışması sonrasında anlaşılabilecektir.

Side Piskoposluk Sarayında tarihlendirmesi problemli olan küçük kilisenin, özel alan içine dahil edilebilirliği de tartışılabilir. Kompleks içindeki en geç tarihli yapı olan kilisenin konumu, batısındaki mekanlarla organik ilişkisi, güneyindeki trikliniumun kuzey kapısının kilise inşası ile birlikte kapatılması ve böylece kilisenin yarı kamusal olan bir mekandan tamamen izole edilmesi ve boyutu kilisenin, 7. yüzyılın son çeyreğinde sadece Piskoposluk Sarayı sakinlerinin kullanımı için yapılmış bir ibadet mekanı olduğunu düşündürmektedir.

Sonuç olarak, mekanların hangi sıra ile yapılmış olduğunu tespit etmek şimdilik mümkün olmasa da Piskoposluk Sarayının, 4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyıl başlarında transeptli bazilikanın yapılması, çevresinde diğer yapıların inşa edilmesi, bir Roma hamamının kısmen dönüştürülmesi, çevre duvarı ile dışa kapalı bir forma sokulması ve küçük kilisenin inşa edilmesiyle son halini almış olduğu önerilebilir.

[334] Mansel bu bölümü "papaz hücreleri" olarak nitelendirmektedir, bkz. Mansel (1978), s. 284.
[335] Ceylan (2007), s. 174.
[336] Müller-Wiener hamam yapısı barındıran piskoposluk sarayları içinde Side'yi de saymaktadır, bkz. Müller-Wiener (1973), s. 703.

3.1.11. Piskoposluk sarayı mimari plastik değerlendirmesi

3.1.11.1. Sütun başlıkları

PS2 katalog numaralı başlık Piskoposluk Sarayı kuzey kapısının iç tarafında bulunmuştur. Başlık, düz bir şekilde yükselen impost bölümde görülen tek bir kabartma haç ile, tipin en sade ve en yaygın örneğini oluşturan grup içinde değerlendirilebilir. Ancak, ionik bölümde ekhinusta görülen bezeme kompozisyonu başlığı diğerlerinden farklı kılmaktadır. Geç Roma-Erken Bizans dönemine tarihlenen ion-impost başlıkların ekhinusunda çoğunlukla tek bir yumurta ya da yumurtanın iki yanında birer ok ucu köşeden çıkan palmetlerle çevrelenmiş durumdadır. Side örneğinde ise kılıf içinde üç yumurta ve aralarda birer ok ucundan oluşan dizi, köşe palmetleri ile çevrelenmiştir.[337]

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne bulunan bir örnekte impost bölüm yoğun bitkisel bezemesi ile Side örneğinden ayrılmakla birlikte, ionik bölümdeki ekhinusta benzer bir uygulama göze çarpar. İstanbul örneğinde iki tur dönen volütlerin arasında, kılıflar yumurtadan derin bir boşluk oluşturacak biçimde aralıklı işlenmişlerdir. Üç yumurta volütlerin üstünden çıkan stilize palmetlerle çevrelenmiş durumdadır. Antik dönem uygulamalarından oldukça uzak yumurta-ok ucu dizisinin altında, iki inci-bir makara şeklinde düzenlenmiş inci-makara dizisi yer almaktadır.[338] Side örneğinde ise yumurta ve kılıflar bir bütün oluşturacak biçimde yakın işlenmişlerdir. İstanbul örneği araştırmacı tarafından 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilmektedir.[339] Side başlığının da, gerek İstanbul'daki örnekle olan benzerliğinden dolayı ve gerekse Side AA Bazilikasındaki örneklerle aynı grup içinde yer almasından dolayı, 5-6. yüzyıllar içine tarihlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Piskoposluk Sarayı Kilisesinin apsisinde bulunan ve alt tarafı kırık durumdaki ince işçilikli Theodosien başlık, 5-6. yüzyıllar içinde geniş bir coğrafi dağılım

[337] Ephesos Aziz İoannes Bazilikası başlıkları içinde bir örnek üç yumurta ve iki ucundan oluşan dizi ile Side örneğine benzerlik göstermektedir. Ancak, Side örneğindeki köşe palmetleri Ephesos örneğinde yer almaz. Karşılaştırma örneği için bkz. J. Keil (1951), *Die Johanneskirsche, Forschungen in Ephesos Band IV, Heft 3*, Wien, Österreichischen Archaologischen Institut, Taf. XXXI/2

[338] T. Zolt (1994), *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n.Chr. Mit Einem Beitrag zur Untersuchung des Ionischen Kampherkapitells,* Bonn, , Tafel 8/22

[339] Zolt (1994), s.18.

göstermektedir.[340] 5. yüzyılda Konstantinopolis'te üretilmeye başlanan bu başlıkların, 6. yüzyıla gelindiğinde üretimlerinin durduğu ileri sürülmektedir.[341]

Side Piskoposluk Sarayı kilisesinin apsisinde bulunan başlık büyük oranda toprağa gömülü durumdadır. Toprak yüzeyinde kalan bölümü kırık olmasının yanında, doğa şartlarından dolayı da tahrip olmuştur. Bu nedenle yaprak işlenişi ve matkap işçiliği çok nitelikli olmadığı izlenimi uyandırmaktadır. Ancak, Side AA Bazilikası deposunda bulunan aynı türdeki başlık ya da başlıklara ait kırık parçalar oldukça kaliteli bir işçilik sergilemekte ve 5. yüzyıl Konstantinopolis özellikleri göstermektedir (Resim 101).[342] Side Piskoposluk Sarayı kilisesi apsisinde bulunan başlık da, 5. yüzyıl içine tarihlendirilmelidir.

3.1.11.2. Lento ve söveler

Piskoposluk Sarayı Kilisesinin narteksinde bir arada duran iki söve ve bir lentonun (PS3-4-5), aynı profil ve yakın boyutlara sahip olmaları, birlikte kullanıldıklarını göstermektedir. AA Bazilikasında bulunan söve ve lentolara göre profilasyonları oldukça yalın tutulmuştur. Lentonun ön yüzünde, ortada yer alan kabartma haç motifi ve orta nefin ortasındaki geniş kapı açıklığı ile olan boyut uygunluğu, parçaların bu kilise için yapıldıklarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Piskoposluk Sarayı Kilisesine ait olan üç parça, 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısı aralığına yerleştirilebilirler.

---

[340]Terry, Ann (1988), The Sculpture at the Cathedtral of Eufrasius in Porec, *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 13-64, s. 16.

[341]Krautheimer, (1986), s. 232-234. 6. yüzyıla tarihlenen Porec kilisesinde kullanılmış olan Theodosien başlıkların ise 6. yüzyıl üretimi olmadıkları ve Ravenna'daki stok malzemenin kullanılmış olduğu düşünülmektedir, bkz. Sodini (1989): 175. Rohmann, başlıkların 5. yüzyılda üretimlerinin başlamış olmasına rağmen ince işçilikli akanthus yaprak işleniminin 3. yüzyıla kadar geri gittiğini belirtmektedir, bkz. Jens Rohmann (1995), Einege Bemerkungen zum Ursprung des Feingezahten Akanthus, *Istanbuler Mitteilungen*, Band 45, 109-121.

[342]Karşılaştırma örnekleri için bkz. H. Tezcan (1989), *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Res. 402-404 398-399-400; R. Kautzch (1936), *Kapitellstüdien. Beitrage zu Einer Geschichte des Spatantiken Kapitells im Osten Vom Vierten bis ins Siebente Jahrhundert*, Berlin, Tafel 28/428, Tafel 29/462-464-465-468-476. Ayrıca, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nden aynı tipteki dokuz başlık için bkz. Çiğdem Temple (2010), Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Bulunan Ajur Tekniğinde "Theodosian" Tipinde Sütun Başlıkları, *Bizans ve Çevre Kültürler, Prof. Dr. Yıldız Ötüken' Armağan*, (Ed. Sema Doğan-Mine Kadiroğlu), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 352-358.

3.2. AA Bazilikasının Fiziksel Konumu, Tasarım İlkeleri ve Mimarisi (Resim 108-109, 277)

Kilisenin, tasarımına dair verileri değerlendirilmeden önce, fiziksel konumunun tartışılması gerekmektedir. Yapı, yukarıda belirtildiği üzere, Apollon ve Athena'ya adanmış olan N1 ve N2 isimli tapınakların doğusuna ve olasılıkla da temenos sınırları içerisine inşa edilmiştir. Bu uygulama, tapınakların kullanım dışı kalmasından sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

Batıl olarak nitelendirilen pagan inancı ve kurban törenlerini yasaklayan 341 tarihli kanundan sonra tapınaklar atıl durumda kalmış olmalıdır. [343] Kısa süre sonra, 346 yılında getirilen yeni bir yasakla da imparatorluk genelindeki tapınaklar tamamen kapatılmıştır.[344] Ancak, bu durum tüm tapınakların yıkılmasını beraberinde getirmemiştir. 399 yılına ait bir yasa ile tapınakların yıkılması yasaklanırken, eğer içinde kurban ritüelleri devam ediyorsa sadece kült heykellerinin yıkılması gerektiği belirtilmektedir.[345]

İmparatorluğun resmi kayıtlarından anlaşıldığına göre tapınakların yıkılması, devletin ideolojik ya da politik bir tavrı değildir. Nitekim, bilinçli bir yıkımın söz konusu olduğu az sayıdaki örneğin de çoğunlukla Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da gerçekleştiği ve yıkımların daha çok yerel yöneticiler ya da dini önderler tarafından yaptırıldığı görüşü ileri sürülmektedir.[346] İmparatorluğun genelindeki tapınakların durumu konusunda ise bilinçli bir yıkımdan ziyade, terk edilmişliğin ve bakımsızlığın yapılara daha çok zarar verdiği ileri sürülmektedir.[347]

---

[343]Cod.Theo. 16.10.2.
[344] Cod.Theo., 16.10.4.
[345] Cod.Theo., 16.10.18.
[346] Mendelovici -Saradi (1990), Christian Attitudes toward Pagan Monumentsin Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, DOP 44, 49,.
[347] J.M. Spieser (2001a), "The Christianisation of Pagan Sanctuaries in Greece" *Urban and Religious Space in Late Antiquity and Early Byzantium,* VI., 1-13, s. 10-13,. Atina'daki tapınakların 5. yüzyıl sonları gibi görece geç bir tarihte lanetlenmesini ve VII. yüzyılda kiliseye çevrilmiş olmalarını Mango, kentin güçlü pagan eğilimlerine bağlamaktadır, bkz. Mango, C. (2007), Yeni Roma İmparatorluğu, 70, (Çev. Gül. Ç. Güven). Bu konuda Aphrodisias Aphrodite tapınağı örnek olarak gösterilebilir. Tapınağa, içine kilise yapılana kadar Hıristiyanlar tarafından herhangi bir zarar verilmemiş, yalnızca içindeki kült heykeli yıkılmıştır ve yapı kent sakinleri tarafından ne korunmuş ne de kullanılmış, tamamen kaderine terk edilmiştir, L.E. Hebert (2000), *The Temple-Church at Aphrodisias,* New York University,

Bu durumda, N1 ve N2 tapınaklarının tam olarak ne zaman kullanım dışı kaldıkları sorusu tartışmalı kalmakla birlikte, olasılıkla en geç 4. yüzyılın sonunda dinsel işlevlerini yitirdikleri öne sürülebilir.

N1 ve N2 tapınakları hakkında daha önce yapılan yayınlarda, yapılar asıl işlevlerini yitirdikten sonra, alanın yeni bir işlevle kullanılıp kullanılmadığına dair bir bilgi yoktur. Eğer kullanıldı ise nasıl ve ne amaçla kullanıldığı sorularına da cevap vermek güçtür. Ancak, tıpkı diğer kamu yapılarının yeniden işlevlendirilmesi gibi, tapınak alanının da din dışı işlevlerle kullanılmaya devam ettiği ileri sürülebilir.[348] Tapınakların liman bölgesinde olmaları nedeniyle, kentin en değerli rant alanındaki konumları, ticari faaliyetlerde kullanılmış olabileceklerini akla getirmektedir.[349]

407-408 tarihli bir yasa ile tapınakların tüm malları Kiliseye ve imparatorluk hazinesine aktarılmıştır.[350] Bu kanunun ardından, tapınak alanlarına kilise inşası ya da tapınakların malzemelerinin yeni kiliselerin yapımında kullanılmaya başlanması yoğunluk kazanmış olmalıdır. Tapınak alanlarına kilise inşası, zaman zaman tapınağın kiliseye dönüştürülmesi şeklinde olabildiği gibi,[351] Side AA Kilisesi'nde görüldüğü üzere, tapınakların temenosuna da yapılabilmekteydi.[352]

(Yayınlanmamış Doktora Tezi), 139-140. Ayrıca, Doğu eyaletlerinde pagan tapınakların tahrip edilmesi konusunda bkz. R. MacMullen (1997), Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries, 17, 20, 25.

[348] MacMullen, Damascus'taki Hadad tapınağının kentin asıl pazar yeri olarak kullanıldığına işaret eder. Bunun dışında, tapınakların portikolarında retorik ve gramer derslerinin verildiğini belirtir, bkz. R.MacMullen (1984), Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400, 97,. Tapınaklar henüz asıl işlevlerine sahipken bile dış mekanlarının din dışı işlevlerle kullanılıyor olmasından dolayı, tapınakların atıl kalmasından sonra da dış mekanlarının benzer işlevlerle kullanılmasının devam etmesi olasıdır. Bu konuda, 401 tarihli bir kanun maddesi, tapınaklara ait yapıların ve kült alanlarının loncalara verilmesinden söz etmektedir, Cod.Theo., 15.1.41. Ayrıca, Béatrice Caseau kapatılmış tapınakların özel kişilere satılmasına dair 5. yüzyıla ait iki belgenin varlığından söz etmektedir, Bkz. Caseau (2001), La Désacralisation des espaces et des objets religieux paiens durant l'antiquité tardive, *La Sacré et son inscription dans l'espace á Byzance et en Occident* (Ed. M. Kaplan), 61-123, s.101.

[349] Semavi Eyice, 1952 tarihli doktora tezinde atriumun güney duvarı ile deniz surunun arasında zemini mozaik döşemeli bazı mekanların varlığından söz etmektedir. Eyice (1952),. Ancak araştırmacı, bugüne gelmemiş olan bu mekanların kiliseyle ilintili olup olmadığı ve işlevlerinin ne olduğu konusunda ise bir yorum getirmemiştir. Yoğun ticari doku içerisindeki söz konusu küçük mekanların liman yakınında hizmet veren küçük işletmeler olabileceği akla gelmektedir.

[350] Cod.Theo., 16.10.20.

[351] Anadolu'daki bazı örnekler için bkz. D. Wannagat-S. Westphalen (2007); The Sanctuary of Zeus-Olbios and the City of Diokaisareia, *Temple to Church* (Ed. H. Elton-E.Equini-Schneider-D. Wannagat), 1-24 E. Borgia-E. Monaco (2007), The Temple at Elaiussa Sebaste, *Temple to Church*, (Ed. H. Elton-E.Equini-Schneider-D. Wannagat), 25-44. Aphrodisias Aphrodite Tapınağı için bk. R. Cormack (1991). The Temple as The Cathedral Aphrodisias Papers 1, Recent work architecture and sculpture, Journal of Archaeology supplement I (Ed. J. Roueche ve K. Erim), 75-88 ve M.L. Berenfeld (2002), The Bishop's

Side AA Kilisesi'nin planına bakıldığında, kilisenin tapınaklarla olan ilişkisi dikkati çekmektedir. Kilisenin batısında kalan tapınaklardan kuzeydeki atriumun içinde kalırken, güneydeki tapınağın ancak yarısı atriumun içerisine dahil edilmiştir. Tapınağın kalan yarısının atriumun güney duvarını kesecek şekilde dışarıda kalması, plan düzleminde bir düzensizliğe yol açmaktadır. Burada, ya her iki tapınağın da atrium içinde olması ya da her iki tapınağın da temellerine dek sökülerek boş ve alışılmış tipte bir atrium oluşturulmuş olması beklenebilirdi. Fakat, güneydeki tapınağa dokunulmadığı, atriumun güney duvarının kesintiye uğraması uğruna, korunduğu anlaşılmaktadır.[353]

Tapınak alanına kilise yapılması söz konusu olduğunda tapınakların belli oranda korunması, bazı araştırmacılara göre kent halkının, yapıların estetik değerleri ile bir kent süsü olarak varlıklarının devamlılığı yönündeki tavırlarından kaynaklanmaktadır. Hatta

---

Palace at Aphrodisias A Late Roman Townhouse in the Center of the City, New York University, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) ve Hebert (2000), Didyma Apollon Tapınağı için bk. T. Wiegand (1952), Didyma, Die Baubeschreibung ib Drei Banden III, Text Band. Anadolu'dan diğer bazı örnekler için bk. Burcu Ceylan (2000), *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilikal Planlı Kiliseler*, Hacetepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi). R. Bayliss (2004), *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion* BAR:

[352]Tapınaklar, kapatılmış olsalar bile, Hıristiyanlar tarafından iblislerce kuşatılmış alanlar olarak kabul ediliyordu, Mango (2007), s. 70; ve bu nedenle bir tapınağın kiliseye dönüştürülmesi ya da tapınak alanına kilise yapılması için önce söz konusu alanın tamamen kutsanması yani, şeytanlardan arındırılarak Hıristiyanlaştırılması gerekiyordu, Caseau (2001), s. 86. Bu konudaki tarihi metinlerden verilen örnekler için bk. Saradi (1990), s. 53-55. Ayrıca, Caseau 4-5. yüzyılda kiliselerin daha çok din dışı alanlara yapıldığını, tapınak alanlarının kiliseye dönüştürülmesinin ise 6. yüzyılda yaygınlaştığını ileri sürmektedir Caseau (2001), s.103. Fakat, Anadolu için önerilen söz konusu tarihin, 5. yüzyıl başlarına kadar çekilebileceği var olan örneklerden anlaşılmaktadır. Milojevic, yaklaşık üç yüz yerleşimde Hıristiyanlaştırılmış tapınak alanı tespit etmiştir ve bunlardan yalnızca seksen üç yerleşimde tapınağın cellasına kilise inşa edilmiştir, bk. M. Milojevic (1996), Forming and Transforming Proto-Byzantine Urban Public Space, bk. P. Allen-E. Jeffreys (ed) The Sixth Century: End or Begening?, Australian Association for Byzantine Studies, s. 254. Bu konuda Bayliss farklı istatistiki sonuçlar sunmaktadır; araştırmacı tapınak üzerine 91 kilise inşasına karşın yalnızca 24 kilisenin temenosa yapıldığını söylemektedir. bk. Bayliss (2004), s. 35.

[353] Mansel, atriumun güney duvarının mevcut durumu hakkında farklı bir görüş ileri sürmekte ve duvarın saptanması mümkün olmayan nedenlerle yarım kalmış olduğunu; eğer tamamlanabilmiş olsaydı tapınağı ortadan keseceğini belirtmektedir, bkz. Mansel (1978), s. 133. Ancak, mevcut durumdan anlaşılan, duvarın bilinçli bir şekilde yarım bırakılmış olduğudur. Nitekim, inşaat ilerledikçe yıkımın devam etmesi değil, yıkım tamamlandıktan sonra inşaatın devam etmesi asıl beklenmesi gereken uygulama olmalıdır. Bunun dışında, tapınak yapısının yerine/üzerine kilise inşa edilmesi söz konusu olduğunda iki farklı yöntemin varlığı anlaşılıyor. Birincisi, tapınak yapısının kısmen sökülmesi ve gerekli mimari değişiklikler yapıldıktan sonra kiliseye dönüştürülmesi şeklindedir, örnekler için bk. d.not 8. İkinci yöntem ise tapınağın tamamen yıkıldıktan sonra üzerine kilise inşa edilmesidir ki, diğer yönteme oranla daha az uygulanmıştır. Caseau, ikinci yöntemin azlığını maddi olarak pahalı bir iş gücü gerektirmesine bağlamaktadır, bk. Caseau (2001), s. 104.

bazı tapınaklar, kent sikkelerinde betimlenecek kadar o kentin sembolü olmuşlardır.[354] Aynı bakış açısıyla Gerasa, Baalbek ve Hauran'da tapınakların yalnızca cella ve adytonları yıkılmıştır. Böylece, yapılar dini iç mekanlarından ve dolayısıyla işlevlerinden arındırılmış ve dış mekanlarıyla kenti güzelleştiren unsurlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.[355]

Kilikia Bölgesindeki tapınaktan dönüştürülmüş kiliseleri incelediği çalışmasında, Side AA Kilisesi'ni de karşılaştırma örneği olarak ele alan Bayliss, tapınakların korunarak kilisenin batısında anıtsal bir propylon oluşturulduğunu ve bu durumun kilisenin ihtişamını daha da öne çıkardığını belirtmektedir.[356] Ancak, 2012 yılına kadar kuzeydeki N2 tapınağının yıkıntısı atriumda dağınık halde durmakta olduğundan dolayı, Bayliss, kuzeydeki tapınağın da kilise yapılırken ayakta olduğu yanılgısına düşmüş gibi görünmektedir.

2012 yılında atriumda gerçekleştirilen kazı ve tapınağa ait parçaların kaldırılmasıyla, kilise inşası sırasında N2 tapınağının kısmen ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır. N2 tapınağının kuzey ve batı stylobat bloklarının üzerine sütun yerleştirilen parçaları korunmuş, üzerinde sütun olmayan parçalar ile güney stylobatın tamamı sökülmüştür. Bu durum, N2 tapınağının cellası ile birlikte büyük bölümünün yıkıldığını, sadece kuzey ve batı sütunlarının korunduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, güneydeki N1 tapınağının da bütün stylobatlarının üzerinde sütun olan parçaları korunmuş ve sütun taşımayan parçalarının tamamen sökülmüş olduğu anlaşılmaktadır. N1 ve N2 tapınaklarının sökülen stylobat parçaları, AA Bazilikasının stylobatının yapımında kullanılmıştır (Resim 278).[357]

---

[354] Caseau (2001), s.96-99. Side'nin iki büyük tanrı ve tanrıçasına adanmış olan N1 ve N2 tapınakları da kent sikkelerinde basılmış ve kentin simgeleri haline gelmişlerdir. Tapınakların betimlendiği Side sikkeleri örnekleri için bk. S. Von Aulock, Sylloge Nummorum Graecorum, Deutchland, Pamphylien (1965) Taffel 158-4840, 4841; E. Levante-P. Weiss, Sylloge Nummorum Graecorum, France 3, Cabinet Des Médailles Pamphylie, Pisidie, Lycaonie, Galatie, (1994), Planche 48-913, 915 ve Planche 49-934, 935.

[355] Y. Tsafrir; G. Foerster (1997), Urbanism at Scythopolis-Bet Shean in the Fourth to Seventh Centuries, DOP. 51, 111, s. 85-146.

[356] Bayliss (2004), s. 40.

[357] Tapınakların liman bölgesindeki konumları, kente gelen her yabancının kafasındaki Side imgesinde yer etmiş olmalıdır. Kilisenin inşası sırasında N1 tapınağının tamamen ve N2 tapınağının da kısmen korunmuş olması, hem kentin simgesi durumunda olmalarıyla, hem güzellikleriyle sağladıkları kent süsü olmalarıyla, hem de Bayliss'in ileri sürdüğü gibi, kilisenin de güzelliğini arttıran unsurlar olmalarıyla açıklanabilir.

Tapınakların kısmen de olsa korunması uğruna, aynı alana bir kilise inşasının gerçekleştirilmesi, tapınaklarla kilise arasında mimari bir ortaklığın oluşmasına yol açmış olmalıdır. Öncelikle, kilisenin ve tapınakların yönelişlerinde de herhangi bir açı farklılığı yoktur.

Yapı grubunun vaziyet planı dikkate alındığında, atriumun genişliğinin planlanmasında tapınakların dikkate alınmış olabileceği akla gelmektedir. Eğer atrium tapınakları içine alacak şekilde yapılmış olsaydı, tapınaklar atriumu kuzey ve güneyde tam olarak kaplamış olacaktı (Resim 279).[358] Bu nedenle, tapınakların atriumun içine alınmasının planlanmış olduğu düşünülmektedir. Oysa uygulamada bunun gerçekleşmediği ve güney tapınağın yaklaşık yarısının dışarıda kalacak şekilde inşaatın tamamlandığı görülmektedir.[359]

Ancak, inşaat sırasında kilisenin aplikasyon planlarına neden uyulmadığı sorusunu cevaplamak güçtür. Yine de bu sorunun cevabını, kilisenin yapılmış olduğu dönem ile tapınakların atıl kalmış oldukları tarih arasındaki süreçte aramak gerektiği ya da bu konudaki soruların söz konusu tarih aralığı için sorulması gerektiği düşünülebilir. Semavi Eyice'nin doktora tezinde sözünü ettiği, atriumun güney duvarı ile deniz suru arasında yapılmış olan mekanlar, kilise inşasından önce yapılmış olabilirler mi? Kiliseden önce mekanların var olduğu olasılığı düşünülürse ve limana yakın konumlarından dolayı ticaret mekanları olma ihtimalleri göz önüne alınırsa, tapınak alanının kiliseye devrinden önce kısmen özel mülke dönüştüğü ve kilise inşasının mecburen kuzeye kaydırıldığı varsayılabilir.

Tapınakların kısmen korunması ve kilisenin bir parçası olarak kullanılması –pagan mekanların kutsanarak Hıristiyanlaştırılması gibi ideolojik bir tavır dışında- tamamen işlevsel bir çözümü de beraberinde getirmiş olmalıdır. Atrium mimarisinde yaygın olan uygulama, sütunlarla çevrelenen bir avlu planıdır. Tapınakların halen ayakta duran

[358] Kilise ve tapınakların yönelişi konusu ve kilisenin genişliğinin tapınaklarla olan ilişkisi Leyla Kaderli tarafından da ileri sürülmüştür, Kaderli (2009), s. 49.

[359] Leyla Kaderli, tapınakların kuzey sütun dizileri ile kilisenin yan duvarlarının aynı hizada olduklarına dikkat çekmektedir. Kaderliye göre, kilisenin genişliği tapınakların kuzey sütun dizilerine göre yapılmıştır., Kaderli (2009), s. 49. Araştırmacının fikri doğru bir gözlem sonucunda ortaya çıkmış dikkate değer bir öneridir. Bu durumda, atrium içine tam olarak alınamayan tapınakların, kilise ile başka bir ilişki içinde değerlendirilmiş olduklarını söylemek gerekir.

sütunlarının, alışılagelen sütunlu avlu formunu belli oranda yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, atriumun kuzey eksedraları N2 tapınağının korunmuş olan kuzey sütunları ile mimari bir bağlantı kurulacak şekilde inşa edilmiştir. Sütunlar, atlamalı olarak, eksedraların merkezi ve aradaki düz duvarlarla tam karşılıklı olacak şekilde atrium yapılmıştır. Bu durum, atriumun içinde beklenebilecek portikolu bir düzenlemenin, N2 tapınağının kuzey sütun dizinin korunmasıyla çözülmüş olabileceğini göstermektedir.

Side AA Kilisesi, özellikle atrium inşasında görülen, geçmiş ve pagan din ile olan mimari işlevsellik ve ideolojik ilişkisi dışında, tasarım ilkeleri konusunda da ilginç veriler ve ipuçları sunmaktadır. Bunlardan biri, yukarıda söz edildiği gibi tapınakların atrium genişliğine olan etkisidir. Bir başka ilginç özellik ise yapının bir bütün olarak inşasında kullanılan temel ölçü birimidir.

Bazilikal planlı kilisenin ana taşıyıcı elemanları olan sütun ve sütun kaideleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak, kuzey ve güney duvarların iç yüzlerinde yer alan ve galeri katın ahşap zeminini taşıyan kirişlerin atıldığı payeler, sütunlarla karşılıklı olmak durumundadır. Bu da bize, sütunların yerlerini belirleyebilmemizi ve dolayısıyla da sütunların merkezlerinin birbirlerine olan uzaklıkları konusunda bazı öneriler getirebilmemizi sağlamaktadır. Kuzey ve güney duvarlardaki verilerden yola çıkarak sütun yerlerinin tespitine yönelik yapılan ölçümlere göre sütun aralıklarının eşit olmadığı anlaşılmaktadır. Bir sıradaki on iki sütunun aralıkları 2.75 m. ile 2.65 m. arasında değişmektedir ve ortalama sütun aralığı 2.69 m. olarak hesaplanmıştır.[360]

2.69 m. uzunluk yaklaşık olarak 9 ayak uzunluğundadır. Bizans Dönemi'nde tüm imparatorluk topraklarında kullanılan standart bir uzunluk biriminin olmadığı ve birbirlerinden farklı yerel standartların varlığı bilinmektedir, en çok kullanılan ayak biriminin bugünkü karşılığı ise 31.23 cm.'dir.[361] Ayrıca, 500 yılı civarında imparatorluğun doğu bölgelerinde ölçü birimi olarak Babil ayağının 2/3'ü

[360] Söz konusu ölçüler sütun merkezleri dikkate alınarak hesaplanmıştır. Roma ölçü birimi olarak "ayak" için Bkz. J. P. Adam (1999), *Roman Building (Material and Tecniques)*, (İng. Çev. Anthony Mathews) London,s. 1–6.
[361] E. Schilbach (1991), Measures, The Oxford Dictionary of Byzantium (Ed. A.P. Khazdan ve diğerleri) 1325

kullanılmaktaydı ki, bu birimin bugünkü karşılığı ise 37 cm.'dir. Bununla birlikte, İustinianus Dönemi'nde genellikle bir ayak 31.5 cm. olarak kabul edilirdi.[362] Philippi'de bir ayak 32 cm. olarak ölçülmüştür. Beytüllahim'deki bir kazıma ölçek ise 30. 89 cm. uzunluğundadır.[363] Roma Döneminde Alexandria'da bir ayak 29.2 cm., İtalya'da ise 29.6 cm. olarak ölçülmüştür.[364] Roma İmparatorluk Dönemine dair bir diğer veride ise bir ayak 29.57 cm'ye denk gelmektedir.[365] Side AA Kilisesi'nde 30 cm. olarak hesaplanan ayak uzunluğu, farklı bölgelerde görülen farklı standartlaşmaya bir örnek teşkil edebilir. Lykia/Olympos'taki Yarım Bazilika'da da Side AA Kilisesi'ndeki ile aynı uzunluktaki ayak hesaplanmıştır.[366]

Vitruvius, tapınak inşasında önce bir modül (birim) belirlenmesi gerektiği ve ardından bu modüle göre yapı boyutlarının hesaplanması gerektiğini belirtir.[367]

Ousterhout 9-15. yüzyıllar arasındaki Bizans mimarisini incelediği çalışmasında, standart birimlerin/modüllerin kullanılması konusunu, kendisinden önceki araştırmacıların çalışmaları üzerinden detaylı bir şekilde ele alır. Araştırmacı çalışmasında erken dönem mimarlık tekniklerine ve tasarımlarına da değinir. Osterhout, günümüze ulaşmış el yazmaları içinde çizilmiş düzgün bir plan olmamasından dolayı, bugünkü mimarlık anlayışıyla, inşaat başlangıcından önce bir tasarım aşamasının söz konusu olmadığı görüşündedir. Ancak, özellikle farklı ve çok sayıda mekansal özelliği olan yapılarda, bazı şeylerin inşaat başlamadan önce belirlenmiş olması gerektiğini belirtir.

Ousterhout'a göre arazide bire bir ölçekli plan işaretlemesi oldukça alışılmış bir pratikti. Araştırmacı bu konuda Gaza katedralinin inşa öyküsünden söz etmektedir.[368] Metne

[362] A. Paul Underwood (1948), Some Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian, *Cahiers Archéologiques,* s. 64-74.
[363] . M. Restle (1979), Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens, 1. Text 89-90.
[364] McKenzie (2010), s. 322.
[365] Adam (1994), s.63.
[366] Z. Demirel-Gökalp ve Ş. Yıldırım (2010), Lykia Olympos'unda Bir Restitüsyon Denemesi, *Adalya* XIII, s. 367-387.
[367] Vitruvius (1993), *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (çev. S. Güven), s. 77
[368] Araştırmacı, bazı yapılarda tespit edilen, taşlar üzerindeki kazıma eskizleren dolayı, inşaat süresince planlamanın devam ettiğini ileri sürmektedir., bk. R. Ousterhout (1999), *Master Builders of Byzantium*, Princeton, Princeton University Press, s. 58-85.

göre imparatoriçenin gönderdiği plan zemine kireçle çizilmiş ve inşaat başlamıştır.[369] İmparatoriçenin gönderdiği planın ölçekli olup olmadığı ya da ne oranda detaylı bilgi ve ölçü içerdiği konusunda bilgi yoktur. Ancak, bu durum bize kaba da olsa inşa öncesinde bir tasarımın söz konusu olduğunu göstermektedir.

Modüler sistem ve oran konusunun detaylı bir şekilde ele alındığı birkaç çalışma Buchwald tarafından yayınlanmıştır. Araştırmacı, üç nefli basit bazilikal planlı kiliselerde grid sistemine dayalı modüler bir yöntemin uygulandığını belirtir.[370]

J. Hadzieva-Aleksievska Illyria'da Erken Hıristiyanlık dönemi kiliselerinde modüler sistem uygulamalarının varlığını ortaya koymuştur.[371]

Kilise mimarisinde tasarım ve uygulama konusunda yaptığı kurgulamada George Stricevic farklı bir yöntem öne sürmektedir. Araştırmacıya göre mimar, kendisine verilmiş ya da belirlenmiş ana ölçülerle işe başlar. Üç nefli bir bazilikada bu ana ölçü çoğunlukla naos uzunluğudur. Diğer ölçülerin türetilme işi ise ne aritmetik anlamla, ne de genellikle kabul edildiği gibi, modüllerin kullanımıyla olur. Ancak, basit geometrik metotların plana ya da araziye aplikasyonuyla gerçekleşmektedir.[372]

Bununla birlikte, Bizans mimarlığında sütun aralıklarının yapı planına olan rolü konusunda yeteri kadar araştırma yapılmış değildir; bu konuda tespit edebildiğimiz tek çalışma Trinci'nin Ravenna San Apollinare in Classee Kilisesi hakkında yaptığı çalışmadır. Araştırmacının çalışmasında, sütun aralıklarının kilisenin hem yatay düzlemde, hem de düşey düzlemde boyutlarının belirlenmesinde belirleyici unsur

[369] Deacon Markus'un yazdığı Aziz Porphyrius'un Vita'sında geçen metinde, Gaza'da Hristiyanların tapınak alanına kilise inşa etmek istedikleri ve mevcut yapının nasıl ortadan kaldırılacağı ve yerine yapılacak kilisenin planı tartışılmaktadır. Sonunda kilisenin planı imparator Arcadius'un eşi imparatoriçe Eudoxia (Ö. 404) tarafından bir mektupla gönderilir ve kilise mektupta var olan plana göre inşa edilir. Detaylı bilgi için bk. C.Mango (1972), *The Art of the Byzantine Empire 312-1453, Sources and Documents*, Englewood Cliffs, s. 30-32.

[370] H. Buchwald (1995), "Notes on the Design of Aisled Basilicas in Asia Minor" , *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65*. Geburtstag,19-30, s. 22.

[371] J. Hadzieva-Aleksievska (1997), "Proportional and Modular Models in Early-Christian Basilicas in the Lihnida Region-West Illyrian Prefecture" *Studies in Ancient Structures, Proceedings of the International Conference*, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, s. 59-78.

[372] G. Stricevic (1993), "The Methods of Early Byzantine Architect", Byzantine Studies Conference Archives Nineteenth Annual Byzantine Studies Conference 4-7 November (Abstracts of Papers), Princeton University Princeton, New Jersey.

olduğu görülmektedir.[373] Olympos'ta Yarım Bazilika olarak anılan kilisede de 8 ayaklık birimin yapı planlamasında esas alındığı tespit edilmiştir.[374]

Sütun aralıklarını oluşturan yaklaşık 9 ayaklık mesafenin, yapının bütün plan tasarımında temel birim/modül olduğu düşünülmektedir. Resim 280'de atrium ve kilise, her birinin aralığı 9 ayak olan paralel çizgilerle yatay olarak doldurulmuştur.[375] Çizimde görüldüğü gibi, 9 ayak aralıklı paralel hatlar, kiliseyi dış cephelerinden tam olarak kaplamaktadır; atriumda ise 0.86 m. yani yaklaşık 3 ayaklık bir fark oluşmaktadır (Resim 280). Aynı yöntem doğu-batı doğrultusunda da denenmiştir. Burada da atriumun batı duvarının dış hattından, apsisi doğudan kapatan duvarın dış hattına kadar 9 ayak aralıklı paralel çizgilerin yapıyı mevcut duvarlarla aynı hatta sınırladığı görülmektedir (Resim 281).

Bu modellemede ilginç olan bir diğer nokta, bemanın başlangıç hattı, yani stylobatın batı kenarı ile apsis yayının başlangıç hattının da tasarımın temel birimi olan 9 ayaklık birim esas alınarak planlanmış olabileceğidir. Diğer taraftan, bemanın toplam alanının da 9 ayaklık karelere tam olarak bölünebilir olması da dikkat çekicidir. Aynı şekilde, apsisin iki yanındaki pastophorion hücreleri de aynı birim esasına göre planlanmış görünmektedir (Resim 282).

Yapının kapalı mekanlarından bir diğeri olan nartex aynı sistem içinde uygunluk gösterirken, naos doğu-batı doğrultusunda bu düzenliliğin dışında kalmaktadır. Naosta kuzey ve güney duvarların iç köşeleri, her iki duvarda yer alan ve sütunları karşılayan payelerle aynı hizada içe taşkın yapılmışlardır. Modelden görüldüğü üzere, bu köşeler aslında, diğer payelerin devamı niteliğindedirler. Bu nedenle, naosun doğu ve batı duvarlarının iç yüzeylerinden geçmesi beklenen 9 ayaklık çizgiler, duvarlardan ½ paye kanlınlığında içeride kalmaktadırlar (Resim 283).

[373] R. Trinci (1984), La Geometria e la Sezione Aurea Nel S. Vitale di Ravenna e in S. Apollinare in Classe, *XXXI Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*, s.475-540.
[374] Z. Demirel-Gökalp ve Ş. Yıldırım (2010),
[375] Konunun anlatımında, rakamlar ve hesaplamalar yerine çizim üzerinde yapılan modellemelerin daha açıklayıcı ve kolay anlaşılır olduğu düşünülmüş ve bu şekilde bir yöntem izlenmiştir.

Bizans mimarisinde oran-orantı konusu, genel mimari tanıtımlarında yeterince incelenmiş bir konu değildir. Buchwald, erken dönem bazilikalarının oran-orantı özellikleri hakkında yaptığı çalışmasında, yapıların ağırlıklı olarak en-boy oranları ve neflerin kendi aralarındaki oranları üzerinde durmuştur. 4. yüzyıl kiliselerinde zaman zaman klasik Roma mimari oranlarının kullanıldığını, ancak 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenen kiliselerde klasik sisteme dair oranların daha az dikkate alındığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte Buchwald'a göre, bazı kiliselerde neoplatonist bir yaklaşımla oluşturulmuş, müzikal harmoni ile bağlantılı 1:2:3:4 oran sistemi uygulanmıştır.[376]

R. Trinci, Ravenna'daki San Vitale ve San Apollinare in Classe kiliselerinin geometrik özellikleri ve altın oranla ilişkileri konusunda detaylı ve uzun bir çalışma yayınlamıştır. Araştırmacı, çalışmasında her iki yapı için toplam 45 çizim eşliğinde yapıların geometrik ve altın oran özelliklerini tanıtmıştır[377]

Hadzieva-Aleksievska, daha önce sözü edilen çalışmasında, yalnızca modüler sistem değil, aynı zamanda bölgedeki bazı kiliselerin oran-orantı ilişkilerini de incelemiş ve modellemeler eşliğinde yapıların oranlarını göstermiştir.[378]

Stricevic, 6. yüzyılda başkent ve çevresinde faaliyet gösteren mimarlık atölyelerinin, kendileriyle özdeşleşmiş bir biçimde, eşkenar üçgene dayalı bir oran sistemi kullandıklarını ileri sürmektedir. Aynı oran sisteminin, 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Roma'daki San Giovanni a Porta Latina Kilisesinde de uygulandığını belirtmekte ve söz konusu kiliseyle birlikte Ravenna'daki 6. yüzyıl kiliselerinin Konstantinopolis ve doğu eyaletleriyle yakın benzerlikler gösterdiğini ve oran ilişkilerinin yakınlığını vurgulamaktadır.[379]

---

[376]Buchwald (1995), 23-24. Ayrıca, araştırmacının Orta Bizans dönemi ve sonrasına dair yapı oranları konusunda çalışmaları vardır; bkz. (1979), Lascarid Architecture, JbÖByz 28,; özellikle neoplatonist yaklaşım ve müzikal oranların mimarideki kullanımı konusunda bk Buchwald (1992), The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications, JbÖByz 42,.

[377] Trinci (1984), s. 475-540

[378] J. Hadzieva-Aleksievska (1997), s. 59-78.

[379] G. Stricevic (1993), s. 79-80. Roma San Giovanni a Porta Latina kilisesi, apsis formu ve genel mimarisiyle Erken Bizans Dönemi mimari özelliklerine sahiptir ve 495-526 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Kilise hakkındaki detaylı bilgi için bkz. Krautheimer (1936), An Oriental Basilica

Striker ise İstanbul'daki Geç Bizans Dönemi kiliseleri üzerine yaptığı detaylı ölçümler sonucunda, en azından başkentte, oran konusunun Bizanslı ustalar için çok önemli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Araştırmacının çalışmasına göre, 1:2 oran –oran-orantı ilişkisinin gözetildiği yapılarda- yoğun olmasına karşın, 1:√2 oran hiç yoktur.[380]

Pantelic, Konstantinopolis'teki İustinianus Dönemi Hagia Sophia Kilisesi'nin oran-orantı modellemelerini yapmış ve yapının plan boyutunda altın oranla ilişkisini kurmuş ve iç mekan düzenlemesinde de yine altın oran ile ilişkili bölümleri ortaya koymuştur.[381]

Hagia Sophia'nın başkentte bir imparatorluk yapısı olması ve özellikle de Bizans mimarisinin en önemli eseri olması nedeniyle, bazı özel durumları bünyesinde barındırması şaşırtıcı değildir. Ancak, Anadolu'daki örneklerin bu açıdan değerlendirilmemiş olması, altın oranın kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim Lykia Bölgesi kentlerinden Olympos'ta, Yarım Bazilika olarak bilinen kilisenin naosu da altın oran kullanılarak inşa edilmiştir.[382]

Side AA Kilisesi'nde tespit edilen önemli bir özellik de yapının hem boyut, hem de çeşitli birimlerinin tasarımında kullanılmış olduğu düşünülen altın orandır. Altın oran, "iki uzunluk arasında en güzel uyumu verdiği benimsenen aritmetik oran" olarak tanımlanmaktadır.[383] Bütün bir formun parçaları ya da bölümleri arasındaki en iyi uyum durumunun, altın oran varsa mümkün olabileceği de düşünülebilir.

Altın oranın en iyi ifade edildiği iki temel geometrik form dikdörtgen ve beşgendir. Bir dikdörtgenin altın oranda olması için, uzun kenarının kısa kenara oranı 1.618 rakamı ile

---

in Rome: S. Giovanni a Porta Latina, *American Journal of Archaeology*, Vol. 40, No. 4, s. 486. Eşkenar üçgen sisteminin Ravenna San Apollinare in Classe kilisesinde de uygulanmış olduğu söylenebilir. Trinci, eşkenar üçgen sistemini, yapının yüksekliğinin ve pencerelerin konumlarının planlanmasına yönelik yaptığı modellemelerde kullanmıştır, bkz. Trinci (1984), s.538, Fig. 4-5.

[380] C.L. Striker (1995), Applied Geometry in Later Byzantine Architecture, *Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift für Horst Hallensleben,* Amsterdam, s.35.

[381] B. Pantelic (1999), Applied Geometrical Planning and Proportions in the Church of Hagia Sophia in İstanbul, IstMitt 49, 499-515. Araştırmacının verdiği geometrik modellemelere göre, Hagia Sophia altın oranda inşa edilmemiştir. Ancak, 1.618 olması gereken oran, 1.309 olarak hesaplanmıştır. Ulaşılmış olan .309 rakamının .618'in yarısı olması itibariyle, altın orandan yola çıkılarak bir boyut tasarımı yapıldığı söylenebilir.

[382] Z.D. Gökalp-Ş. Yıldırım (2010), s. 377.

[383] Hasol (1998).

tanımlanan *phi* sayısını vermelidir. Bir karenin taban ortası merkez olacak şekilde, herhangi bir karşı köşeden geçecek biçimde çizilen yay parçası, kare tabanı ve üstü hizasında kareye birleşecek şekilde dikdörtgene tamamlanırsa, elde edilen dikdörtgen form altın orana sahip olacaktır. İç açıları eşit (72°) bir beşgenin herhangi bir köşegeninin herhangi bir kenara oranı da altın oranı vermektedir. Bununla birlikte, tüm köşegenler birleştirildiğinde ortada oluşan ters beşgen de dıştaki büyük beşgenle *phi* oranındadır.

Bu çalışmada da Side AA Kilisesi'nin planı üzerinde dikdörtgen ve beşgen formlar farklı şekillerde denenmiştir. Tam olarak düzgün bir dikdörtgen olmayan kilisenin naosun batı ucundan köşe odalarının dış hattına kadar en dış ölçüleri 47.20 x 29.17 m.'dir. Uzun kenarın kısa kenara oranı ise 1.618 yani, *phi* sayısını vermektedir.[384] Naosun batı bölümünde oluşturulan 29.17 x 29.17 m. boyutlarındaki kare birimin (ABCD) taban ortası (E) merkez alınarak ve üst köşeden geçecek şekilde çizilen bir yay parçası, tam olarak kilisenin güneydoğu köşesini kesmektedir (Resim 284). Burada oluşan yatay konumdaki (ABFG) dikdörtgeni ise "altın dikdörtgen" olarak adlandırılır. Dikdörtgenin batısında, dikey konumda oluşmuş olan (CDFG) dikdörtgeni de yine 1.618 oranına sahip, bir altın dikdörtgendir.

Naostaki altın oran modellemelerinden bir diğeri, bir köşegeni yapının genişliğine eşit olacak şekilde çizilmiş bir düzgün beşgen ile yapılmıştır. (KLMNO) beşgeni, bir kenarı [DC] doğrusuna birleşik ve yapı genişliğine eşit olacak şekilde yerleştirilmiştir. (KLMNO) beşgeninin köşegenlerinin birleştirilmesiyle, beşgenin içinde elde edilen ters pozisyondaki (K'L'M'N'O') beşgeni dıştaki büyük beşgen ile altın orana sahiptir. (K'L'M'N'O') beşgeninin kapladığı alana bakılacak olursa, apsis ve doğusundaki çevre duvarını tam olarak kapladığı görülmektedir; O' noktası ise tam olarak apsisin merkezini vermektedir (Resim 285).

Önceki modellemelerde (ABFG) altın dikdörtgeninin doğusunda yer alan dikey konumdaki (CDFG) dikdörtgeninin yapının batı bölümüne alındığı ve kare birimin

[384] Ondalıklı bir sayının mimari bir yapıda tam olarak yakalanabilmesi zordur ve yapının tam olarak düzgün bir dikdörtgen olmamasından dolayı, başka iki noktadan alınacak iki ölçü, *phi* sayısını tam olarak vermeyecektir. Bu nedenle, bu ve benzer çalışmalarda dikkate alınması gereken asıl nokta, hesaplanan ve verilen rakamlar değil, belli bir esasa göre çizilmiş olan geometrik formlar ve modellemeler olmalıdır.

doğuda kaldığı bir başka modelleme üzerinden çalışıldığında, bu kez bemanın konumu ile ilgili bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu modelde, (KLMNO) beşgeninin bir köşesi [D'C'] doğrusunun orta noktasına yerleştirilmiştir. Beşgenin köşegenlerinin içte oluşturduğu ve ters pozisyondaki (K'L'M'N'O') beşgeni, tam olarak bema alanını kaplamaktadır. "O" noktası merkez alınarak, beşgenin bir kenarı boyunda çizilen bir daire apsise ve naosun batı duvarına teğet geçmektedir. Bu durumda, altın dikdörtgenin oluşmasını sağlayan [D'C'] doğrusunun naosu tam olarak ikiye böldüğü anlaşılmaktadır (Resim 286).

Bir diğer modellemede apsis dış yayı ve bema iç genişliğine eşit genişlikte bir altın beşgen kullanılmıştır.[385] (KLMNO) beşgeninin bir kenarı bemanın batı kenarına gelecek şekilde çizildiğinde, karşı ucunu oluşturan O noktasının apsis merkezine geldiği ve beşgenin bir kısa kenarının apsis iç yayı genişliğine eşit olduğu görülmektedir. Bu durum, apsis dış yayı ile iç yayı arasında altın oran olduğunu göstermektedir. (KLMNO) beşgenin içine çizilen ve kendisiyle altın oran ilişkisinde olan küçük (K'L'M'N'O') beşgeninin de bir köşesinin *in situ* durumdaki kyborion sütun kaidesinden geçtiği görülmektedir (Resim 287).

Beşinci modellemede, bu kez atriumu da içine alan ve yine yapının en dış duvarlarından geçen bir dikdörtgenden yola çıkılmıştır. Yapının doğusunda oluşturulan (ABCD) karesinden hareketle (ABFG) altın dikdörtgeni oluşturulmuştur. Dikdörtgenin batı kenarının ise atriumun kuzey cephesindeki dördüncü eksedranın pencere açıklığının ortasına geldiği görülmektedir. Diğer bir deyişle, altın dikdörtgenin batı kenarı atriumu, sayısal olarak değil ancak, görsel olarak tam ortadan ikiye bölmektedir (Resim 288).

Altıncı ve son modellemede (ABFG) altın dikdörtgeni yapının batı bölümüne kaydırılmıştır. Burada, altın dikdörtgenle birlikte bir köşegeni atrium genişliğinde olan düzgün beşgen bir arada kullanılmıştır. (KLMNO) Beşgeninin bir kenarı dikdörtgeni

[385] Bema stylobatının devşirme malzeme ile yapılmış olması, kuzey ve güney stylobatların genişliklerinin eşit olmamasına neden olmuştur. Asıl beklenmesi gereken güneydoğu köşede olduğu gibi, kuzeydoğu köşenin de apsis dış yayı ile birleşmesi olmalıdır. Ancak, kuzey stylobatın daha geniş bloklardan oluşması, iç köşenin biraz daha güneye kaymasına yol açmıştır. Ayrıca, bemanın batı stylobatı, tam dik olarak güneye yönelmemekte ve 1° doğuya doğru kaymaktadır.

oluşturan karenin üzerine ve iki köşesi de atrium genişliğine denk gelecek şekilde yerleştirildiğinde beşgenin karşı köşesi (O) tam olarak apsis yayındaki synthrononun en alt basamağına denk gelmektedir. Burada asıl ilgi çeken durum, atrium ile kilise arasındaki oran-orantı ilişkisidir. (KLMNO) beşgenin, karşılıklı iki köşesi (N ve K) altın dikdörtgenin kuzey ve güney kenarlarına gelecek şekilde üzerine yerleştirildiğinde, [ML] kenarının tam olarak kilisenin genişliğine eşit olduğu görülmektedir (Resim 289). Beşgenin herhangi bir köşegeninin herhangi bir kenarına oranı altın oran olmasından dolayı, atrium ile kilise genişlikleri arasında altın oranın varlığını söylemek yanlış olmaz.[386]

Side AA Bazilikası ile en yakın benzer örnekler olan Ravenna San Apollinare in Classe ve San Giovanni Evangelista kiliselerinde de narteksin kuzey ve güneyinde birer ek mekan vardır. Ancak, Side AA Bazilikasından farklı olarak, atrium naos genişliğindedir ve ek mekanlar bu nedenle, kuzey ve güney yönlerinde dışa taşkın bir görüntü sergilerler. Her iki kilisede de narteks yanlarındaki ek mekanlar ile narteksin toplam genişliğinin oranı, tıpkı Side AA Bazilikasında olduğu gibi, naos genişliği ile altın oran kadardır (Resim 290-291).

AA Bazilikası Side ve yakın çevresindeki yerleşimlerde bulunan kiliseler içinde boyutları itibariyle oldukça büyük bir kilisedir. Side'de Piskoposluk Sarayı kilisesi ve Perge'de A ve B kiliseleri Side AA Bazilikasına boyutları açısından yakındırlar. Ancak, her üç kilisenin de transeptli olması, plan tipi açısından doğrudan bir ilişki kurulmasını engeller.

Kilisenin metropol kent olan Side'de olması, başkent yapılarında görülen ve Konstantinopolis özelliği olarak bilinen bazı mimari unsurları bünyesinde barındırmasını beraberinde getirmiş olmalıdır. İçeriden yarım daire formlu ve dıştan üç

[386] Side AA Bazilikası ile en yakın benzer örnekler olan Ravenna San Apollinare in Classe ve San Giovanni Evangelista kiliselerinde de narteksin kuzey ve güneyinde birer ek mekan vardır. Ancak, Side AA Bazilikasından farklı olarak, atrium naos genişliğindedir ve ek mekanlar bu nedenle, kuzey ve güney yönlerinde dışa taşkın bir görüntü sergilerler. Her iki kilisede de narteks yanlarındaki ek mekanlar ile narteksin toplam genişliğinin oranı, tıpkı Side AA Bazilikasında olduğu gibi, naos genişliği ile altın oran kadardır, bkz. Levha xxxx.

cepheli olan apsis bu durumun bir örneği olabilir.[387] Konstantinopolis'teki bugüne ulaşan en erken tarihli yapı olan ve yaklaşık 450 yılına tarihlenen İoannes Prodromos'a adanmış Studios Manastırı kilisesi aynı tip apsisin de en erken örneğini teşkil eder.[388]

Side AA Bazilikasında apsisin iki yanında bulunan mermer postamentler, özgün hallerinde üzerlerinde anıtsal sütunlar taşıyor olduklarını göstermektedir. Sütunlar da apsis yarım kubbesinin önünde anıtsal bir kemerle birbirlerine bağlanıyor olmalıdır. Kilise mimarisinde strüktürel ya da liturjik bir zorunluluk olmayan zafer kemeri, yalnızca bazı yapılarda uygulanmıştır. Side AA Bazilikası ile Konstantinopolis Studios Manastırı kilisesi bu detay uygulama ile de birbirlerine benzerlik göstermektedirler.[389]

Side AA Bazilikasının başkentle olan mimari benzerliklerinin yanında, bölgesel olarak daha yakın olduğu Kilikia, İsauria ve Suriye bölgelerinin mimarisi ile de benzerlikler kurulabilir. AA bazilikasının daha önce yayınlanmış olan planlarında görülmeyen bir detay, yapının tanımlanmasında oldukça önemlidir. Apsisin iki yanında yer alan ve doğu yönünde dışa taşkın olarak yapılmış olan pasthophorion odaları, 4.62 m. kotuna kadar çıkan bir duvar ile birbirine bağlanmaktadır. Bu duvar aynı zamanda apsisi de doğudan kapatmakta ve yapının doğusunun –en azından plan düzleminde- düz bir cephe olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu türden bir mimari uygulama, Side AA Bazilikasını Kilikia, Isauria ve Suriye-Filistin bölgelerine yaklaştırmaktadır.[390]

---

[387] Konstantinopolis'teki Erken Bizans Dönemi kiliseleri içinde; Beyazıt A Kilisesi, Topkapı Sarayı Bazilikası, Theotokhos Kalkopreteia Kilisesi, Aya Sofya Kilisesi, Studios Manastırı Kilisesi, Aziz Sergios Bakhos Kilisesi, Kalenderhane Camisi sayılabilir. Yapıların plan çizimleri için bkz. Müller-Wiener (2001).

[388] Cyril Mango (2006), *Bizans Mimarisi*, İngilizceden çeviren: Mine Kadiroğlu, Ankara, 50., Müller-Wiener (2001), s. 147., Krautheimer Richard (1986), *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, Yale University Press, 104., Guntram Koch (2007), *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çeviren: Ayşe Aydın), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 96. Kilisenin tarihlendirmesiyle ilgili olarak ayrıca bk. Cyril Mango, (1978) The Date of the Studius Basilica at İstanbul, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Volume 4, s. 122.

[389] Side AA Bazilikası gibi postamentli ve sütunlu bir zafer kemeri kuruluşu bugün görülmeyen Studios Manastırı kilisesi için araştırmacı bir zafer kemeri önermiştir, bkz.Yılmaz Büktel (1990), Studios Manastırı Bazilikasının Üst Örtü Problemi, Yayınlanmamış Doktora Tezi,İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

[390] Alahan Manastırı kiliseleri için bkz. Gerard Bakker (1985), *Alahan, An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, (ed Gough Mary), Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Canbazlı, Korykos Kuzey, Susanoğlu, Çatıkören, Çukurkeşlik, Kanlıdivane kiliseleri, Öküzlü Güney, Tapureli C, Ura, Uzuncaburç Tapınak kiliseleri için bkz. S. Hill (1996), *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Variorum, Aldershot, Suriye'deki örneklerden; Antakya çevresinde Julianos, Behyo Doğu, Brad Kuzey, Beris Kuzey; Apamea çevresinden El Hoşn, Birinci ve İkinci, Küçük, Poligonal kilisler için bkz. Georges Tchalenko (1953), *Villages Antiques de la Syrie du Nord, Le Massif du Bélus a L'époque Romaine* II,

Apsisin iki yanında yer alan pastophorion odaları, başkent ve başkent etkisinin yoğun olarak görüldüğü yakın bölgelerde erken dönem yapılarında görülmezler. Liturji ile doğrudan ilintili olarak mimari birer mekan şeklinde tasarlanan bu birimler, erken dönem Suriye kiliselerinin bir özelliği olarak ortaya çıkmıştır.[391]

Suriye ve Suriye mimarisinin etkisinin görüldüğü bölgelerle Side AA Kilisesinin arasında var olduğu söylenebilecek mekansal benzerlik, mimari form ve kuruluş olarak çok belirgin değildir. Suriye, Kilikia ve Mısır gibi bölgelerde apsisin iki yanında yer alan mekanlar, çok büyük oranda, doğuda dışa taşkın değil, apsis ile aynı hat üzerinde sonlanmaktadır. Ayrıca, çoğunlukla kilise total bir dikdörtgen form şeklinde biçimlenmiştir ve hem apsis, hem de yan mekanlar bu dikdörtgen içinde, bütünün organik birer parçası olarak çözümlenmiştir. Bu genel biçim uygulamasının dışında kalan çok az sayıda örnek tespit edilebilmiştir.[392]

Dikdörtgen planlı diakonikon ve prothesis mekanları Side AA Bazilikasını mimari açıdan Meryemlik Aya Tekla kilisesi ile yakınlaştırmaktadır (Resim 292). Aya Tekla örneğinde mekanların doğusunda içten ve dıştan yarım daire formlu apsisler yer almaktadır. Side örneğinde ise mekanlar düz bir şekilde sonlanmaktadır ve doğu eksende apsis yerine dışarı ile bağlantıyı sağlayan kapı açıklıkları vardır.

Suriye etkisinin söz konusu olmadığı, daha çok yerel Bizans mimari geleneğinin örneklerinin yer aldığı Karia Bölgesi'nde Aulai Bazilikası, ikinci evresinde eklenmiş olmakla birlikte, dikdörtgen planlı, dışa taşkın ek mekanlarıyla Side AA Bazilikası ile yakın benzerlik göstermektedir. Aulai Bazilikası güney ek mekanın doğu duvarında

---

Paris Pl. XI-XII. Kutsal topraklardaki benzer örneklerden Abu Ghosh Deir el-Azar, Avdat Kuzey, Bethany El Eizariya, Bethany şapel, Ein ed-Dirweh St. Philip, Ein Hanniya, El Kurmul Güney, Kudüs Eleona, Kh. Hubeila, Kh. Kuseifa Kuzey ve Güney, Nizzana Sergios Bacchus kiliseleri için bkz. Asser Ovadiah (1970), *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn. Mısır'dan Abu Mina Mezar Kilisesinin birinci evresi ve Saqqara Ana kilisesinin ilk evresi için bkz. McKenzie (2010), s. 289 ve 309.

[391] J.C. Simith, (1990), Form and Function of the Side Chambers of Fifth- and Sixth-Century Churches in Ravenna, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 49, No. 2, University of California Press, s. 181.

[392] Apsisin iki yanında yer alan ek mekanların doğuda dışa taşkın ve kilise bütününden bağımsız biçimde inşa edilmiş örnek olarak Meryemlik Aya Tekla Kilisesi, bkz. Hill (1996), Figure 43.

bulunan kapı açıklığı ile de nadir bir uygulamanın bir diğer temsilcisi olarak Side AA Bazilikasına yaklaşmaktadır (Resim 293).[393]

Side AA Bazilikası, yapının genel formu ve ek mekanlarının biçimsel ilişkisi ile çok daha uzak bir bölgedeki bir grup kilise ile yakın benzerlik göstermektedir. 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenen İtalya'daki San Giovanni Evangelista (Resim 294), San Apollinare in Classe (Resim 295) ve Ca'Bianca (Resim 296) kiliseleri, üç nefli standart bir bazilikal plana sahiptiler.[394] Her üç kilisede de apsisin iki yanındaki ek mekanlar, bütünden bağımsız bir nitelik gösterdikleri gibi, San Giovanni Evangelista kilisesi, özellikle ek mekanlarının apsisi olmayan dikdörtgen planı ile Side AA Bazilikası'na en yakın örnek olarak belirmektedir. Bununla birlikte, San Apollinare in Classe Kilisesinin kuzey ek mekanının kuzey duvarında ve güney ek mekanının güney duvarında birer kapı açıklığı, mekanların dışarısı ile bağlantısını sağlamaktadır. Bu durum, San Apollinare in Classe ile Side AA arasında işlevsel olarak da bir yakınlık kurulmasını sağlamaktadır.

Erken dönemde Suriye ve Suriye etkisinin görüldüğü bölgelerde liturjik birer mekan olarak Bizans kilise mimarisinin bir parçası olan pastophorionların, İtalya gibi uzak bir bölgede görülmesi ilginç bir konudur. Özellikle, başkent Konstantinopolis etkisinin görüldüğü Ravenna kiliselerinde,[395] söz konusu ek mekanların, Konstantinopolis'te olmamasına rağmen görülmesi konuyu daha da ilginç kılmaktadır.

Pastophorionların Anadolu Bizans mimarisinde görülmesi, karanlık yüzyıllar olarak anılan 7-8. yüzyıllarda başlamıştır.[396] Daha erken dönemlere tarihlenen ek mekanlar ise,

---

[393] Alexander Zäh (2003), *Zur Typologie kirchlicher Architekture im südwestlichen Kleinasien,* Maintal, s. 60 ve Faltplan 2 Nr. 4.

[394] Simith (1990), s.184, fig. 1.

[395] Mango, Ravenna kiliselerinde görülen Bizans mimari etkisini tartışır ve Yunanca konuşan, doğulu bir bankerin San Vitale'nin inşası için 26000 solidi harcadığını ve aynı kişinin Ravenna'daki diğer Bizans etkili olarak nitelenen kiliselerin inşasında da parasal destek sağlamış olabileceğini belirtir. Bkz. Mango (2006), s. 110-112.

[396] Natalia Teteriatnikov (1988), Upper-Story Chapels Near the Sanctuary in Churches of the Christian East, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 42, s. 65. Bu döneme tarihlenen Anadolu'daki kiliselerden Dereağzı Kilisesi için bkz. James Morgenstern (1983), *The Byzantine Church at Dereağzı and Its Decoration, Istanbuler Mitteilungen,* Beiheft 29, Ankara Aziz Klemens Kilisesi için bkz. Semavi Eyice (1991), Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri: Klemens Kilisesi, *Ankara Dergisi*, Cilt1, Sayı 2, s. 5-12. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi için bkz. Urs Peschlow (1975), Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, *Myra. Eine Lykische Metropol in Antiker und Byzantinischer Zeit*, (Istanbuler Forschungen, No: 30) (Ed Jürgen

Anadolu'nun güney ve güneybatı kıyılarında bulunan yerleşimlerde tespit edilmiş olan bazilikal planlı kiliselerde, çoğunlukla kiliseye sonradan eklenmişlerdir.[397] Side AA örneği ya da Ravenna kiliselerinde olduğu gibi düzgün bir simetrinin söz konusu olmadığı bu yapılardaki ek mekanlar, burada tartışma konusu olan pastophorionlardan farklıdır ve tartışmanın dışında tutulması gerekmektedir.

5.-6. yüzyıllara tarihlenen Ravenna kiliselerinin Bizans etkili oldukları ve etki merkezinin başkent olduğu görüşüne karşın, Konstantinopolis'te apsis yanlarındaki simetrik ek mekanların olmayışı, güney ve güneybatı Anadolu'daki örneklerin asimetrik ve kiliselere sonradan eklenmiş olmaları etki kaynağı konusunda soru işaretleri uyandırmaktadır.

Anadolu genelinde Ravenna kiliseleri ile en yakın benzerlik Side AA ve Meryemlik Aya Thekla kiliseleri arasında kurulabilir. Meryemlik Aya Thekla kilisesinin bir imparatorluk yapısı olduğu düşünüldüğünde, Ravenna kiliselerinin biçimsel kökenleri daha anlaşılır olmaktadır. Aya Thekla, İmparator Zeno (476-491) tarafından yaptırılmıştır. Kilisenin yapımı için Konstantinopolis'ten ustalarla birlikte, olasılıkla Prokonnessos'tan olmak üzere sütun başlıkları ve diğer mermer mimari elemanlar da gönderilmiştir. Bu nedenle kilisede Suriye, yerel ve başkent mimari özellikleri ayrılmaz bir biçimde iç içe yer almaktadır.[398] Ravenna kiliselerinin barındırdığı başkent

---

Borchhardt), Berlin, Gebr. Mann Verlag, İznik Koimesis Kilisesi için bkz. Krautheimer (1986), s.290, Fig. 254.

[397] Lykia Bölgesinden yer alan Kök Burnu Kilisesi, Yılanbaşı Kilisesi, Arneai C Kilisesi için bkz. Grossmann, P. ve Severin, G. (2003), *Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien*, Deutsches Archaologisches Institut, Tübingen. Ayrıca, Ölüdeniz yakınlarında İskender Bazilikası, Gemiler Bazilikası için bkz. Shigebumi Tsuji (1995), , *The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lykia/Turkey), The First Preliminary Report*, Osaka University. Andriake A,B ve C Kiliseleri için bkz. Macit Tekinalp (2000), Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4-14. y.y.) Andriake Kenti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Melainippe Liman Bazilikası için bkz. A. Zah (2000), *Zur Typologie kirchlicher Architekture im südwestlichen Kleinasien*, Maintal; Karia Bölgesi kentlerinden Knidos'ta bulunan D Kilisesi için bkz. Ferudun Özgümüş (1992), Knidos'taki Bizans Eserleri, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 11, İstanbul: 2-17. Burcu Ceylan Batı Anadolu'da doğusu düz bir duvarla biten birkaç bazilikal planlı yapıda köşe odalarının olduğunu, ancak, dışa taşkın apsisi olmayan kiliselerde köşe odalarının olmadığını belirtir, bkz. B. Ceylan (2001), Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları, *Olba*, S.IV, , s. 193.

[398] Krautheimer (1986), s.109-110.

özelliklerinin yanında, yerel bir takım özelliklere de sahip olması, Aya Thekla örneği ile benzer bir durum ortaya çıkarmaktadır.[399]

Side AA kilisesinin, imparatorluk yapısı olduğu ya da en azından başkent ekolünde inşa edildiği düşünülen, birbirinden uzak iki farklı coğrafyadaki kiliselerle çok yakın benzerlikler göstermesi, aynı zamanda kendi bünyesinde tamamen başkent ekolünün özellikleri olan bir takım mimari biçimler barındırması, inşasında başkentten gelen ustaların çalışmış olabileceği ya da imparatorluk himayesinde inşa edildiği olasılıklarını akla getirmektedir. Ancak, gerek Ravenna kiliselerinde ve gerekse de Aya Thekla kilisesinde başkent/imparatorluk desteği yazılı kaynaklarla desteklenebilmekteyken, Side AA kilisesi için elimizde bu türden bir veri yoktur. Bu nedenle bu durum, bir olasılıktan öteye geçememektedir.

Pastophorionların Anadolu Bizans mimarisinde 7-8. yüzyıllarda ortaya çıktığı görüşüne karşın bu çalışmada Side AA kilisesinin ek mekanlarını pastophorion olarak tanımlamak ne oranda doğrudur?[400] Bu şekilde bir kabulle, Side'nin dinsel anlamda Suriye liturjisine dahil olduğunu söylemek gerekir. Ancak, bunu kanıtlayacak bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu durumda yalnızca mimari bir etkinin söz konusu olabileceği akla gelse de, daha önce değinildiği gibi, Suriye mimarisinde mekan çözümü daha farklı bir şekilde gelişim göstermiştir.

Öte yandan Side AA Bazilikası ile yakın benzerlik gösteren Ravenna kiliselerinde de mekanların ökaristi ayini ile ilgili olmadığı ve kütüphane, mausoleion, depo, şapel vb işlevlerle kullanıldığı bilinmektedir.[401] Side AA bazilikasındaki ek mekanların ise, en azından, şapel olarak kullanılmadığını, doğu duvarlarında yer alan kapı açıklıklarından dolayı söylemek mümkündür.[402] Mevcut durumdan anlaşıldığına göre, AA Bazilikasındaki bu mimari uygulama iki farklı işlevi birden yerine getiriyor olmalıdır.

[399] Mango, Ravenna kiliselerinin Bizans etkisine sahip olmakla birlikte, bir takım yerel özelliklere de sahip olduklarına değinir, bkz. Mango (2006), s. 110.
[400] Side AA kilisesinin ek mekanları daha önceki araştırmacılar tarafından pastophorion olarak adlandırılırmışlardır ve bu çalışmada da aynı tanımlama söz konusu mekanlar için kullanılmıştır.
[401] Smith (1990), s. 193
[402] Yapının kazısını yapan Mansel, buluntuları değerlendirmediği için mekanların hangi işleve sahip olduklarını arkeolojik olarak belirlemek mümkün değildir.

Birincisi, mekanların temel işlevi olan liturjik uygulamalardır; diğeri ise görevli rahipler için oluşturulmuş, doğudaki alternatif giriş mekanlarıdır.

Mekanların üst katlarının nasıl bir işleve sahip oldukları da tespit edilememekle birlikte, şapel olmadıklarını söylemek mümkündür. Nitekim hem üst katların da doğusunda apsis ya da apsidal bir niş yoktur ve Anadolu Bizans mimarisinde üst kat şapelleri daha geç bir dönemde görülmeye başlamıştır.[403]

Naosun batısında, kuzey ve güney nef eksenlerinde nartekse bağlanan birer kapı açıklığının var olmasına karşın, orta nefin batısında kapı kuruluşunun varlığına dair bir iz yoktur. 11.50 m. genişliğindeki açıklık, bir kilisede beklenebilecek bir kapı kuruluşu için oldukça geniştir. Burada iki sütunla desteklenen üç kemerli bir kuruluş beklemek yanlış olmayacaktır. 450-470 yıllarına tarihlenen Selanik Acheiropoietos Kilisesinin,[404] 5. yüzyılın ortalarına tarihlenen Selanik Aziz Demetrios Kilisesinin,[405] 470 yılı civarına tarihlendirilen Nea Anchialos A Bazilikasının[406] ve 5. yüzyıla tarihlenen Korinth Cenchrean Kapısı yakınlarındaki kilisenin[407] orta nefi nartekse kapı ile değil, iki sütunla oluşturulmuş üçlü bir açıklıkla, yani, bir *tribelon* ile bağlanmaktadır.[408] Dalmaçya'da Cimitile yerleşimindeki Aziz Felix martyrion kompleksi, 401-403 yıllarına tarihlendirilmektedir ve kompleksin içinde yer alan kilisede ise narteks yoktur ve orta nef tribelon ile doğrudan atriuma açılmaktadır.[409] Side'ye coğrafi olarak en yakın örnek

[403] Üst kat şapelleri Suriye kiliselerinde görülen bir özellik olarak anılmaktadır. Bkz. Teteriatnikov (1988), s. 70-71

[404] Krautheimer (1986), s.99

[405] P. Lemerle (1953), "Saint Démétrius de Thessalonique et les problèmes du martyrion et du transept" *Bulletin de correspondance hellénique*. Volume 77, pp. 660-694, s.661

[406] Krautheimer (1986), s.122-123

[407] Joseph M. Shelley (1943), " The Christian Basilica Near the Cenchrean Gate at Corinth", *Hesperia*, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Vol. 12,No. 2, s. 188, Fig.22, Plate 12.

[408] Lemerle, Tribelon'un Yunanistan kiliseleri için karakteristik bir özellik olduğunu belirtir, bkz. Lemerle (1946), "À propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce", *Bulletin de correspondance hellénique.* Volume 70, pp. 319-328, s. 324. Ayrıca, Sodini Balkanlarda ve Yunanistan'da tribelonun olduğu çok sayıda kilise sayarken, tribelondaki açıklıkların perde ya da tüllerle kapatıldığını ve tribelonun basit bir mimari kaygıyla yapılmamış olması gerektiğini, daha ziyade liturjik bir amaç doğrultusunda gelişen bir uygulama olduğunu belirtir. Tribelon ile ambonun orta nefteki konumu üzerinden yürüttüğü tartışma da ambonun eksende yer almasıyla tribolonun varlığını ilişkilendirir, bkz. J.-P. Sodini (1975), "Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans", *Bulletin de correspondance hellénique*. Volume 99, livraison 1, pp. 581-588.

[409] Y. Varalis (1999), "Deux églises à choeur tréflé de l'Illyricum oriental Observations sur leur type architectural", *Bulletin de correspondance hellénique*. Volume 123, livraison 1, pp. 195-225, s. 205, Fig. 3.

ise Girit Adasında Chersonesos, yakınlarındaki Kastri yerleşiminde tespit edilmiştir ve Erken Bizans Dönemine tarihlendirilmektedir.[410]

Diğer yandan, Side AA Bazilikasının, başta Selanik Archeiropoietos ve Aziz Demetrios Kiliseleri ve Nea Anchialos A Bazilikası olmak üzere, Yunanistan ve Balkanlarda sıklıkla görülen tribelonlu naos girişleri, yapıyı başkent geleneklerinden uzaklaştırmaktadır. Erken dönem Konstantinopolis kiliseleri arasında tribelon biçiminde girişe sahip bir yapı tespit edilememiştir. Tribelonun Yunanistan ve Balkanlar'da yoğun olarak uygulanması ve bu nedenle bölgesel bir özellik olarak görünmesi, Side AA Bazilikası için yalnızca tarihlendirme aşamasında bir karşılaştırma unsuru olarak ele alınabilir.

Tribelonun Anadolu'da Side dışında başka bir yapıda da tespit edilememiş olması, bölgesel bir özelliğin Side'de varlığının tartışılması gerektiğini düşündürebilir. Side AA Bazilikasının başkent/imparatorluk destekli yapılarla olan yakın biçimsel benzerliğine karşın, başkent mimarisinden ayrılan ve kendine has mimari birimleriyle yerel geleneklere işaret eden özellikleri, yapı tasarımında bani etkisinin sınırlılığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tasarım konusunda ileri sürülebilecek bir diğer durum ise, usta/mimar tercihi de olabilir. Bu noktada, Side AA Bazilikasına ait, AA25 katalog numaralı levha üzerinde geçen "Makedonyalı yontucu…" ibaresi, Yunanistan'a özgü bir mimari uygulamanın Anadolu'da –şimdilik- bilinen tek örneğinin açıklanmasında akıllarda bir soru işareti uyandırabilir. Ancak, bu yazıttan yola çıkarak kilisenin ustasının/mimarının Makedonyalı olduğu sonucu çıkarılamaz. Yalnızca yapının inşasında/bezemesinde başka bölgelerden gelen ustaların çalıştığı söylenebilir ki, tekil bir uygulamanın kaynağını/nedenini sorgulama konusunda ipucu olabilir.

Kilisenin alt kata ait sütun kaidesi, sütun ve sütun başlığı gibi taşıyıcı elemanlarından herhangi bir parça bugüne ulaşmamıştır. Son yıllarda kilise ve tapınak bölgesinde yapılan çevre düzenlemeleri sırasında, atriuma yerleştirilen ion-impost tipteki sütun başlıkları -eğer kiliseye aitlerse- dış narteksin taşıyıcı sistemine ait olmalıdırlar.[411]

[410] Anonim (1957), "Crète", *Bulletin de correspondance hellénique*. Volume 81, pp. 615-636, s.633, Fig. 30.
[411] Söz konusu başlıklar mimari plastik bölümünde kataloglanmış ve değerlendirilmiştir.

Eyice'ye göre alt kat sütunları birbirlerine arşitravlarla bağlanmaktaydı,[412] ancak araştırmacının naosun içinde durmakta olduğunu söylediği arşitrav parçaları bugün görülememektedir. Çevrede bulunan kırık durumda ve çok sayıdaki mimari taş blokların ise tapınaklara ait oldukları anlaşılmaktadır.

Kilisenin naosu içine daha sonra yapılmış olan küçük kilisenin içinde görülen ion-impost tipteki sütun başlıklarının, boyutları dikkate alındığında galeri katının sütunlarına ait oldukları söylenebilir. Depo olarak kullanılmakta olan pasthophorion odalarında tespit edilen ve Thedosien başlıklar olarak bilinen, ince işçilikli kompozit başlıklara ait parçalar da alt kat sütunlarına ait olmalıdır.

Naosun bugüne kısmen ulaşmış olan kuzey duvarının batı bölümü, yan cephelerin pencere sistemleri konusunda yeterli ipucunu sağlamaktadır. Buna göre, en azından alt katta üst üste iki kemerli pencere açıklıklarının yer aldığı söylenebilir (Resim 118).

Güney cephenin doğu bölümünde görülen ve yarısı yıkılmış durumdaki pencere açıklığının, güneydoğudan bitişik ek mekanların inşası sırasında kapatıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, doğu uçta, ek mekana giriş sağlayan kapı açıklığının üzerinde yer alan kemer sistemi, pencerelerin kemer sisteminden farklıdır. Kapı açıklığının üzerinde pencere kemeriyle aynı kotta tek bir kemer yer almaktadır ve pencere kemerlerinden daha geniştir. Altta yer alan kapı açıklığının kemerinin yaklaşık ortasında ek mekanın duvarı görülmektedir. Kapı açıklığının olduğu bölümün mimari özellikleri ve ek mekanın duvar örgüsü, burada yer alan kapı açıklığının ek mekanlara geçiş amacıyla açılmadığını, kiliseye güneydoğu uçtan zaten bir girişin var olduğunu göstermektedir (Resim 297).[413]

Kapı açıklığının simetrik bir şekilde kuzeydoğu uçta da olup olmadığı ise, hem erken hem de 20. yüzyıl dolgularından dolayı çok net değildir. Ancak, kuzey nefin doğusunda,

[412] Eyice, (1952), s. 14.

[413] Aynı dönemde inşa edilmiş olan Selanik Archeiropoietos kilisesinde de güney ve kuzey duvarlarda, yan neflere girişi sağlayan kapı açıklıkları vardır. Krautheimer, özellikle Yunanistan'daki erken dönem mimarisinde bu kapı açıklıklarını dinsel bir uygulamaya bağlar. Araştırmacıya göre, orta nef genellikle sütun aralarına yerleştirilen levhalarla cemaate büyük oranda kapatılmıştı ve cemaat yan nefleri daha çok kullanmaktaydı ve bu nedenle yalnızca batıdan değil kuzey ve güneyden de kapı açıklıkları bırakılmıştı. Bkz. Krautheimer (1986), s. 101-102.

mermer, profilli bir silme, burada kalan kemer parçasının altında devam etmektedir. Bu mimari detay, kemerin pencerelerde olduğu gibi üst üste iki kemer şeklinde olmadığını, altında bir açıklığın yer aldığını göstermektedir. Pencerelerin kemer sisteminden farklı olan bu uygulama dikkate alındığında, güney nefin doğusundaki kapı açıklığının simetriği, ancak ondan daha yüksek ve bezemeli bir kapı açıklığının var olduğu ileri sürülebilir.

Side AA Kilisesi'nin tapınak alanına yapılış şekli ve zamanı konusunda bir tarihi belge maalesef yoktur. Eyice, tarihlendirmede esas alınabilecek herhangi bir veriden söz etmemekle birlikte, kilisenin 4. yüzyıl içinde yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir.[414] Mansel ise kiliseyi, Kilikia Bölgesi kiliseleri ile özellikle de Meryemlik'teki Aya Tekla Kilisesi ile ilişkilendirerek, 5. yüzyıla tarihlendirmektedir.[415]

Bu çalışma sırasında tespit edilen arkeolojik veriler de kilisenin, en erken 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebileceğini düşündürmektedir. Bugün depo olarak kullanılan pastophorion hücrelerinde saklanan ve kilisenin naosunda bulunan kompozit tipte sütun başlığı parçaları, 5. yüzyılın ilk yarısına, II. Theodosius dönemine tarihlendirilmektedir. Kiliseyi tarihlendirmede en erken tarihli veri niteliğindeki başlık parçaları, ince dişli akantus yapraklı başlıklar grubu içinde yer alır ve bu dönemde tüm Akdeniz havzasında görülmektedir (Resim 298).[416]

---

[414] Eyice (1960), Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri, V. Türk Tarih Kongresi 53-60, 56.

[415] Mansel (1978), s. 265.

[416] A, Terry (1988), The Sculpture at the Cathedtral of Eufrasius in Porec, *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 13-64. Söz konusu başlık parçasının üslup ve teknik özellikleri 5. yy. Prokonnesos atölyesinin işi olabileceğini göstermektedir. Çok yakın örnekleri İstanbul'da tespit edilmiştir bkz. T. Zollt (1994), *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n.Chr. Mit Einem Beitrag zur Untersuchung des Ionischen Kampherkapitells*, Taf. 42/582, 43/599, 617, Hülya Tezcan (1989), *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Res. 402-404. Ayrıca, Yunanistan'da Acheiropoitos, Lechaion ve Alkison Kiliselerinin aynı tipteki başlıkları da Prokonnesos atölyesinin ürünüdürler ve Side AA örneği ile çok benzerdirler, bkz. A. Frantz (1995), Geography and Politics in Early Christian Ornament in Greece, *Byzantine East, Latin West Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, (Ed. C. Moss ve K. Kiefer), s. 44,. Aynı tip başlıklara sahip Porec Kilisesi ise 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak, araştırmacı başlıkların doğrudan Prokonnesos'tan değil, Ravenna üzerinden geldiğini belirtir bkz. Terry (1988), s. 16. Sodini de Ravenna'da Prokonnesos'tan gelen mermer malzemenin depolanmış olabileceğini söyler bkz. J.-P. Sodini (1989), Le commerce des marbres a l'époque protobyzantine, *Hommes et Richesses Dans l'Empire Byzantine*, Tome I, IV-VII. Siécle, (Ed. P. Zeck), s. 175. Krautheimer ise başkentte bu tipteki başlıkların üretiminin 5. yüzyılda sona erdiğini ve 6. yüzyılda artık üretilmediğini ileri sürer bkz. Krautheimer (1986), s. 232-234. Bununla birlikte, depolarda bulunan diğer liturjik ve strüktürel taş eserlerle birlikte cam ve seramik

Side AA kilisesinin tarihlendirmesinde yardımcı olabilecek mimari karşılaştırma örneklerine bakıldığında da yine 5. yüzyıl olasılığı öne çıkmaktadır. Kiliseyi başkent özelliklerine yaklaştıran apsis formu, Studios ve diğer erken dönem başkent kiliseleri ile benzerliğin kurulabilmesini sağlamaktadır.

Selanik Archeiropoietos kilisesinde olduğu gibi, Side AA Bazilikasının da sütun aralıklarına göre planlanan boyutları, yapıyı 5. yüzyıl mimarlarının tasarımlarına yaklaştırmaktadır.

Ravenna San Giovanni Evangelista kilisesinde görülen narteks/naos oranı ve iki yapı arasındaki biçimsel ortaklıklar da Side AA Bazilikası için 5. yüzyıl olasılığında dikkate alınması gereken unsurlar olarak belirmektedir.

İustinianus dönemine tarihlendirilmekle birlikte Ravenna San Apollinare in Classe Kilisesi de Side AA ile benzer özellikler göstermektedir. 5. yüzyıl içinde yapıldığı önerilen Side AA Bazilikası için tarihlendirmede bir çıkış noktası olamayacak olan bu kilise, burada sözü edilen Anadolu, Yunanistan ve İtalya örneklerinin oluşturduğu grubun bir devamı niteliğinde olmalı ve bu şekilde değerlendirilmelidir.

3.2.1. Yapı evreleri

Side AA Kilisesi, atriumu, narteksi ve naosuyla birlikte tasarlanmıştır. Tasarımında belirleyici etken olan modüler sistem ve oran/orantı özellikleri hassaslıkla uygulanmıştır. Ancak yapı, kullanıldığı süreç içerisinde -güneydoğusuna sonradan eklenen iki ek mekan dışında- özellikle iç mekanında bazı detay uygulamalarla en azından iki farklı evre göstermektedir.

Apsis yayının, ilk evresinde 4.70 m. derinliğinde ve kilisenin doğu duvarı hizasından başladığı, ancak daha sonra synthrononla birlikte iki yandaki anıtsal postamentlerin

buluntu örnekleri de 5. ve 6. yüzyıllar içinde değerlendirilebilirler. Ancak, kiliseye ait tüm taş eserlerin ve küçük buluntuların değerlendirilmesi bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

hizasına kadar uzatıldığı anlaşılmaktadır. Bu son haliyle apsisin derinliği de artmış ve 6.10 m. olmuştur (Resim 299).

Apsis yayının kuzey bölümünde görülen malzeme-teknik farklılık -yapının en azından bu bölümünün- yapı henüz kullanılırken yıkıldığı ve onarılarak kullanımına devam edildiğini göstermektedir (Resim 300). 1948-1961 yılları arasında yapılan çalışmalarda bulunan bir kitabe, kilisenin apsis onarımı evresi ile ilişkili olması muhtemeldir.[417] Kitabenin tarihlendirmesi yapılmamış olmakla birlikte, metinde geçen "ketenciler loncası" onarım masraflarını karşılayan kurumu işaret ediyor olabilir.

Naosun güneydoğusunda yer alan son pencere açıklığı, yapıya güneydoğudaki mekanlar eklenirken örülerek kapatılmıştır.

Apsiste gerçekleştirilen büyütme işlemi kilisenin kullanım süreci içinde farklı bir evreye işaret etmektedir ve olasılıkla işlevsel bir takım gerekliliklerden dolayı yapılmış olmalıdır. Güney cephede kapatılan pencere açıklığı ise apsisteki uygulamanın tersine, kullanım süreci içerisinde mimari iç mekan düzenlemesinde ihtiyaç sonucu gerçekleştirilecek bir uygulama değil, dışarıya eklenen yeni mekanlardan kaynaklanan zorunluluk nedeniyle gerçekleşmiştir.

Kilisenin kuzey ve güney duvarlarında daha geç dönemde yapılmış olduğu anlaşılan bir takım müdahaleler vardır. Kuzey duvarın, pencere alt kotuna kadar korunabilmiş olan büyük bölümünde, payelerin arası düzgün kesilmiş büyük traverten ve kireç taşı bloklarla doldurulmuş ve arada kalan boşluklar, küçük boyutlu moloz taş, tuğla ve kiremit kırıklarıyla ve harçla doldurulmuştur. Dolgunun ana malzemesi olan büyük boyutlu blok taşlar olasılıkla kilisenin yapı malzemesi olmalıdır. Aralarda yer yer mermer blokların ve iki adet de mermer sütun başlığının dolgu malzemesi içinde kullanıldığı görülmektedir. Kaliteli beyaz mermerden yapılmış olan sütun başlıkları büyük olasılıkla kompozit tipte olup, görülebilen çok küçük bölümlerinden anlaşıldığı kadarıyla da ince işçilikli Thedosien başlıklar olabilir.

[417] Kitabe metni ve açıklaması için bkz. G. Bean (1965), *Side Kitabeleri. The Inscriptions of Side*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 62. Ayrıca bkz. Nollé (2001), s. 504.

Güney duvarda ise kuzeydekinin aksine yoğun bir dolgu ile karşılaşılmaz. 2006 yılında kilisede gerçekleştirilen kısmi kazılarda güney duvarın payelerinin arasında mezarlar bulunmuştur.[418]

Kuzey duvardaki dolgu ve güney duvar önündeki mezarlar kilise işlevini yitirdikten sonra gerçekleştirilen uygulamalar olmalıdır. Küçük kilise yapıldıktan sonra, büyük kilisenin duvarları yapının çevre duvarı gibi bir işlev kazanmış olmalıdır. Kuzey duvardaki dolgu da bu dönemde, belki de sağlamlaştırma amacıyla yapılmış olabilir. Güney duvar önünde yer alan mezarların dönemi için ileri sürülebilecek bir öneri daha muğlak kalacaktır. Büyük kilisenin yıkılmasından sonra, payelerin arasındaki nişler mezarlık olarak kullanılmış olabileceği gibi, küçük kilisenin yapımından sonra da mezarlık işlevi kazanmış olabilir. Bununla birlikte büyük kilise henüz kullanımdayken nişlerin içine kilisede çalışan rahiplerin defnedildikleri de ileri sürülebilir.

Küçük kilise yapıldıktan sonra AA Bazilikasında söz konusu olan bir diğer dolgu alanı batı duvar olmuştur. Mansel'in 1978 tarihli Side kitabında yayınlanan bir fotoğraftan görüldüğü üzere, narteksin güney ve kuzey neflere açılan kapıları örülerek kapatılmış, yalnızca orta nefe açılan geniş açıklık bırakılmıştır (Resim 301).[419]

Elimizde doğruluğunu kanıtlayacak kesin bir veri olmamakla birlikte, atriumun doğu portikosunun yapıya sonradan eklendiği düşünülebilir. Yapı genelinde hassaslıkla uygulanan, mimari elemanların ve birimlerin birbirleriyle uyumlu bir şekilde yerleştirilmesi çabası, doğu portiko söz konusu olduğunda göz ardı edilmiş gibi durmaktadır. Doğu portikonun kuzey-güney doğrultulu koridor gibi işlev gören bir mekan olduğu düşünüldüğünde genişliğinin, her iki ucunda yer alan apsidal eksedralarla aynı olması beklenebilirdi. Ancak, eksedralardan daha dar tutulan portikoda algı, apsidal birimlerin yarım daire formlarının bütünlüğünden uzak olacaktır. Portiko stylobatının doğu kenarı, kuzeyindeki T payenin de yaklaşık 0.50 m. doğusunda sonlanmaktadır ki, aslında beklenmesi gereken, T payenin kuzey eksedra ile tam karşılıklı durumdaki doğu sınırına hemyüz olacak şekilde birleşmesidir. Sözü edilen

[418] Kaderli (2009), Mimar olan ve kazıyı yürüten araştırmacı, yapı topluluğunun yapısal problemlerine yönelik incelemelerde bulunmuş ve mezarların kullanım evresi ve tarihlendirmesi konusunda yeterli öneri getirmemiştir.
[419] Mansel (1978), s. 264, Res. 295.

mimari detaylar üzerinden, doğu portikonun daha sonra yapıya eklendiği ileri sürülebilse de, bu eklemlenmenin zamanı konusunda bir öneri getirmek kolay değildir. Ancak, Side AA Bazilikası henüz kullanımdayken bu işlemin yapılmış olması gerektiği söylenebilir.

3.2.2. Restitüsyon

Side AA Bazilikasının, plan düzleminde mekansal anlamda restitüsyonunun yapılmasını gerektirecek bir eksikliği yoktur. Ancak, orta nefi nartekse bağlayan açıklığın iki sütunlu bir *tribelon* ile sağlandığı önerisi restitüe edilmiştir. Ayrıca, doğu portikonun bugüne ulaşmış sütun kaidelerinden yola çıkılarak diğer sütunların da yerleri belirlenebilmiştir. Apsis önünde in situ durumdaki bir sütun kaidesinin, altarın üzerindeki kyborion kuruluşuna ait olduğu düşünülmüş ve diğer üç sütun kaidesinin yerleri ve dolayısıyla kyborionun konumu da restitüte edilmiştir. Bununla birlikte, bemanın batısında ambona uzanan solea, geç dönemde yapılmış olan kilisenin içinde halen görülebilmektedir. Soleanın sonlandığı yerde de ambon kuruluşunun olması gerektiği düşünülmektedir. Plan düzlemindeki son restitüsyon önerisi atriumun güney cephesine ilişkindir. Kuzey ile simetrik olması beklenen güney cephede tapınak nedeniyle eksik bölümler olmakla birlikte, doğu ucundaki apsidal eksedrada, kuzeydeki ile aynı şekilde bir giriş açıklığı önerilmiştir. (Resim 302).

Yapının ayrıca kesit düzleminde en kesit ve boy kesit olarak iki restitüsyon önerisi hazırlanmıştır. Kilisenin orta nefinin iki yana eğimli bir kırma çatı ile yan neflerinin ise dışa doğru eğimli birer çatı ile örtülmüş olması gerektiği düşünülmektedir (Resim 303-304).

Anadolu'daki bazilikal planlı kiliseler toplam yüksekliklerinin belirlenebilecekleri oranda bugüne ulaşmamışlardır. Hatta çoğu zaman, alt kat pencere sistemlerini belirlemek bile mümkün değildir. Bu nedenle, Anadolu dışında sağlam şekilde bugüne ulaşmış olan yapıların kesit çizimleri örnek alınarak ve yaklaşık oran-orantı ilişkileri dikkate alınarak bir restitüsyon önerisi hazırlanmaya çalışılmıştır.

R. Trinci'nin San Apollinae in Classee Kilisesinin oran-orantı ilişkilerine yönelik modelleme çalışmaları, kilisenin Side AA Bazilikası ile olan yakın benzerliklerinden dolayı, restitüsyon önerisinin hazırlanmasında özellikle örnek olmuştur.

Daha önce değinildiği gibi, Trinci'nin modellemelerine göre San Apollinare in Classe Kilisesinin tasarımında, sütun aralıkları ve sütun boyutları belirleyici olmuştur. Her bir sütunun taban ortasından çıkan ve her iki yanındaki sütunun başlığının ortasından geçen hayali çizgiler, birbirleri ile yaklaşık eşkenar üçgenler oluşturacak biçimde üst kotlarda kesişmektedirler. Bu kesişim noktaları, alt kat pencere yüksekliklerini, ışıklık pencerelerinin yüksekliklerini ve yaklaşık olarak da çatı başlangıcı ve dış cephede de silme yüksekliklerini belirlemektedir (Resim 305-306).

Aynı yöntem Side AA Bazilikası için de uygulanmıştır (Resim 307). Uygulanan bu yönteme göre ikinci kat kemer ve tavan yükseklikleri belirlenmiştir. Sütun başlıklarından itibaren üçüncü kesişim noktası kilisenin galeri katı tavan yüksekliği olarak kabul edilmiştir. Bu hat, aynı zamanda kiliseyi düşey düzlemde ortadan ikiye bölmektedir. Yani, galeri katının tavan yüksekliği, kilisenin toplam yüksekliğinin yarısı kadardır.

Hayali çizgilerin, sütunlardan sonraki beşinci kesişim noktası, ışıklık pencerelerinin yerini belirlemektedir. San Apollinare in Classe'de ışıklık pencereleri, yapı galerisiz olduğu için üçüncü kesişim noktası ile belirlenmiştir.

Mevcut veriler kilisenin alt kat yüksekliğinin tespitine imkan sağlamaktadır. Narteks kuzey ek mekanının ikinci katına ait giriş açıklığı 6.42 m. kotundadır. Mekanın içinden, açıklığın yaklaşık 0.40 m. kadar örüldüğü görülmektedir. Kuzey nefin batısında sağlam şekilde bugüne ulaşmış olan pencerenin üzerinde görülen dışa taşkın bir taş sırası, galeri katının taban döşemesini taşıyan hatılların kotuna işaret etmektedir ve 6.02 m. kotundadır. Apsisin kuzeyindeki ek mekanın batı cephesinde bugüne ulaşmış en üst taş seviyesi 5.94 m. kotundadır. Apsisin güney ek mekanında ise 5.64 m. kotu ölçülmüştür. Her iki mekanında ikinci kat tabanlarına beton dökülmüştür. Bu işlem sırasında tonoz üzerindeki dolgunun ne oranda işlem gördüğü ve tabanın beton dökülmeden önce ne

kadar düzlendiği anlaşılamamaktadır.[420] Ancak, mevcut veriler ışığında, yan neflerin alt kat tavan seviyesinin 6.00 m. civarında olduğu ve galeri katı taban seviyesinin de yaklaşık 6.25-6.30 m. civarında olduğu söylenebilir (Resim 308).

Daha önce de belirtildiği üzere, kilisenin sütun kaidesi, sütun, sütun başlığı gibi ana taşıyıcı elemanlarından hiçbiri bugüne ulaşamamıştır. Restitüsyon çizimlerinde ikinci kat taban seviyesi verisi üzerinden, taşıyıcı elemanlar orantılı bir şekilde çizime aktarılmaya çalışılmıştır. Buna göre, ortalama 0.30 m. yüksekliğindeki stylobat üzerinde, 0.23 m. yüksekliğinde sütun kaideleri, 3.50 m. yüksekliğinde sütunlar ve 0.60 m. yüksekliğinde sütun başlıkları öngörülmüştür. Böylece, alt kat strüktürel elemanlarının toplam yüksekliği yaklaşık 4.61 m. kotuna yükselmektedir.

Semavi Eyice'nin bağlayıcı olarak arşitrav kullanılmış olduğunu belirtmesine karşın, sütunların bağlayıcı sisteminin kemer olduğu düşünülmektedir.[421] Kemer yaylarının alt kotu 5.40 m., çizimde görülmemekle birlikte, üst kotları ise yaklaşık 5.75 m. kotundadır. Kemerlerin üzerinde, alt kat tavan seviyesi olan yaklaşık 6.00 m. kotuna kadar duvar yükselmektedir.

Kuzey nefin batı bölümünde iki tanesi bugüne sağlam olarak ulaşmış olan alk kat pencerelerinin her iki cephe boyunca da nişler içinde yer aldığı kabul edilebilir. Alt kotu 2.86 m. olan, yuvarlak kemerli ve 2.01 m. yüksekliğindeki pencereler tüm cephe boyunca yerleştirilmiştir.

Yapının galeri katında daha küçük boyutlu taşıyıcı elemanların kullanılmış olması gerekmektedir. Üst kat sütunları üzerinde kullanılmış olan sütun başlıkları da, ion-impst tipte başlıklar olabilir. Galeri katının taşıyıcılarının, zeminden kemer başlangıcına kadar

[420] Apsisin iki yanındaki ek mekanların üst katlarında, daha öncesinde mozaik taban döşemesi olduğu bazı kent sakinlerince ileri sürülmektedir.

[421] Araştırmacı kilisenin içinde gördüğünü belirttiği bir arşitrav parçasının kiliseye ait olduğunu ileri sürmüştür. Ancak, kilisenin içinde herhangi bir arşitrav parçası tespit edilememiştir. Studios manastırının katholikonu dışında, Side AA Bazilikası ile çağdaş olan ve karşılaştırma örnekleri olarak daha önce değinilen kiliselerde bağlayıcı sistem olarak kemer kullanılmıştır. Yaklaşık 3.50 m. sütun aralıklı San Apollinare in Classe kilisesinde bağlayıcı olarak arşitrav kullanılması zor görünse de, Side AA ile çok yakın sütun aralığına sahip –yaklaşık 2.40 m.- Selanik Acheiropoietos kilisesinde de bağlayıcı olarak kemer kullanılmıştır. Eyice'nin ileri sürdüğü gibi, bağlayıcı sistemin arşitrav olduğu düşünüldüğünde, sütunlar yaklaşık 4.70 m. yükseklikte olmalıdır.

toplam 3.33 m. yüksekliğinde olabilecekleri öngörülmüştür. Sütunları birbirine bağlayan kemerler ise 4.36 m. kotunda olmalıdır.

Orta nefin üzerinde, yaklaşık 14.57 m. kotunda ve yaklaşık 2.00 m. yüksekliğinde pencerelerin olabileceği düşünülmüştür. Örtü kotu ise yaklaşık 21.74 m. olmalıdır.

Apsis yüksekliği büyük oranda korunmuş durumdadır ve kilise zemininden yüksekliği 5.74 m.'dir. Apsisi taçlandıran zafer kemerinin oturduğu büyük sütunlar, başlıkları ve kaide işlevi gören postomentleriyle birlikte 9.01 m. yüksekliğe ulaşmaktadır. Apsis yarım kubbesinin ise 13.66 m. kotunda olduğu düşünülebilir.

Apsisin duvarının doğu bölümü, 4.62 m. kotunda düzgün bir sıra oluşturacak biçimde bugüne ulaşmıştır. 4.62 m. kotundan itibaren kuzey bölümünde ise malzeme-teknik farklılık bir onarımın söz konusu olduğuna işaret eder. Düzgün şekilde bugüne ulaşmış olan bölümün 4.62 m. kotu, pencerelerin alt kotuna işaret edebilir. Bu nedenle, apsiste bu kotta üçlü bir pencere açıklığının olabileceği varsayılmıştır. Restitüsyon çiziminde onarım gören ve olasılıkla kuzeydeki pencerenin kapatılması ile sonuçlanan evre göz ardı edilmiş ve ilk yapım evresinin olası durumu çizime aktarılmıştır.

İki katlı olan narteks ve doğudaki ek mekanların yüksekliklerinin birbirlerine eşit oldukları düşünülmüştür. İkinci katların taban seviyeleri galeri katı ile yaklaşık aynı olması gereken mekanların tavan yükseklikleri ise 11.07 m. olarak belirlenmiştir.

Kilise içerisinde galeri katına ulaşımı sağlayan herhangi bir merdiven izine rastlanmamıştır. galeri katına çıkışı sağlayan merdivenler, olasılıkla narteksteyer alıyor olmalıdır. Bu durum, galerilerin katekümenlere ayrıldığı ve katekümenlerin Hıristiyan cemaati rahatsız etmeden kiliseye giriş-çıkışları için kolaylık sağladığı görüşlerle uygunluk içindedir.[422]

[422] Kiliselerde galerileri kullananların kimler olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar galerilerin kadınlar tarafından kullanıldığını ileri sürmekte, bazı araştırmacılar ise galerilerin –en azından erken dönemde- katekümenler tarafından kullanılmış olabileceğini belirtmektedirler. Bu konudaki tartışmalar için bkz. T.F. Mathews (1977), *The Early Churche of Constantinople, Architecture and Liturgy,* Pennsylvania, s. 125-134.

Apsisin önünde bemaya ait stylobatlar *in situ* olarak durmaktadır. Bemanın kuzey ve güney girişleri stylobat üzerindeki izlerden dolayı belirlenebilmektedir. Bu verilere göre ve Side Arkeoloji Müzesinde geliş yeri belli olmayan bir grup templon levhasının boyutları da dikkate alınarak templon paye ve levhaları önerilmiştir (Resim 309).

Narteksin batısında kısmen bugüne ulaşmış olan doğu portikoya ait stylobat ve sütun kaidelerinden elde edilen verilere göre de dış narteksin sütunları restitüe edilmiştir. Sütun yükseklikliklerine dair bir veri yoktur. 3.78 m. aralıkla yerleştirilmiş olan sütunlar birbirlerine kemerle bağlanıyor olmalıdır. Kemerlerin üzerinde yer alan dışa doğru eğimli çatının narteks duvarına, ikinci kat seviyesinden bağlanmış olması olasıdır. Bu durum, hem doğu portikodaki sütunların yüksekliklerinin diğerlerine oranla daha az olması gerektiğini hem de dış narteks çatısının diğer çatılara oranla daha az eğimli olduğunu göstermektedir.

3.2.3. Güney ek mekanlar (Resim 120, 310)

Kilisenin güneydoğusunda yer alan birbirine bitişik ve mekansal anlamda da bağlı olan iki mekandan kuzeydeki dikdörtgen, güneydeki kare planlıdır. Yapı, Side AA bazilikası ile ilgili literatürde martyrion olarak tanımlanmaktadır.[423]

Köşelerde cephe duvarlarıyla birleşen masif payelerin taşıdığı yuvarlak kemerler üzerinde pandantif geçişli kubbe ile örtülü olan güney mekan, yapı çiftinin ana mekanı olarak nitelendirilebilir. Dıştan kare planlı mekan, köşe payelerinin mekan içine yapılmış olmasından dolayı, içte haç planlı bir form sergilemektedir. Ancak, payeleri birbirine bağlayan ve kubbeyi taşıyan kemerler tonoz olamayacak kadar dardır ve iç mekanda bir haç plan oluşmasına rağmen, ana yönlerde birer mekan oluşturmazlar. Bu nedenle, haç planlı merkezi mekanlı bir yapı olarak nitelendirilmesi gerekir.

Side AA Bazilikasının güneyinde yer alan haç planlı yapının içindeki nişlerden birinde, daha önceki araştırmalarda bir su künkü tespit edilmiştir ancak, künk bugün görülememektedir. Künkün olduğu kuzeydoğu nişi oluşturan duvarlardaki kesme blok

[423] Eyice, (1952), s. 57; Mansel (1978), s. 262.

taşların karşılıklı derz seviyeleri aynı hizada değildir ve derzler belli olmayacak biçimde düzgün yerleştirilmişlerdir (Resim 311). Diğer üç nişte ise kesme blok taşlar yaklaşık aynı boyutlardadır ve her bir niş içinde karşılıklı derzler aynı hizada olacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Üç nişin iç tarafında taşların arasında ya harç görülmemektedir ya da taşlar arasında derin derzler oluşacak şekilde, taş yüzeyleri dışa taşkın bırakılarak, harç daha içeride tutulmuştur. Bu detay uygulama, nişlerin içinde ikişer sıradan oluşan raf sisteminin varlığını akla getirmektedir (Resim 312).

Ek mekanda nişlerin yer alması ve nişlerin içinde de raf sistemin varlığına dair olasılık, nişler içinde röliker, adak, kandil gibi liturjik ya da pratik işlevli eşyaların saklanması için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Ancak, kuzeydoğu nişin duvarında yer alan künk, doğrudan suyla ilgili bir işleve işaret etmektedir ve su kullanımının martyrion liturjiyle ilgisine dair bir bilgi edinilememiştir. Bu durum, mekanın bir vaftizhane olabileceği ihtimalini akla getirmekle birlikte, mekandaki ilk araştırmalar sırasında yapılan kazı çalışmalarında vaftiz havuzuna rastlanmamış olması, bu olasılığın göz ardı edilmesine yol açmaktadır.[424]

Yapının benzer örnekleri 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilmektedir. Ek yapının kilise ile olan organik bağlantısı dikkate alındığında kiliseye sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.

Yapının en yakın karşılaştırma örneği Side Piskoposluk Sarayı kompleksinde yer alan iki martyriondur. İç mekan özellikleri bakımından aynı olan her iki örnek de, boyut olarak da birbirine oldukça yakındır. Side AA Bazilikasındaki martyrionun, kilise ile bağlantısını sağlayan kuzey mekan dışında, Piskoposluk Sarayındaki martyrionların yeniden modellenmesiyle yapılmış olduğu düşünülebilir.[425] 5. yüzyıl içine tarihlendirilen kilisenin güneyine sonradan eklen bu yapı 6. yüzyıl içinde değerlendirilebilir.

[424] Eyice (1952), s. 15.
[425] Martyrion tartışması ve karşılaştırma örnekleri için bkz. Bölüm xx.

3.2.4. Mimari plastik ve liturjik elemanların genel değerlendirmesi

3.2.4.1. Mimari elemanlar

3.2.4.1.1. Sütun başlıkları

Kataloğu yapılan sütun başlıklarının tamamı ion-impost tipte başlıklardır. AA Bazilikasının deposunda, ince işçilikli Theodosien başlıkların yaprakları rüzgardan dönen tipte bir ya da birkaç başlığa ait olabilecek çok sayıda kırık parça tespit edilmiş ancak, kataloglanmamıştır.

İon-impost tipteki başlıkların bilinen en erken tarihli örneği 400 yılı civarına tarihlenmektedir.[426] 5. ve 6. yüzyıllarda üretimi ve kullanımı hızla artan ion-impost tipteki başlıkların üretiminin 6. yüzyıldan sonra giderek azaldığı[427] ve Orta Bizans Dönemi'nde çok az sayıda örnekle tespit edildiği anlaşılmaktadır.[428] Tüm üretim dönemleri boyunca ion-impost tipteki başlıkların standart bir tipe oturtulduğunu söylemek kolay değildir. Form olarak daha genel bir standardizasyon söz konusu olsa da, özellikle impost bölüm dikkate alındığında, bezeme konusundaki çeşitliliğin forma oranla daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.[429]

Bu çalışma kapsamında ele alınan ion-impost tipteki başlıkların altı tanesi AA Bazilikasında bulunmuştur. Söz konusu başlıklar iki alt grup altında incelenebilir. Birinci grubu, kare bir ionik bölüm üzerinde, içbükey ve dışbükey profillerle yükselen

---

[426] F. Yegül (1974), Early Byzantine Capitals From Sardis: A Study on the Ionic Impost Type, *Dumbarton Oaks Papers*, 28, 265-275, s. 267

[427] Zolt, İstanbul örneklerinin büyük bir çoğunluğunu V-VI. yüzyıllara tarihlemekte, ancak çok küçük bir bölümü için VI-VII. yy. gibi ikili bir tarihlendirme önerisi getirmektedir, bkz. Zollt (1994),. Sodini'ye göre bu başlıkların VI. yüzyılda hızla yayılmasının nedeni, üretim kolaylığıyla birlikte, kemer geçişlerinde, impostun kolaylık sağlaması ve form olarak da bu başlıkların kemer atılımı ihtiyacına daha iyi cevap verebilecek nitelikte olmasıdır, bkz. Jean-Pierre Sodini (1989a) Le Commerce des Marbres a L'Epoque Protobyzantine, *Hommes et Richesses Dans l'Empire Byzantine*, Tome I, IV-VII. Siécle, (Ed. P. Zeck), Paris, , 163-186, s. 180.

[428] Orta Bizans Dönemi örnekleri için bkz. Martin Dennert (1997), *Mittelbyzantinische Kapitelle Studien zu Typologie und Chronologie, Asia Minor Studien 25*, Bonn.

[429] İon-impost tipteki başlıkların form ve bezme çeşitliliği konusundaki örnekler için bkz. Zolt (1994), Rudolf Kautzsch (1936), *Kapitellstüdien. Beitrage zu Einer Geschichte des Spatantiken Kapitells im Osten Vom Vierten bis ins Siebente Jahrhundert*, Berlin; Josef Keil (1951), *Die Johanneskirsche, Forschungen in Ephesos Band IV, Heft 3*, Wien, Österreichischen Archaologischen Institut, Tezccan (1989).

impost bölümün olduğu iki örnek (Kat.No: AA1-AA2) oluşturmaktadır. Her ikisi de kısmen tahrip olmuş olmakla birlikte, form ve bezeme kompozisyonları konusunda bilgi verebilecek durumdadır. AA1 katalog numaralı başlığın impost bölümünde kısa ve uzun yüzlerin kabartma tekniğinde bezendiği görülmektedir. Kısa yüzde köşeden yükselen ve ortadaki haç motifine doğru uzanana ve olasılıkla haçı çevreleyen akanthus yaprakları vardır. Uzun yüzde ise altta, ortadan bantlardan uzayan bitkisel motifin impost yüzeyinde üst köşeler doğru uzandığı görülür. AA2 numaralı başlığın kısa yüzünde bir haç motifi vardır ve uzun yüzler boş bırakılmıştır. Diğer başlığın aksine AA2 numaralı başlığın ionik bölümü daha sağlam durumdadır.

Her iki başlık da içbükey ve dışbükey profilasyona sahip impost bölümleri nedeniyle ion-impost başlıklar içerisinde nadir görülen örneklerdir. Side örneklerinin, yayınlanmış başlıklar içinde tespit edilebilmiş tek karşılaştırma örneği, benzer bir profilasyona sahip impostuyla Zeytinbağı Pantobasilissa Kilisesindeki başlıktır. Başlık, araştırmacı tarafından 6. yüzyıl içinde değerlendirilmiştir.[430]

İon-impost tipteki başlıklarda ikinci grubu dört başlık oluşturmaktadır. AA3,AA4,AA5 ve AA6 katalog numaralı başlıklar AA Bazilikasının dış narteksinde durmaktadır. Her dört başlık da ion-impost tipteki başlıkların en yoğun görülen tipinde ve görece en basit formundadır. İonik bölümlerde, kaynağını aldığı ion başlıkları anımsatır biçimde, ekinus ve pulvinusları tam olarak işlenmiş durumdadır. Ekinuslarda volütlerin altından ya da üstünden çıkan stilize palmetler, kılıf içindeki yumurtaya doğru uzanmaktadır.[431] İonik bölümden düz bir profille ayrılan impost bölüm, yukarı doğru düz bir şekilde genişleyerek yükselmektedir. İmpost bölümde uzun yüzler boş bırakılmış ve kısa yüzlerin ortasına sadece bir kabartma haç yerleştirilmiştir.

Genel olarak 5.-6. yüzyıllar içinde değerlendirilen bu grubun en yakın karşılaştırma örnekleri, başkent Konstantinopolis ve başkent etkili bölgelerde tespit edilmiştir.[432]

---

[430] Yıldız Ötüken (1996b), *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antike und Byzantinische Denkmalerin der Provinz Bursa,* (Istanbuler Mitteilungen No: 41), Tübingen, s. 206, Tafel 38/4.

[431] 05 ve 06 katalog numaralı başlıkların ion bölümleri kırık olduğu için, ekinus ve pulvinusları görülememektedir.

[432] Karşılaştırma örnekleri için bkz. Zolt (1994), Tafel 14/48-49, 15/56, 16/61-62, 17/65-67-68, 18/72-74, 19/75-77, 21/89-90-9122/93-94, 23/97-99; Tezcan (1989), s. 448-449; Keil (1951), Tafel XXXII/1-4, XXXIII/1-4.

Bu çalışma kapsamında tespit edilen sütun başlıklarının karşılaştırma örnekleri ışığında tamamının 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilebileceği düşünülebilir. AA Bazilikası dış narteksinde bulunan AA1 ve AA2 katalog numaralı, impost bölümü profilli olarak yükselen ion-impost tipteki başlıkların tek yakın benzerinin Bithynia Bölgesinden olması, AA3 ve AA4 katalog numaralı, görece daha standart tipteki başlıkların da yine Konstantinopolis ve başkent etkisindeki bölgelerde daha yoğun görülüyor olması, kilisenin deposundaki kırık Theodosien başlık parçalarının işçilik özelliklerinin ve kalitesinin Konstantinopolis atölyelerini işaret etmesi, Side AA Bazilikasının bezemeli mimari elemanlarının başkent atölyesi tarafından yapıldığını düşündürmektedir. Mermer ihracı konusundaki farklı olasılıklar dikkate alındığında, Prokonnesos atölyesinden yarı işlenmiş şekilde Side'ye gönderilen malzemenin, aynı atölyede çalışan ustalar tarafından işlenmiş olabileceği de ileri sürülebilir.[433]

3.2.4.1.2. Lento ve söveler

AA Bazilikasına ait dört lento ve söve tespit edilmiştir. Bunlardan bir lento ve bir söve AA Bazilikası narteksindedir. Söve kuzey girişin güney bölümünde *in situ* durumdadır. Side Arkeoloji Müzesinde bulunan iki lento parçası da müzeye AA Bazilikasından getirilmiştir.

AA Bazilkasının iç narteksini portikoya bağlayan kuzey girişinde *in situ* durumdaki söve parçasının, dağınık şekilde yedi parçası daha vardır. Girişin güney ve kuzeyine ait olması gereken söve parçalarının içbükey, dışbükey ve dik profillerden oluşan ön yüzü ile kapı yanları ve eşiğine uygun plan kesiti dikkate alındığında, en yakın benzer örnek Ephesos Aziz İoannes Bazilikasında tespit edilmiştir.[434]

---

[433] Mermer atölyelerinden malzemenin ihraç şekil ve yöntemleri konusunda bkz. Marc Waelkens (1988), Production Patterns of Sarcophagi in Phyria, *Marble in Ancient Greece and Rome: Geology, Quarries, Commerce, Artifacts (Abstracts)*, Nato Scientific Exchange Programme Advanced Research Workshop, Lucca, s. 42-43. ve Sodini, (1989a), s. 163-165. Side Kazılarının 2012 çalışma sezonunda Athena Tapınağının batısında açılan sondajlarda, steril bir tabaka halinde yoğun mermer tozu, yonga ve üretim artığı malzeme tespit edilmiştir. Bu durum, tapınakta kullanılan sütun başlığı, friz vb. elemanların son işçiliklerinin inşaat alanında yapıldığını ve dolayısıyla tapınak malzemesinin –en azından- yarı mamül olarak Side'ye geldiğini göstermektedir. Benzer bir uygulama, özellikle, Theodosien başlıklar gibi yoğun ve ince işçilikli malzemelerin taşınması sırasında olabilecek tahribatın önlenebilmesi amacıyla da gerçekleşmiş olabilir.

[434] Keil (1951), s. 152

AA Bazilikasına ait lento ve söveler (AA7-AA8), gerek bezeme ve işçilikleriyle ve gerekse de karşılaştırma örnekleri ışığında genel olarak 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilebilecek parçalar olarak görünmektedir. Bununla birlikte, ait oldukları yapının inşa dönemi de dikkate alındığında biraz daha net bir tarih önerisi getirmek mümkündür. AA Bazilikasına ait olan parçalar, kilisenin inşa evresine göre, 5. yüzyılın ilk yarısı ya da ortasına ait olmalıdırlar.

3.2.4.1.3. Diğer mimari elemanlar

Side AA Bazilikasının iç ve dış narteksinde bulunan AA9, AA10 ve AA11 katalog numaralı parçalar işlevleri ve yapı içindeki konumları konusunda problemli mimari elemanlardır. Yükseklikleri eşit, genişlik ve derinlikleri birbirlerine yakın olan ve arka taraflarından düzgün olmayan biçimde kırık durumdaki üç parçanın da üst taraflarında, üç kenarda 4-5 cm. genişliğinde çerçeve oluşturacak biçimde düzgün cilalanmış bantlar dikkati çekmektedir. Bu bantlardan oluşan çerçevenin iç kısmında yüzey, murç izleriyle kaba bir işçilikle bırakılmıştır. Bu durum, parçaların birer kaide gibi kullanıldığını ve yaklaşık kare kesitli mimari elemanları taşıdığını düşündürmektedir. Ayrıca, ön yüzlerinde bulunan yaklaşık 10 cm. genişliğindeki düzgün açılmış yuvalar, bu oyuklara levhaların yerleştirilmiş olabileceğini de göstermektedir.[435] Ancak, yapının mevcut durumu, zemin katta bu türden mimari elemanların restitüsyonuna izin vermemektedir. Konumu ve işlevi şimdilik belirsiz olan parçaların, yapının galeri katında bir işleve sahip olup olamayacakları da belirsizdir. Güvenilir bir öneri olmamakla birlikte, doğu ve batı duvarlarda sütun dizilerini karşılayan payelerin, galeri katındaki bölümlerinde kullanılmış olma ihtimalleri düşünülebilir.

[435] Bir tarafı düzgün, üç tarafı Side örneklerine benzer profilasyona sahip ve ortadaki profilli yüzünde bir levha yuvası olan, çok benzer bir parça Korion Piskoposluk Sarayı'nın vaftizhanesinde bulunmuştur. Ancak, araştırmacı mimari elemanın işlevine dair herhangi bir öneri getirmemektedir. Bkz. G .House ve A.H.S. Megaw (2007), Architectural Sculpture and Revetment, *Kourion, Excavation in the Episcopal Precint, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*, (ed. Megaw, A.H.S), Harvard University Press, , 179-233, s. 195, Pl.5.6-j.

3.2.4.2. Liturjik elemanlar

3.2.4.2.1. Ambon

Küçük kilisenin içinde duran ambon platformu (Kat. No. AA12) daha önce Martin Dennert tarafından yayınlanmıştır.[436] Erken Bizans Döneminde oldukça geniş bir coğrafi alanda dağılım görmüş olan ambon platformu, karşılıklı iki merdivenli ambon tipine ait bir parçadır. Ambon platformunun, araştırmacı tarafından AA Bazilikasına ait olduğu ileri sürülmüş ve daha sonra ikinci kilisede aynı işlevle devşirme olarak kullanıldığı belirtilmiştir.[437] AA Bazilikasına ait olması durumunda söz konusu ambon platformunun 5. yy. içine tarihlendirilmesi gerekmektedir.

3.2.4.2.2. Templon levha kaidesi

AA13, AA14, AA15 ve AA16 katalog numaralı templon kaideleri bir kısmı kırık olmakla birlikte, benzer profilasyona sahip olmalarından dolayı, birlikte kullanılmış oldukları düşünülebilir. 5-6. yüzyıllara tarihlendirilen Andriake B Kilisesinde[438] tespit edilmiş bir templon kaidesi Side örnekleri ile yakın benzerlik göstermektedir.[439] Kaide parçalarının Side AA Bazilikasına ait oldukları olasılığı dikkate alındığında, 5. yüzyıl içine tarihlendirilmeleri gerektiği ileri sürülebilir.

3.2.4.2.3. Levhalar

Bir kısmı Side AA Bazilikasının depo olarak kullanılan pasthophorion odalarında, bir kısmı da Side Arkeoloji Müzesinin etütlük eser depolarında tespit edilmiş olan AA19a-b, AA20a-b, AA21a-b, AA22 ve AA23a-b katalog numaralı levhalar, aynı malzeme

[436] M. Dennert (1995), Mittelbyzantinische Ambone in Klainasien, *Istanbuler Mitteilungen*, Band 45, 137-147, Tafel 50/2
[437] Dennert (1995), s. 140.
[438] R.M. Harrison (1963), Churches and Chapels of Central Lycia, *Anatolian Studies* XIII, 117-151, s. 148.; O. Feld, (1975), Die Kirchen von Myra und Umgebung, (ed. J. Borchhardt) *Myra Eine Lykische Metropole In Antiker Und Byzantinischer Zeit*, Berlin, s. 401.; V.M. Tekinalp (2001), Andriake Kiliseleri ve Tarihlendirme Sorunları, V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 491-516, s. 508.
[439] Tekinalp, (2000), Levha 34.

özellikleri ve bezeme teknikleri göstermektedirler. Kaliteli beyaz mermer üzerine *champlevé* tekniğinde yapılmış bezeme kompozisyonlarına sahip levhalar, kırık parçalar halinde bugüne gelmişse de büyük oranda restitüsyonu yapılabilir niteliktedirler.

AA19a-b katalog numaralı levha parçaları, aynı bütünün iki ayrı köşesini oluşturmaktadırlar. Kademeli bir profilasyonla içe doğru alçalan levhaların köşelerinde, stilize bitkisel motiflerin iki yanından kıvrık dalların çıktığı ana kompozisyon yüzeyden birkaç milimetre yüksek yapılmış ve yüzey, renkli macunun sıkıca tutunabilmesi için pürüzlü bırakılmıştır. Genel formu ve özgün boyutları konusunda yeterli ipucu sunmayan parçalar için, diğer levhaların kare olmalarından ve birlikte kullanıldıkları olasılığından dolayı, kare formlu bir restitüsyon önerilmiştir (Resim 150a).

AA20a-b katalog numaralı parçalar, tekniğin uygulanması açısından diğerlerinden ayrılmakta ve tekil bir örnek olarak belirmektedir. Diğer levhaların aksine, zeminin doldurulup, ana bezeme kompozisyonunun yüzeyden yüksek bırakılmadığı tersine, kompozisyonun ince bir kalemle kazınmasından sonra, kazınan çizgilerin macunla doldurularak tamamlandığı görülür. İçte görülen üç dairesel silme, parçanın sağlam durumda kare bir levha olması gerektiğini göstermektedir. Merkezde nasıl bir bezemenin yer aldığı belirsiz olsa da, kırıkların durumu ajur tekniğinde ve yine dairesel formda bir bezemenin olabileceğini düşündürmektedir. Her iki parçada da iki ucu görülen sarmaşık dalı, levhanın aslında dört köşesinin de simetrik olarak yerleştirilmiş, kantaros içinden çıkan sarmaşık dallarından oluşan bir bezeme programına sahip olduğunu ve dairesel silmelerin arasının da boş bırakıldığına işaret etmektedir (Resim 152a).

AA21a-b levhası iki yüzü de bezemelidir ve figüratif bir kompozisyona sahip tek örnektir. Her iki yüzün işçiliğinde, olasılıkla a yüzünün figüratif ve kalabalık bir kompozisyona sahip olmasından dolayı, farklılık görünmektedir. A yüzünde, içte dairesel silme ile ayrılmış bir bezeme alanı görülür ve içinde ortada bir kantaros ve bir yanında bir tavus kuşu vardır. Levhanın merkezinde nasıl bir bezeme programının yer aldığı belirsizdir. Kantarosun iki yanında yer alan tavus kuşu ve bu ana kompozisyonu çevreleyen yoğun bitkisel bezeme sıklıkla karşılaşılan ikonografik bir sahnedir. Bu

nedenle, bir kısmı bugüne ulaşmış levhanın restitüsyonunda, kantaros tamamlanmış ve diğer yanına da bir tavus kuşu daha simetrik olarak yerleştirilmiştir. Levhanın alt bölümü kayıp olduğu için kompozisyonun devamlılığı sağlanamamıştır. Levhanın b yüzü ise daha farklı bir kompozisyonda işlenmiştir. AA20a-b numaralı levhanın çok benzeri bir şekilde iç içe dairesel silmeler parçanın restitüsyonunda temel veri olmuştur (Resim 154a-155a).

AA23a-b katalog numaralı levha da her iki yüzü işlenmiş bir diğer örnektir. Ancak, bu levha da geometrik bezemeli tek örnek olmasıyla diğerlerinden farklılaşmaktadır. Bezeme programının farklılığına rağmen, işçilik açısından AA21a-b parçası ile yakınlık göstermektedir. Özellikle a yüzündeki dairesel silme ve dışta bir çerçeve oluşturan bezeme alanı, bu yakınlığı daha belirgin kılmaktadır. Levhanın her iki yüzünde de ana bezeme programını oluşturan ve dairesel bir silme ile sınırlandırılmış, birbirini kesen yaylarla oluşturulmuş stilize çiçek motifleri, levhanın sağlam durumunda kare formlu olduğunu göstermektedir (Resim 157a-158a).

AA22 katalog numaralı parça, 3.5 cm. kalınlığı ile mekansal bölüntü sağlamak amacıyla kullanılmaktan ziyade, bir kaplama levhası ya da bir silme parçası gibi görünmektedir.[440]

Champlevé tekniğinin, diğer bezeme tekniklerine oranla çok yoğun olmamakla birlikte, hem Erken Bizans Döneminde, hem de Orta Bizans Döneminde[441] mimari ve liturjik elemanların bezenmesinde kullanıldığı görülmektedir. İşçilik konusundaki –görece- zorluk, c*hamplevé* tekniğinin daha nadir uygulanmasını beraberinde getirmiş olmalıdır. Gerek işçilik konusundaki zorluk ve gerekse de renkli macunlarla işin tamamlanmasından sonra ortaya çıkan görsel zenginlik ve kalite, c*hamplevé* tekniğinde

[440] Levhanın, yaklaşık aynı kalınlıkta olan, ancak geliş yeri belli olmayan benzerleri Side Müzesi etütlük eser depolarında saklanmaktadır.

[441] *Champlevé* tekniğinde yapılmış mimari ve liturjik elemanların Orta Bizans Dönemine tarihlenen örnekleri için bkz. N. Fıratlı (1990), *La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Paris, Pl. 104/345-346-347.; E. Parman (2002), *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, Levha 19/14, 30/26, 54/6156/65, 75/94.; N. Fıratlı (1970), Uşak-Selçikler Kazısı ve Çevre Araştırmaları 1966-1970, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIX-II, 109-160, Res. 27, 29, 34-39.

bezenen mimari ve liturjik malzemenin, önemli kiliselerde kullanılmış olması gerektiğini de düşündürebilir.[442]

Side AA Bazilikasına ait c*hamplevé* tekniğinde yapılmış levhaların en yakın karşılaştırma örnekleri, Kıbrıs'ta bulunan Antik Dönem yerleşimlerinde ele geçmiştir. Özellikle, Kourion'daki piskoposluk kilisesi kazılarında tespit edilen örnekler, gerek işçilik ve gerekse de bezeme kompozisyonları açısından Side örnekleri ile çok yakın benzerlikler göstermektedir. Kourion kazılarında bulunan birbirini kesen yayların oluşturduğu çiçek motifli levha[443], Side'deki AA23a-b katalog numaralı levha ile aynı işçilik ve kompozisyonu sergilemektedir (Resim 313). Bunun yanı sıra, AA19a-b, AA21a-b ve 22 numaralı levhalarda görülen bitkisel bezemelerdeki üslup ve işçilik de Kourion örnekleri ile çok yakındır (Resim 314-315).[444]

Boyd, Kourion örneklerini kilisenin yapılmış olduğu düşünülen 430 yılı civarına tarihlendirmektedir.[445] Karşılaştırma örneklerini çoğunlukla Kıbrıs'taki diğer Antik Dönem yerleşimlerine ait buluntular arasından veren araştırmacı, c*hamplevé* tekniğindeki mimari ve liturjik elemanların Kıbrıs atölyelerinde yapıldığını ileri sürmektedir.[446]

Hem bu çalışmada sözü edilen Side örneklerinin, hem de bu çalışma kapsamı dışında tutulmuş diğer c*hamplevé* tekniğindeki parçaların Kourion buluntuları ile olan teknik, işçilik, üslup ve kompozisyon yakınlıkları, Kıbrıs'tan ve belki de Kourion malzemesini yapan atölyeden ithal edilmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Side örneklerinin doğrudan Kıbrıs'tan ithal edilmedikleri düşünülse dahi, üslupsal analiz aynı dönem içerisine, yani 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmek gerektiğini göstermektedir ki, bu öneri de Side AA Bazilikasının tarihlendirme önerisine uygundur.[447]

---

[442] Nitekim Side AA Bazilikası da konumu ve boyutları ile Side'nin –Piskoposluk Sarayı ile birlikte- en önemli dini yapısıdır. Bu konudaki tartışma, Side AA Bazilkasının değerlendirildiği bölümde yapılmıştır.
[443] S. Boyd (2007), The Champlevé Revetments, *Kourion, Excavation in the Episcopal Precint, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*, (ed. Megaw, A.H.S), Harvard University Press, 235-320, Pl.6.13/116a
[444] Karşılaştırma örnekleri için bkz. Boyd (2007), s.302-319.
[445] Boyd (2007), s.293.
[446] Boyd (2007), s.296.
[447] 5-6. yüzyıllara tarihlenen Kıbrıs'tan diğer karşılaştırma örnekleri için bkz. V. Karageorghis (1970), "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques a Chypre en 1969", *BCH*, Volume 94, livrasion 1, 191-300, Fig. 140.; Roux (1998), Figure 266,267,268,273. Salamis örneklerinden özellikle 273 numaralı

AA25 katalog numaralı levha parçası, 5-6. yüzyıllar içinde çok geniş bir coğrafi alan içinde görülen, Erken Bizans Dönemi için neredeyse standart hale gelmiş bir templon levhasıdır. Levhanın asıl önemli özelliği, üst bordürde görülen Yunanca yazıt parçasıdır. M]AKЄΔ[ON... ΓNAΦA.N[Γ "Makedon… yontan/yontucu?" biçiminde Türkçeye çevrilen yazıt parçasından anlaşıldığına göre, Side AA Bazilikasının templonunun yapımında Makedon kökenli bir usta çalışmış olmalıdır.[448]

3.2.4.2.4. Diğer taş eserler

Birlikte kullanıldıkları ya da aynı bezeme kompozisyonunun parçası oldukları anlaşılan, AA28 ve AA29 katalog numaralı parçaların yapının neresinde ve ne tür bir bezeme alanında kullanıldıkları anlaşılamamıştır. Ancak, dar ve uzun dikdörtgen formları ve arka yüzlerinin harçlı oluşu, kilisenin duvarında silme benzeri bir kullanıma sahip olduklarını düşündürmektedir. Kullanım alanları konusunda bilgi verilmemekle birlikte çok benzer süsleme ve aynı teknikte levha parçaları İstanbul'daki Bizans dönemi saraylarında bulunmuştur. Boukoleon Sarayı buluntuları Erken Bizans dönemine tarihlendirilirken (Resim 316-317),[449] Blakhernai Sarayı örneği 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilmiştir.[450] Teknik olarak benzer sayılabilecek bir başka uygulama ise Aziz Polyeuktos Kilisesine ait sütunlarda görülmektedir.[451] Benzer örnekler üzerinden bakıldığında, Side AA Bazilikasına ait olan söz konusu parçalar da 5.-6. yüzyıllar içinde değerlendirilebilir.

---

silmenin üslupsal ve işçilik açısından çok yakın benzerleri Side Müzesi'nde tespit edilmiştir ancak, geliş yerleri belli olmadığı için bu çalışmanın dışında tutulmuştur.; Kilikia bulunmuş ve Louvre Müzesine götürülmüş 5-6. yüzyıl örnekleri için bkz. C. Metzger (19809, "Exemples d'iconographie de mosaïque appliquée à la sculpture", *Antiquité,* T. 92, N°1, Mélanges de l'Ecole française de Rome. pp. 545-561, Pl. 3-8. Ayrıca bkz. N. Fıratlı (1990), Pl.84, 265; G. Hanfmann vd. (1961 "Report on the Third Campaign at Sardis, 1960", *Türk Arkeoloji Dergisi,* Sayı XI-1, , 18-22, Pl.22 fig. 35.; C. Kondoleon (2000), *Antioch, The Lost Ancient City*, Princeton University Press, s.222/107-108-109, s.223/110.

[448] Yazıtı okuyan ve Türkçeye çeviren, Anadolu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. A. Tolga Tek'e burada bir kez daha teşekkür ederiz.

[449] Anonim (2011), *İstanbul'daki Bizans Sarayları-Byzantine Palaces in İstanbul*, (Sergi Kataloğu), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, s. 76-78, Fig. 120-127.

[450] Anonim (2001), s. 128, Fig. 195.

[451] R.M. Harrison (1986), *Excavation at Saraçhane in İstanbul*, Volume I, Princeton University Press, Fig. 138-140.

3.3. bb Kilisesi (Resim 165-166)

Kilisenin yalnızca doğu cephesi ile kuzey ve güney neflerin ikişer duvar parçası ve güney nefe doğu uçtan bağlanan ve köşe yaparak doğuya yönelen bir duvar parçası bugüne ulaşmıştır. Mevcut veriler yapının özgün planı hakkında sağlıklı bir restitüsyon önerisinin getirilebilmesi için yeterlidir.

Doğu cephenin güneyinden batıya doğru uzanan duvar parçası, batıdaki kuzeye köşe yapan ile karşılıklıdır ve doğudaki duvarın devamı niteliğindedir. Köşe yaparak kuzeye uzanan duvar parçası ise, doğu-batı doğrultulu uzanan iki duvar parçasının doğuya doğru devam ettirilmesi sonrasında o duvara bağlanmaktadır (Resim 170). Bu tamamlamalar sonucunda güneyde elde edilen köşeli duvarın, doğu cephe ile olan ilişkisi de dikkate alındığında, transeptli bir bazilikanın güney transept kolunu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Apsis merkezi dikkate alınarak güney cephenin simetrik bir şekilde kuzeye de yerleştirilmesi, transeptli bazilikal plan şemasının dış hatlarını ortaya çıkarmaktadır. Kuzeyde bulunan aynı doğrultudaki iki duvar parçasının da kuzey nefin duvarına ait oldukları anlaşılmaktadır (Resim 172). Doğu cephenin kuzey ucunda batıya yönelen duvar parçası kuzey transept kolunun yerini belirlemektedir (Resim 169).

Güney duvarın bugüne ulaşmış olan batı bölümünün köşe yaparak kuzeye yönelmesi, kilisenin batı sınırına işaret etmektedir (Resim 171). Böylece, kilisenin dış duvarları, genel hatlarıyla tamamlanmış olmaktadır.

Doğu duvarın iç yüzünde, apsise, kuzeydeki 6.57 m., güneydeki 6.85 m. uzaklıkta bulunan iki duvar payesi, transeptin iç düzenlemesi ve formu hakkında fikir vermektedir (Resim 318). Doğu duvarda görülen payeler karşılıklarında bir taşıyıcı sistem olduğunu göstermektedir. Bu veriden dolayı, transept kollarında ikişer sütun ve birer L kesitli payeden oluşan bir taşıyıcı sistemin, orta nefi sonlandıran ve T kesitli olması gereken payelere bağlandığı düşünülebilir. Restitüsyon sonucunda ortaya çıkan transept formunda, yan nefler transept içinde yanlara doğru dönerek, transeptin kuzey ve güney

uçlarında devam etmekte ve doğu duvar ile birleşmektedir. Kilisenin sahip olduğu bu transept formunun, Krautheimer'ın "haç transept"[452], Lemerle'in ise "nefleri kapsayan transept"[453] şeklinde tanımladıkları grup içine girdiği anlaşılmaktadır (Resim 319).

Side bb kilisesinin belli olan naos genişliği içine transept bölüntüsünü sağlayan payeler de yerleştirildiğinde, üç nefli bir naos düzenlemesinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.[454] Yapının doğu duvarında, kuzey ve güney uçlarda görülen, batıya dönük duvar parçalarının apsis merkezine eşit uzaklıkta olmamaları, transept kollarının da eşit olmadığını göstermektedir. Transeptin kuzey duvarı apsise 11.05 m. uzaklıktayken, güney duvar 11.25 m. uzaklıktadır. Benzer şekilde, doğu duvarda yer alan payelerin de apsise eşit uzaklıkta olmamaları, karşılarında yer alması gereken L kesitli payelerin, transept bölüntüsünü sağlayan ortadaki T kesitli payelerle olan uzaklıklarının eşit olmamasına neden olmaktadır. Ortadaki T kesitli payelerin apsis merkez alınarak simetrik yerleştirilmesinin gerekliliği, kuzey ve güney neflerin de eşit genişlikte olmamalarına yol açmıştır. Naosun kuzey duvarının tam olarak düz ilerlememesi de bu eşitliğin bir diğer nedenidir. Restitüsyon sonucuna göre kuzey nef 4.57 m., güney nef ise 5.11 m. genişliğindedir. 2.60 m. aralıkla yerleştirilen sütunlardan oluşan nef ayrımlarında ise toplam sekizer sütununun kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Resim 319).

Side bb kilisesi üç nefli ve nefleri kapsayan transept formu nedeniyle, en yakın karşılaştırma örneği olarak Philippi A bazilikası ile karşılaştırılabilir. Philippi A bazilikası, M. S. 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.[455]

Her ne kadar yapının transeptli olduğu belirgin olsa da, transept bölüntüsünü sağlayan taşıyıcı sistemlerin hiçbirine dair iz olmaması, farklı bir önerinin de mümkün olabileceğini düşündürmektedir. İkinci restitüsyon önerisinde transept bölüntüsünü

[452] Krautheimer (1969). s.59.
[453] Lemerle (1946). s. 688.
[454] Semavi Eyice 1952 tarihli doktora tezinde, kuzey nef sırasına ait olması gereken sütun kaidelerinin 2.60 m. aralıklarla yerleştirilmiş olduğunu söylemektedir, bk. Eyice (1952). s. 19. Yapı bugün otopark olarak kullanılmaktadır ve stylobat ya da sütun kaidelerine dair herhangi bir iz görülememektedir. Yapının restitüsyonunda Eyice'nin verdiği ölçüler kabul edilmiş ve sütunlar 2.60 m. aralıkla yerleştirilmiştir.
[455] Snively, s. 62.

sağlayan T kesitli payelerin kuzey ve güneylerine transept kollarının içinde, naos duvarlarını ve doğu duvardaki payeleri karşılayacak biçimde haç kesitli payeler yerleştirilmiştir. Bu örnekte, haç payeler ile doğu duvar arasında bir sütun dizisi önerilmemekte, haç payeler doğrudan birer kemerle doğu duvara bağlanmaktadır (Resim 320). Bu öneri için en yakın benzer örnek, Perge A bazilikasıdır. "Kısaltılmış haç transeptli" olarak tanımlanan yapı 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilmektedir.[456]

Doğu duvarda, payelerin yapının en üst kotlarına kadar devam ediyor olması, transept örtüsünü taşıyacak olan haç payelerin yükseklikleri ile de uyumlu bir veri olarak dikkat çekmektedir.

Yapının naosunda kapı ve pencere açıklıklarına dair bir veri yoktur ancak, batıda nef eksenlerinde birer kapı açıklığının olması gerektiği öngörülebilir. Doğu duvarda pencere açıklıkları yer yer izlenebilmektedir. Apsiste yanlarda iki pençe pencere açıklığının var olduğunu gösteren duvar izleri bugüne ulaşmıştır. Merkezde de bir pencere açıklığının daha olduğu düşünülebilir.

Yapının güney duvarının batıya doğru devam eden ucu, batısında mimari bir kuruluşun varlığına işaret etse de, bunun bir nartekse mi, yoksa atriuma mı işaret ettiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir.[457]

Yapı yönelişi ile Side'deki diğer kiliselerden ayrılmaktadır. Side kiliseleri çoğunlukla birkaç derecelik sapmalarla doğuya dönük olarak yapılırken, güneydoğuya yönelen bb kilisesinin sapma açısı 36°'dir. Kilisenin yönündeki bu kadar büyük sapmanın nedeni, kentsel planlamanın getirdiği bir zorunluluk olmalıdır.

Tiyatronun batısında bugün halen ayakta olan iki kemerli bir tak, buradan geçen bir yol olduğunu göstermektedir. Yol aksını kuzeybatı yönünde devam ettirdiğimiz taktirde, sütunlu cadde ile kavşak yaptıktan sonra, kiliseniz kuzey kenarı boyunca denize doğru ilerlediği tahmin edilebilir. Kilisenin yapıldığı parsel olasılıkla, doğu-batı yönünde

[456] Krautheimer (1969). s. 110, Fig. 62.
[457] Semavi Eyice, yapının atriumunun payelerle desteklenen tonozlar üzerinde oluşturulmuş bir teras şeklinde olduğunu belirtmektedir., Bk. Eyice (1952). s. 19.

değil, limana ve tapınaklara uzanan ana arterler nedeniyle, kuzeybatı-güneydoğu uzanımlıdır. Bu nedenle mülkiyet sınırlarının getirdiği bir zorlama nedeniyle de, kilise güneydoğuya dönük olarak yapılmış olmalıdır.[458] Karşılaştırma örnekleri dikkate alındığında ise Side bb kilisesi 5-6. yüzyıllar içinde değerlendirilebilir.

3.4. Tiyatro Galerisindeki Şapel (Resim 174-175)

Kentin yaklaşık olarak orta noktasında ve yarımadanın en dar bölümünde yer alan tiyatronun 2. yüzyılda yapılmış olduğu belirtilmektedir.[459] Tiyatronun asli işlevini, ne zaman yitirdiğine dair kesin bir veri yoktur. Tiyatrodaki epigrafik veriler, yapının Geç Antik Dönem boyunca kentteki Hıristiyanlar tarafından da kullanım gördüğünü belgeler niteliktedir. Caveanın kuzeybatı bölümünde, iki oturma sırası üzerinde görülen kısa yazıtların, yazılı oldukları yerin sahibini gösterdiği düşünülmektedir.[460]

Prepositus'un Yeri *(τόπος πρεποσιτου.)* olarak okunan ilk yazıtta geçen *prepositus* titri, Geç Antik çağda pek çok farklı anlamda kullanılmıştır. Askeri nitelikli bir unvan olmasının yanı sıra, kilise görevlilerinin rütbelerini belirtmek amacıyla da kullanılmıştır. Yazıtın yanında yer alan haç betimlemesi nedeniyle, bu yazıtın kilise ile ilgili bir memura ait olduğu neredeyse kesindir.[461]

(τόπος μερ. α) olarak okunan diğer yazıtın anlamı çözülememiştir.[462] Ancak bu yazıtın da, baştaki "topos" *(τόπος)* kelimesinden dolayı, yine bir kilise görevlisine ait olduğu ve bu görevlinin tiyatrodaki yerini gösterdiği düşünülebilir.

---

[458] Yunanistan kentlerinde de 6. yüzyıl sonuna kadar kiliselerin inşasında kent planlarına dikkat edildiği ve kentsel dokuya müdahale edecek ve onu bozacak bir inşaat uygulamasından kaçınıldığı belirtilmektedir, bk. J.-M. Spieser (2001b). La ville an Grèce du IIIe au VIIe siècle, *Urban and Religious Space in Late Antiquity and Early Byzantium, II.,* 315-340, s. 334.

[459] Mansel (1978). s. 208.

[460] Yazıtların her ikisinde de kelimelerin başlangıcında birer haç kazınmıştır, bk. Nollé (2001). s. 462-463; A. M. Mansel vd. (1956). *Side Agorası ve Civarındaki Binalar1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor*, TTK Yayınları Ankara, s. 93.

[461] Nollé (2001). s. 462. Bean, *prepositus* titrini "ruhani amir" anlamında kullanmıştır, bk. Mansel vd. (1956). 93.

[462] Nollé (2001). s. 463; Mansel vd. (1956). s. 93.

Her ne kadar, başta İoannes Chrysostomos olmak üzere, kilise ileri gelenleri tarafından tiyatro ve tiyatro oyunları eleştirilse ve gidilmesi yasaklansa da[463] Geç Antik Dönem boyunca tiyatroların giderek azalan bir yoğunlukta da olsa, bazı kentlerde kullanım gördükleri anlaşılmaktadır. Bu dönem boyunca tiyatroların kent yaşamının merkezinde, önemli bir rol oynamaya devam ettikleri de ileri sürülmektedir.[464] Procopius'un tiyatro, agora, hipodrom ve kilise gibi yapılardan övgüyle söz etmesi ve bu yapıları kentleri süsleyen unsurlar olarak değerlendirmesi,[465] 6. yüzyılda kısmen de olsa -üstelik de sadece politik toplantılar değil, zaman zaman pagan festivallerin kutlanması şeklinde- kullanılmaya devam edildiklerini göstermektedir.[466] Diğer taraftan, imparatorluğun geneline bakıldığında birçok kentte, tiyatroların Geç Antik Dönem sonunda terk edildikleri de bilinmektedir.[467] Bununla birlikte, halka açık tiyatro oyunlarının 7. yüzyıl sonuna kadar, en azından büyük merkezlerde, devam ettiği de tartışılmaktadır.[468]

Side tiyatrosunun işlevini ne zaman yitirdiğine dair bir veri olmasa da, kentin ortasından geçen ve tiyatronun sahne binasını da kapsayan yeni sur sistemini Mansel'in 4. yüzyıl ortasına tarihlendirmesi,[469] yapının bu dönemde işlevini yitirmiş olması gerektiğini göstermektedir. Ancak, yeni sur sistemin tarihlendirmesinin tartışmalı olması, bu tarihin kesin bir veri olarak kabul edilmesini engeller.[470]

Tiyatroya ait olduğu düşünülen ve 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilen dört kitabe, yapıda uzun yıllar süren onarımlara işaret etmektedir. Yapının yamaca oturan ve bugüne de en sağlam ulaşmış olan kuzey-kuzeybatı bölümünde yapılan kazı ve temizlik

---

[463] H. Saradi (2006). *The Byzantine City in the Sixth Century, Literary Images and Historical Reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens s. 310-314.; J. L. Maxwell (2006). *Christianization and Communication in Late Antiquity, Jhon Chrysostom and his Congregation in Antioch*, Cambridge, özl. s. 51-64.

[464] Alexandra Retzleff (2003). Near Eastern Theatres in Late Antiquity, *Phoenix, Vol. 57, No. 1/2,* 115-138, s. 116.

[465] Helen G. Saradi (1995). The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality, *Gesta, Vol. 34, No. 1,* 37-56, s. 41.

[466] Saradi (2006). s. 315.

[467] J. H. W. G Liebeschuetz (2007) *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Pres, New York, s. 58 vd.

[468] C. Mango (1981), Daily Life in Byzantium, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 30,* 337-353. 6. yüzyıl boyunca Roma geleneğine ait pek çok kamusal yapıya olan ilgi azalsa da bazı büyük kentlerde tiyatroların hala işlevlerini yerine getirdikleri ileri sürülmektedir. Bk. M. Whittow (1990), Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History, *Past and Present, No. 129,* 3-29, s. 18.

[469] A. M. Mansel (1962). Side Tiyatrosu, *Belleten, No: 101,* 45-77, s. 54.

[470] Bu konudaki tartışmalara ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

çalışmalarında bulunan yazıtlardan ilkini Bean, "Kont, sabık proconsul ve Şehrin Babası olan Phronto vasıtası ile şehir, kitabenin altındaki fil ayaklarını ve kemerleri kendi parası ile tamir ettirmiştir." şeklinde tercüme etmiştir. Nollé aynı metni, "Şehir kendi kaynaklarıyla ve proconsul ve pater civitatis olan Phronton zamanında bu yazıtın bulunduğu kemer ve payandaları tamir etmiştir." şeklinde okumuştur.[471]

İkinci kitabe, Bean tarafından "Dünyaca meşhur bu muazzam eser Fronto tarafından, proconsul vazifesini parlak bir şekilde gördükten sonra, genişletilmiştir." şeklinde okurken[472], Mansel'in yayınında "yeniden inşa edildi"[473], Nollé'de ise "tamir ettirilmiştir"[474] şeklinde Türkçeye çevrilmiştir.

Üçüncü kitabeyi Bean, "… meşhur ...anus'un oğlu, şehrimizin müdafii, hayrana şayan Theodoros'u şarkılarla tebcil et. Zira bu zat, Baba vazifesini görerek (muhteşem bir eseri) tez elden yaratıp (vatanına) hibe etmiştir." şeklinde tercüme ederken,[475] Nollé yazıtı "Ünlü …lianus'un oğlu Tanrısal Theodoros. Bu kişi daha önce babasının yaptığı görevi yaparken binayı yeniledi ve adadı." şeklinde okumuştur.[476]

Tiyatroya ait olduğu düşünülen son kitabeyi ise Bean, "..... Harap ve bitkin halde bulunan eserleri --- hikmeti ile meşhur Theodoros'un oğlu ...lianus --- ihya etti." olarak okumuştur. Aynı metin Nollé'de ise "Şehir, ...lianus'un oğlu Theodoros zamanında, ölmekte olan zarafetini, harap olmuş yapılarını ve büyük şöhretini yeniden canlandırmıştır." olarak geçmektedir.[477]

417 yılında Manavgat-Alanya arasında meydana geldiği ileri sürülen ve 7 şiddetinde olduğu düşünülen bir depremin,[478] tiyatronun büyük oranda yıkımına yol açmış olduğu

[471] Bean (1965). s. 7; Mansel (1962). s. 55.; A. M. Mansel (1964). Restaurationen und Umänderungen des Theaters von Side in Byzantinischer Zeit, *Actes du XIICongres International D'Études yzantines*, Belgrad, 239-343, s. 241.; Nollé (2001). s. 467-468.
[472] Bean (1965). s. 8.
[473] Mansel (1964). s. 240.
[474] Nollé (2001). s. 469.
[475] Bean (1965). s. 8
[476] Nollé (2001). s. 470.
[477] Nollé (2001). s. 471.
[478] http://www.deprem.gov.tr/sarbis/Veritabani/Tarihsel.aspx içinde Calvi, W. S. (1941) Erdbebenkatalog der Turkei und Einiger Benachbarter Gebiete.Yayımlanmamış Rapor No.276, MTA Enstitüsü,

düşünülebilir. Yapının kuzeybatı ve batı bölümlerinde sağlam kalan üst kat galerilerinin beşik tonozlarının, cepheden görülen kilit taşlarında haç kabartmalı taşların kullanılması da, 5. ya da 6. yüzyılda olması muhtemel bu onarımlar sırasında gerçekleşmiş olmalıdır.

5. yüzyıl başında meydana geldiği belirtilen depremde tiyatronun fil ayakları ve galerileri hasar gördüyse ve güney bölümünün dış kısımları neredeyse tamamen yıkıldıysa, olasılıkla sahne binası da kısmen yıkılarak, kullanılamayacak hale gelmiştir. Böyle bir durumda, eğer tiyatro bu dönemde henüz asli işlevini yitirmemişse de, sahne binasının olmamasından dolayı, artık bir gösteri alanı olarak kullanımı da bu tarihten itibaren bitmiş olmalıdır.

Clive Foss söz konusu onarımların tiyatronun asli işlevini yerine getirebilmesi amacıyla yapılmış olması gerektiğini ileri sürmektedir.[479] Ancak, sahne binasının mevcut mimari durumunda herhangi bir onarım izi olmadığı gibi, önceki araştırmacıların yayınlarında sahne binasının onarımına dair bir bilgi yoktur. Yapının 5-6. yüzyıldaki onarımı aşamasında, yalnızca sütunlu cadde tarafındaki galerilerin onarıldığı ve batısındaki yıkılan bölümlere müdahale edilmediği anlaşılmaktadır. Batıda ayakta kalan son fil ayağına bitişik inşa edilen ve payanda işlevi gören iki açıklıklı basit bir tak yapısı da, bu onarım projesinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.[480] Onarım çalışmalarının tiyatronun içindeki sürecine dair getirilebilecek makul bir öneri, depremin neden olduğu yıkıntının orkestra içinden kaldırılmış olabileceğidir.

Tiyatronun dışında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında, artık işlevi bitmiş olan orkestra bölümüne de yeni bir işlev verilmiş olmalıdır. Ülkü İzmirligil'in şapel olarak nitelendirdiği güney parodos içinde bulunan ve güney cephesi fresko bezemeli mekanın bu dönemde inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir (Resim 178).[481] Ancak, yapının

---

1941,Ankara (erişim tarihi, 30 Mart 2013). Söz konusu tarihte Side yakınlarında bir deprem olduğuna dair bir bilgiye, Antik Dönem felaketleriyle ilgili yayınlarda ya da dönem kaynaklarında ulaşılamamıştır. Bu nedenle, rapora belki de ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olacaktır.

[479] Foss, C., a.g.e., s. 37.

[480] Tak yapısı hakkında kapsamlı bir mimari değerlendirme ve tarihlendirme önerisi için bk. B.S.A. Oransay, *Side'de Tak ve Çevresinde Yürütülen Arkeolojik Çalışmaların Değerlendirilmesi ve Yapının Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon Projelerinin Hazırlanması Projesi*, Anadolu üniversitesi Destekli Bilimsel Araştırma Projesi, Proje No: 1105e106

[481] Ü İzmirligil (2004). Side Tiyatrosu ve Bizans Dönemi Kullanımı, *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan*, 249-261, s. 251.

mevcut durumda kesin olarak şapel olduğunu gösteren herhangi bir veri yoktur.[482] Güney duvarında üç farklı tabaka şeklinde tespit edilen freskolarda alt tabakadaki sahnede genç ve sakalsız İsa (?)/Başmelek (?) ve yanında Petrus (?) olması muhtemel yaşlı ve sakallı bir figür görülmektedir. Üstteki tabakada ise, yüzü görülmemekle birlikte, üzerindeki kıyafeti İustinianus dönemi betimlemelerine benzeyen ve takdis işareti yapan elinden dolayı İsa olduğu tahmin edilen bir figür, çevresindeki diğer figürlerle birlikte betimlenmiştir (Resim 321).[483]

Mansel'in caveanın güney ucunda olduğunu söylediği ve şapel olarak nitelendirdiği mekan da bu dönemde yapılmış olmalıdır.[484] Ancak, düzgün olmayan dörtgen plan şeması, güney parodostaki şapel ile olan mekansal bağlantısı ve dini bir mekan olduğunu gösteren herhangi bir mimari ya da liturjik özelliğinin olmaması, söz konusu mekanı şapel olarak nitelendirmeyi güçleştirmektedir (Resim 177).

Benzer şekilde caveanın kuzey ucunda bulunan dörtgen plan şemalı ve kuzey duvarında bir sekisi ile duvarında fresko bezemeleri olan mekanın da şapel olduğunu söylemek güçtür. Mansel dönemindeki kazılarda önünde bir kapı ve iki pencereli giriş düzenlemesi olan mekan (Resim 322), bugün tamamen açık durumdadır ve yalnızca doğu ve batı köşelerinde girişe ait mimari parçalar durmaktadır. Yapıyı mimari özellikleri ve özellikle kuzey duvar önünde yer alan içi toprak dolgulu sekisi ile bir mezar odası olarak nitelendirmek mümkün görünmektedir (Resim 181).

Kuzey parodos içinde, analemma duvarına bitişik şekilde yapılmış ve bugüne kısmen sağlam durumda gelmiş olan dört tane arkosoliumlu mezar, caveanın kuzey ucundaki mekanın iç düzenlemesine de uygunluk gösterecek şekilde, içlerinde birer seki barındırmaktadır (Resim 323-324).

[482] Aphrodisias tiyatrosundaki freskolu mekanın da herhangi bir apsis, niş ya da liturjik işlevli bir mimari eleman barındırmamasından dolayı şapel olarak nitelendirilemeyeceği belirtilmiştir. Bk. R. Cormack (1991). The wall-painting of St. Michael in the theatre, *Aphrodisias Papers 2*, (Ed. R. R. R. Smith – K.T. Erim). 109-122, s. 114-115.
[483] Freskolar konusundaki yardımlarından dolayı Dr. Tolga Uyar'a burada bir kez daha teşekkür ederim.
[484] Mansel (1978). s. 210.

Güney parodostaki mekan dışında, kuzey parodostaki mezarlarla birlikte, caveanın iki ucunda yer alan dörtgen mekanları birer mezar yapısı olarak düşünmek, tiyatronun Diokletianus döneminde Hıristiyanların cezalandırıldığı yer olduğu da dikkate alındığında, kabul edilebilir bir öneri gibi görünmektedir. Ancak, kazılar sırasında mezar odası ya da mezar yapısı olarak nitelendirilebilecek yapıların hiçbirinden iskelet çıkmamış olması, söz konusu yapıların, tiyatronun Erken Bizans Döneminde mezarlık olarak kullanılmadığını da göstermektedir. Bu durumda, söz konusu mekanların tiyatro içine eklenmesiyle, tiyatronun daha önce yaşanan olaylara ithafen, bir martyrion olarak kullanılmış olabileceği önerilebilir.

Tiyatroda, orkestra ve parodostaki mekanlara oranla daha güvenli bir şekilde şapel olarak nitelendirilebilecek tek mekan, kuzey parodosun yanındaki galeridir. Eğimli bir biçimde orkestraya doğru inen ve basamaklı olması gereken bir bölümden kuzey parodosa bağlanan galeri, içine eklenen apsisli bir duvar ile şapele dönüştürülmüş olmalıdır.

Apsis ve kuzeybatıdaki giriş kapısı arasında, yaklaşık 2.00 m. genişliğinde, *opus tesselatum* tekniğinde, siyah, kırmızı ve beyaz *tessera* parçalarıyla yapılmış, çok renkli bir mozaik döşeme vardır. Dıştan kıvrık dal, yürek biçimli sarmaşık yaprakları ve stilize üzüm salkımlarından oluşan bir bezeme tüm mozaik döşemeyi çevrelemektedir. İçte, iki uzun dikdörtgen ve ortasında bir kare bezeme alanı siyah *tessera* parçalarıyla oluşturulmuştur. Dikdörtgen ve kare çerçevelerin içinde ise geometrik ve bitkisel bezemenin birlikte kullanıldığı, farklı bezeme kompozisyonları yer almaktadır (Resim 186).[485]

Girişteki eşik taşının önünde, yatay dikdörtgen çerçeve içindeki stilize çiçek motifi barındıran bölüm, tahribat nedeniyle mozaikli alan bütününden kopmuş durumdadır (Resim 325). Kesişen dairelerin oluşturduğu dört yapraklı çiçek motifi, Roma Dönemi mozaiklerinden Orta Bizans Dönemi taş işçiliğine kadar pek çok alanda sıklıkla karşılaşılan bir bezeme çeşidi olarak bilinmektedir. Söz konusu motifin tespit edildiği

[485] Şapelin zemini, mozaiğin ortaya çıkarılması ve sağlamlaştırılması çalışmalarından sonra, jeotekstil ve ponza taşı ile kapatılmış olmasından dolayı görülememiştir. Burada yapılan kısa betimleme, Side Kazısı arşivinde bulunan fotograflar üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

yerlerden, 2. yüzyıla tarihlendirilen Zeugma'daki Euphrates Evi[486] ve 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Ephesos Yamaç Ev 2'nin Dionysus ve Medusa mozaikleri[487] erken örnekler olarak sayılabilir. Manisa Gördes'te 5-6. yüzyıllara tarihlendirilen bir kilisenin zemin döşemesinde, ana bezeme alanının bordürü aynı motif ile bezenmiştir.[488] En yakın benzer örnekler ise Aphrodisias'ta tespit edilmiştir; Piskoposluk Sarayı kilisesinin kuzey nefinde, Piskoposluk Sarayı 3 numaralı mekanda ve Rahipler Evi zemininde görülen motifler, Side örneğine çok yaklaşmaktadır ve 4. yüzyıl ikinci yarısı ile 5. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.[489]

Sağlam kalan zemin döşemesindeki ilk dikdörtgen bezeme alanında siyah altıgen çerçeveler içinde sırasıyla Süleyman düğümü, stilize bitkisel, Süleyman düğümü ve dört sivri yapraklı çiçek motifi şeritler şeklinde yerleştirilmiştir (Resim 326). Süleyman düğümünün mozaik tekniğinde örnekleri Suriye'deki Apameia kentinin katedralinin altındaki yapıda tespit edilmiştir ve 4. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirilmektedir.[490] Bunun dışında Süleyman düğümü Antiochia'da A ve C hamamlarında görülmektedir. A hamamındaki mozaik 300-350 yılları arasına, C hamamındaki mozaik ise 350-400 yılları arasına tarihlendirilmektedir.[491] Stobi'de tespit edilen bir başka Süleyman düğümü ise 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.[492] Diğer stilize bitkisel motif ise İspanya İtalica'da 2. yüzyılın 3. çeyreğine, Nea Paphos'da ise 3. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir.[493] Bu motifin Stobi örneği ise 5. yüzyılın ilk yarısı içinde değerlendirilmektedir.[494]

---

[486] M. Önal (2008). Euphrates Evinin Mozaikleri, *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, "Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü"*, (Ed. Mustafa Şahin), Bursa, 79-92, s. 83, Resim 5.
[487] Veronica Scheibelreiter (2008). Gold From Ephesus: The Evidence of a Dionysus-Mosaic in Terrace House 2, *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, "Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü"*, (Ed. Mustafa Şahin), Bursa, 141-146, s. 146, Fig. 3-4.
[488] Emine Tok (2008). Kuzey Lydia'da Bir Kiliseye Ait Zemin Mozaikleri: Manisa Gördes Çağlayan Köyü Yakınındaki Kilise Kalıntısı, *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, "Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü"*, (Ed. Mustafa Şahin), Bursa, 155-160, s. 156, Resim 1.
[489] S. Campbell (1991). *The Mosaics of Aphrodisias in Caria*, Pontificial Institute of Medieaeval Studies, s. 15-26, Plate, 53, 81, 105.
[490] K. M. Dunbabin (1999). *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge, s. 169, fig. 175.
[491] S. Campbell (1988). *The Mosaics of Antioch*, Pontificial Institute of Medieaeval Studies, s. 13,38, Plate, 46, 99.
[492] Ruth E. Kolarik (1987). Mosaics of the Early Church at Stobi, *Dumbarton Oaks Papers, Vol. 41*, Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday. 295-306, s. 303.
[493] Dunbabin (1999). s. 170, fig. 24; s. 227, fig. 239.
[494] Kolarik (1987). s. 303, fig. 8.

Mozaik zeminde kare bir çerçeveyle belirlenen bir diğer bezeme alanında daire şeklinde bir madalyon, madalyonun içinde iç içe geçmiş karelerle oluşturulmuş sekiz kollu bir yıldız ve ortasında da kare formlu bir hasır örgü motifi vardır. Daire şeklindeki madalyon ile dıştaki kare çerçeve arasında kalan köşelere de birer kalkan motifi koyularak geometrik bir kompozisyon oluşturulmuştur (Resim 327). Hasır örgünün çok yakın bir benzeri Sardis sinagogunda vardır ve 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Resim 328)[495] Kompozisyonun çok benzer bir örneği Zeugma Euphrates Evi'nde tespit edilmiştir. 2. yüzyıl sonuna tarihlendirilen Zeugma örneğinde, Side'deki kompozisyondan farklı olarak, merkezde bir hasır örgü motifi yerine "Toprak Ana Ge" (Gaia) büstü yer almaktadır. Bununla birlikte Side'de dış köşe boşlukları dolduran kalkan motifi Zeugma'da iç köşe boşluklarına yerleştirilmiştir (Resim 329)[496]. Kompozisyonda görülen kalkan motifinin tespit edildiği bir başka yer Kıbrıs'ta Kourion Kilisesidir. Kilisenin diakonikonun altındaki daha erken bir yapıya ait olduğu belirtilen mozaik zeminin, 370 yılındaki depremden önce yapılmış olması gerektiği belirtilmekle birlikte, kesin bir tarih önerisi getirilmemektedir.[497]

Çerçeve içerisinde yer alan son kompozisyon grubu temel geometrik formlardan yola çıkarak oluşturulmuştur. Beyaz zemin üzerine siyah tessera parçalarıyla oluşturulmuş dikdörtgen çerçevede yer alan temel kompozisyon şeması diyagonal olarak yerleştirilmiş sekizgen birimlerden oluşmaktadır. Sekizgen birim içerisinde eksenlere yerleştirilmiş dört adet ikizkenar üçgen tepe noktalarından merkezde birleşmektedir ve tabanları karşılıklı olacak şekilde alt köşelerden birbirlerine birleştirilmişlerdir. Sekizgenlerin içinde bulunan siyah karelerin her birinin içi farklı geometrik motiflerle doldurulmuştur (Resim 330). Motifin varyasyonları Antiochia'da Polyphemos ve Galateia Evi'nde, C Hamamında ve Sarhoş Dionysos Evi'nde tespit edilmiştir ve genel olarak bu mozaikler 2. yüzyıldan 4. yüzyılın ikinci yarısı aralığında tarihlendirilmektedir.[498] Motifin bulunduğu bir diğer yer Aphrodisias'dır.

[495] A. R. Seager (1972). The Building History of the Sardis Synagogue, *American Journal of Archaeology*, *Vol. 76, No. 4*, 425-435, s.434.
[496] Önal (2008). s.83-84, Resim 5.
[497] C. Kondoleon (2007). A Mosaic Floor Under the Diakonikon, *Kourion, Excavation in the Episcopal Precint, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*, (ed. Megaw, A. H. S), Harvard University Press, 351-360, s. 356, Plate 1.
[498] Campbell (1988). s. 31, 38, 64-65; Plate 87, 99, 187.

Aphrodisias'ta Kuzey Temenos Kompleksi ve Piskoposluk Sarayı mozaiklerinde görülen bu motifin varyasyonları 4. yüzyıl sonuna tarihlendirilmektedir.[499]

Parodosa açılan galerinin şapele dönüştürülmesinin tiyatroda yapılan onarımların ardından gerçekleşmiş olabileceği düşünülse de, zemin mozaiğinin bu dönemde yapılmış olma ihtimali tartışmalıdır. Mansel'e göre şapelin yapılması, zeminin mozaik döşenmesi, dış galerilerin zeminindeki geometrik motifli mozaiklerle eş zamanlıdır.[500] Ancak, karşılaştırma örnekleri içinde sözü edilen döşemelerden Aphrodisias mozaikleri, her ne kadar buradaki şapel için önerilebilecek tarihe yakın görünse de, erken tarihli mozaikler, özellikle de Zeugma, Antiochia ve Apameia örnekleri, Side mozaiğinin daha erkene çekilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Hıristiyanlıkla ilşkili herhangi bir motif barındırmayan mozaik zeminin bezeme repertuarı, dış galerilerdeki mozaiklere oranla oldukça küçük olan tessera boyutları, bezeme alanını dıştan çevreleyen asma ve sarmaşık dallarının çizgisel üslubu, mozaiğin galeri zeminin orijinal mozaikleri olduğunu ve olasılıkla da 2.-3. yüzyıl civarına tarihlendirilebileceğini düşündürmektedir. Ancak, yine de kesin bir sonuca ulaşabilmek için mozaik zeminin açılması ve apsis duvarı ile olan ilişkisinin kontrol edilmesi gerekmektedir.

Tiyatronun dışında, şapelin hemen önünde yer alan ve yayınlarda Dionysos Tapınağı olarak geçen yapıda[501] 2009 yılında başlatılan kazı çalışmaları[502], yapının 5. yüzyılda yeniden elden geçirildiğini ve ne üretildiği/yapıldığı belli olmamakla birlikte, işlik olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır.[503] Dionysos Tapınağı üzerinde bulunan yapının, Mansel döneminde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında kaldırılmış olması, burada yeniden başlayan kazı çalışmalarının steril bir alanda sürdürülememiş olmasını da beraberinde getirmiştir. Mansel dönemi çalışmalarında bulunan seramik, cam, sikke vb. tarih verebilecek buluntuların değerlendirilmemiş olması, bu alanın son kullanım evresinin tarihlendirilmesini güçleştirmektedir.

[499] Campbell (1991). s. 4, 15; Plate 6, 50-51.
[500] Mansel (1978). s. 211.
[501] Mansel (1978). s. 142.
[502] H. S. Alanyalı (2011). 2009 Yılı Side Tiyatrosu ve Çevresi Çalışmaları, *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 436-452.
[503] H. S. Alanyalı (2012). Side 2010, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 521-544, s. 522.

2000-2001 yıllarında yapılan çalışmalarda, şapelin içinde, girişine yakın bölümünde, mozaik zeminin yaklaşık daire formlu bir şekilde bozulmuş olduğu görülmüştür. Şapelin kullanım dışı kalmasından sonra, bir cam atölyesine dönüştürüldüğü ve bir cam fırını inşa edildiği anlaşılmaktadır (Resim 186).

Dionysos Tapınağı çevresindeki yüzey buluntuları 5-7. yüzyıllar arasında dağılım göstermektedir.[504] Tüm yüzeye dağılmış şekilde bulunan cam eserlere ait parçalar, cam üretim artıkları ve fırına ait parçalar şapel içindeki cam fırını ile ilgili olmalıdır. Alanda daha önceki yıllarda gerçekleştirilen çalışmalardan dolayı, her ne kadar son kullanım evresine dair net bir tarih ayrımı kazılar sonucunda yapılamamış olsa da, 5. yüzyılda tiyatronun geçirdiği onarımla birlikte galerinin şapele dönüştürüldüğü ve yaklaşık 7. yüzyıl civarında da cam atölyesi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Şapelin bu dönüşümü ise 7. yüzyılda dini mekân ihtiyacının, en azından kentin bu bölgesinde, eskisine oranla azaldığı ve ekonomik üretime yönelik mekân ihtiyacının doğduğunu göstermektedir. Bu dönemde, Arap akınlarının da başlamasıyla birlikte, olasılıkla tiyatronun cavea ve parodos bölümlerinin de yeni işlevleri sona ermiş olmalıdır.

Tiyatroların dini işleve yönelik kullanımları konusunda, çok fazla örnek yoktur. Yapıların anıtsal boyutları ve formları Hıristiyanlık liturjisine göre kullanışlı bir dönüşüme uygun olmadığı için, tiyatroların çoğunlukla atıl kaldıkları düşünülebilir. Genel bir dönüşüm söz konusu olmadığı için de yapıya ait unsurları kısmen kullanarak yanına, üstüne ya da yakına bir kilise yapıldığı örnekler bilinmektedir.

Oldukça geç tarihli bir uygulama olmasına karşın, Laskarisler Dönemine tarihlendirilen İznik tiyatrosunun üstündeki kilise, bu konuda bir örnek teşkil edebilir.[505] İznik tiyatrosunun nekropol alanı olarak kullanılması,[506] mezar-tiyatro ilişkisi bağlamında bir

[504] Alanyalı (2011). s. 440.
[505] Ü. Melda. Ermiş (2009). *İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 145.
[506] B. Yalman (1995). İznik Tiyatro Kazısı, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 425-454, s. 426.

benzerlik kurulabileceğini düşündürse de, Side tiyatrosunun bir nekropol olarak kullanılmamış olması, bu benzerliği zayıflatmaktadır.

Hierapolis tiyatrosu kazılarında, tiyatro içinde tespit edilen ancak niteliği anlaşılamayan bir takım mimari kalıntılar arasında bulunan bir metal haç parçası, araştırmacılara tiyatro içinde bir kilisenin olabileceğini düşündürmüşse de, bu konuda tatmin edici bir bulguya ulaşılamamıştır.[507]

Aphrodisias tiyatrosu ise Side'ye benzer bir kullanım evresinden geçmiş gibi görünmektedir. Yoğun heykel ve kabartmalarla bezeli sahne binasına sahip tiyatro Hıristiyanlar tarafından 7. yüzyıla kadar gösteriler ve konuşmalar için kullanılmaktaydı. 6. yüzyılda tiyatroda skenefronsun sütunlarının arasının örülerek kapatıldığı ve içinin de Hıristiyanlık konulu freskolarla bezeli olduğu bir mekan oluşturulduğu bilinmektedir. Söz konusu mekanın Hıristiyanlar tarafından dua, yemin ya da vaaz amaçlı kullanılan bir dini mekan olduğu düşünülmektedir.[508]

Anadolu dışından tespit edebildiğimiz bir örnekte ise Gerasa kuzey tiyatrosunun üzerindeki teras duvarının bir kısmına 6. yüzyılda üç nefli bir kilise yapıldığı belirtilmektedir.[509] Bir diğer örnek, yine Side tiyatrosu ile benzerlik göstermektedir; Atina Dionysos Tiyatrosunun doğu parodosu içine 5. yüzyılda bir kilise inşa edilmiştir. Samos tiyatrosu üzerine İustinianus döneminde bir tiyatro yapıldığı da bilinmektedir.[510]

Side tiyatrosunun, diğer örneklerden farklı olarak, işlev dışı kaldıktan sonra atıl bırakılıp, sahip olduğu alana kilise ya da şapel inşa edilmediği, yapının bir kapalı mekânının şapele dönüştürüldüğü ve asıl iç mekânının ise özellikle mezar yapıları ile birlikte, yeni bir işlev kazandığı görülmektedir. Mansel'in Side tiyatrosunun bir açık hava kilisesine dönüşmüş olduğu şeklindeki değerlendirmesi,[511] uygulanacak ritüeller

[507] P. Arthur (2006). *Bizans ve Türk Döneminde Hierapolis (Pamukkale)*, Ege Yayınları, İstanbul, s. 151-152.
[508] Saradi (2006). s. 315-316.
[509] Carol Meyer (1988). Glass from the North Theater Byzantine Church, and Soundings at Jerash, Jordan, 1982-1983, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies, No. 25,Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982-85*, 175-222, 176.
[510] Saradi (2006). s. 322-323, Plan 34.
[511] Mansel (1978). s. 210.

için mekanın uygun olmamasından dolayı tutarlı görünmese de, doğu parodostaki şapel olması muhtemel mekan ile kısmen dini ritüellere ev sahipliği yapabilecek bir formata sokulduğu söylenebilir. Söz konusu mekanın bir şapel olduğu kabul edilirse Side Tiyatrosunun Atina Dionysus tiyatrosu ile benzer bir kullanım biçimine sahip olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan, söz konusu mekanda freskolar dışında, liturjik herhangi bir mimari aksamın bulunamamış olmasından dolayı, Aphrodisias tiyatrosu ile benzer bir ritüelin Side'de gerçekleşmiş olması da mümkün görünmektedir. Ancak, tiyatronun daha da ön plana çıkan özelliği olarak, barındırdığı mezar yapıları nedeniyle, Diocletianus Döneminde öldürülen Hıristiyanların anısına, büyük bir martyriona dönüştürülmüş olduğu ileri sürülebilir.

3.5. ee Kilisesi (Resim 188)

ee Kilisesi, Piskoposluk Sarayının batısında, saray kompleksinden dar bir sokakla ayrılmış yapı topluluğunun içindedir. Kilisenin içinde bulunduğu yapı topluluğunun tam sınırlarını ve diğer mekanların işlevlerini belirlemek, mevcut durumda mümkün değildir.

ee Kilisesinin daha eski ve olasılıkla daha büyük bir kilisenin içine yapıldığı, apsisi ve doğu duvarın bir kısmını içine alan büyük bir apsisin varlığından anlaşılmaktadır. Büyük apsisle mimari olarak ilgili duvar parçalarının bugüne yeterli oranda ulaşmamış olması, eski kilise için sağlıklı bir restitüsyon önerisi getirilebilmesini engellemektedir. Ancak, alanda yapılacak bir kazı çalışması, bu konuda yeterli verinin elde edilmesine olanak sağlayabilir.

ee Kilisesi dört serbest destekli plan şemasıyla Orta Bizans Dönemi kapalı haç planlı kiliseleri ile ilişkilendirilir. Yapı ilk olarak Semavi Eyice tarafından tanıtılmıştır. Araştırmacıya göre, kilise kapalı haç planlı kiliselerin tüm özelliklerini barındırmaktadır. Ancak, mimarisinde görülen bir takım farklı özellikler –örneğin duvarlarının kalın olması, pastophorionların büyük yapılması, apsisin dıştan üç cepheli olması gibi- nedeniyle Konstantinopolis örneklerinden ayrılmakta ve kapalı haç planlı

kiliselerin arkaik bir örneği olarak değerlendirilmekte ve 7-8. yüzyıllar içine tarihlendirilmektedir.[512]

Mansel de Semavi Eyice'nin önerisini tekrarlamakta ve kiliseyi 7.-8. yüzyıllar içine tarihlendirmektedir.[513]

Hans Buchwald temelde Eyice'nin tarihlendirmesini kabul etmektedir.[514] Buchwald'ın yapıyı erken bir döneme tarihlendirmesindeki gerekçelerden ilki, karşılaştırma örneklerine oranla hayli küçük olan boyutlarıdır.[515] Buchwald'ın yapıyı Orta Bizans Döneminin erken evrelerine tarihlendirmesi konusundaki bir diğer neden ise, doğuda yalnızca ana apsisin olması ve pastophorionlarda apsislerin olmamasıdır.[516]

Ruggieri kiliseyi 9. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmekte ve bu dönemden itibaren Side piskoposlarının başkentte bulunduklarını ve kilisenin başkent mimarisini takip etmiş olabileceğini ileri sürmektedir.[517]

Kilisenin plan tasarımı açısından en yakın karşılaştırma örneği Trilye Fatih Camisidir (Resim 259). Kilisenin doğu bölümünün kuzey ve güneyde dışa taşkın yapılması, batı duvarın ise kemer atılımını karşılamak için L kesitli paye biçiminde inşa edilmiş olması, iki kiliseyi plan açısından birbirine yaklaştırmaktadır. Bununla birlikte, her iki yapıda da haç kollarının doğu ve batı köşelerinde kalan birimlerin dikdörtgen olmaları, üst örtülerinin eliptik kubbelerle ya da kubbemsi tonozlarla örtülmesini gerektirmiştir.[518] Ancak, Side örneğinde pastophorionları oluşturan payelerin L kesitli formu ve özellikle doğuda sadece ana apsisin olması yapıyı Fatih camisinden farklı kılan belirleyici özellikleridir.

[512] S. Eyice (1958). L'Eglise Cruciforme Byzantine de Side En Pamphylie. Son Importance au Point de Vue de L'Histoire de L'Art Byzantine, *Anatolia, III,* Ankara, 35-42, s. 41-42; Eyice (1960). 53-60, s. 56.
[513] Mansel (1978). s. 284.
[514] Buchwald (1992). s. 315.
[515] H. Buchwald (2001). The Concept of Style in Byzantine Architecture, *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture, VII,* 1-11, s. 8.
[516] Buchwald (1994). 21-31, s. 29.
[517] Ruggieri (1991). s. 140-141.
[518] S. Pekak (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, s. 148, çizim 16.

ee Kilisesinin bir diğer karşılaştırma örneği, aralarında ilginç benzerliklerin olduğu Piskoposluk Sarayı içindeki küçük kilisedir. Her iki kilisenin de doğu cephe düzenleri aynı şekilde yapılmıştır; pastophorion mekanlarında apsis bulunmamaktadır ve ana apsis dairesel bir kaide üzerinde dıştan üç cepheli, içten ise yarım daire formlu olarak inşa edilmiştir.[519]

ee Kilisesi, Piskoposluk Sarayındaki küçük kiliseden daha büyük ve –görece- daha gelişmiş bir plan şemasına sahip olsa da, aralarındaki bir diğer ortak özellik kubbe boyutlarıdır. Piskoposluk Sarayındaki kilisenin kubbe çapı 3.24 m., ee Kilisesinin kubbe çapı ise 3.34 m.'dir. Kubbe çapları ve dolayısıyla naos boyutları neredeyse eşit olan iki kilisede, apsis ile naos arasındaki eksenellik ve mimari ilişki nedeniyle, apsislerinin ölçüleri de yakındır. Saray kompleksi içindeki kilisenin apsis genişliği 2.37 m., ee Kilisesinin apsis genişliği ise 2.47 m.'dir. Küçük kilisede apsis 1.47 m. dışa taşkın yapılmıştır. Bu mesafe ee Kilisesinde 1.42 m. olarak ölçülmüştür. Her iki kilisede de apsis ölçülerinin nerdeyse aynı olmasına karşın, küçük kilisede apsisle kilise arasında uyumlu bir orantı söz konusuyken (1/2), genel boyutları itibariyle daha büyük olan ee Kilisesinde apsis ve yapı orantısız bir durum sergilemekte ve apsis yapıya göre oldukça küçük görünmektedir (1/3).

Apsisle doğu cephe arasındaki orantısızlıkla birlikte, kilisenin plan şemasına bakıldığında, aksaklık olarak nitelendirilebilecek, bir takım mimari uygulamalar dikkati çekmektedir. Yapının kuzey ve güney duvarları –kabaca- simetrik olmakla birlikte, detayda farklı kalınlık ve biçimler göstermektedirler. Kilisenin pastophorionların olduğu doğu bölümü kuzeyde ve güneyde dışa taşkın olarak inşa edilmiştir. Ancak, yapı kuzeyde 0.81 m. dışa taşkınken, güneyde bu taşkınlık 0.25 m.'dir. Pastophorionların iç ölçüleri yaklaşık aynı olmasından dolayı, kuzey duvarın doğu bölümü ortalama 1.25 m. kalınlıktayken, güney duvar 0.95 m. kalınlıkta tutulmuştur.

Kuzey ve güney haç kollarının doğusundaki kalın duvarlar, simetrik olmalarına karşın, kuzeyde 1.22 m., güneyde ise 1.52 m. kalınlığındadır. Haç kollarının batısında kalan

[519] e Kilisesinin apsisi içinde farklı merkezli bir yay daha bulunmaktadır ki, bir diğer örneği yukarıdaki sayfalarda 4. yy. sonu ile 5. yy. başına tarihlendirilen Piskoposluk Sarayının ana kilisesinde görülmektedir.

duvarlar ise simetrik bir biçimde örülmemişlerdir. Kuzey haç kolunun batısındaki duvar, nartekse doğru gittikçe incelmektedir. Güney haç kolunun batısındaki duvar ise, batıdaki L kesitli payeye kadar düz devam etmekte ve sonra güneye köşe yaparak incelmekte ve nartekse doğru uzanmaktadır. Kuzey ve güney haç kollarında ve narteksin kuzey ve güneyinde de duvarlar yaklaşık 0.50 m. kalınlığında örülmüşlerdir. Yan birimlerin örtü sistemi olan tonozların yükünü taşıyacak olan duvarların oldukça kalın tutulmasına karşın, taşıyıcı olmayan duvarların ince inşa edildiği ve söz konusu düzensizliğin de örtü yükünün taşınıp taşınamamasından kaynaklandığı açıktır. Bu durum, yapıyı yapan usta/mimarın plan tasarımının aplikasyonundan ziyade, statik bilgi konusunda yetkin olmayabileceğini düşündürmektedir.

Kapalı haç planlı ee Kilisesinde naosu oluşturan merkezi alan kubbe, haç kolları beşik tonoz, köşe birimler kubbemsi tonoz ya da eliptik kubbe, pastophorionlar kubbe ve bema da beşik tonoz örtülü olmalıdır. Bemanın iki yanındaki payelerin, birbirlerine karşılıklı olarak kemer atılımını destekleyecek çıkmalardan yoksun şekilde L kesitli olmaları, bemada bağımsız bir beşik tonoz olmadığını düşündürmektedir. Bema örtüsü olasılıkla, doğu haç kolunun apsis yarım kubbesine kadar uzanan beşik tonozundan ibarettir. Bu durum, yapıyı kapalı haç planlı kiliseler içinde "taşra tipi" olarak nitelendirilen gruba dahil etmektedir (Resim 331).[520]

ee Kilisesinin ait olduğu tipolojik grup, asimetrik ve düzensiz duvarları ile başkent örneklerine oranla problemli sayılabilecek mimari özellikleri ve Saray kompleksi içindeki kilise ile olan benzerlikler, kilisenin yapımında Ruggieri'nin aksine, Konstantinopolis mimarisinin örnek alınmış olabileceği düşüncesini desteklememektedir.

Kapalı haç planlı kiliselerin Anadolu'daki en erken tarihli örneği olarak tanınan Trilye Fatih Camisi[521] ile olan yakın benzerlikleri dikkate alındığında, ee Kilisesi için 8-9. yüzyıllar makul bir tarihlendirme önerisi olarak görünmektedir. Bununla birlikte, Saray kompleksi içindeki kilise ile olan yakın benzerlikleri, yapının tasarımında küçük

[520] Bk. dip not 250
[521] Trilye Fatih Camisi araştırmacılar tarafından 8-9. yüzyıllara tarihlendirilmektedir, bk. C. Mango – I. Sevčenko (1973). Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea Marmara, *Dumbarton Oaks Papers*, *27*, 235-277. s. 238; Pekak (2009). s. 166.

kilisenin belli oranda model olarak alındığını düşündürmektedir. Eyice'nin belirttiği gibi, kapalı haç plan şemasının arkaik bir örneği[522] olarak nitelendirilebilecek olan ee Kilisesinin saray içindeki yapıyla ilişkisi de göz önünde bulundurulduğunda, küçük kilise ile Fatih Camisi arasında bir döneme yerleştirilebileceği önerilebilir. Küçük kilisenin 7. yüzyılın son çeyreği içinde yapılmış olma olasılığının yüksek olması, ee Kilisesinin 8. yüzyıl içinde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

3.6. Küçük Liman Kilisesi (Resim 193-194)

Kilise, AA Bazilikasının kullanım dışı kalmasından sonra[523] bazilikanın orta nefine inşa edilmiştir. Büyük bölümü orta nefte, bemaası da AA Bazilikasının bemasında olacak şekilde yapılmış olan kilisenin narteksinin ise inşaat tamamlandıktan sonra eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Kilisenin inşası sırasında AA bazilikasının duvarlarının ne oranda ayakta olduğu belirsizdir. Ancak, AA Bazilikasına ait olması muhtemel bazı sütun başlıklarının ve mermer blokların bazilikanın kuzey duvarının önünde, nişlerin dolgusunda kullanıldığı görülmektedir. AA Bazilikasının kuzey ve güney narteks açıklıkları da örülerek kapatılmıştır. Bu dönemde, büyük bazilikanın cephe duvarlarının küçük kilise için çevre duvarı olarak kullanıldığı ve alana tek girişin, AA Bazilikasının apsis ekseninde yer alan büyük kapı açıklığı ile sağlandığı anlaşılmaktadır (Resim 332). AA Bazilikasının narteksine bağlı kuzey ek mekanın batısında, üst kotta yer alan yarım daire formlu ve burç olarak işlevlendirilmiş olması muhtemel ek de yine bu dönemde yapılmış olmalıdır (Resim 333).

Kilise, dört destekli plan şeması ile Orta Bizans Döneminde yaygın olarak kullanılan kapalı haç planlı kiliselerin bir örneği olarak görülmektedir. Küçük Liman Kilisesinin plan şemasına bakıldığında, doğudaki serbest desteklerin doğrudan apsis duvarına bağlandığı anlaşılmaktadır. Kilise, apsis önünde bemayı ve pastophorion mekanlarını naostan ayıran ve tanımlayan payelerden yoksun olduğu için, kapalı haç planlı kilise

[522] Eyice (1958). s. 41-42.
[523] AA Bazilikasının ne kadar süreyle kullanıldığı ve ne zaman kullanım dışı kaldığı konusunda herhangi bir kanıt yoktur.

tipolojisine göre, dört destekli basit tip içinde değerlendirilmelidir.[524] Yalnızca dört serbest taşıyıcının strüktürel tasarımı oluşturduğu bu tipteki kiliselerde, doğu haç kolunu bema oluşturmaktadır.

Küçük Liman Kilisesi, bir takım mimari özellikleri ile Side'deki bugüne ulaşan diğer kiliseler içinde tekil bir yapı olarak belirmektedir. Side'deki Erken ya da Orta Bizans Dönemine tarihlendirilen tüm kiliselerde doğudaki ana apsis, bir başkent özelliği olarak dıştan üç cepheli inşa edilmişken, Küçük Liman Kilisesinde apsis dıştan ve içten yarım daire formludur. Bununla birlikte, yalnızca bu kilisede pastophorionların -dıştan belirgin olmamakla birlikte- yarım daire şeklinde apsis nişleri vardır.

İç mekanın doğusunda sütun kaidesi olarak kullanılmış olan iki sütun başlığı, AA Bazilikasının bema stylobatı üzerine yerleştirilmiştir. Bema kilisenin naos zemininden yaklaşık 0.20 m. yüksektir. Bugün kilisenin içinde dağınık duran, yarım daire biçiminde, yaklaşık 45 cm. çapında ve 20 cm. yüksekliğindeki çok sayıdaki mermer parça, Mansel'in yayınında bemanın içinde, karşılıklı yerleştirilmiş olarak görünmektedir.[525] Söz konusu parçaların üst üste yerleştirilerek templon sütunları olarak kullanılıp kullanılmadıkları tartışılabilir.[526] (Resim 334).

AA Bazilikasının soleasını oluşturan zemin döşemesi, kilisenin apsis ekseninde takip edilebilmektedir (Resim 335). Solea döşemesinin sonlandığı yere ise AA Bazilikasının ambonu yerleştirilmiş olmalıdır. Küçük Liman Kilisesi kazısı yapıldığında, yapı içinde bulunan ambon platformu da olasılıkla aynı yerde, devşirme olarak kullanılmış olmalıdır.

Küçük Liman Kilisesinin kuzey ve güney duvarlarının iç yüzlerine bakıldığında iki aşamalı bir inşa sürecinin olduğu anlaşılmaktadır. Duvarların sütunları karşılayan yerlerinde bulunan duvar payeleri ilk aşamada yaklaşık 0.12 m. dışa taşkın yapılmışlardır. Daha sonra, olasılıkla kemer yükünü karşılayamama endişesinden dolayı, payelerin iç yüzlerine kesme blok taşlardan ikinci bir sıra örülmüş ve dışa

[524] Kapalı haç planlı kiliselerin tipolojisi için bk. d.not. xxx
[525] Mansel (1978). Res. 297.
[526] Kaderli söz konusu parçaların örülerek yapının ana taşıyıcı sistemi olarak kullanılmış olabileceklerini önermiştir, bk. Kaderli (2009). s. 102.

taşkınlık yaklaşık 0.40 m. olmuştur. İki aşamalı inşa süreci, hem payelerin ön sıralarının yıkımından sonra görülen düzgün yüzeyden, hem de üst kotlarda örgü içinde kalmış olması gereken ancak, yıkıntıdan dolayı bugün görülebilen mermer plasterlerden anlaşılmaktadır (Resim 336).

Küçük Liman Kilisesini Side'deki Bizans Dönemi örneklerinden ayıran bir diğer unsur ise malzeme-teknik özelliğidir. Yapının tüm malzemesi –olasılıkla içinde yer aldığı AA Bazilikasına ait olmak üzere- devşirmedir. Duvar örgüsünde alt kotlarda –görece- büyük boyutlu kesme blok taşlar kullanılmışken, pencere seviyesinden itibaren daha küçük boyutlu taşlarla yapılmış, daha düzensiz bir örgü söz konusudur. Statik bir gereklilik olan bu uygulamanın dışında asıl farklılık yaratan özelliği, cephe düzenlemesinde görülen tuğla işçiliğidir. Pencere sırasının hemen altında, yaklaşık 2.60 m. kotunda başlayan üç sıra tuğla dizisi ile kuzey ve güney cephelerin yatay düzlemde ikiye bölündüğü görülmektedir. Tuğlaların farklı boy ve renkte olmaları, bu yapı için üretilmediklerini ya da tek bir seferde üretilmiş olan tuğlaların kullanılmadığını ve başka yapılardan alınarak, kilise inşasında kullanılmış olduklarını göstermektedir.

Cephelerde tuğlaların paye yüzeylerinde düz yerleştirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Duvar yüzeylerinde de alt ve üst sıra tuğlalar düz olarak yerleştirilmiştir. Bununla birlikte, ortadaki tuğla sırasının testere dişi biçimini vermek için köşeleri dışa gelecek şekilde yerleştirilmiş olduğu, anlaşılmaktadır.

İç mekanda sütunları karşılayan duvar payeleri cephelerde de gösterilmiştir. Kemer yükünü karşılamak amacıyla yapılan bu statik uygulama, cephelerin düşey düzlemde üçe bölünmesiyle, cephe düzenlemesinde de görsel bir etki uyandırmaktadır. Böylece cephelerin hareketlendirilmesi, köşelerin de dışa taşkın yapılmasıyla da vurgulanmıştır. Cephelerdeki bölümlenmeyi ve hareketliliği vurgulayan bir diğer mimari uygulama ise, ortadaki payelerle köşeler arasına atılmış olan ve her biri bir düşey bölümü daha fazla vurgulanmış hale getiren, çift sıra tuğla ile örülmüş kemerlerdir (Resim 195-197).[527]

[527] Side'de Bizans dönemi için çift sıra tuğla kemer uygulaması Küçük Liman Kilisesi ile sınırlı değildir. Piskoposluk Sarayı trikliniumunda ve Doğu Nekropoldeki maouseleionda çift sıra tuğla kemer uygulaması görülür. Ancak, söz konusu yapılardaki uygulama yarım kubbelerin kemerlerinde görülmektedir ve bir cephe düzenlemesi söz konusu değildir.

Kemerlerdeki tuğlalarda, renkler farklılık göstermekle birlikte, boyut olarak birbirlerine daha yakın parçalar seçilmiştir. Böylece daha bütünlüklü bir kemer formu elde edilmiştir. Üst kemerler dışa taşkın payelere ve köşe duvarlara otururken, alt kemerler büyük oranda cephe duvarı ile hemyüzdür. Böylece, kademeli bir kemer sistemi oluşturulmuş ve cephe hareketliliği arttırılmıştır.

Cephelerde tuğla kullanımı ile gerçekleştirilen dekoratif düzenleme Orta Bizans Dönemi ile birlikte görülmeye başlar. Mango, cephelerdeki tuğla dekoratif düzenlemelerin önce Yunanistan ve Balkanlardaki kiliselerde görüldüğünü, Konstantinopolis kiliselerinde ise bu uygulamanın 11. yüzyıldan itibaren başladığını belirtir.[528]

Cephelerde tuğla kullanımı konusunda başkent ve kültürel etki alanı ile Yunanistan ve kültürel etki alanı olmak üzere, iki farklı ekolün olduğu anlaşılmaktadır.[529] Yunanistan'da genel uygulamanın *cloisonné* tekniğinde duvar örgüsü, kademeli tuğla kemerler, sık aralıklı ve kemer üstlerini de dolaşan testere dişi sıraları, keramoplastik ve kufi bezeme ile saçak altında testere dişi şeklinde olduğu görülmektedir (Resim 337). Başkentteki yapılarda ise ağırlıklı olarak tuğla duvar örgüsü, keramoplastik bezeme, tuğla kemerler ve saçak altında testere dişi sırasının, cephelerdeki tuğla uygulamalarında tercih edilmesi söz konudur (Resim 338).

Yunanistan'da Hosios Loukas Manastırının, 946-955 yılları arasında yapılan kuzey kilisesi, cephelerde dekoratif amaçlı tuğla kullanımının erken örneklerinden biri olarak gösterilmektedir.[530] Yapının genel cephe düzenlemesi Side Küçük Liman Kilisesi ile karşılaştırılamaz. Yalnızca, kilisenin cephesinde görülen düzenli ve sık aralıklarla uygulanmış yatay tuğla testere dişi sıraları, Side örneği için bir karşılaştırma unsuru olarak değerlendirilebilir.

Yunanistan'da görece daha küçük yerleşimlerde bulunan küçük boyutlu kiliselerin, ana merkezlerdeki örneklerle aynı bezeme repertuarına sahip olmakla birlikte, daha sade

[528] Mango (2006). s. 177.
[529] Mango, Yunanistan'ın bu konuda başlı başına bir ekol haline geldiğini belirtmektedir, bk. Mango (2006). s. 177.
[530] Mango (2006). s. 177.

cephe düzenlemelerinin uygulandığı görülmektedir. Kastoria'da 9-10. yüzyıllara tarihlendirilen küçük boyutlu bir grup kilisenin cepheleri bu duruma örnek teşkil etmektedir. Kastoria Taksiarches, ve Koubelidiki kiliselerinde cephede, pencerelerin kemer başlangıç seviyelerinde bulunan testere dişi tuğla sırasının, kemerlerin üzerinden dolaşarak devam ettiği görülmektedir.[531]

Yunanistan ana karasının dışında da daha sade cephe düzenlemesine sahip örneklerle karşılaşılmaktadır. Side Küçük Liman Kilisesine boyut olarak yakın bir örnek olan Girit Aziz Nikolaos Kilisesinin cephelerinde üçlü bölümlenmeyi dıştan vurgulayan ve cepheden dışa taşkın şekilde yapılmış tuğla kemerler, Side örneği ile yakın benzerlik göstermektedir. Side'den farklı olarak tek sıra kemer kullanılmıştır ve Side'de yatay bir şerit olarak cephe boyunca devam eden testere dişi tuğla sırası, Girit'te kemerlerin üzerinde ikinci bir kemer şeklinde yer almaktadır.

Cephelerdeki üçlü bölünmenin kemerlerle vurgulanmış olduğu bir başka örnek ise Girit Panagia Serviotissa Kilisesidir. Boyut olarak oldukça küçük olan kilisenin cephelerinde Side örneğinden farklı olarak tuğla kemerler değil, taş kemerler kullanılmıştır. Aynı özelliklere sahip Girit'ten bir diğer örnek, Panagia Stylos kilisesidir ve 11-12. yüzyıllara tarihlendirilmektedirler (Resim 339).[532]

Anadolu'dan benzer bir uygulama Kapadokya Çanlı Kilisede görülmektedir. 12. yüzyıla tarihlendirilen kilisenin üç bölümlü iç mekan düzenlemesi, güney cephede farklı bir biçimde kendisini göstermektedir.[533] Doğu ve batı köşe mekanlar birer kemerle cephede gösterilirken, orta bölüm üst kotta tek, alt kotta ise iki kemerle belirgin kılınmıştır. Orta bölümün alt kotunda iki kemerin olması, buraya yerleştirilmiş iki pencere açıklığından dolayıdır. Yapının Side ile olan ortak özelliği ise kademeli bir kemer sistemin uygulanmış olmasıdır. Ancak, cephede görülen almaşık teknik ve kemer aralarının yine tuğlalarla doldurularak bezenmesi, yapıyı daha çok başkent ekolüne yaklaştırmaktadır (Resim 340).

[531] A. W. Epstein (1980). Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, *The Art Bulletin, Vol. 62, No. 2* 190-207, s. 194, Res. 12-14.
[532] K.Gallas vd. (1983) Byzantinisches Kunst, Hirmer s.243-245
[533] Krautheimer (1986). s. 399.

Benzer kemerli cephe düzenlemesine sahip bir başka yapı Trilye Kemerli Kilisedir. 14. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen kilisenin[534] kuzey ve güney cephelerinde, dışa taşkın payelere ve köşe duvarlarına oturtulmuş tek sıra tuğla kemerler görülmektedir. Kuzey cephenin doğu bölümündeki kemerin üzerinde de iki sıra tuğla dizisi arasına testere dişi biçiminde yerleştirilmiş tuğlalarla örülmüş bir kemer, ana kemerin üstünde yer almaktadır (Resim 341).[535]

Küçük Liman Kilisesinin kuzey ve güney cephelerinde görülen yatay üç sıra tuğla şeridi, cepheye estetik bir görünüm kazandırmasının dışında, statik bir işleve de sahiptir. Taş örgü duvarlarda dışarıdan görünecek şekilde ya da duvar içinde gizli kalacak biçimde yer alan tuğla sıralarının, yapının statik gücünü arttırdığı ve taşa göre daha esnek bir yapıda olmasından dolayı da depremlere karşı bir önlem oluşturduğu bilinmektedir.[536]

Cephelerdeki yatay tuğla sırasının aynı zamanda bir hatıl olarak işlev kazanmış olmasının dışında, statik bir önlem olarak gizli hatıl tekniğinin de uygulanmış olduğu görülmektedir. Ancak, bu yapıda söz konusu olan gizli hatıl tekniği, araştırmacıların Bizans duvar teknikleri içinde ele aldıkları materyallerden farklı olarak ahşaptır.[537] Yapının kuzey cephesinde, kemerlerin hemen üstünde duvarı boydan boya geçen ve içten ve dıştan görülmeyen bir hatıl yuvası yer almaktadır (Resim 342-343). Bugün içi tamamen boş olan yuvada yer alması gereken ahşap hatıl, geçen zaman içinde çürümüş ve yok olmuş olabileceği gibi, yapı işlevini yitirip örtüsü yıkıldıktan sonra çıkartılmış da olabilir. Söz konusu gizli ahşap hatıl uygulamasının başka bir örneği tespit edilememiş olmakla birlikte, Konstantinopolis Marmara surlarının T6 kulesinin cephesinde bir hatıl yuvası görülmektedir. Ancak, buradaki uygulamada hatıl dışarıdan görülebilecek şekilde yerleştirilmiştir (Resim 344).

---

[534] Araştırmacılar, yapının duvar örgüsünün Geç Bizans Dönemi için karakteristik özellikler gösterdiğini belirtmektdirler, bk. Mango, C. – I. Sevčenko (1973). s. 239-240.

[535] S. Aksöyek (2011). Trilye (Zeytinbağı), Kemerli Kilise'deki Tuğla Süslemeleri, *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim, Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan*, (Ed. Erel, A. C. ve diğ.), s. 43-54, Resim. 4.

[536] Y. Ötüken (1990). Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler, *Vakıflar Dergisi, Sayı 21,* 395-410, s. 395-396.

[537] Gizli hatıl tekniğinin uygulanması, tarihçesi, tekniğin uygulandığı yapılar ve kullanılan yöntem ve materyaller için bk. Ötüken (1990). s. 395-410.

Kilisenin plan düzleminde en yakın karşılaştırma örneği, henüz yayınlanmamış olmakla birlikte, Perge'de sütunlu caddenin batı stoasına inşa edilmiş olan şapeldir. Perge'deki şapelde de devşirme dört sütun yapının merkezine yerleştirilmiştir ve doğusunda ayrıca tanımlanmış bir bema ve pastophorion mekanları yer almaz. Doğu bölüm olasılıkla templon levhalarıyla bölünmüştür ve ana apsisin iki yanında küçük birer apsis nişi daha yer almaktadır (Resim 345).

Yayınlanmış bir diğer benzer örnek Trakya'daki Enez ilçesinin Yenimahalle isimli bölgesinde tespit edilmiştir. Batısında bir narteksi olan yapının girişi, Side örneğinde olduğu gibi, apsis ekseninde yer alan tek bir kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Dört sütunla oluşturulmuş olan kapalı haç plan şeması, basit tipin bir diğer örneğidir. Doğuda ana apsis ve yanlarda birer küçük apsis içten ve dıştan yarım daire formlu olarak inşa edilmiştir. Kilise, Eyice tarafından kısaca tanıtılmış olmakla birlikte, herhangi bir tarih önerisi getirilmemiştir.[538]

Kapalı haç planlı kiliselerin basit tipi içinde değerlendirilen bir başka kilise, Kapadokya'da Çanlı Kilisedir. 12. yüzyıla tarihlendirilen kilise,[539] kare planlı olması, batısında üç kapı açıklığı ile girişlerin sağlanması ve pastophorionların dışa taşkın apsisleri ile Side örneğinden uzaklaşmaktadır.

Anadolu'da "dört serbest destekli basit tip"in en yaygın olarak karşılaşıldığı bölge Kapadokya Bölgesidir. Dönemin yaygın biçimde kabul görmüş plan şeması olan kapalı haç planın bu en basit tipi, hem gerekli mekansal algıyı sağlaması, hem de diğer tiplere göre daha kolay uygulanabilir olması nedeniyle olsa gerek, Kapadokya Bölgesi kayaya oyma kiliselerinde sıklıkla görülmektedir. Genel olarak 11. yüzyıl içine tarihlendirilen Hallaç Manastırı Kilisesi, Bezirhanee Kilisesi, Soğanlı Han Kilisesi, Karanlık Kilise, Aynalı Kilise, Direkli Kilise, Karanlık Kalee Kilisesi ve Eski Gümüş Manastırı Kilisesi, basit tipin Kapadokya'daki bazı örnekleridir.[540]

[538] S. Eyice (1969). Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler, *Belleten, C. XXX, S. 131*, 325-358, s. 350, Res. 65.
[539] Krautheimer (1986). s. 399.
[540] L. Rodley (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, s. 25-117.

Kentteki diğer geç dönem kiliselerinde olduğu gibi, Küçük Liman Kilisesinin de tarihlendirmesi tartışmalıdır. Kiliseden ilk olarak söz eden Hans Rott herhangi bir tarih önerisi getirmemiştir.[541] Yapıyı Semavi Eyice doktora tezinde ilk olarak kapsamlı şekilde incelemiş[542] ve 8.-9. yüzyıllar içine tarihlendirmiştir.[543]

Mansel, Side kitabında yapıyı kısaca tanıtmış ve kentin son zamanlarında, 9.-10. yüzyıllar içinde yapılmış olması gerektiğini ileri sürmüştür.[544]

Buchwald, kilisenin 10. yüzyıldan önce yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak, bu öneriyi destekleyecek kesin verilerin olmadığını da belirtmektedir. Araştırmacıya göre, kilisenin cephe düzenlemesinde görülen basit tuğla kemerler, 11-12. yüzyıllarda sıklıkla uygulanmış cephe düzenlemelerinin erken bir varyasyonu olmalıdır.[545]

Ruggieri, Piskoposluk Sarayı içindeki küçük kiliseden ve ee Kilisesinden farklı olarak, bu yapının pastophorionlarında apsislerin olması, tuğla kemerli cephe düzenlemesi ve görece zayıf işçiliğinden dolayı, kiliseyi 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmektedir.[546]

Side Küçük Liman Kilisesinin tarihlendirmesinde araştırmacıların plan tipi ve cephe düzenlemesini dikkate alarak öneriler getirdikleri anlaşılmaktadır. Cephe düzenlemesi üzerinden hareketle bir değerlendirme yapılacak olursa, Yunanistan kiliselerinde tuğla kullanımının, Side örneğinden oldukça farklı olduğunu belirtmek gerekir. Yunanistan kiliselerinin cephelerinde genellikle dengeli bir uygulamadan çok, tüm yüzeyin bir bezeme alanı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tuğla kemerlerin uygulanımı benzerlik gösterse de bu durum, tarihlendirme için yeterli bir veri olarak kabul edilemez. Nitekim, Roma Döneminden beri cephelerde, kapı ve pencere üstlerinde tuğla kemer kullanımı bilinen ve yaygın bir mimari unsurdur.

[541] bk. H. Rott (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien & Lykien*, Leipzig.
[542] Eyice (1952). s. 16-17
[543] Eyice (1960). s. 58.; Eyice (1957). s. 132.
[544] Mansel (1978). 265.
[545] Buchwald (1994). s. 29, d.not 28.
[546] Ruggieri (1995). s. 115.

Side'de cepheyi yatay düzlemde geçen iki tuğla sırası arasındaki testere dişi uygulaması, Yunanistan ve etki alanı içindeki bölgelerde farklı biçimde uygulanmıştır. Söz konusu coğrafyadaki örneklerde tek bir testere dişi sırasının, yatay düzlemde sık aralıklı olarak tüm cephede yer aldığı ve kemer üstlerini de dolaştığı görülmektedir.

Konstantinopolis örnekleri ise özellikle Paleologoslar döneminde yoğunlaşmaktadır. Side'den farklı olarak, keramoplastik bezemenin yoğun olduğu ve testere dişi sıralarının ise –görece daha erken örneklerden itibaren- cephenin bölümlenmesinde değil- saçak altında uygulandığı görülür.[547]

Side Küçük Liman Kilisesi için, cephe düzenlemesine göre, Yunanistan ve başkent örnekleri üzerinden bir tarihlendirme önerisi getirmek kolay değildir. Her iki bölge yapılarının da Side örneğine oranla oldukça yoğun bir bezeme program sergilemesi ve ifade dilinin farklılığı net bir tarih önerisi getirmeyi engellemekte ve genel olarak Orta Bizans Dönemi içinde yapılmış olabileceğini söylemeyi gerektirmektedir. Side'deki yapı ile daha yakın bir cephe düzeni gösteren Trilye Kemerli Kilisenin ise 14. yüzyıl gibi geç bir tarihte yapılmış olmasından dolayı, aradaki ilişki göz ardı edilmelidir.

Plan şeması üzerinden yapılacak bir tarihlendirme önerisinde, çok benzer iki yapı olan Perge ve Enez örnekleri henüz tarihlendirilmedikleri için bir veri olarak kabul edilememektedir. Basit tipteki kapalı haç planlı kiliselerin yoğun görüldüğü Kapadokya Bölgesi kaya kiliseleri de genel olarak 11. yüzyıl ve Çanlı Kilise 12. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Benzer plan şemasına sahip olmakla birlikte, Kapadokya kiliselerinin genel özelliği, Side'den farklı olarak, kareye yakın bir plana sahip olmalarıdır. Side Küçük Liman Kilisesi ise basit tipte bir kapalı haç plan şeması gösterse de, mimari oranları ile Konstantin Lips Kuzey Kilisesi, Myrelaion Kilisesi, Hosios Loukas Kuzey Kilisesi ve Side ee Kilisesi ile yakınlık göstermektedir ve √2 oran sistemine göre yapılmıştır (Resim 346).

[547] Y. Ötüken (1978). İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri, *Vakıflar Dergisi*, *Sayı XII,* s. 213-234.

Boyut ve cephe düzenlemesi özellikle Girit örnekleriyle kıyaslanabilecek olan Küçük Liman Kilisesinin genel formu itibariyle de benzer özellikler gösterdiği yapılan restitüsyon önerisi ile de anlaşılmaktadır. Kubbenin yüksekliğine dair kesin bir verimiz olmamakla birlikte, yapının genel oranları, sütun yerleri ve cephe yüksekliği, yapının genel görünüşü konusunda bir tahmin yürütülebilmesine olanak sağlamaktadır (Resim 347).

Bu çalışma kapsamında incelenen ve AA Bazilikası ile Küçük Liman Kilisesinden bulunan bir grup mimari plastik ve liturjik eleman, 10. yüzyıl içine tarihlendirilmiştir.[548] Söz konusu parçalar, tüm mimari özelliklerin dışında, yapıyı tarihlendirmek için eldeki en güvenilir veri niteliğindedir. Bu durumda, kilisenin AA Bazilikasının orta nefine 10. yüzyıl içinde yapıldığını ve dönemin yaygın cephe düzenleme unsurlarının kısmen alınarak, yerel bir beğeni doğrultusunda uygulandığını söylemek mümkündür. Eldeki veriler doğrultusunda inşa dönemi olarak önerilen 10. yüzyılın, Küçük Liman Kilisenin Side'de bugüne ulaşan en geç tarihli kilise olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

3.6.1. Mimari plastik ve liturjik elemanların genel değerlendirmesi

3.6.1.1. Mimari elemanlar

3.6.1.1.1. Sütun kaideleri

KL1 ve KL2 katalog numaralı attika tipindeki sütun kaideleri, Geç Antik Dönemde çok geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Bizans Dönemi sütun kaidelerine dair bir tipoloji denemesi yapan Yıldız Ötüken'in çalışmasına göre[549] Tip A içinde yer almaktadır. Kaidelerin üst çapları, Side AA Bazilikasının nef ayrımında kullanılmış olan sütunları için dardır. Bu nedenle, daha ince ve küçük boyutlu olması muhtemel, galeri katı sütunları için kullanılmış oldukları düşünülebilir.

[548] Bk. mimari plastik bölümü…

[549] Ötüken (1996b). s.161-163. Benzer diğer örnekler için bk. U. Peschlow vd. (2002). Die Sammlung Turan Beler in Kumbaba Bei Şile (II). Antike und Byzantinische Denkmaler Von Der Bithynischen Schwarzmeerküste, *İstanbuler Mitteulungen, Band 52*, 429-522, Abb. 13/e.; J. Kramer (1970). Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. und ihre Rohform, *Banner-Jahrbucher, Band 170*, 270-278, s. 273/3-5

KL3 katalog numaralı kaide, formu ve işleniş biçimi ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Benzer bir örneği, Ötüken tarafından Bithinia Bölgesinde, Bursa'ya bağlı Kayapa yerleşiminde tespit edilmiştir ve araştırmacının tiplojisinde Tip C içinde değerlendirilmiştir.[550] Prokonnesos Adası mermer ocaklarında yaptığı araştırmasında Nuşin Asgari, ocaklarda tespit ettiği benzer tip ve profilasyondaki sütun kaidelerini, ayrı bir sütun kaidesi tipi olarak ele almamış ve yarı işlenmiş kaideler olarak değerlendirmiştir.[551] Araştırmacı, "İhraç Aşamasındaki Ocak Malzemesi Tip III B" adıyla gruplandırdığı bu tip kaidelerin, yarı işlenmiş halde satıldığını ileri sürmektedir.[552] Side örneğinin yüzeyinin kaba bir şekilde tarak izleriyle bırakılmış olması da, kaidenin yarı işlenmiş bir ürün olabileceğini düşündürmektedir. Benzer tipteki kaideler Konya ve çevresinde de tespit edilmiştir ve 4.-6. yüzyıllar arasında değerlendirilmiştir.[553]

Kaidelerin Side AA Bazilikası için yapılmış oldukları düşünüldüğünde, her üç kaidenin de 5. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiği ve kilise işlevini yitirdikten sonra naosa yapılan küçük kilisede yeniden kullanılmış oldukları düşünülebilir.

3.6.1.1.2. Sütun başlıkları

KL4 katalog numaralı başlık AA Bazilikasının içindeki geç dönem kilisesinin narteksinde durmaktadır. Yarısı kırık olan ve ionik bölümü tahrip olmuş durumdaki başlığın AA Bazilikasının narteksindeki ikinci grup başlıklarla olan yakın benzerliği, ilk kullanım evresinde diğer başlıklarla birlikte AA Bazilikasında kullanılmış olması gerektiğini göstermektedir. Konstantinopolis ve Ephesos Aziz İoannes Bazilikası

[550] Ötüken (1996b). s.153., Tafel 24-6
[551] Nuşin Asgari (1995). The Proconnesian Pruduction of Architectural Elements in Late Antiquity, Based on Evidence From The Marble Quarries, *Constantinople and Its Hinterland*, (Ed. C. Mango ve G. Dagron), Cambridge, 263-288, s. 102; Res. 4).
[552] Nuşin Asgari (1992). Observations on Two Types of Quarry-Items From Proconnesus: Column-Shafts and Column-Bases, *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance*, (Ed. M. Waelkens, N. Herz ve L. Moens), Leuven, 73-80, s. 75.
[553] Ç. Temple (2013). *Konya/İkonion ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 84, 88, Res. 78, 79, 92.

başlıkları ile olan yakın benzerliği, başlığın AA örnekleriyle birlikte, 5. yüzyıl içinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.[554]

3.6.1.2. Liturjik elemanlar

3.6.1.2.1. Templon

KL7 katalog numaralı templon payesinde görülen bezeme kompozisyonu AA21b numaralı levhanın dış bordüründe görülen kompozisyonla çok benzerdir. Ancak, gerek malzemesinin kalitesiz oluşu ve gerekse de işçilik özellikleri söz konusu iki parçayı birbiriyle ilgisiz kılmaktadır. Templon payesinin hem malzemesi, hem de bezemesinde görülen kompozisyon KL8, KL9, KL10 ve KL11 katalog numaralı levha parçalarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. KL8 numaralı levha parçası ise payenin yan yüzündeki levha yuvasına tam olarak oturmaktadır. Bu da, levha parçaları ile payenin, aynı templonda, birlikte kullanıldıklarını göstermektedir.

Templon payesinin ön yüzünde görülen kıvrık dal ve dallardan çıkarak boşlukları dolduran nar motiflerinden oluşan kompozisyonun çok benzer bir örneği Selçikler'deki Uşak Arkeoloji Müzesinde tespit edilmiştir. Selçikler örneğinde templon payesinin ön yüzünde nar, armut ve yaprak motiflerinden oluşan kıvrık dallı bir kompozisyon yer almaktadır.[555] Paye için araştırmacı tarafından herhangi bir tarihlendirme önerisi getirilmemiştir ancak, Side örneği ile birlikte 10. yüzyıl civarına ait olmalıdır.

Payedeki levha yuvası ile uyumlu olan ve yakın işçilik özellikleri gösteren KL8 numaralı levha parçasının ön yüzünde görülen madalyonların, birbirleri ile düğümlenmeden, yan yana teğet olacak biçimde yerleştirilmeleri Orta Bizans Döneminin neredeyse standartlaşmış üslupsal dilinden uzaktır. Ancak, diğer parçalarla birlikte ele alındığında dikkati çeken işçilik, motiflerdeki stilizasyon ve özellikle KL9, KL10 ve KL11 numaralı parçalarda görülen, levhanın ortasının geçmeli şerit dizileriyle

[554] Karşılaştırma örnekleri için bk. Zolt (1994). Tafel 14/48-49, 15/56, 16/61-62, 17/65-67-68, 18/72-74, 19/75-77, 21/89-90-9122/93-94, 23/97-99; Tezcan (1989). s. 448-449; Keil (1951). Tafel XXXII/1-4, XXXIII/1-4.

[555] F. Gür (Ydeniz) (2006). Uşak Yakınındaki Frigya Sebastesi (Selçikler), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: s. 138.

geometrik olarak bezenmesi, söz konusu templon elemanlarını Orta Bizans Dönemine yaklaştırmaktadır.[556]

KL12, KL13 ve KL14 katalog numaralı parçalar ise malzeme ve işçilik açısından başka bir grup olarak belirmektedir. Mermer malzemeleri ve Orta Bizans Dönemi üslupsal özellikleri ve motifleri ile diğer levha grubundan ayrılmaktadır. Orta Bizans Dönemi içinde geniş bir coğrafi alanda benzerlerinin tespit edilebildiği, üçlü şeritlerle oluşturulmuş düğümlü madalyonlar ve hem düğümlerin ortalarında, hem de içteki motifte görülen matkap delikleri, özellikle Anadolu'nun kıyı bölgeleri ile ilişkilendirilebilir.[557] Araştırmacılar tarafından genel olarak 9-11. yüzyıllar arasında değerlendirilen parçalara göre, Side örneklerinin de yine 10. yüzyıl civarında yapılmış oldukları düşünülebilir.

Küçük kilisenin galeri katının olmadığı düşünülmektedir. Kuzey ve güney sütunların aralarının levhalarla kapatılmış olması da uzak bir olasılıktır. Bu nedenle, bu çalışmada ele alınan her iki gruptaki levha parçalarıyla birlikte, hem işçilikleri hem de malzemeleri oldukça kötü olan KL15 ve KL16 katalog numaralı levha parçalarının da templonda birlikte kullanılmış oldukları ileri sürülebilir. Malzemeleri, bezeme kompozisyonları, işçilikleri ve üslupsal ifade dilleri birbirinden oldukça uzak üç farklı levha grubunun aynı templonda kullanılmış olması, kilisenin liturjik elemanlarının birden fazla farklı atölye tarafından yapıldığını düşündürmektedir.

[556] 39 katalog numaralı parça Mansel tarafından yayınlanmıştır ve AA Bazilikasının templonuna ait olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca, Mansel'in kitabında fotoğrafı bulunan, aynı levha grubuna ait nar bezemeli bir parça bugün Side Arkeoloji Müzesi'nin duvarında sergilenmektedir. Parça, yüksek bir kotta olduğu için ölçüleri alınamamış ve bu çalışma içinde kataloglanmamıştır. Levha parçaları ve tarihlendirme önerileri için bk. Mansel (1978). s. 261, Res. 290.

[557] Karşılaştırma örnekleri için bk. U. Peshlow (1975a). Byzantinische Plastik in Didyma, *Istanbuler Mitteilungen, Band 25,* s. 211-257.; U. Peshlow (1975b). Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, *Myra. Eine Lykische Metropol in Antiker uns Byzantinischer Zeit*, (Istanbuler Forschungen, No: 30) (Ed Jürgen Borchhardt), Berlin, Gebr. Mann Verlag (1990). Materialen zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter, *Istanbuler Mitteilungen, Band 40,* s. 207-256.; S. Alpaslan (1998). Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki Trapez Kesitli Levhalar, Levha Üstü ve Levha Kaideleri, *Adalya, 2,* 235-247.; J. Morganstern (1983). *The Byzantine Church at Dereağzı and Its Decoration*, *Istanbuler Mitteilungen,* Beiheft 29.

3.6.1.2.2. Templon arşitravları

KL17 ve KL18 katalog numaralı arşitravlar benzer profil ve bezeme özellikleri göstermektedirler. Daha önce Grassi tarafından yayınlanan 07 katalog numaralı arşitrav, araştırmacı tarafından 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[558] Ancak, profilli ön yüzde görülen kesişen yayların oluşturduğu bezeme programına Orta Bizans Dönemi'nde, pek çok türdeki liturjik ve mimari eleman üzerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır. En yakın karşılaştırma örneklerinden biri Akşehir'de Güdük Minare Mescidi'nin duvar örgüsü içinde devşirme olarak kullanılmış olan templon arşitravıdır ve 10-11. yüzyıllar içinde değerlendirilmiştir.[559] Bezemenin işçilik özellikleri de arşitravları 10-11. yüzyıllar içinde değerlendirmek gerektiğini göstermektedir.

3.6.1.2.3. Ambon merdiven yan levhası

KL5 katalog numaralı ambon merdiven yan levhasının ön yüzündeki bezeme alanı iki bölümden oluşmaktadır. Altta bir kartal ve yılan mücadelesi sahnesi yer alan levhanın üst bölümünde, iki basamaklı bir kaide üzerinde kabartma bir haç vardır. İşçilik açısından bakıldığında görece kaba bir işçiliğin varlığı söylenebilir. Özellikle kartalın kanatlarındaki ve gövdesindeki tüylerin işlenişi, her iki hayvanın da başlarındaki stilizasyon ambon yan levhasının Orta Bizans Döneminde yapılmış olduğuna işaret etmektedir.

Figürlerdeki stilizasyon ve üslup açısından yakın karşılaştırma örnekleri geniş bir coğrafi alanda tespit edilebilmektedir. Üslup ve kompozisyon açısından en yakın benzer örneği Ohrid Ayasofya'sında tespit edilebilmiştir ve 1025 yılında kilisenin yeniden

---

[558] G. Grassi (1990). Scultura Architettonica e Spolia Marmoree Della Panaghia di Antalya Nel Quadro Della Produzione Artistica Dell'Asia Minore Meridionale in Epoca Paleobizantina, *Million*, *2*, 73-113, 78.

[559] Ş. Yıldırım (2006). Philomelion (Akşehir)'deki Bizans Dönemi Taş Eserleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, özellikle s. 91, Kat. No: 079. 10-11. yüzyıllara tarihlenen diğer karşılaştırma örnekleri için bk. E. Parman (2002). *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygıa) ve Bölge Müzelerindeki Taş Eserler*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, Foto.188b, Y. Demiriz (1970-1971). Atabey'deki Ertokuş Medresesinde Bizans Devrine Ait Devşirme Malzeme, *Sanat Tarihi Yıllığı 4*, 87-100, Res. 14.; Peschlow (1975a). 211-257, Taf. 48/2.; Πέννάς, Χ. *ΜΕΛΕΤΗ ΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ, Νάξος-Πάρος*, ΑΘΗΝΑ 2000, s.7-8-9.

yapılması ile aynı döneme tarihlendirilmektedir.[560] Cepheden gösterilmiş ve bu kez farklı olarak bir av sahnesi betimlenmiş olan bir diğer kartal motifli levha Atina Müzesi'nde yer almaktadır ve yine 11. yüzyıl tarihlendirilmektedir.[561] İstanbul Aya Eirenee Kilisesinden bir diğer örnekte ise cepheden gösterilmiş bir kartal motifi vardır. Kanat ve gövdesindeki tüylerin işlenişinde üslupsal bir yakınlık çok fazla olmasa da, özellikle kartalın başında görülen stilizasyon Side örneği ile benzerlik göstermektedir.[562]

Ambon yan levhasındaki bezemenin üslupsal açıdan benzer örnekleri dışında, doğrudan tür ve biçim olarak oldukça yoğun karşılaştırma örneğini bulmak mümkündür. Side örneği Peschlow'un tipolojisinde "iki bölümlü" grubuna girmektedir[563] ve Dennert, ön yüzü iki bezeme alanına ayrılmış ambon yan levhalarını 10-11. yüzyıllar içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.[564]

KL5 katalog numaralı ambon merdiven yan levhasının alt bölümü kırık olduğu için restitüe edilememiştir. Ancak, üçgen devam eden üst bölümün restitüsyonu mümkün olmuştur (Resim 204a). KL6 katalog numaralı diğer bir ambon yan levhasına ait parçanın da alt bölümünün restitüsyonunu yapmak mümkün değildir. Ancak, KL5 numaralı parça ile aynı profil özellikleri, ve aynı malzeme özellikleri göstermesi, bununla birlikte yukarı doğru yükselen açılarının aynı olması, her iki parçanın da aynı ambona ait olduklarını ve birinin sağ, diğerinin de sol merdiven yan levhası olduğunu göstermektedir. Böylece, Side AA Bazilikasına ait 5. yy ambon platformunun, kilise kullanım dışı kaldıktan ve içine 10. yüzyıl civarında küçük kilisenin yapılmasından sonra yeniden kullanıldığını ve platforma uygun yeni yan levhaların yapıldığını söylemek mümkündür.

---

[560] A. Grabar (1976). *Scupltures Byzantines Du Moyen Age, II (XI-XIV Siécle)*, Paris, s. 71, Pl. XLII-b., Pl.XLII-a örneğinde, kartal yine cepheden verilmiştir ancak, yılan bu sahnede yoktur ve üslup açısından diğeri ile aynı özellikleri göstermektedir.

[561] Grabar (1976). Pl.XXXV, s. 67.

[562] Grabar (1976). Pl.XVI, s. 49.

[563] Peschlow Orta Bizans Dönemi ambonları için bir tipoloji önermiştir. Bk. U. Peschlow (1994). Der Mittelbyzantisiche Ambo aus Archaologischer Sicht, *ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνημη τηζ Λασκαριναζ Μπουρα, ΤΟΜΟΣ Ι,* Αθηνα 255-259, s.258.

[564] Dennert (1997). s.114. Diğer karşılaştırma örnekleri için bk. Peschlow (1994). J. - P. Sodini, (1994). Les Ambons Médiévaux a Byzance: Vestiges et Problémes, *ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνημη τηζ Λασκαριναζ Μπουρα, ΤΟΜΟΣ Ι,* Αθηνα, 303-307.; Parman (2002).

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

3. yüzyılda ciddi sayılabilecek oranda bir Hıristiyan nüfusun yaşadığı Side'de, Konstantin Dönemi ile birlikte, oran Hıristiyanlar lehine hızla artmış olmalıdır. Kent demografisindeki bu hızlı değişim, yeni dinin gerektirdiği tapınma biçimini karşılayacak yeni yapıların kent içinde hızla yapılmaya başlamasını da beraberinde getirmiş olmalıdır. Böyle bir durumda, daha 4. yüzyılın ortalarına doğru kilise yapılarının kullanılmaya başlandığını düşünmek yanlış olmaz. Ancak, doğal tahribat, zaman içinde ortaya çıkan mekansal yetersizlik sonucu planlı yıkım/yenileme ya da sebebini bilemediğimiz nedenlerden dolayı günümüze herhangi bir maddi verisi ulaşamayan "erken" tarihli yapılar genellikle belgelenememiştir. Oysa, dönem kaynakları -az da olsa- Konstantin öncesi yapıların varlığını aktarmaktadır.[565]

Side'de Konstantin öncesi döneme ait bir kilisenin varlığından, ulaşılabilen hiçbir dönem kaynağı söz etmemektedir. Kentteki en erken tarihli kiliseler de önceki araştırmacılar tarafından karşılaştırmalı değerlendirme yöntemiyle –genel olarak- 5. ve 6. yüzyıllar içine yerleştirilmiştir. Bu çalışma kapsamında da, arkeolojik verilerle desteklenemese de Piskoposluk Sarayı kilisesi karşılaştırmalı değerlendirme yöntemiyle kentteki en erken tarihli kilise olarak kabul edilmiştir ve 4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyılın hemen başlarında yapılmış olabileceği önerilmiştir.

Kilisenin bulunduğu bölgenin Side'nin "Büyük Fabrika Mahallesi" olarak adlandırılan bölümünde bulunması, bu alanın kent sınırlarına yakın konumundan dolayı bir üretim bölgesi olarak ayrılmış olabileceği düşüncesi ile çelişmemektedir. Yapının plan tipi ve gösterdiği mimari özellikler yanında, kent içindeki konumu da Hıristiyan mimarlığının erken bir evresinde yapılmış olabileceği savını desteklemektedir. Kilise çevresinde Roma Dönemine tarihlenebilecek herhangi bir mimari kalıntının olmaması, kilise inşaatı ile birlikte çevredeki yapılaşmanın tamamen temizlenmiş olabileceğini akla getirmektedir.

[565] Nikomedia'da Diokletianusun sarayından görülebilen bir kilisenin varlığı bilinmektedir. Bkz. Koch, (2007), s. 6, 24.

Oldukça geniş sayılabilecek bir alanı kapatan çevre duvarı içinde şekillenmiş olan kompleksin bünyesinde yer alan yapı türlerine bakıldığında, tüm alanı bir Piskoposluk Sarayı olarak nitelendirmenin yanlış olmayacağı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Piskoposluk Sarayının bir sütunlu caddeyi kesip, kısmen cadde üzerine inşa edildiği konusu net olmasa da, sarayın kullanıldığı dönemde bir sütunlu caddenin sonunda yer aldığı açıktır.

Bizans Dönemi için düşünüldüğünde, Side'nin hem dini, hem de idari anlamda en önemli yapısı Piskoposluk Sarayıdır ve bir ana caddenin sonunda ulaşılan bir nokta olması da, yapıyı simgesel anlamda önemini vurgulayan ve algısal anlamda da dini erki yücelten bir özelliktir. Ana caddenin sonunda yer almasıyla zaten önemi vurgulanmış olan yapının, cadde sonunda bulunan kapısının da gösterilen öneme uygun bir nitelikte olması beklenmelidir. Bu bölümde dağınık şekilde duran devşirme kapı elemanları da, caddenin sonunda saraya görkemli bir girişle ulaşıldığını göstermektedir.

Benzer bir durum hiç şüphesiz kompleksin güney girişi için de geçerlidir. Doğu Kapısından Devlet Agorasına uzanan ana caddenin kenarında, caddeye paralel durumdaki güney duvar üzerinde yer alan giriş, korunaklı bir şekilde düzenlenmiş, yüksek ve kemerli bir mimari formla vurgulanmıştır.

Side'nin kent merkezi olarak nitelendirilebilecek olan ticaret agorası ile liman arasında kalan bölgenin yoğun bir yapılaşma içerdiğini düşünmek mümkündür. Kentin bir yarımada üzerinde kurulmuş olması ve genişlemeye müsait olmayan coğrafi özelliği, zengin bir liman kenti olarak, sıkışık bir dokunun kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Bu durum, piskoposluk sarayı gibi fazla sayıda ve türde mekanı bir arada barındırması gereken dini ve idari işlevli bir kompleksin, kent merkezinde yapılamamış olmasını da beraberinde getirmiştir. Kent surlarına yakın bir alanda kurulan piskoposluk sarayı kompleksinin çevresinde, kent surlarından dolayı yoğun bir yapılaşmaya gidilememiştir. Bu nedenle kompleks, kentin gündelik yaşamından soyutlanmış bir durumda olmalıdır. Kuzeydeki ana cadde boyunca iki yanda yer alan dükkanlar, atölyeler ve bir latrina, olasılıkla daha erken dönemlerden itibaren zaten vardı ve daha sonraki kullanım evrelerinde de Piskoposluk Sarayı bu sirkülasyon alanının dışında kalmaktaydı.

Piskoposluk Sarayının kuzeyinde kapsamlı bir yapılaşmaya rastlanmamakla birlikte, güney tarafı konusunda net bir şeyler söyleyebilmek için temizlik ve kazı çalışmasının yapılması gerekmektedir. Doğusunda kent surları olan kompleksin batı komşusu olan *insula* ise oldukça yoğun bir yapılaşmaya sahiptir. Geç Dönem ee Kilisesinin de içinde bulunduğu yapı topluluğu dini bir nitelik göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, güney taraf konusunda bilgimiz olmasa da mevcut durum, kompleksin diğer yönlerden, konut ve ticaret alanlarından soyutlanmış durumda olduğudur.

Piskoposluk Sarayı kilisesinin, transeptli bazilikaların imparatorluk tarafından yaptırılan en erken örnekleriyle ortak olan mimari özellikleri, vaftizhanenin liturji için oldukça gelişmiş bir mimari planlamaya sahip olması, vaftizhane ile kilise arasındaki bağlantıyı sağlayan geçiş holünün saray ya da imparatorluk destekli yapılarla olan biçimsel yakınlığı, tasarım ve inşa aşamasında imparatorluk desteğinin olabileceğini düşündürse de, bu olasılığı destekleyecek epigrafik ve tarihi verilerden yoksunuz.

Pamphylia Bölgesinin en önemli limanı olan Side'nin Antik Dönem boyunca kalbi liman bölgesi olmalıydı. Her ne kadar yarımadanın daraldığı yerde bir ticaret agorası olsa da, asıl sirkülasyonun liman civarında olması gerekmektedir. Günde 1500 tona kadar çıkabilecek mal aktarımı, liman bölgesinin depolar, dükkanlar, konaklama yapıları ile diğer gündelik ve ticari ihtiyaçların karşılanması için gerekli çok sayıda ve türdeki mekanlarla donatılmış olmasını gerektirmektedir. Nitekim Antik Dönem sikkelerinde yer alan liman betimlemelerinde limanın, depo olması muhtemel çok sayıda mekanla çevrelendiği görülmektedir.

Liman yakınlarında olması beklenen yapılardan yalnızca bir hamam yapısı bugüne ulaşmış durumdadır. Buna ek olarak, kentin simgesi durumundaki iki tapınak da liman bölgesinde yer almaktaydı. Apollon ve Athena'ya adanmış iki tapınak 2. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir ancak, olasılıkla daha erken dönemde de bu alan yine bir kült alanı olmalıdır. Daha sonra tapınakların doğusuna yapılan bir kilise ile de alanın dini niteliği devam etmiştir.

Tapınakların doğusunda yer alan P tapınağı da düşünüldüğünde, limanın güney bölgesinin büyük oranda bir kült alanı niteliğine büründürülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, tiyatrodan sonra sütunlu yolun tapınaklara doğru açı yaparak devam ettiği Mansel tarafından ileri sürülmüştür. Antik Dönemde kentte yapılan bayramlarda, alayın bu yolu izlediği ve tapınaklarda ritüelin sonlandırıldığı düşünülebilir. Ancak, bir diğer yol limanı doğrudan agoraya bağlamalıdır ki, bu da bugün hala kullanılmakta olan caddenin altında olmalıdır.

Tapınakların yasal olarak kapatılmaları ve yapıların atıl kalmalarından sonra, tapınak alanına AA Kilisesi'nin yapılması, paganizme karşı kazanılmış bir zafer olarak "ideolojik"; tapınak arazisinin kiliseye devredilmesi ile "ekonomik"; kentin hafızasında yer etmiş olan dini bir merkezin devamlılığı şeklinde "sosyolojik" ve yerli yabancı pek çok insanın sürekli bir sirkülasyon içinde olduğu bir alanda yer almasından dolayı, tapınaklar gibi kente ait bir simge olarak "sembolik" gerekçelerden birinin, birkaçının ya da tümünün kabulüyle açıklanabilir.[566] Yapımının gerekçesi ve şekli ne olursa olsun kesin olan durum, AA Kilisesi'nin, kentin içindeki konumundan ötürü, Side'nin en canlı dini yapısı olduğu ve bölgenin de ticaret ile birlikte, önceki dönemlerde söz konusu olan, ekonomik ve dinsel merkezi olmaya devam ettiğidir.

Side AA Kilisesi'nin planı üzerinden yapılan bir takım modelleme çalışmaları, yapının planlama aşamasındaki yöntemlere ışık tutmuştur. Öncelikle, kilise-tapınak ilişkisi ilk dikkati çeken durumdur. Plan düzleminde göze çarpan uyumsuzluk ve bu durumun gerekçesi yukarıda tartışılmıştır. Burada bir kez daha vurgulanmak istenen, tapınakların toplam genişliği ile atrium genişliğinin uygunluğundan dolayı, atrium boyutunun tapınakların genişliğine göre hesaplanmış olabileceğidir.

Planlamaya yönelik bir diğer bulgu ise, Vitruvius'tan beri süregelmiş olması muhtemel, temel birim/modüldür. Yapıdaki asıl ilgi çekici nokta ise hem naosun, hem de kilisenin

[566] Burcu Ceylan, tapınakların kiliseye dönüştürülmesi ya da tapınak alanına kilise inşa edilmesi konusunda benzer gerekçeler ileri sürer. Araştırmacıya göre dönüşümde etken olan nedenler, Geç Antik Dönemdeki ekonomik gerileme, sosyal yapının değişimi, kentlerin sur içine çekilmesi ve buna bağlı olarak kent içinde kilise yapımı için yeterli alanın olmaması, yeterli sayıda kalifiye mimar/ustanın olmaması ve paganizme karşı ideolojik gerekçeler şeklinde sıralanabilir. Ancak, temel belirleyicinin, pragmatik yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bkz. B. Ceylan, (2003). Temple –Church in Olba and the Reuse of Antique Monuments, *OLBA VIII*, 73-82, s. 76.

en önemli bölümü olan bema ve apsisin altın oran dikkate alınarak planlanmış olmasıdır. Bu durumda, altın oranın yalnızca genel yapı boyutlarının belirlenmesinde değil, aynı zamanda iç mekan planlamasında da uygulandığını söylemek mümkün olmaktadır. Ayrıca, atrium ve naosun da birbirleriyle altın oran ile ilişkili oldukları görülmektedir ki, dış mekan planlamasında da en iyi görsel uyumun yakalanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Buchwald'ın araştırmaları Bizans Dönemi'nde kilise inşasında farklı oran-orantı ilişkileri kullanıldığını göstermektedir. Bizanslı ustaların kilise inşası için yeni ve farklı oran-orantı ilişkileri kurup uygulamış olmaları muhtemeldir, ancak altın oran gibi en iyi uyumu sağlayan eski bir sistemi de uygulamaya devam ettikleri anlaşılmaktadır[567].

Side AA Kilisesi, daha önceki yayınlarda plana işlenmemiş olan ancak, yerinde yapılacak bir incelemeyle görülebilen, kuzeyinde yer alan yapı kalıntılarından dolayı ek mekanlarının olduğu anlaşılan, bir yapı kompleksidir ve mevcut veriler, yapının 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebileceğini göstermektedir.

Side AA Bazilikasının karşılaştırma örneklerini oluşturan bir grup kilise İtalya, Yunanistan, Konstantinopolis ve Anadolu'da tespit edilebilmiştir. Söz konusu örneklerden bir kısmının doğrudan imparatorluk yapısı oldukları ya da başkent etkisinde inşa edildikleri bilinmektedir. Köken ve banilik konusunda yazınsal kanıtlara sahip bu örnekler ışığında, Side AA Bazilikasının da -bir imparatorluk yapısı olduğu kanıtlanamasa bile- en azından başkent ekolünde yapılmış olduğu söylenebilir. Daha önceki araştırmalarda ele geçen bir kitabede görülen ancak, tam olarak çözülemeyen metinde geçen "Petrus" ismi ise kilisenin bu azize adanmış olma ihtimalini düşündürebilir.[568]

Kilisenin güneyine sonradan eklenen ve martyrion olarak nitelendirilebilecek yapı, mevcut haliyle kilisenin genelinde söz konusu olan oran-orantı ilişkilerinin dışındadır.

[567] Erken Bizans Dönemi'ne ait altın orana sahip toplam on sekiz kilise tespit edilmiştir. Bu kiliselerden onbir tanesi Anadolu'da, yedi tanesi ise Kıbrıs, Suriye ve Ürdün'de yer almaktadır. Detaylı bilgi ve gruplandırma için bkz. Yıldırım, Ş. The Usage of Golden Ratio in the East Mediterranean Early Byzantine Churches, *SOMA 2011*, *British Archaeological Report*, Archaeo Press, Oxford (baskıda).
[568] Nollé (2001), s. 504.

Kilise için söz konusu olan simetri ise bu yapının eklenmesiyle bozulmuştur. Bu durum, ek yapının kilisede daha sonra duyulan liturjik bir ihtiyaçtan kaynaklanmış olabilir.[569]

bb Kilisesi Side'deki transeptli plan şemasına sahip ikinci kilisedir. Ancak, transept formu Piskoposluk Sarayı Kilisesi gibi basit ve yalın bir form sergilemez ve bölüntülü transept şeması içinde değerlendirilmelidir. Yapının içi kiliseye ait tüm mimari elemanlardan neredeyse tamamen arındırılmış durumdadır ve bugün bir otopark olarak kullanılmaktadır. Zeminin siyah ve beyaz renkte mermer plakalarla kaplı olması ve apsis içinde synthronon olmaması dışında, yapı için söylenebilecek çok fazla şey yoktur. Side'nin Hıristiyanlık sürecinin en parlak dönemi olarak nitelendirilebilecek 5-6. yüzyıllar içinde yapılmış olması muhtemeldir.

Kentteki kiliseler içinde yön kaymasına sahip olan tek yapı olmasıyla bb Kilisesi farklı bir özellik göstermektedir. Bunun da nedeni, içinde bulunduğu insulanın şekli ve boyutlarında aranmalıdır. Yapı olasılıkla kuzeybatı-güneydoğu uzanımlı dar bir insulanın içine yapılmış olmalıdır. Bu durum, kilisenin inşasında mevcut imar durumuna uyulduğunu göstermektedir. Kent içindeki konumu, sıkışık ve olasılıkla da ekonomik olarak değerli bir bölgede yer almasından dolayı, yön sapması göze alınarak inşaatın insula dışına taşırılamadığını düşündürmektedir.

Side'deki dini nitelikli yapılardan bir diğeri asıl işlevini yitirdikten sonra kullanımı farklı amaçlarla devam eden tiyatrodur. Güney parodosun içine yapılan mekan, apsis ve başka herhangi liturjik bir özelliğe sahip olmadığı için ve güney duvardaki freskolardan dolayı Aphrodisias tiyatrosundakine benzer şekilde, bir dua mekanı olarak kullanılmış olabilir. Caveanın güney ucundaki mekanın ise belirleyici herhangi bir özelliği yoktur ve mimari ilişkisinden dolayı parodostaki mekanla birlikte değerlendirilebilir. Caveanın kuzey ucundaki mekan ise bir mezar yapısı olmalıdır ve kuzey parodostaki mezarlarla birlikte değerlendirmek mümkündür. Tiyatronun iç tarafında gerçekleşen bu dönüşüm Diokletianus döneminde yaşanan martyr hikayeleri ile ilgili olmalıdır ve böylece tiyatronun bu bölümü bir anı yapısı niteliğine büründürülmüş olabilir.

[569] Suriye'de kilise planlarını bozan düzenlemeler için de benzer bir fikir ileri sürülmektedir. bkz. Lassus, (1947), s. 162.

Tiyatronun kuzey parodosunun yanındaki galeri ise içine bir apsis eklenerek bir şapele dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm ise olasılıkla tiyatronun 5-6. yüzyıllara tarihlendirilen onarım kitabelerinde sözü edilen restorasyon çalışmaları döneminde gerçekleştirilmiş olmalıdır. İçine bir cam atölyesinin kurulması ve şapelin işlevini kaybetmesi ise, 7. yüzyılda Arap akınları ile başlayan süreçte gerçekleşmiş olabilir.

Sahne binasının kısmen yıkılması ve artık tiyatronun işlevini yitirmesinden sonra, Geç Antik Dönem kültürel yaşantısı içinde çok da yeri olmayan bir kamu yapısının, uzun sayılabilecek bir onarım aşamasına tabi tutulması, bir çelişki gibi görünmektedir. Daha önce kısaca değinildiği gibi, bu dönemde tiyatrolar genellikle terk edilmiş yapılar olarak karşımıza çıkmakta ve kasıtlı bir tahribat olmamakla birlikte, zaman zaman yeni yapıların inşasında malzemelerinin kullanıldığı da bilinmektedir.

Side tiyatrosunda restorasyonun yapıldığı bölüme bakılacak olursa, kentin en fazla sirkülasyonunun olduğu alanlardan biri olan, liman ve batı kent kapısı arasındaki ana yol üzerindeki kısmı olduğu görülecektir. Bu bölümün tercih edilmesinin nedeni, topografik özelliklerinden dolayı daha az tahrip olması ve daha kolay onarılabileceği gibi, Side'nin en göz önünde olan alanlarından biri olmasından dolayı, kentin yıkık ve harap gösterilmek istenmemesi ve tiyatronun anıtsal bir yapı olarak kent süsü algısının devamlılığının sağlanması isteği de olabilir. Onarıma dair fiziki gerekçelerin kabulü ile birlikte, Procopius'un daha önce değinilen vurgusu, Geç Antik Dönemde, erken dönemlere özgü "kentli olma" ve "kentiyle gurur duyma" olgusunun kısmen de olsa halen geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.

Kenti ikiye bölen bir duvar inşa edildikten sonra, yeni kent sınırının dışında kalacak şekilde iki kilisenin daha yapılmış olması bir çelişki gibi görünmektedir. Aslında, biri Piskoposluk Sarayının içindeki 6 numaralı küçük kilise, diğeri de sarayın batısındaki ee Kilisesinin yapım süreci, Arap akınlarının Side için kent yaşamını kökten değiştiren bir yıkımı beraberinde getirmediğini gösteren kanıtlar olarak ileri sürülebilir.

7. yüzyılın son çeyreği içine tarihlendirilebilecek olan 6 numaralı mekandaki küçük kilise, sahip olduğu mimari özellikler nedeniyle, bir geçiş yapısı olarak

değerlendirilmelidir. Kiliseyi, kapalı haç planlı yapılar içinde tartışan araştırmacıların çıkış noktası, dört serbest destek ile taşınan örtü sistemi ve desteklerin ortaya çıkardığı iç mekan biçimlenmesidir.

Bu çalışada daha önceki araştırmacıların kısmen doğru olan bu yaklaşımlarının tartışılmasına ve doğruluk oranının belirlenmesine çalışılmıştır. Öncelikle, yapı dört serbest destekli bir plan şemasına sahip olmakla birlikte, kapalı haç planlı kiliselerde gerekli olan iç mekandaki haç formunun oluşmasında desteklerin yeterli rolü oynayamadıkları görülmektedir. İç mekan oranları, yapının kapalı haç planlı kiliselerden çok bazilikal planlı kiliselere yakınlığını ortaya koymaktadır. Kilisenin templon arşitravındaki monogram ise yapının tarihlendirmesinde temel belirleyici unsurdur. 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilebilecek monogramın tarihiyle birlikte kilisenin plan tipini de dikkate alındığında, kiliseyi kapalı haç planlı yapıların ön örneği olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Piskoposluk Sarayının batısındaki insula, içindeki kapalı haç planlı kilise ile birlikte tamamen dini nitelikli bir yapı topluluğu gibi görünmektedir. Alanın detaylı bir rölövesinin alınamamış olması, mekanların boyut, tür ve işlevlerine yönelik çıkarımlar yapılmasının önüne geçmiştir. Kilisenin apsisi, daha eski bir kiliseye ait olan bir başka apsis içine yapılmıştır. Bu durum -insulanın ne kadarının olduğu tahmin edilemese bile- alanın erken dönemlerde de -belki 5-6. yüzyıllar- yine dini nitelikli olduğunu göstermektedir.

Piskoposluk Sarayı ile bitişik durumdaki dini nitelikli bir yapı topluluğunun neden yapılmış olabileceği sorusu şimdilik yanıtsız kalmaktadır. Kilisenin halka açık bir yapı mı olduğu, yoksa belli bir cemaate hizmet eden bir manastır kompleksi mi olduğu sorularının cevabı, yalnızca kilisenin değil, belki de tüm alanın bir bütün olarak araştırılması sonucunda açıklığa kavuşturulabilecektir. Diğer taraftan, Piskoposluk Sarayının, hem çalışanlarının, hem de kente gelen hacıların konaklaması ve iaşesi için yeterli mekan sayısına sahip olmaması, saraya bağlı bir ek kompleks olma ihtimalini de düşündürebilir. Ancak, bu olasılığı destekleyecek arkeolojik, epigrafik ve tarihsel

veriler henüz mevcut değildir. Bu nedenle, kompleksin Piskoposluk Sarayı ile ilişkisine dair burada kurulan cümleler bir öneri değil, yalnızca bir olasılığın ifadesidir.

Kompleksin içindeki ee Kilisesi ise Piskoposluk Sarayındaki küçük kilise ile bazı ortak özellikler barındırmaktadır. Apsis, naos ve naosa bağlı olarak kubbe boyutlarının yakınlığı, yapım aşamasında saraydaki küçük kilisenin model alınmış olabileceğini göstermektedir. Yapının doğu cephesinde dikkati çeken bazilikal planlı kiliseleri çağrıştıran düzenleme ise, kapalı haç planlı kilise şeması içinde, Piskoposluk Sarayındaki küçük kilisenin ardından bir üst basamağın bu yapı olabileceğini de akla getirmektedir. Eyice'nin kapalı haç planlı kiliseler içinde en erken tarihli yapı olması gerektiği yönündeki görüşü ve Buchwald'ın yapının arkaik özelliklerine dikkat çekmesi, kilisenin Konstantinopolis ve çevresindeki yapılardan daha erken bir evreye ait olduğunun diğer araştırmacılar tarafından kabulünü gösterir.

Side'nin en geç tarihli dini yapısı limanın güneyindeki AA Bazilikası içine yapılan ve bu çalışmada Küçük Liman Kilisesi olarak adlandırılmış yapıdır. Kapalı haç plan şemasının basit bir versiyonuna sahip olan kilise, cephe düzenlemesi ile de Side'deki diğer kapalı haç planlı yapılardan ayrılmaktadır. Tamamen devşirme malzeme ile yapılmış olan kilisenin cephelerinde yatay ve düşey bölümlenmenin vurgulanmış olduğu görülmektedir. Pencere seviyesinin hemen altından geçen üç sıra tuğla dizisi cepheyi yatay düzlemde ikiye bölerken, içteki sütunların karşılığı olan payelerin dışa taşkın yapılması ile düşey hatta cephe üçe bölünmüştür.

Orta Bizans Dönemi tuğla işçiliğinin yaygın kullanımının dışında kalan Side örneği, basit bir yapı olması ve dönemine göre sade olan cephe düzenlemesi ile bir taşra yapısı olarak nitelendirilmelidir. Yakın karşılaştırma örneklerinin Girit'te tespit edilebildiği Küçük Liman Kilisesi, Side'nin 10. yüzyıldan itibaren ne kadar fakirleştiğinin, küçüldüğünün ve adeta bir köy yerleşimine dönüştüğünün bir kanıtı gibidir. Olasılıkla kilisenin kullanımda olduğu dönemde Side'yi gören İdrisi'nin de kent hakkındaki betimlemesi, bu durumla örtüşen bir tanıklık olarak değerlendirilebilir.

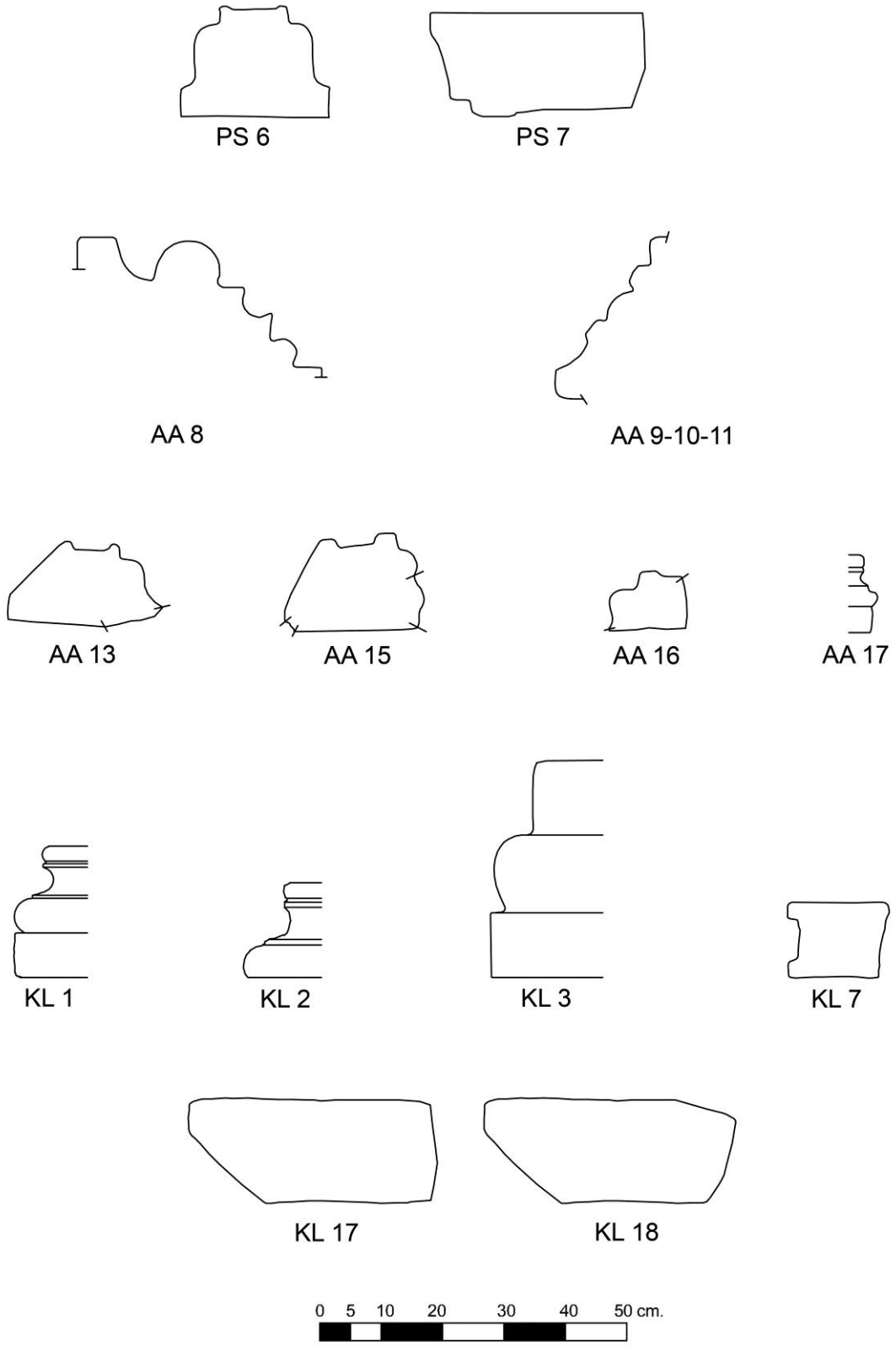
Side'nin tamamen terk edildiği dönem konusunda kesin bir veri olmamakla birlikte, 14. yüzyılda halen kente piskopos atanması ve kilisenin buradaki bütçesinin yetersizliği üzerine başka kentlerle dini idare anlamında birleştirilmesi, az da olsa Hıristiyan halkın bu dönemde yaşamaya devam ettiklerini göstermektedir. Nitekim kentteki sikke buluntuları bu durumu desteklemektedir.

Ek 1: Side Piskoposluk Listesi[*]

1. Nestor
2. Epidaurus
3. Joannes I
4. Eustathius
5. Amphilochius
6. Conon
7. Petrus
8. Joannes II
9.
10. Marcus
11. Theodorus
12. Constantinus[570]
13. Anthimus
14. Joannes III
15. Theodosius
16. Nicetas
17. Joannes IV

[*] Le Quien, M. (1958). *Oriens Christianus.* s.996-1002

Ek 2: mimari plastik ve taş eser profil çizimleri

Kaynakça

Abbasoğlu, H. (1993). Perge kazısı 1991 yılı ön raporu. *Kazı Sonuçları Toplantısı, XV-II*, 597-61.

Abbasoğlu, H. (2001). The founding of Perge and its development in the Hellenistic and Roman periods. *The Urbanism in Western Asia Minor*, (Ed. Parrish, D.), Portsmouth: Rhode Island, 172-181.

Adam, Jean-Pierre, (1994). *Roman building: material and tecniques*. London: Routledge Press.

Arca, E. A, Gökalp, N. ve Önen, N. T. (2011). Pamphylia bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan ilişkileri. *OLBA XIX*, 287-312.

Aksöyek, S. (2011). Trilye (Zeytinbağı), Kemerli Kilise'deki tuğla süslemeleri. *Anadolu kültürlerinde süreklilik ve değişim. Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan*, (Ed. Erel, A. C. ve diğ.), Ankara: Rekmay,43-54.

Alanyalı, H.S. (2011). 2009 yılı Side Tiyatrosu ve çevresi çalışmaları. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı (2),* 436-452.

Alanyalı, H.S. (2012). Side 2010. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı (2),* 521-544.

Alpaslan, S. (1998). Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki trapez kesitli levhalar: levha üstü ve levha kaideleri. *Adalya 2*, 235-247.

Ammianus, M. (2004). *The later Roman empire (A.D. 354-378)*. (Çev. W. Hamilton). London: Penguin Books.

Anonim (2011). *İstanbul'daki Bizans sarayları: Byzantine palaces in İstanbul* (Sergi Kataloğu). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Armstrong, P. (2005) The construction date of the Baptistery of Xanthos. *Travaux et Mémories 15. Mélanges J.P. Sodini,* 547-553.

Arrianos, F. (2005). *İskender'in seferleri (Aleksandrou Anabasis)*. (Çev. F. Akderin) İstanbul: Alfa Basımevi.

Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*. İstanbul: Ege Yayınları.

Asgari, N. (1992). Observations on two types of quarry-items from Proconnesus: column-shafts and column-bases. *Ancient stones: quarrying, trade and provenance*. (Ed. M. Waelkens, N. Herz ve L. Moens), Leuven, 73-80.

Asgari, N. (1995). The Proconnesian production of architectural elements in Late Antiquity. Based on evidence from the marble quarries, *Constantinople and Its Hinterland*. (Ed. C. Mango ve G. Dagron), England: Cambridge, 263-288.

Atik, N. (2004). Havariler Kilisesi. *Sanat Tarihi Defterleri S.8, Metin Ahunbay'a Armağan.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları,103-114.

Atlan, S. (1967). *Side'nin milattan önce V. ve IV. yüzyıl sikkeleri üzerinde araştırmalar - Untersuchungen über die sidetischen Münzen des V. und IV. Jahrhunderts v. Chr.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Augenti, A. (2007). The palace of Theoderic at Ravenna, *housing in Late Antiquity, from palaces to shops*. (Ed. L. L. Lavan, A. Özgenel, Sarantis), Leiden: Brill,425-453.

Aydın, A. (2004). Boğsak Adası'ndaki merkezi planlı yapı. *Adalya VII*, 263-278.

Aydın, A. (2005). Kilikia ve İsaurya'daki trikonkhos planlı yapılar. *Adalya VIII*, 241-254.

Aydın, A. (2006a). Die Trikonchosbauten in Lykien: Ihre entwicklung und funktion. *III. Uluslararası Likya Sempozyumu: Sempozyum Bildirileri (I),* İstanbul: AKMED, 31-48.

Aydın, A. (2006b). Kilikya ve İsaurya bölgesi vaftiz yapıları. *Sanat Tarihi Dergisi XV/I,* İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1-19.

Aydın, A. (2009). Hıristiyan dinindeki Martyr-Aziz ve Rölik kültü'nün Kilikia-Isaurya bölgesi Hıristiyanlığına yansımaları. *OLBA VXII,* 63-82.

Bahar, H. ve Kerim, K. (2010). Antik dönemde Toroslar′daki Pb, Zn ±Ag±Cu±Sn Madenciliği. *Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi 25-3,* 11-24.

Bakker, G. (1985). *Alahan, an early Christian Monastery in Southern Turkey*. (Ed. G. Mary). Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Baldini, L. I. (2007). Private space in late Antique cities. *Housing in Late Antiquity: from palaces to shops*, (Ed. L. L. Lavan, A. Özgenel, Sarantis), Leiden: Brill, 197-237.

Barnes, T. D. (1984). *Early Christianity and the Roman empire*. London: Variorum Reprints.

Bavant, B. (1984). La ville dans le nord de l'Illyricum Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie), *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982),* Rome: École Française de Rome, 245-288.

Bayliss, R. (2004). *Provincial Cilicia and the archaeology of temple conversion.* BAR International Series 1281. England: Oxford.

Bean, G. E. (1965). *Side Kitabeleri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Beaufort, F. (2002). *Karamanya*. (Çev. A. Neyzi - D. Türker), İstanbul: AKMED.

Berenfeld. M. L. (2002). *The Bishop's palace at Aphrodisias: A Late Roman townhouse in the center of the city*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). ABD: New York University.

Berenfeld. M. L. (2009). The Triconch house and the predecessors of the Bishop's palace at Aphrodisias. *American Journal of Archaeology Vol. 113/2,* 203-229.

Borgia, E., Monaco, E. (2007). The temple at Elaiussa Sebaste. *Temple to Church.* (Ed. H. Elton-E.Equini-Schneider-D. Wannagat). İstanbul: Ege Yayınları, 25-44.

Bosch, C. E. (1957). *Pamphylia tarihine dair tetkikler*. (Çev. S. Atlan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bowden, W.- Mitchell J. (2007). The triconch palace at Butrint: The life and death of a Late Roman domus. *Housing in Late Antiquity: from palaces to shops*, (Ed. L. Lavan-L. Özgenel-A. Sarantis), Leiden: Brill, 455-474.

Boyd, S. (1989). The decorative program of the champlevé revetment from the Episcopal Basilica at Kourion in Cyprus. *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne,* Rome: Ecole Française de Rome, 1821-1840.

Boyd, S. (2007). The Champlevé Revetments. (Ed. A.H.S Megaw). *Kourion, excavation in the Episcopal precint, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*. Washington D.C, Harvard University Press, 235-320.

Bracht, K. (2011). Methodius von Olympus. *Reallexikon für Antilke und Christentum XXV*, 768-784.

Brandes, W. (1989). *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. Berliner Byzantinistische Arbeiten, Band 56, Berlin.

Britt, K. C. (2003). *Mosaics in the Byzantine churches of Palastine: innovation or replication*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). ABD: Indiana University.

Buchwald, H.(1979). Lascarid architecture. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 28,* 261-296.

Buchwald, H.(1984). Western Asia Minor as a generator of architectural forms in the Byzantine period: provincial back-wash or dynamic center of production? *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 34*,199-204.

Buchwald, H. (1992). The geometry of Middle Byzantine churches and some possible implications. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 42*, 293-321.

Buchwald, H.(1994). Criteria for the evaluation of transitional Byzantine architecture. *Festschrift Andrias. herbert Hunger zum 80. Geburtstag*. (Ed. W. Hörander, J. Koder, O. Kresten). *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44, 21-31.

Buchwald, H. (1995). Notes on the design of aisled basilicas in Asia Minor. *Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, (Ed.B. Borkopp, B. Schellewald, L. Theis), Amsterdam: 19-30.

Buchwald, H. (2001). The concept of style in Byzantine architecture. *Form, style and meaning in Byzantine Church architecture VII*, Aldershot: Variorum, 1-11.

Bulletin de Correspendance Hellenique (1957). *Bulletin de correspondance hellénique, Crète*. *Volume 81*, 615-636.

Büktel, Y. (1990). *Studios Manastırı Bazilikasının üst örtü problemi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Büyükkolancı, M. (1999) Zum Skeuophylakion der Johanneskirsche von Ephesos. *Efeso Paleochristiana E Bizantina*. (Ed. R. Pillinger, O. Kresten, F. Krinzinger,

E. Russo), Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 100-103.

Campbell, S. D. (1979). Roman mosaic workshops in Turkey. . *American Journal of Archaeology Vol. 83/3*, ss. 287-292.

Campbell, S. D. (1988). *The Mosaics of Antioch*. Toronto: Pontificial Institute of Medieaeval Studies.

Campbell, S. D. (1991) *The Mosaics of Aphrodisias in Caria*. Toronto: Pontificial Institute of Medieaeval Studies.

Canbilen, H., Lebouteiller, P. ve J-P. Sodini (1996). La basilique de l'acropole haute de Xanthos. *Anatolia Antiqua IV*, 201-229.

Caseau, B. (2001). La désacralisation des espaces et des objets religieux paiens durant l'antiquité tardive. La Sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. *Byzantina Sorbonensia 18*, 61-123.

Ceylan, B. (2000). *Batı Anadolu bölgesinde bulunan antik dönem anıtsal yapılarından dönüştürülmüş bazilikal planlı kiliseler*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Ceylan, B. (2001). Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları. *Olba IV*, 189-201.

Ceylan, B. (2003). Temple-church in Olba and the reuse of antique monument in Late Antiquity. *Olba VIII*, 73-82.

Ceylan, B. (2007). Episkopeia in Asia Minor. *Housing in Late Antiquity: from palaces to shops*. Leiden: Brill,169-196.

Chevalier, P. vd. (1995). *Salona II. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe S.)* [En dehors de la capitale, Salona] (2) - École française de Rome.

Cintas, J. N. D. (1976). III, Le martyrium de Cincari et les martyria triconques et tétraconques en Afrique. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 88-2, 853-927.

Coates-Stephens, R. (2011). The Forum Romanum in the Byzantine period. *Studi di Anthichita Cristiana, Marmoribus Vestita, Volume Primo, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana,* Citta Dell Vaticano: Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana, 385-408.

Codex T. (1969). *The Theodosian code and novels and the Sirmondian constitutions.* (İng. Çev. Clayde Pharr) New York: Greenwood Press.

Cormack, R. (1990). The temple as the Cathedral. *Aphrodisias Papers I.* (Ed. J. Roueche-K. Erim), Portsmouth: Journal of Roman Archaeology Supp. Series No. 2, 75-88.

Cormack, R. (1991). The wall-painting of St. Michael in the theatre. *Aphrodisias Papers 2* (Ed. R.R.R. Smith – K.T. Erim), Journal of Roman Archeologia Supp. Series No.2, 109-122.

Cramer, J. A. (1832). *Geographical and historical description of Asia Minor*. England: Oxford University Press.

Ćurčić, S. (1993). Late-Antique palaces: The meaning of urban context. *Ars Orientalis Vol.23, Pre-Modern Islamic Palaces,* Michigan: University of Michigan, 67-90.

Darrouzes, J. A. A. (1981). *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, Texte Critique, Introduction et Notes*, Paris.

Deichmann, F.W. (1950). Baptisterium. *Reallexikon für Antike und Christentum*, *Band I*. Germany: Stuttgart,1157-1168.

Delvoye, C. (1966). Apsis. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Band I*. Germany: Stuttgart, 246-267.

Delvoye, C. (1966). Baptisterium. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Band I*. Germany: Stuttgart, 459-496.

Gökalp, Z. D. ve Yıldırım, Ş. (2010). Lykia Olympos'unda bir restitüsyon denemesi. *Adalya XIII*, 367-387.

Demirer, Ü. (2003). *Pisidia Antiokheiası. Yalvaç*. Ankara: Yalvaç Belediyesi Kültür Yayınları.

Demiriz, Y. (1970). Atabey'deki Ertokuş Medresesinde Bizans devrine ait devşirme malzeme. *Sanat Tarihi Yıllığı 4*, 87-100.

Dennert, M. (1995). Mittelbyzantinische ambone in Klainasien. *Istanbuler Mitteilungen, Band 45*,137-147.

Dennert, M. (1997). *Mittelbyzantinische Kapitelle Studien zu Typologie und Chronologie*. Münsten: Asia Minor Studien 25. Bonn.

Des Courtils, J. (2003). *Ksanthos ve Letoon Rehberi*. İstanbul: Ege Yayınları.

Des Courtiles, J. ve Cavalier, L. (2001). The city of Xanthos from Archaic to Byzantine times. *The Urbanism in Western Asia Minor*. (Ed. D. Parrish), Portsmouth: Rhode Island,149-171.

Doğan, S. (2008). “Alanya çevresinde Erken Hıristiyan-Bizans evleri ve kırsal yaşam”, *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 2*, 1-20.

Duggan, T. M. P. (2004). A short account of recorded calamities (earthquakes and plagues) in Antalya Province and adjacent and related areas over the past 2.300 years an ıncomplete list, comment and obsevations. *Adalya VII*,123-162.

Dunbabin, K. M. D. (1999). *Mosaics of the Greek and Roman world*. Cambridge: Cambridge University Press.

Duval, N. (1984). L'architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l'Illyricum oriental au VIe siècle villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. *Actes du colloque de Rome* (12-14 mai 1982). Rome: École Française de Rome, 399-481.

Duval, N. (1989a). Les monuments d'époque chrétienne en Cyrénaïque à la lumière des recherches récentes, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*. Lyon, École Française de Rome. 2743-2796.

Duval, N. (1989b). L'évêque et la cathédrale en Afrique du nord. *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne.* Lyon, École Française de Rome, 345-399.

Ellis, S. P. (1988). The end of the Roman house. *American Journal of Archaeology Vol. 92/4*, ss. 565-576.

Ellis, S. P. (1988). Shedding light on Late Roman housing. *Housing in Late Antiquity, from palaces to shops*. (Ed. L. Lavan, L. Özgenel, A. Sarantis), Leiden: Brill, 283-302.

Emminghaus, J. H. (1957). *Baptisterium*. Lexikon für Theologie und Kirche. (Ed. Michael Buchberger), Freiburg: Herder, 1232.

Epstein, A. W. (1980). Middle Byzantine churches of Kastoria: dates and implications. *The Art Bulletin 62/2*,190-207.

Ercenk, G. (1992). Pamphylia bölgesi ve çevresi eski yol sistemi. *Belleten LVI/216*, 361-371.

Ergin, G. (2013). *Anadolu'da Roma hakimiyet: direniş ve düzen*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ermiş, Ü. M. (2009). *İznik ve çevresi Bizans devri mimari faaliyetlerinin değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Eyice, S. (1952). *Side şehrinin erken Hıristiyan ve Bizans devirlerine ait mimari eserleri hakkında bir tetkik denemesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Eyice, S. (1957a). Un Baptistè Byzantine à Side en Pamphylie, *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Citta del Vaticano, 577-583.

Eyice, S. (1957b). La ville byzantine de Side en Pamphylie. *X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri,* İstanbul, 130-133.

Eyice, S. (1958). L'Eglise cruciforme byzantine de Side en Pamphylie. Son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin. *Anatolia*, *III*, Ankara, 35-42.

Eyice, S. (1960). Side'nin Bizans devrine ait binalarının sanat tarihi bakımından değerleri. *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 53-60.

Eyice, S. (1969). Trakya'da Bizans devrine ait eserler. *Belleten Cilt. XXXIII. Sayı. 131*, 325-358.

Eyice, S. (1983). Ayasofya Vaftizhanesi, Sultan I. Mustafa ve Sultan İbrahim'in Türbesi olan yapı (Le baptistère de Saint Sophie). *Atatürk Yıllık Konferansları, VIII*, Türk Tarih Kurumu,139-174.

Eyice, S. (1991). Ankara'nın kaybolan bir eski eseri: Klemens Kilisesi. *Ankara Dergisi, Cilt 1, Sayı 2*, 5-12.

Feld, O. (1975). Die kirchen von Myra und Umgebung. *Myra Eine Lykische Metropole In Antiker Und Byzantinischer Zeit*. (Ed. J. Borchhardt), Berlin: Gebrüder. Mann Verlak.

Feld, O. (1977). Kleinasien. *Spätantike und frühes Christentum*. (Ed. Beat Brenk), Frankfurt: Propylaen Verlak,155-171.

Feissel, D. (1989). L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècle. *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*. Rome: École Française de Rome, 801-828.

Fıratlı, N. (1970). Uşak-Selçikler kazısı ve çevre araştırmaları 1966-1970. *Türk Arkeoloji Dergisi XIX-II*, 109-160.

Fıratlı, N. (1990). *La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Paris.

Foss, C. (1975). The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity. *The English Historical Review Vol. 90/357,* 721-747.

Foss, C. (1979). *Ephesus after antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish city*. New York: Cambridge University Press.

Foss, C. (1996). The cities of Pamphylia in the Byzantine Age: *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*. Vermonnd: Varyorum IV, 1-61.

P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller ve J. Nolle (1989). *Side, Münzprägung, inschriften und geschichte einer antiken stadt in der Türkei*. Wien: Institut für Alte Geschichte.

Frantz, A. (1988). *The Athenian agora: Late Antiquity: A.D. 267-700*. New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Frantz, A. (1995). Geography and Politics in Early Christian ornament in Greece. *Byzantine east, Latin West Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann 44*. (Ed. C. Moss ve K. Kiefer). Priceton.

Gallas, K. vd. (1983). *Byzantinisches Kretat,* München: Hirmer.

Ginouvès, R. vd. (1985). *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor*, Rome: École Française de Rome.

Gliwitzky, C. (2005). Die Kirsche im sog. Bischofpalast zu Side. *İstanbuler Mitteilungen 55,* 337-409.

Grabar, A. (1946). *Les voies de la creation en iconographie chrétienne: Antiquité et Moyen-age.* Paris : Collège de France.

Grabar, A. (1976). *Scupltures Byzantines du Moyen-age, II (XI-XIV Siècle).* Paris: Bibliothèque des cahiers archéologiques.

Grassi, G. (1990). Scultura architettonica e spolia marmoree della panaghia di Antalya nel quadro della produzione artistica dell'Asia Minore meridionale in epoca paleobizantina. *Million II,* 73-113.

Greenewalt, C. H. (1998). Sardis: Archaeological research in 1997. *Kazı Sonuçları Toplantısı XX* (*II),* 1-14.

Gross, P. (1996). *L'Architecture Romaine II. Maisons, palais, villas et tombeaux*. Picart.

Grossmann, P. (1993). Eine surveyaufnahme der kirche von Alakilise. *Araştırma Sonuçları Toplantısı X*, 1-5.

Grossmann, P. ve Severin, G. (2003). *Frühchristliche und Byzantinische bauten im südöstlichen Lykien*. Deutsches Archaologisches Institut. Tübingen.

Gülşen, F. F. (2007). Wall heating systems in the Roman period Lycian baths –The examples from Patara and Tlos. *Adalya X*, 223-258.

Gür, F. (Aydeniz). (2006). *Uşak yakınındaki Frigya sebastesi (Selçikler).* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.

Hadzieva-Aleksievska, J. (1997). Proportional and modular models in Early-Christian Basilicas in the lihnida region-west ıllyrian prefecture. *Studies in Ancient Structures, Proceedings of the International Conference*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 5-68.

Hales, Shelley. (2009). *The Roma house and social identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hanfmann, G., Detweiler, M.A., Henry, A. (1960). Report on the third campaign at Sardis. *Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı XI-1*, 18-22.

Harris, M. C. (2006). *Dictionary of Architecture and Construction*. Lyon: McGraw Hill.

Harrison, R. M. (1963). Churches and Chapels of Central Lycia. *Anatolian Studies XIII*, 117-151.

Harrison, R. M. (1986). *Excavation at Saraçhane in İstanbul I*. ABD: Princeton University Press.

Hasol, D. (1993). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü.* İstanbul: Yem Yayınevi.

Hebert, L. E. (2000). *The temple-Church at Aphrodisias*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). ABD: New York University.

Hellenkemper, H. ve Hild, F. (2004). *Tabula imperii Byzantini 8: Lykien und Pamphylien*. Wien, Verlag der Österreichhischen Akademie der Wissenschaften.

House, G. ve Megaw, A. H. S. (2007). Architectural sculpture and revetment, *Kourion, Excavation in the Episcopal Precint, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*, (ed. Megaw, A.H.S). Harvard University Press,179-233.

Huber, G. (1969). Die restaurierung der therle II 7 a in Anamur. *Türk Arkeoloji Dergisi XVIII/II*, 47-58.

Işık, F. (1994). *Patara 93*. (Effenberger, A. ve M. Kunze, Kent Bazilikası). *Kazı Sonuçları Toplantısı XVI-II*, ss. 253-282.

İdrisi, (1975). *Kitab nuzhat al-mustaq (La géographie d'Edrisi)*. (Fransızcaya Çev. P. A. Jaubert). Amsterdam: Philo Press.

İoannes, Z. (2008). *Tarihlerin özeti*. (Çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.

İşler, B. (2009). *Likya bölgesi'nde karabel asarcık'taki Erken Bizans dönemi yerleşimi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

İşler, B. (2010). Sionlu Aziz Nikolaos'un Batı Asarcık Yerleşimindeki Mezar Yapısı. *Bizans ve Çevre Kültürler: Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan.* (Ed. S. Doğan ve M. Kadiroğlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları**,**186-196.

İzmirligil, Ü. (2004). Side tiyatrosu ve Bizans dönemi kullanımı. *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Janin, R. (1962). Le palais patriarcal de Constantinople. *Revue des études byzantines (20),* 131-155.

Jones, A. H. M. (1966). *The decline of the ancient World*. New York: Longmann.

Jones, A. H. M. (1986). *The Later Roman Empire, 284-602: A social, economic and administrative survey*. *Volume II,* Baltimore. The Johns Hopkins University Press.

Kaderli, L. (2009). *Side Apollon, Athena tapınakları kutsal alanı ve Bizans Bazilikaları koruma yaklaşımı ve tarihi çevre değerlendirmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Karageorghis, V. (1970). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1969, *Bulletin de Correspendance Hellénique Volume 94-I*, 191-300.

Karwiese, S. (1999). Antik Ephesos'ta yaşam. *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme,* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,182-192.

Kautzsch, R. (1936). *Kapitellstüdien. Beitrage zu einer Geschichte des Spatantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Berlin.

Keil, J. (1951). *Die Johanneskirsche, forschungen in Ephesos, Band IV, Heft 3*, Wien: Österreichischen Archaologischen Institut.

Khatchatrian, A. (1982). *Origine et typologie des baptistères paléochrétiens*. Mulhouse: Centre de culture chrétienne.

Knoblauch, P. (1977). *Die hafenanlagen und die anschliessenden seemauren von Side*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Koch, G. (2007). *Erken Hıristiyan sanatı*, (Çev. Ayşe Aydın). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kolarik, R. E. (1987). Mosaics of the early church at Stobi. *Dumbarton Oaks Papers, Vol. 41. Studies on art and archeology in honor of Ernst Kitzinger on his seventy-fifth birthday*, 295-306.

Kondoleon, C. (2000). *Antioch, the lost ancient city*. Princeton: Princeton University Press.

Kondoleon, C. (2007). A mosaic floor under the Diakonikon. *Kourion, excavation in the Episcopal precint, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*, (Ed. Megaw, A.H.S). England: Harvard University Press, 351-360.

Konstantin Porhyro Genetos. (1588). *De Thematibus*. (Latince Çev. Bonauenturæ Vulcanii), Leyden.

Kramer, J. (1970). Attische säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. und ihre Rohform. *Banner-Jahrbucher, Band 170*, 270-278.

Krautheimer, R. (1936). An oriental basilica in Rome: S. Giovanni a Porta Latina. *American Journal of Archaeology* 40/4, 485-495.

Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*. London: Pelican Press.

Krautheimer, R. (1969). The transept in the early Christian basilica. *Studies in Early Christian Medieval and Renaissance Art*. London, 59-60.

Kremer, M. J. D. (2008). An introduction to the studies of the architecture and the mosaic: the problematic of the conservation of the pavements. *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri: Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü.* (Ed. Mustafa Şahin). Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Lanckoronski, K. (2005). *Pamphylia ve Pisidia kentleri I: Pamphylia.* (Çev. Selma burlu Gün) İstanbul: AKMED.

Lassus, J. (1947). *Sanctuaires Chrétiens de Syrie, essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien, en Syrie, du IIIe siècle à la conquête musulmane*, Paris.

Lavin, I. (1962). The house of the lord: aspects of the role of palace triclinia in the architecture of Late Antiquity and the early Middle Ages. *The Art Bulletin 44/1*,1-27.

Lemerle, P. (1946). À propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce". *Bulletin de correspondance hellénique. Volume 70*, 319-328.

Lemerle, P. (1953). Saint Démétrius de Thessalonique et les problémes du martyrion et du transept. Bulletin de correspondance hellénique, *Vol. 77*, 660-694.

Le Quien, M. (1958). *Oriens Christianus.* Graz.

Lewis, S. (1973). San Lorenzo revisited: a Theodosian palace church at Milan. *Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 32-3*, 197-222.

Levante, E., Weiss, P. (1994). Sylloge nummorum graecorum. France.

Levick, B. (1967). *Roman colonies in southern Asia Minor.* Oxford: Clarendon Press.

Liebeschuetz, J. H. W. G. (1999). Antik kentin sonu: *Geç Antik Çağda Kent*. (Çev. S. Güven – E. Güven). (Ed. J. Rich). İstanbul: Homer Kitapevi, 1-47.

Liebeschuetz, J. H. W. G. (2004). *Barbarians and bishops, army, church and state in the age of Arcadius and Chrysostom*. Oxford: Clarendon Press.

Liebeschuetz, J. H. W. G. (2007). *The decline and fall of the Roman city*. New York: Oxford University Press.

Lippolis, I. B. (2007). Private space in late Antique cities: laws and building procedures. *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*. (Ed. L. Lavan, L. Özgenel, A. Sarantis). Leiden: Brill.

Lopez, R. S. (1959). The role of trade in the economic readjustment of Byzantium in the seventh century. *Dumbarton Oaks Papers Vol. 13*, 67-85.

MacMullen, R., (1984). *Christianizing in the Roman Empire A.D. 100-400*. London: Yale Univesity Press.

MacMullen, R. (1997). *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*. London: Yale University Press.

Mango, C. (1972). *The art of the Byzantine empire 312-1453: Sources and Documents*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Mango, C. (1978). The date of the studius Basilica at İstanbul. *Byzantine and Modern Greek Studies Volume 4*, 115-124.

Mango, C. (1981). Daily life in Byzantium. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 30*, 337-353.

Mango, C. (2006). *Bizans mimarisi*. (İng. Çev. M. Kadiroğlu). Ankara: Rekmay.

Mango, C. (2007). *Yeni Roma imparatorluğu*. (İng. Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Mango, C. ve Sevčenko, I. (1973). Some Churches and Monasteries on the southern shore of the Sea Marmara. *Dumbarton Oaks Papers 27*, 235-277.

Mansel, A. M. (1947) Side (Eski Antalya) kazıları. *Belleten 45*, 256-260.

Mansel, A. M. (1948). Side Kazısı. *Belleten 54*, 298-299.

Mansel, A. M. (1949). Side Kazısı. *Belleten 54*, 313-314.

Mansel, A. M. (1950). Side kazısına dair kısa rapor. *Belleten 56*, 683-686.

Mansel, A. M. (1952). Side kazısı. *Belleten 67,* 435.

Mansel, A. M. (1953). Side ve Perge kazıları. *Belleten 71*, 400-401.

Mansel, A. M. (1954) Side and Perge. *Anatolian Studies IV*, 20.

Mansel, A. M. (1955). Side. *Anatolian Studies V*, 22.

Mansel, A. M. (1956). 1953 Antalya bölgesi (Pamfilya) kazılarına dair kısa rapor. *Türk Arkeoloji Dergisi VI,* 3-10.

Mansel, A. M. (1958a). 1957 Senesi Side ve Perge kazıları. *Türk Arkeoloji Dergisi VIII,*14-16.

Mansel, A. M. (1958b) 1958 Side kazısı. *Belleten 92*, 690-691.

Mansel, A. M. (1960).1959 Side kazıları hakkında rapor. *Türk Arkeolohi Dergisi X*, 53-54.

Mansel, A. M. (1962). Side tiyatrosu. *Belleten 101*, 45-77.

Mansel, A. M. (1964). Restaurationen und umänderungen des theaters von Side in Byzantinischer zeit. *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*. Belgrad, 239-343.

Mansel, A. M. (1968). Side'nin doğu şehir kapısı. *Belleten 126*,127-138.

Mansel, A. M. (1978). *Side, 1947-1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mansel, A. M., Bean, G., İnan, J. (1956). *Side agorası ve civarındaki binalar 1948 yılı kazılarına dair rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Marano, Y. A. (2007). Domus in Qua manebat Episcopus: Episcopal residences in northern Italy during Late Antiquity (4th to6th Centuries AD.). *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*. (Ed. L. Lavan-L. Özgenel-A. Sarantis). Leiden: Brill.

Marksteiner, T. ve Niewöhner, P. (2004). Die Kirche von Istlada in Lykien. *Mitteilungen vur Christlichen Archäologie 10.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 21-51.

Mathews, T. F. (1976). *The Byzantine churches of İstanbul: a photographic survey*. London: Pennsylvania State University Press.

Mathews, T. F. (1977). *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

Maxwell, J. L.(2006). *Christianization and communication in Late Antiquity. Jhon Chrysostom and his Congregation in Antioch*. England: Cambridge: Cambridge University Press.

McKenzie, J. (2010). *The Architecture of Alexandria and Egypt 300 BC-AD 700*. ABD: Yale University Press.

Megaw, A. H. S. (2007). *Kourion, excavation in the Episcopal precinct*. Dumbarton Oaks Studies XXXVIII. Washington D.C, Harvard University Press, 3-157.

Metzger, C. (1980). Exemples d'iconographie de mosaïque appliquée à la sculpture", *Antiquité, T. 92, N°1*, Paris: Mélanges de l'Ecole française de Rome, 545-561.

Metzger, H. (1977). Fouilles du letoon et de Xanthos. *Türk Arkeoloji Dergisi 24-2*, 127-130.

Meyer, C. (1982). Glass from the north Theater Byzantine church, and soundings at Jerash, Jordan, 1982-1983. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies 25. Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982-85*, 175-222.

Mikhael, A.(2008). *Tarih*. (Çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.

Milojevic, M. (1996). Forming and transforming proto-byzantine urban public space. *The Sixth Century: end or begening?* (Ed. P. A. E. Jeffreys) Australian: Association for Byzantine Studies, 247-262.

Milojevic, M. (1997). Retrofit ecclesia: a Non-Conforming building type. *Byzantinische Forschungen XXIV*, 343-366.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia: land, men and god in Asia Minor II*. Oxford. Clarendon.

Mitchell, S. (2001). *Anatolia land, men, and gods in Asia Minor, Volume I The celts in Anatolia and the impact of Roman Rule*. Oxford. Clarendon.

Mitchell, S. (1999). Geç Roma Anadolu'sunda klasik dönem kent ve yerleşmelerinin gelişimi. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Türkiye ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,193-205.

Morganstern, J. (1983). *The Byzantine Church at Dereağzı and its decoration*. *Istanbuler Mitteilungen Beiheft 29.*

Muluk, Y. (2006). *Öküzlü Kuzey Kilise örneğinde Erken Bizans Dönemi Kilikia ve İsauria Transeptli Bazilikaları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Müller Wiener, W. (1973). Bischofsresidenzen des 4-7. Jhs. İm Östlichen Mittelmeer-Raum. *Dumbarton Oaks Paper 27*, 651-709.

Müller Wiener, W. (2001). *İstanbul'un tarihsel topografyası*. (Çev. Ü. Sayın). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Nollé, J. (1993). Die feindlichen Schwestern- Betrachtungen zur Rivalität der pamphylischen Städte. *Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, (Hrgs. Dobesch, G.-G. Rehrenböck), Wien, 297-317.

Nollé, J. (1993). *Side im Altertum, Geschichte und Zeugnisse I.* Bonn.

Nollé, J. (2001). *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse II,* Bonn.

Uçkan, Y. O. ve diğ. (2009). Olympos kazısı 2007 yılı çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı 30/ 3.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 373-386.

Ostrogorsky, G. (1995). *Bizans devleti tarihi*. (Çev. F. Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Ousterhout, R. (1999). *Master builders of Byzantium*. Princeton: Princeton University Press.

Ovadiah, A. (1970). *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*. Bonn.

Önal, M. (2008). Euphrates evinin mozaikleri. *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri. Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü.* (Ed. Mustafa Şahin), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 79-92.

Ötüken, Y. (1978). İstanbul son devir Bizans mimarisinde cephe süslemeleri. *Vakıflar Dergisi XII*, 213-234.

Ötüken, Y. (1990). Bizans duvar tekniğinde tektonik ve estetik çözümler. *Vakıflar Dergisi 21*, 395-410.

Ötüken, Y. (1996a). Ortaçağ araştırmaları ve Aziz Nikolaos Kilisesi kazısı. *Adalya I*, 73-85.

Ötüken, Y. (1996b). *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antike und Byzantinische Denkmalerin der Provinz Bursa, Istanbuler Mitteilungen 41*, Tübingen.

Ötüken, Y. (2005). 2002 yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi kazısı ve duvar resimlerini koruma-onarım ve belgeleme çalışmaları. *Adalya VIII*, 263-286.

Özgenel, Lale. (2007). "Public use and privacy in Late Antique houses in Asia Minor", *Housing in Late Antiquity, from palaces to shops*, (Ed. Lavan, L., L. Özgenel, A. Sarantis), Leiden: Brill, 239-282.

Özgümüş, Ferudun (1992). Knidos'taki Bizans Eserleri, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 11*, 2-17.

Öztürk, H. S. (2006). *M.Ö. II.-M.S. IV. yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde kırsal alan güvenliği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Πέννάς, Χ. *ΜΕΛΕΤΗ ΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ, Νάξος-Πάρος*, ΑΘΗΝΑ 2000.

Palladius (Bishop of Aspuna), (1680). *De vita S. Johannis Chrysostomi Dialogus*, (Hazırlayan: Emerici Bigotti).

Palol De, P. (1989). El baptisterio en el ambito arquitectonico de los conjuntos episcopales urbanos. *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Paris: École Française de Rome, 559-605.

Pantelic, B. (1999). Applied geometrical planning and proportions in the Church of Hagia Sophia in İstanbul. *Istanbuler Mitteilungen 49*, 499-515.

Papageorghiou, A. (1985). L'architecture paleochretienne de Chypre XXXII *Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*, 299-324.

Parman, E. ve Uçkan, Y. (2006). Olympos'un Ortaçağ dokusu. *III. Uluslararası Likya Sempozyumu*, İstanbul: *AKMED*, 587-600.

Parman, E. ve diğ. (2006). *Lykia'da bir korsan kenti, Olympos*. İstanbul: Homer Yayınevi.

Pekak, M. S. (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans kapalı Yunan haçı planı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Pekman, A. (1989). *Son kazı ve araştırmaların ışığı altında Perge tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Peschlow, U. (1975a). Byzantinische Plastik in Didyma. *Istanbuler Mitteilungen 25*, 211-257.

Peschlow, U. (1975b). Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra. *Myra. Eine Lykische Metropol in Antiker und Byzantinischer Zeit*. (Ed. Jürgen Borchhardt). (Istanbuler Forschungen, No: 30) Berlin, Gebr. Mann Verlag, 303-359.

Peschlow, U. (1975c). Materialen zur kirche des H. Nikolaos in Myra im mittelalter. *Istanbuler Mitteilungen 40* (Ed. Jürgen Borchhardt), 207-256.

Peschlow, U. (1984). Die bischofkirche in Limyra (Lykien). *Actes Du X. Congres International D'Archeologie Chretienne, Vol. II,* Roma: Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, 409-421.

Peschlow, U. (1994). Der mittelbyzantisiche ambo aus archaologischer sicht. *ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνημη τηζ Λασκαριναζ Μπουρα, ΤΟΜΟΣ Ι, Αθηνα,* 255-259.

Peschlow, U. (2010). Mauerbau in krisenloser Zeit? Zu spätantiken stadtbefestigungen im südlichen kleinasien: der fall Side. *Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* (Ed. Brandes, W. ve diğ.), Göttingen: Hubert & Co.GmbH & Co.KG, 61-108.

Peschlow, U., Peschlow, A., Wörrle, M. (2002). Die sammlung turan beler in Kumbaba Bei Şile (II). Antike und Byzantinische Denkmaler Von Der Bithynischen Schwarzmeerküste. *İstanbuler Mitteulungen 52,* 429-522.

Piraud-Fournet, P. (2003). Le "Palais de Trajan" à Bosra. Présentation et hypothèses d'identification. *Syria 80,* 5-40.

Polzer, J. (1973). The Villa at Piazza Armerina and the Numismatic evidence. *American Journal of Archaeology* 77, 139-150.

Prokopius, (2001). *Gizli tarih*. (Çev. O. Duru), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pülz, A. (2011). Bizans döneminde ephesos'un görünümü. *Bizans Döneminde Ephesos*. (Ed. F. Daim-S. Ladstätter), İstanbul: Ege Yayınları, 47-76.

Ramsay, W. M. (1890). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. (Çev. Mihri Pektaş). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.

Retzleff, A. (2003). Near eastern theatres in late antiquity. *Phoenix, Vol. 57/1.2* , 115-138.

Restle, M. (1979). *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens I. Text*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 89-90.

Ristow, S. (1998). *Frühchristliche Baptisterien*. Wien: Aschendorff Verlag.

Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rodley, L. (1994). *Byzantine art and architecture: An Art Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rohmann, J. (1995). Einege bemerkungen zum ursprung des feingezahten akanthus. *Istanbuler Mitteilungen 45*, 109-121.

Rott, H. (1908). *Kleinasiatische denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien & Lykien*. Leipzig.

Roux, G. (1998). *Salamine de chypre XV, la Basilique de la Campanopetra*. Paris: De Boccard.

Ruggieri, V. (1991). *Byzantine religious architecture (582-867): ıts history and structural elements*. Roma: Pontifical Institun Studiorum Aryentalium.

Ruggieri, V. (1995). Appunti sulla continuita urbana di Side, in Panfilia. *Orientalia Christiana Periodica 61-1*, 95-116.

Ruggieri, V., Nethercott, F. (1986). The metropolitan city of Syllion and its Churches. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 36,* 133-156.

Saradi-Mendelovici, H. (1990). Christian attitudes toward pagan monuments in Late Antiquity and their legacy in Later Byzantine centuries. *Dumbarton Oaks Paper 44*, 47-61.

Saradi, H. G. (1995). The kallos of the Byzantine city: the development of a rhetorical topos and historicalreality. *Gesta 34-1*, 37-56.

Saradi, H. G. (2006). *The Byzantine city in the sixth century, literary images and historical reality.* Athens: Society of Messenian Archaeological Studies.

Scheibelreiter, V. (2008). Gold from ephesus: the evidence of a Dionysus-Mosaic in terrace house 2. (Ed. Mustafa Şahin). *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 141-146.

Schilbach, E. (1991). Measures the oxford dictionary of Byzantium. (Ed. A.P. Khazdan ve diğerleri).New York: Oxford University Press, 1325.

Seager, A. R. (1972). The building history of the Sardis Synagogue. *American Journal of Archaeology 76/4*, 425-435.

Settis, S. (1975). Per l'interpretazione di piazza armerina. *Antiquité 87-2*. Paris: Mélanges de l'Ecole française de Rome, 873-994.

Sevcenko, Ihor-Sevcenko Patterson Nancy (1984). *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Brooklyn: Hellenic College Press.

Shelley, J. M. (1943). The Christian basilica near the cenchrean gate at Corinth. *Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 12/2*, 166-189.

Sherer, P. (2001). The historical topography of Ephesos. *Urbanism in Western Asia Minor*. (Ed. David Parish). Portsmouth: Rhode Island, 57-95.

Smith, J. C. (1990). Form and function of the side chambers of fifth- and sixth-century Churches in Ravenna. *Journal of the Society of Architectural Historians 49/2*, 181-204.

Snively, C. S. Transepts in the ecclesiastical architecture of eastern Illyricum and the Episcopal Basilica at Stobi. *Нии и Виэашија VI*, 59-74.

Socrates, (1853). *History of the Church*, (İng. Çeviren: Valesius), London.

Sodini, J. P. (1975). Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans. *Bulletin de correspondance hellénique 99-1*, 581-588.

Sodini, J. P. (1980). Une iconastase Byzantine a Xanthos. *Actes du Colloque sur la Lycie Antiqua 27*, 119-148.

Sodini, J. P. (1989a). Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine. *Hommes et Richesses dans l'Empire Byzantin* (*I), IV-VII. Siècle,* (Ed. P. Zeck), 163-186.

Sodini, J. P. (1989b). Les groupes épiscopaux de Turquie (à l'exception de la Cilicie), *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne,* 405-426.

Sodini, J. P. (1994). Les ambons médiévaux a Byzance: vestiges et problèmes.*ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνημη της Λασκαριναζ Μπουρα, ΤΟΜΟΣ Ι,* Αθηνα, 303-307.

Spieser, J. M. (2001). The Christianisation of Pagan sanctuaries in Greece. *Urban and Religious Space in Late Antiquity and Early Byzantium, VI,* 1-13.

Spieser, J. M. (2001a). La ville an Grèce du IIIe au VIIe siècle. *Urban and Religious Space in Late Antiquity and Early Byzantium, II,* 315-340.

Stanzl, G. (1979). *Längsbau und zentralbau als grundthemen der frühchristlichen architektur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Strabon. *Geographika: XII-XIII-XIV*. (Çev. Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Striker, C. L. (1995). Applied geometry in Later Byzantine architecture. *Studien zur Byzantinischen kunstgeschichte, festschrift für Horst Hallensleben.* Amsterdam, 31-37.

Stricevic, G. (1993). The methods of the Early Byzantine architect. *Byzantine Studies Conference Archives, Nineteenth Annual Byzantine Studies Conference 4-7*. New Jersey: Princeton University Princeton, 79-80.

Takmer, B., Önen, N. T. (2008). Batı Pamphylia'da antik yol araştırmaları: Via Sebaste'nin Perge-Klimaks arası güzergahında yeni bir yol kalıntısı. *Adalya XI,* 109-114.

Tchalenko, G. (1953). *Villages antiques de la syrie du nord, le massif du bélus a l'époque Romaine II*. Paris: Geuthner.

Tekinalp, M. V. (2000). *Geç antik dönem sonrasında ve Ortaçağ'da (M.S. 4-14. y.y.) Andriake kenti*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Tekinalp, M. V. (2001). Andriake Kiliseleri ve tarihlendirme sorunu. (yay. haz. S. Doğan). *Ankara: V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, 491–516.

Tekinalp, M. V. (2006). Arykanda Antik kenti Bizans dönemi mimari plastik ve liturjik taş eserleri. *III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri, Cilt II,* İstanbul: AKMED, 789-799.

Temple, Ç. (2010). Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde bulunan ajur tekniğinde Theodosian tipinde sütun başlıkları. *Bizans ve Çevre Kültürler, Prof. Dr. Yıldız Ötüken' Armağan,* (Ed. Sema Doğan-Mine Kadiroğlu). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 352-358.

Temple, Ç. (2013). *Konya/İkonion ve çevresinde bulunan Bizans Dönemi taş eserleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Terry, A. (1988). The sculpture at the Cathedtral of Eufrasius in Porec. *Dumbarton Oaks Papers 42,* 13-64.

Teteriatnikov, N. (1988). Upper-story chapels near the sanctuary in churches of the Christian East. *Dumbarton Oaks Papers 42,* 65-72.

Tezcan, H. (1989). *Topkapı Sarayı ve çevresinin Bizans Devri arkeolojisi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Tok, E. (2008). Kuzey Lydia'da bir Kiliseye ait zemin mozaikleri: Manisa Gördes Çağlayan Köyü yakınındaki kilise kalıntısı. *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü.* (Ed. Mustafa Şahin), Bursa: Uludağ Üniversitesi yayınları, 155-160.

Trinci, R. (1984). La geometria e la sezione aurea nel s. vitale di Ravenna e in S. Apollinare in Classe. *XXXI Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*, 475-540.

Tsafrir, Y., Foerster, G. (1997). Urbanism at Scythopolis-Bet Shean in the fourth to seventh centuries. *Dumbarton Oaks Papers 51, 111,* 85-146.

Tsuji, S. (1995). *The survey of Early Byzantine sites in ölüdeniz area (Lykia/Turkey), The First Preliminary Report*. Osaka University.

Underwood, P. A. (1948). Some principles of measure in the architecture of the period of Justinian. *Cahiers Archéologiques,* 64-74.

Ünver, G. (2005). *Lykia ve Pamphylia'nın Latince ve Latince–Yunanca çift dilli yazıtları ışığında romalılaşma süreci*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

Wallace-Hadrill, A. (1988). The social structure of the Roman house. *Papers of the British School at Rome 56*, 43-97.

Wannagat D., Westphalen, S. (2007). The sanctuary of Zeus-Olbios and the city of Diokaisareia: *Temple to Church* (Ed. H. Elton-E.Equini-Schneider-D. Wannagat). İstanbul: Ege Yayınları,1-24.

Ward-Perkins, J. B. (1994a). Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church. *Studies in Roman and Early Christian Architecture*. London: The Pindar Press, 495-516.

Ward-Perkins, J. B. (1994b). Imperial Mausolea and their possible influence on Early Christian central-plan buildings. *Studies in Roman and Early Christian Architecture*. London: The Pindar Press, 489-493

West, K. (1957). Consignatorium. *Lexikon für Theologie und Kirche*. (Ed. J.Höfer und K. Rahner). Freiburg, 1066-1068.

Wharton, A. J. (1992). The Baptistery of the holy sepulcher in Jerusalem and the politics of sacred landscape. *Dumbarton Oaks Papers 46, Homo Byzantinus: Papers in honor of Alexander Kazhdan*, 313-325.

Whittow, M. (1990). Ruling the Late Roman and Early Byzantine city: a Continuous history. *Past and Present 129*, 3-29.

Wiegand, T. (1952). *Didyma*. Die Baubeschreibung ib Drei Banden III, Text Band.

Wiseman, J. R. (1984). The city in Macedonia Secunda. *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Rome: École Française de Rome, 289-314.

Varalis, Y. (1999). Deux églises à choeur tréflé de l'Illyricum oriental Observations sur leur type architectural. *Bulletin de correspondance hellénique 123-1*, 195-225.

Vitruvius (1993). *Mimarlık üzerine on kitap*. (Çev. S. Güven). İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.

Von Aulock, S. (1965). *Sylloge nummorum graecorum*. Deutchland.

Volanakis, J. E. (1999). Die Paptisterien von Ephesos und die spendung der taufe in frühchristlicher zeit. *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos*. *Akten des Symposions Wien 1995, Band 1*. (Ed. H. Friesinger-F. Krinzinger). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 349-353.

Vryonis, Jr. S. (1971). *The decline of medival Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. London: University of California Press.

Yalman, B. (1995). İznik tiyatro kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı XV/II*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 425-454.

Yegül, F. (1974). Early Byzantine capitals from Sardis: a study on the Ionic impost type. *Dumbarton Oaks Papers 28,* 265-275.

Yegül, F. (2006). *Antik çağda hamamlar ve yıkanma.* (Çev. Emel Erten). İstanbul: Homer.

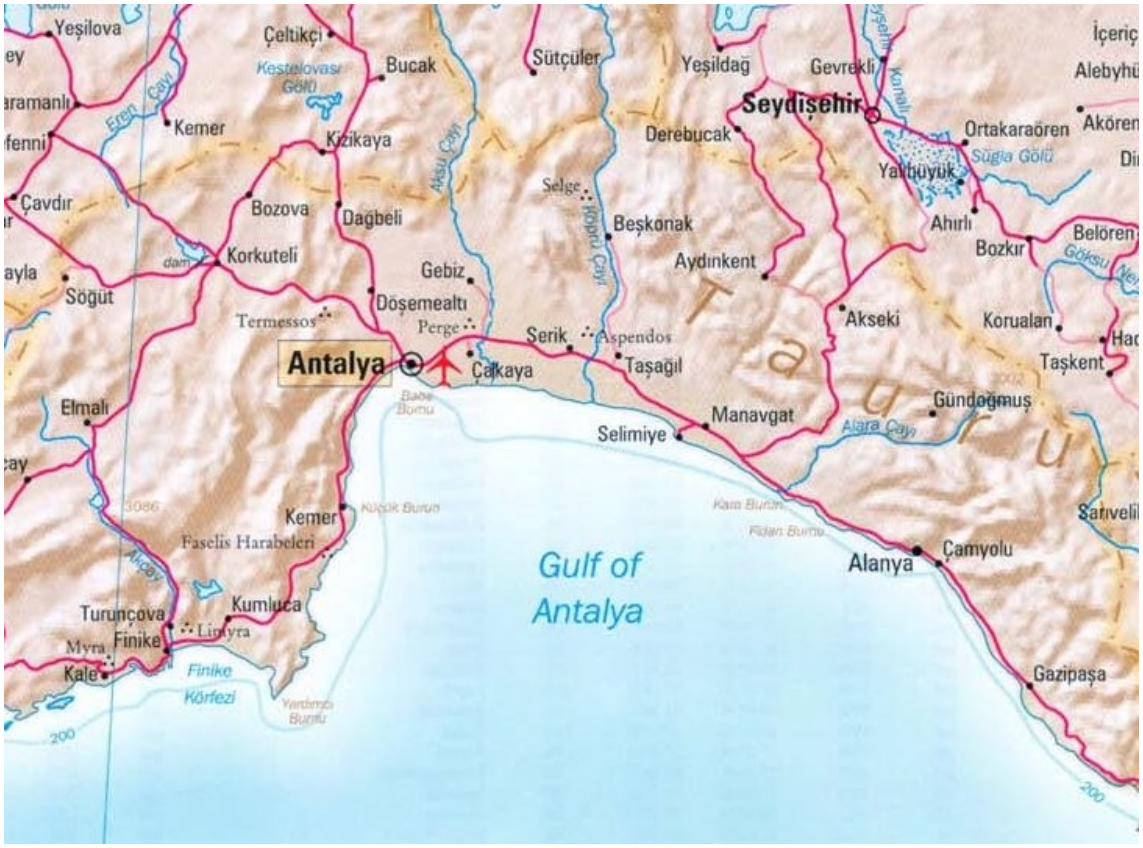
Yıldırım, Ş. (2006). *Philomelion (Akşehir)'deki Bizans dönemi taş eserleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Zäh, A. (2003). *Zur typologie kirchlicher Architekture im südwestlichen Kleinasien*. Hanau: Buchbinderei zenger.

Zeyrek, T. (2008). Besni yüzey araştırması–2006 ışığında Besni mozaikleri. *IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyum Bildirileri, Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü.* (Ed. Mustafa Şahin), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 161-166.

Zimmermann, N. (2011). Ephesos Geç Antik ve Bizans Dönemleri resim sanatı. *Bizans Döneminde Ephesos*. (Ed. F. Daim – S. Ladstätter). İstanbul: Ege Yayınevi, 115-161.

Zollt, T. (1994). *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n.Chr. Mit Einem Beitrag zur Untersuchung des Ionischen Kampherkapitells*, Bonn: Wilhelms-Universitat Münster.

Resim 1. Antalya Körfezi

Resim 2. Pamphylia Bölgesi sınırları (Calder, W. M. ve G. Bean 1958)

Resim 3. Pamphylia Bölgesi sınırları (W. R. Shepherd 1923)

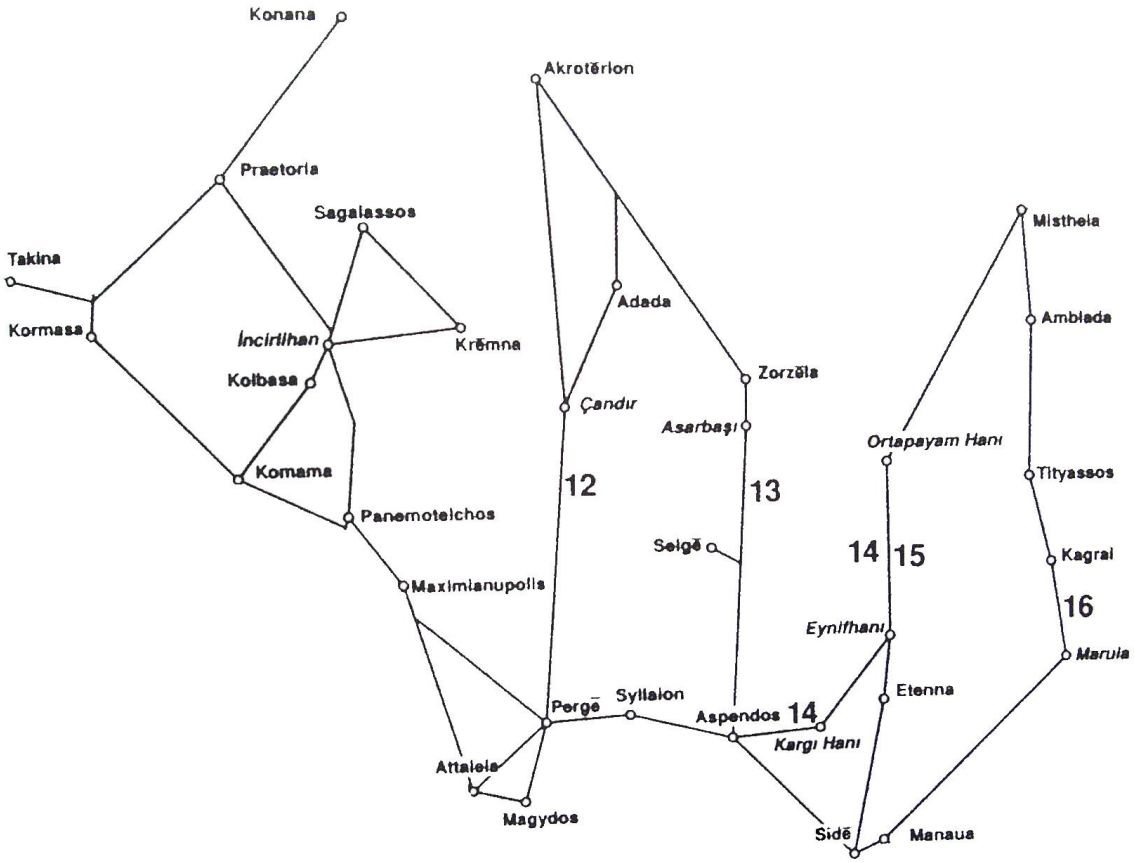

Resim 4. Side Hava Fotografı

Resim 5. Side Hava Fotografı

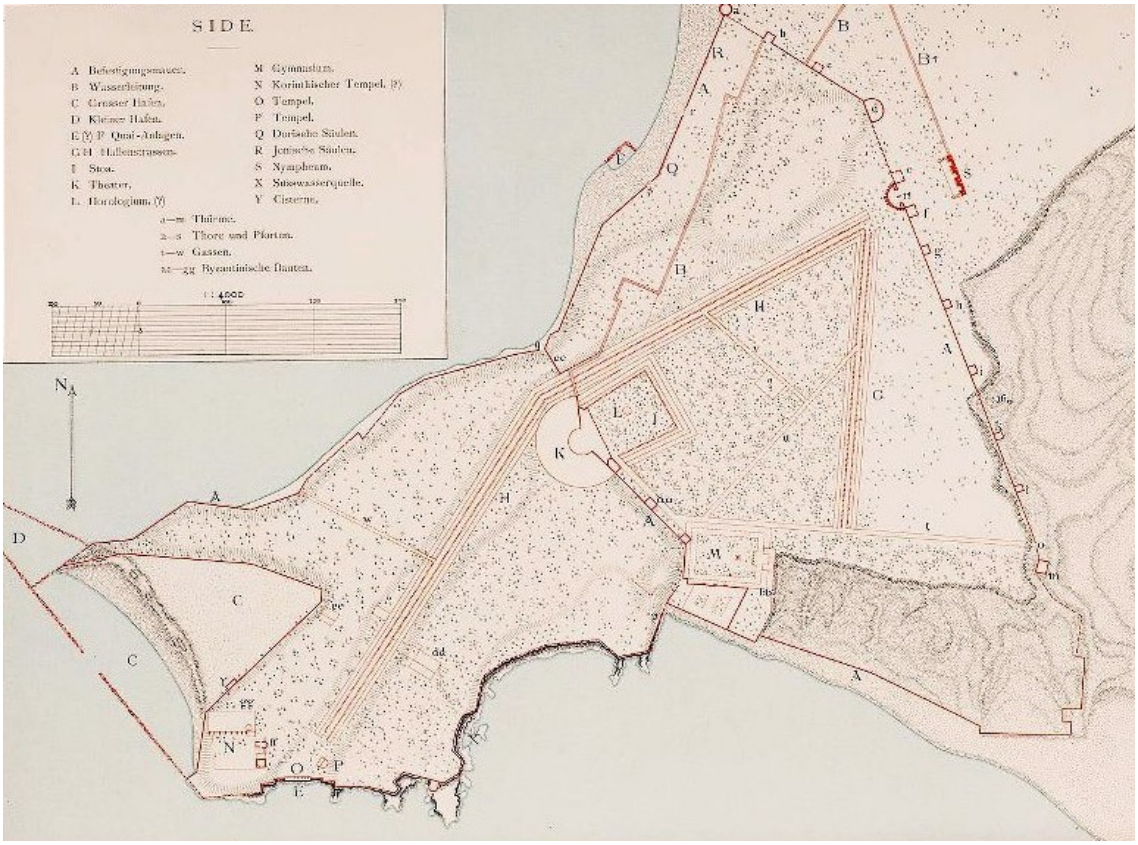
Resim 6. Side ve Doğu Akdeniz Deniz Ticareti Güzergahı (P. R. Franke ve diğerleri 1989).)

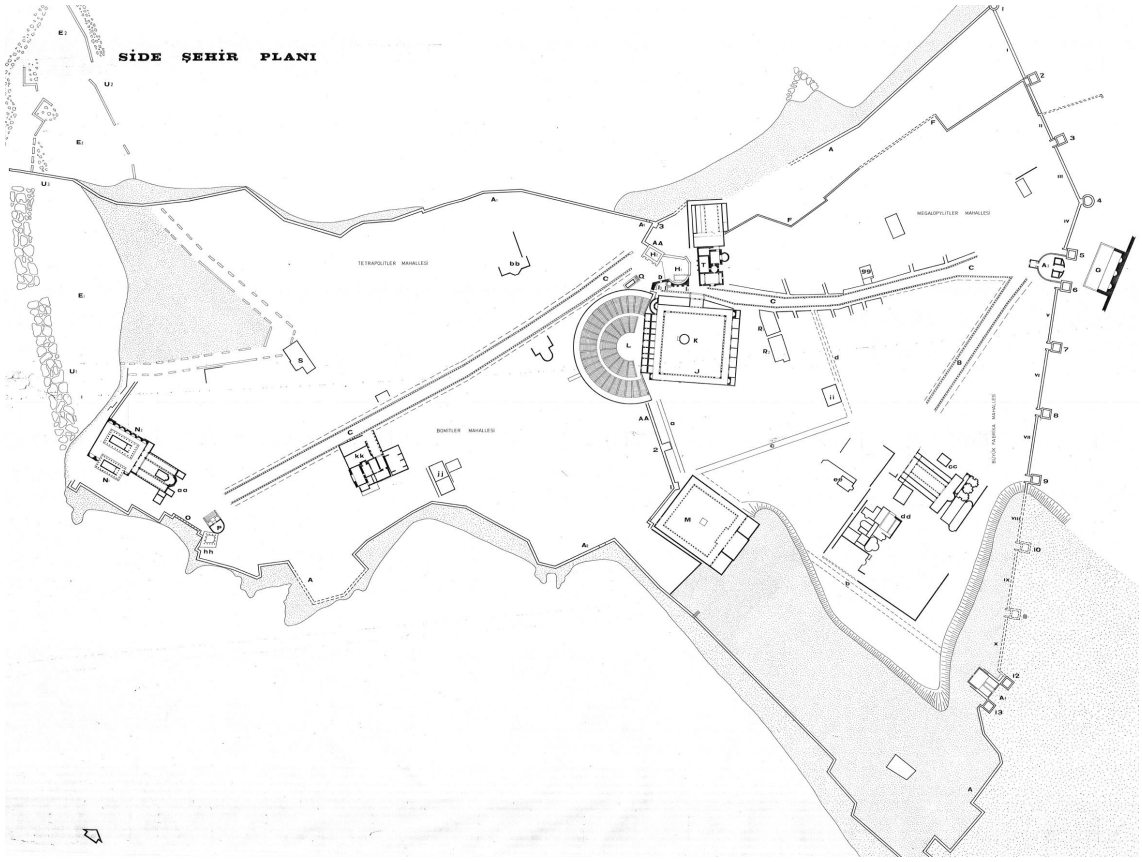
Resim 7.Pamphylia Bölgesi Karayolu Ağı (Hellenkemper, H. ve Hild, F. 2004)

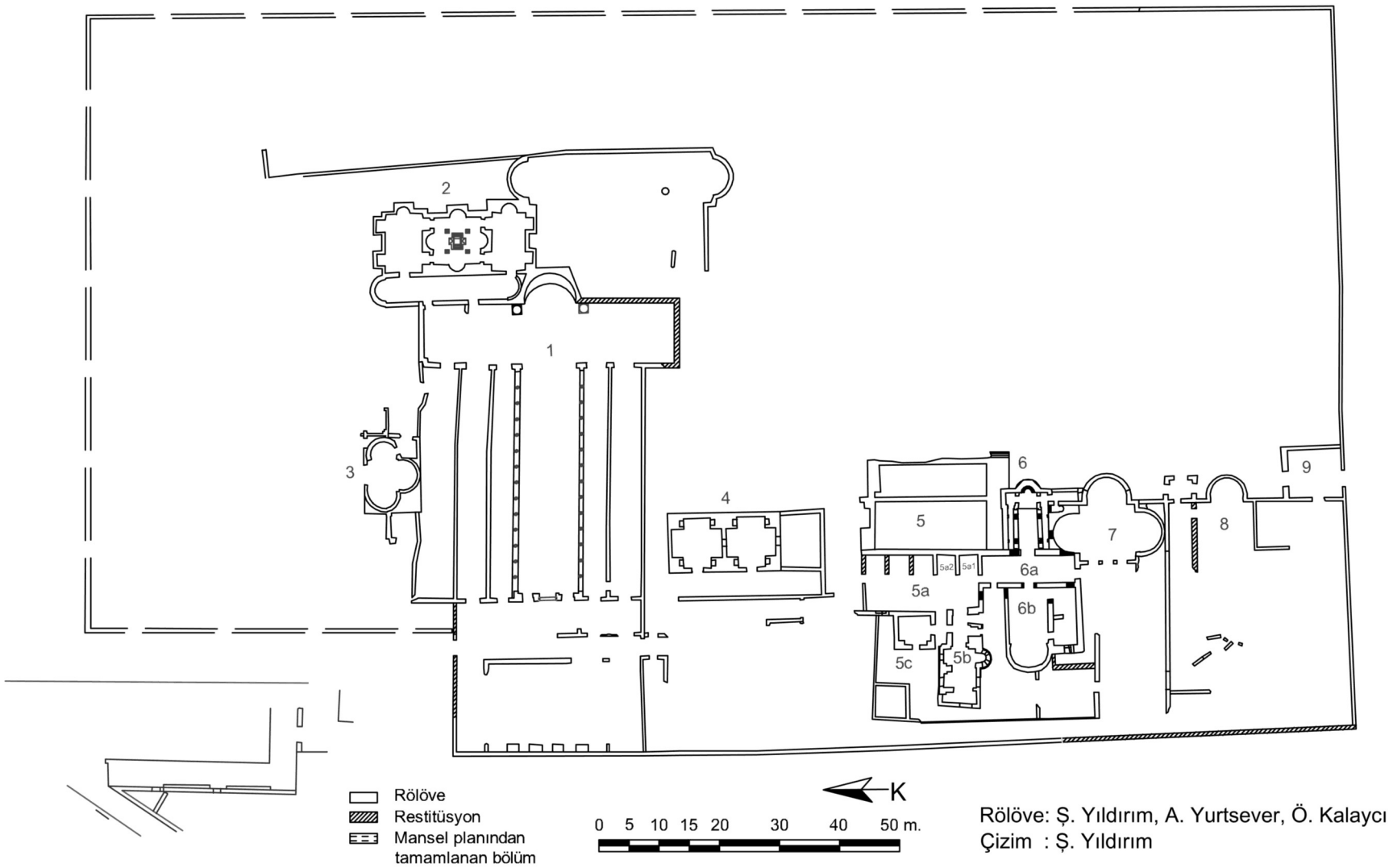
Resim 8. Kaptan Beaufort'un Side Kent Planı (Beaufort, F. 2002)

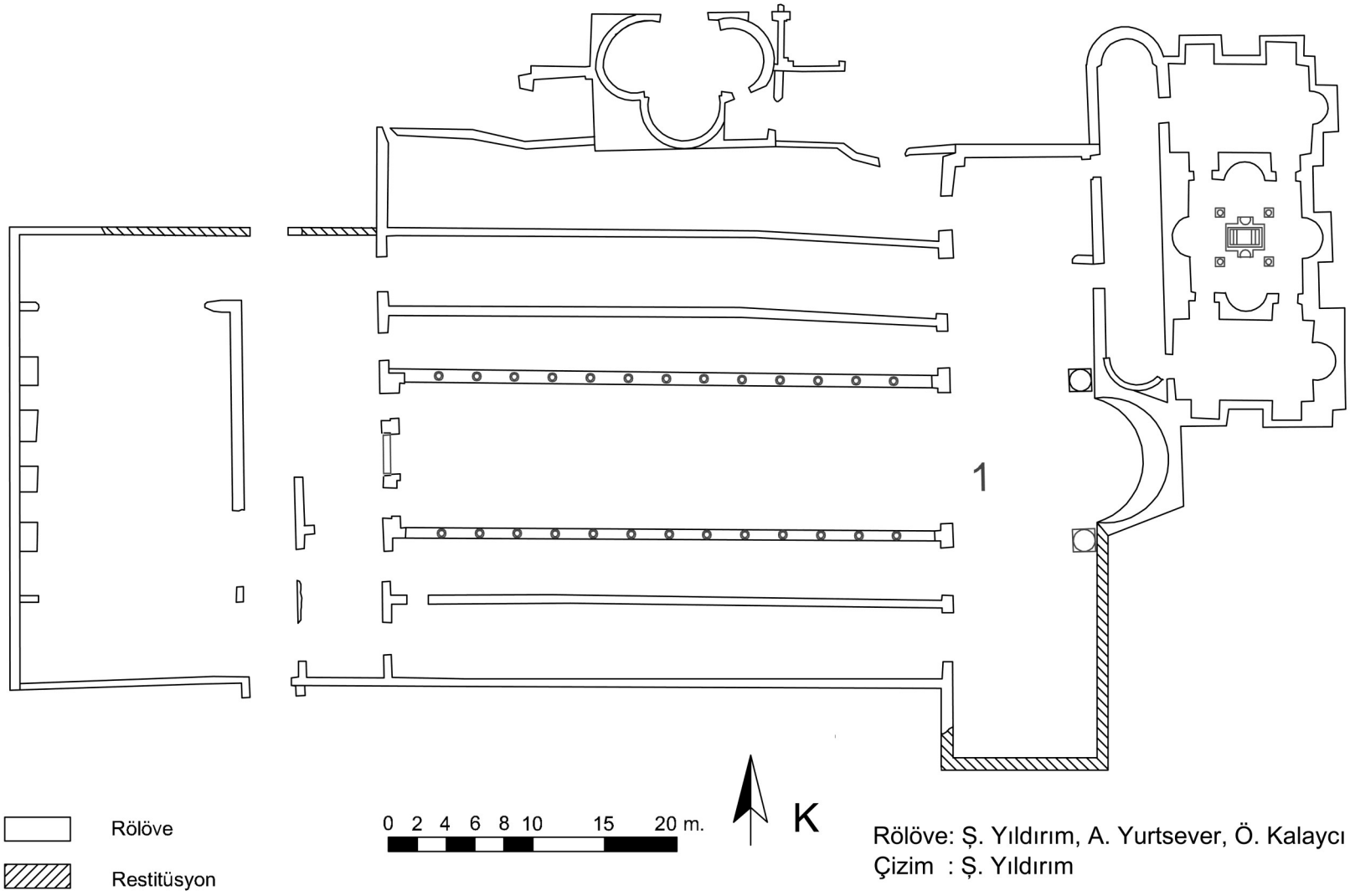
Resim 9. Lanckoronski'nin Side Kent Planı (Lanckoronski, K. 2005)

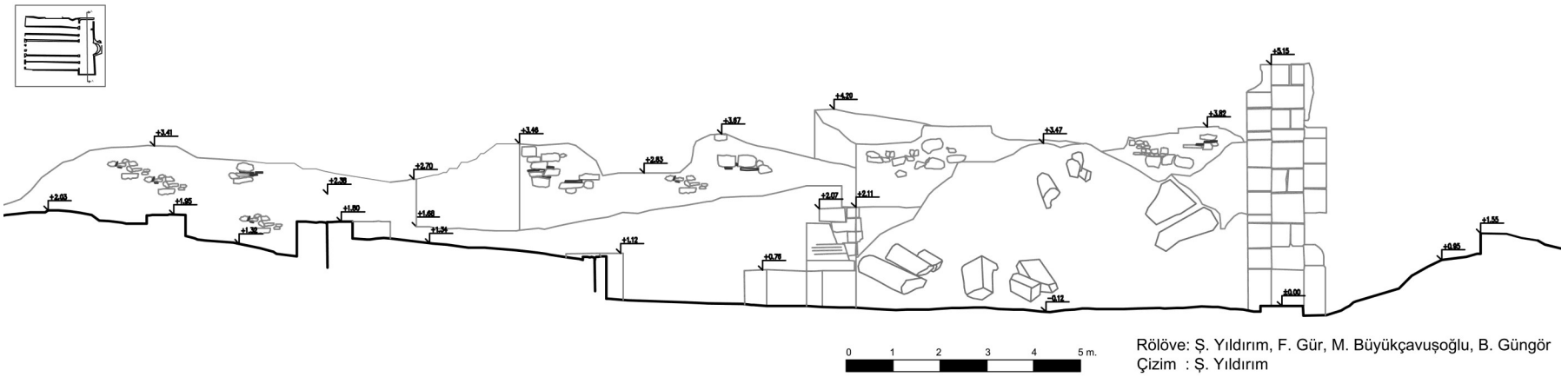
Resim 10. Mansel'in Side Kent Planı (Mansel, A. M. 1978)

Resim 11. Piskoposluk Sarayı Planı

Resim 12. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Planı

Resim 13. Piskoposluk Sarayı Kilisesi A-A Kesiti Doğuya Bakış

Resim 14. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Apsisi

Resim 15. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Apsis Detayı, Fresko

Resim 16. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Kuzey Dış Duvar

Resim 17. Piskoposluk Sarayı kilisesi Kuzey İç Duvar

Resim 18. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Devşirme Stylobat

Resim 19. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Güney Paye

Resim 20. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Güney Paye Detay, Templon Paye Yuvası

Resim 21. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Apsis Önündeki Devşirme Postament

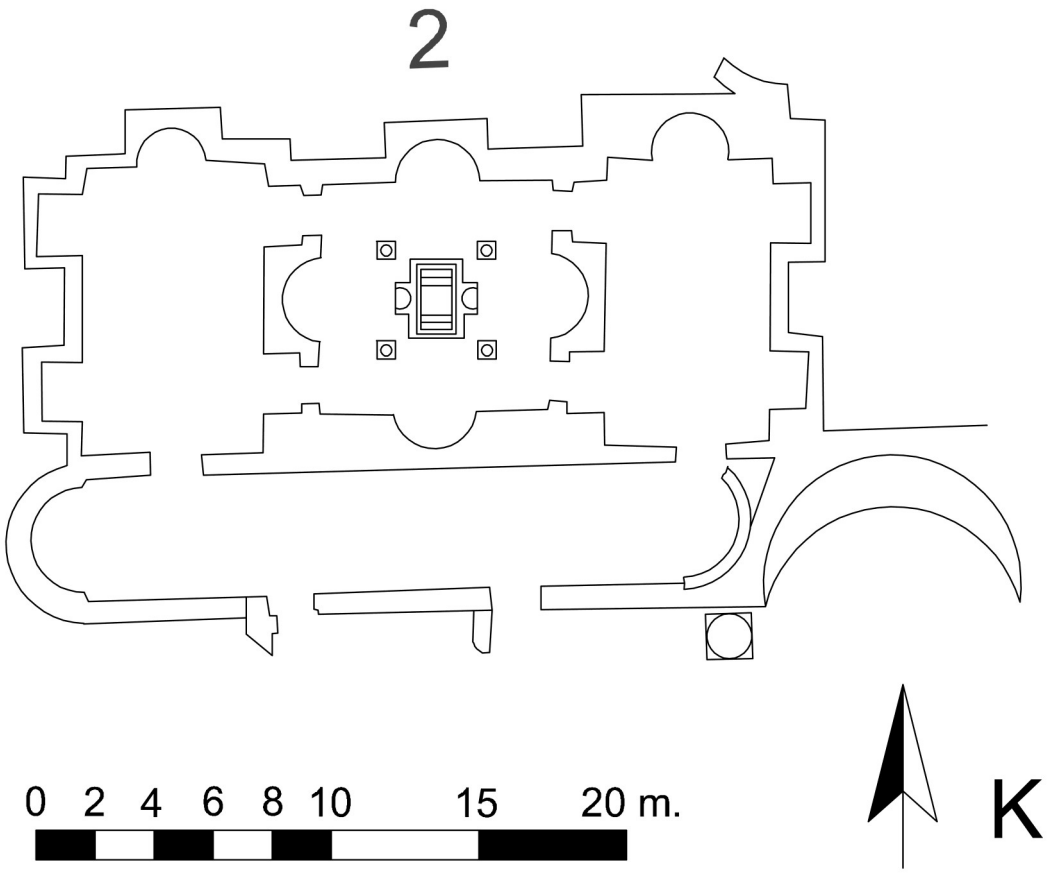
Resim 22. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Zafer Kemeri Sütunu

Resim 23. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Zafer Kemeri Sütun Başlığı

Resim 24. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Zemini

Resim 25. Vaftizhane Plan

Resim 26. Vaftizhane Hava Fotografı

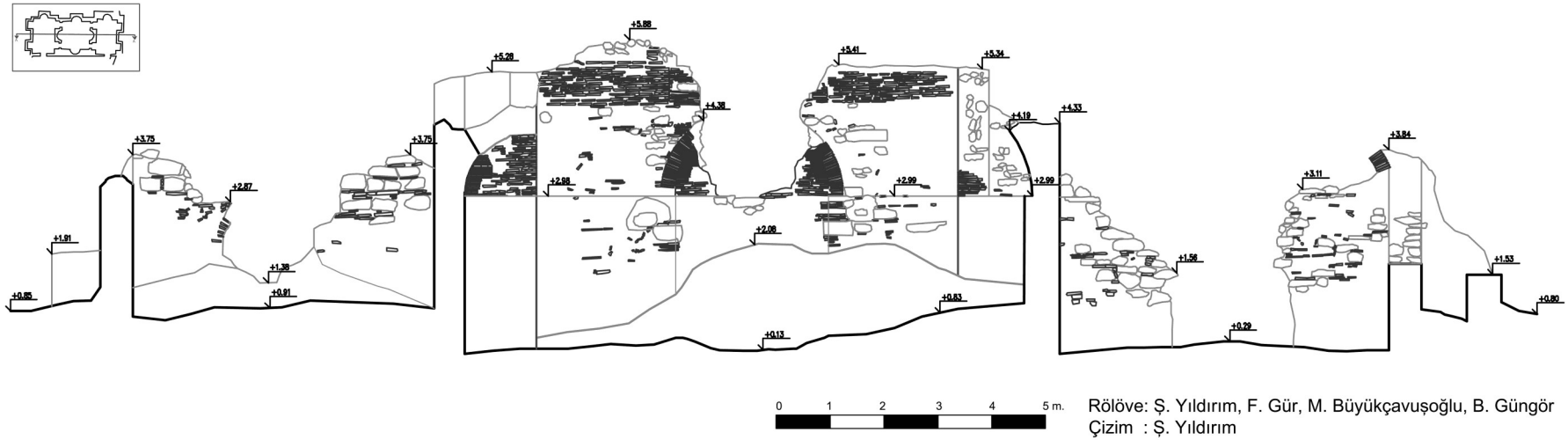
Resim 27. Vaftizhane Batı Duvar

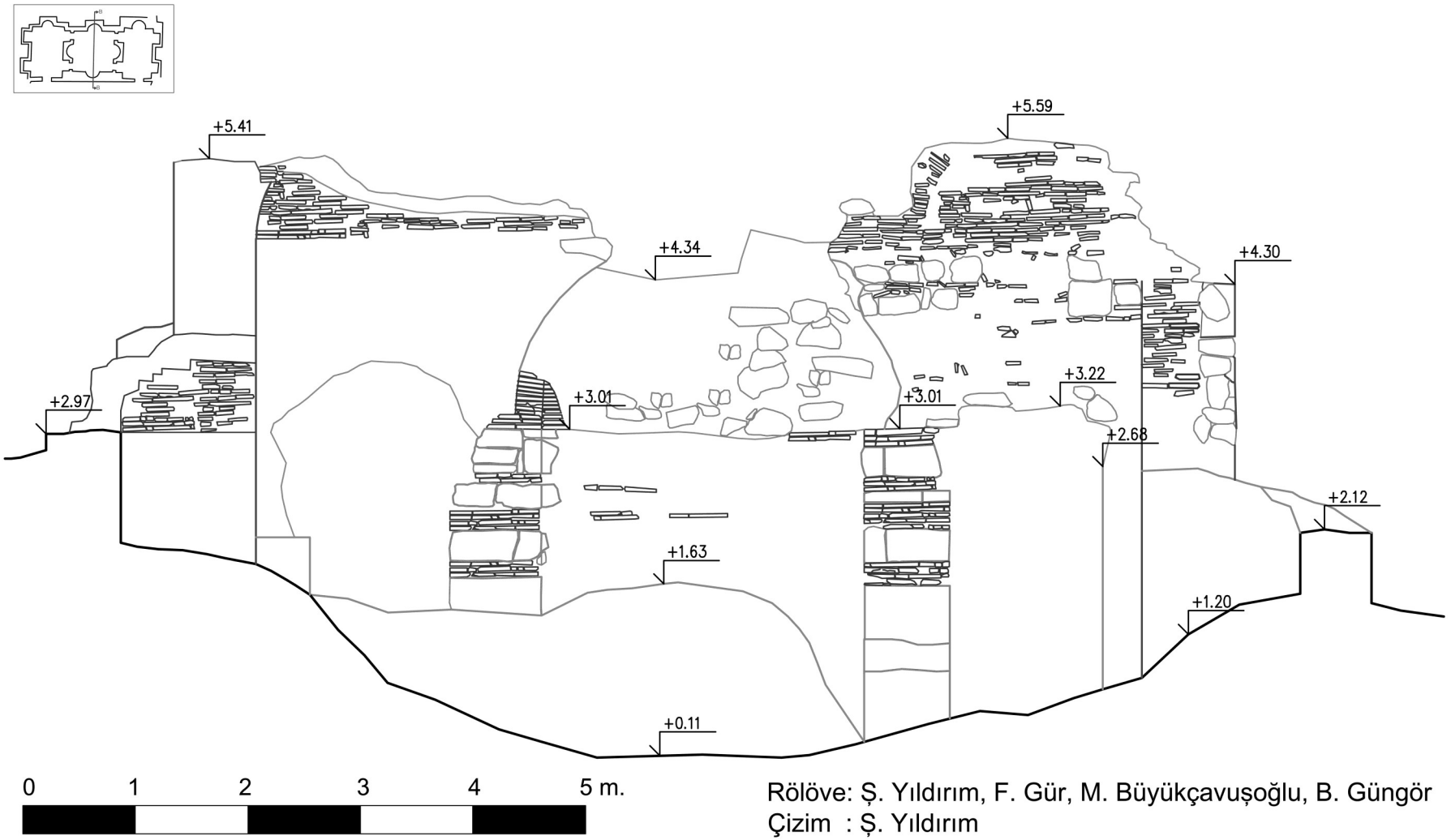
Resim 28. Vaftizhane Güney Duvar İçindeki Sarnıç

Resim 29. Vaftizhane Kuzey Duvar

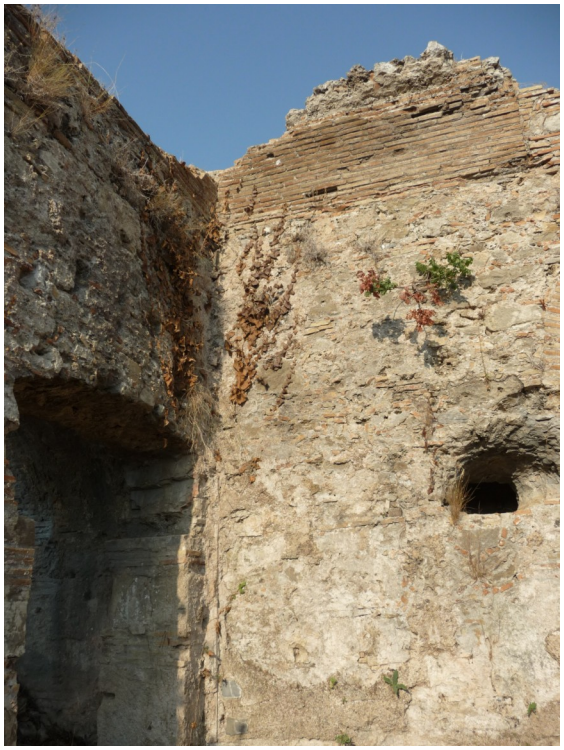
Resim 30. Vaftizhane A-A Kesidi Batıya Bakış

Resim 31. Vaftizhane B-B Kesidi Kuzey Bakış

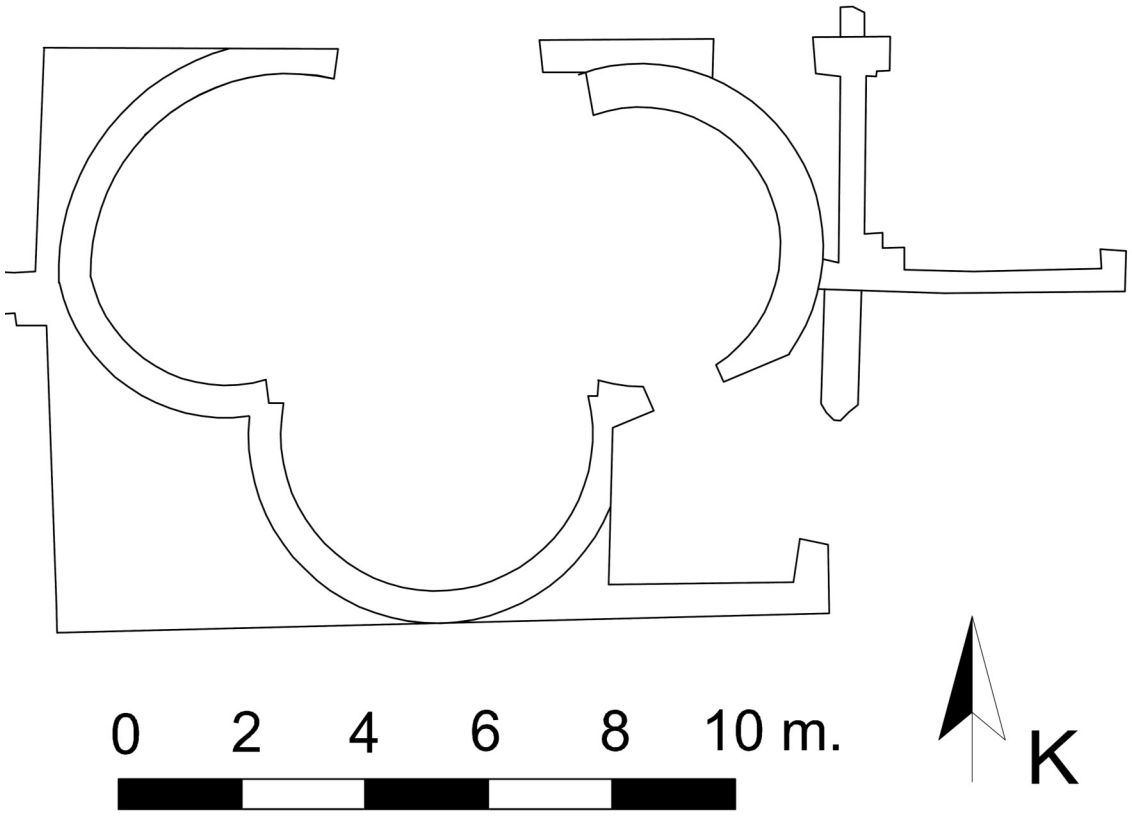
Resim 32. Vaftizhane Detay, Mermer Kaplama

Resim 33. Vaftizhane Tonozu

Resim 34. Vaftiz Havuzu

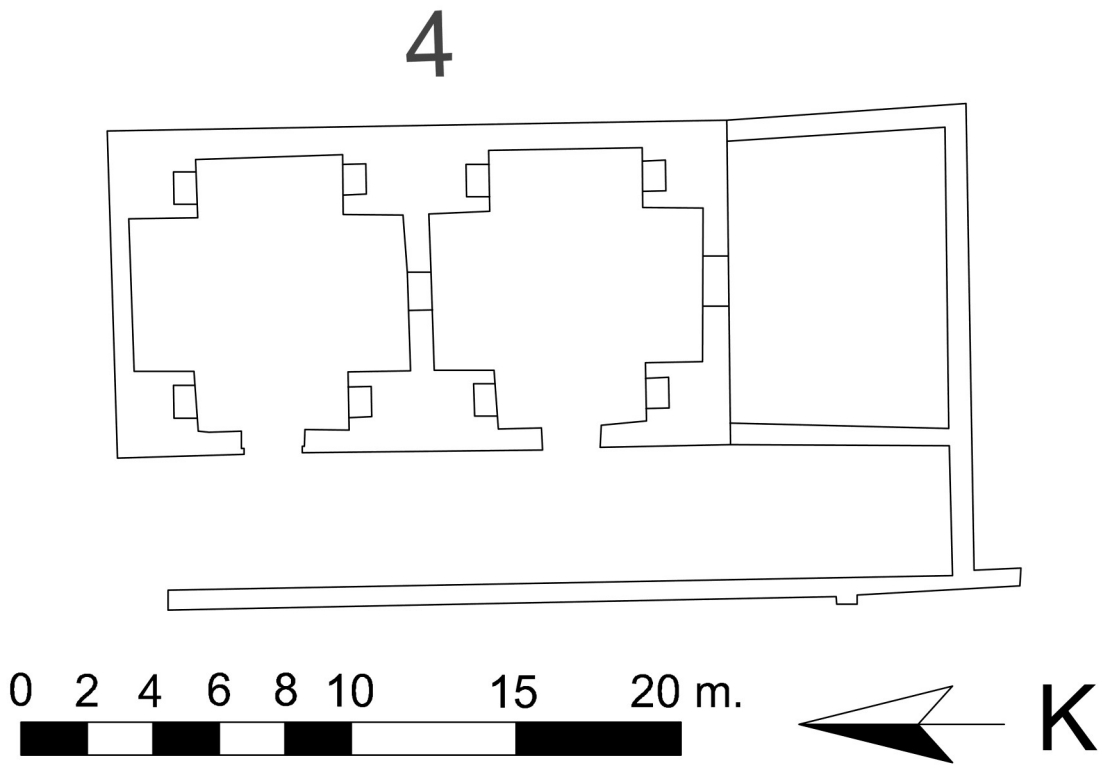
Resim 35. Piskoposluk Sarayı Trikonç Planlı Yapı

Resim 36. Piskoposluk Sarayı Trikonç Planlı Yapı Güney Konç

Resim 37. Piskoposluk Sarayı Trikonç Planlı Yapı Doğu Konç

Resim 38. Piskoposluk Sarayı Martyrion Plan

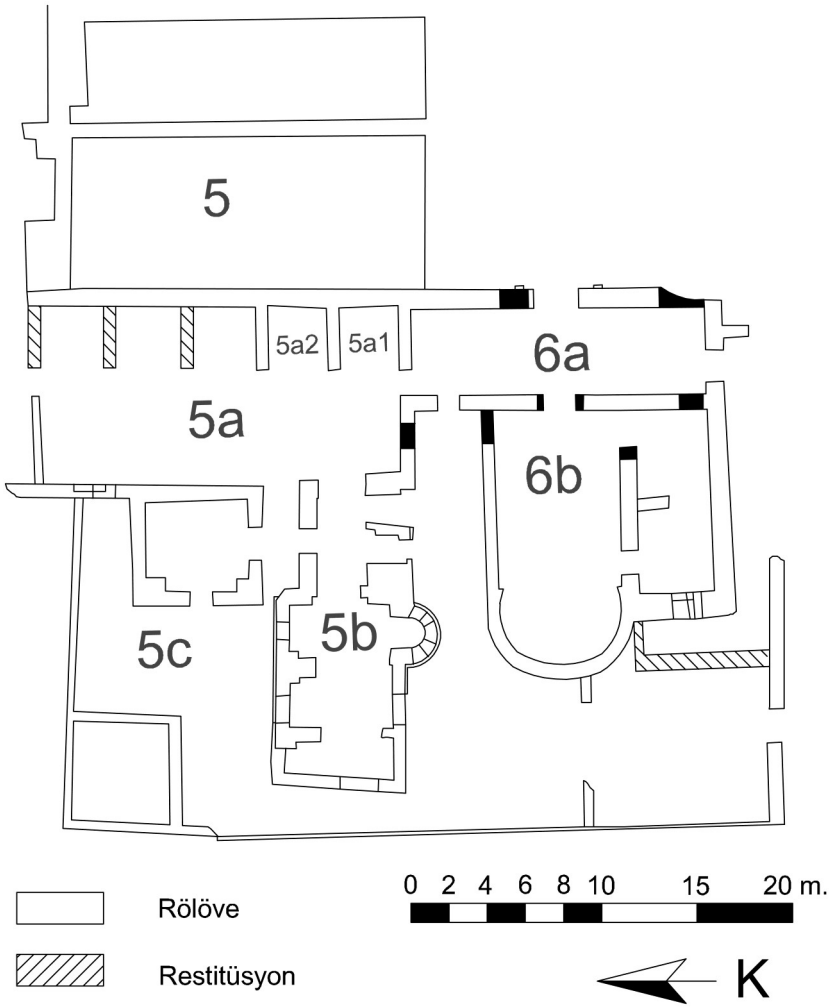
Resim 39. Piskoposluk Sarayı Martyrion Hava Fotografı

Resim 40. Piskoposluk Sarayı Martyrion Güney Mekan

Resim 41. Piskoposluk Sarayı Martyrion Kuzey Mekan

Resim 42. Piskoposluk Sarayı Güneybatı Yapı Topluluğu Plan

Resim 43. Piskoposluk Sarayı Güneybatı Yapı Topluluğu Plan Hava Fotografi

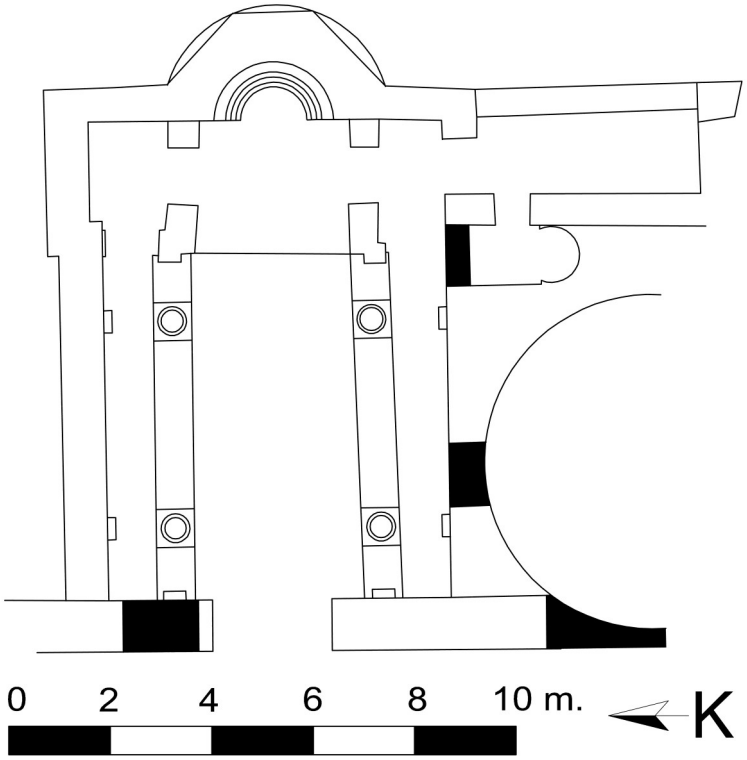
Resim 44. Piskoposluk Sarayı Sarnıç Hava Fotografi

Resim 45. Piskoposluk Sarayı 5b Koridoru

Resim 46. Piskoposluk Sarayı 5b Yapısı Apsidal Niş

Resim 47. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Plan

Resim 48. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Hava Fotografı

Resim 49. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Batı Duvar

Resim 50. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Apsis

Resim 51. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise İç Mekan

Resim 52. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Güney Duvar ve Niş

Resim 53. Piskoposluk Sarayı 6a Koridoru

Resim 54. Piskoposluk Sarayı 6a Koridoru Batı Kapı

Resim 55. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı

Resim 56. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Kuzey Duvar

Resim 57. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Kapı

Resim 58. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Duvar

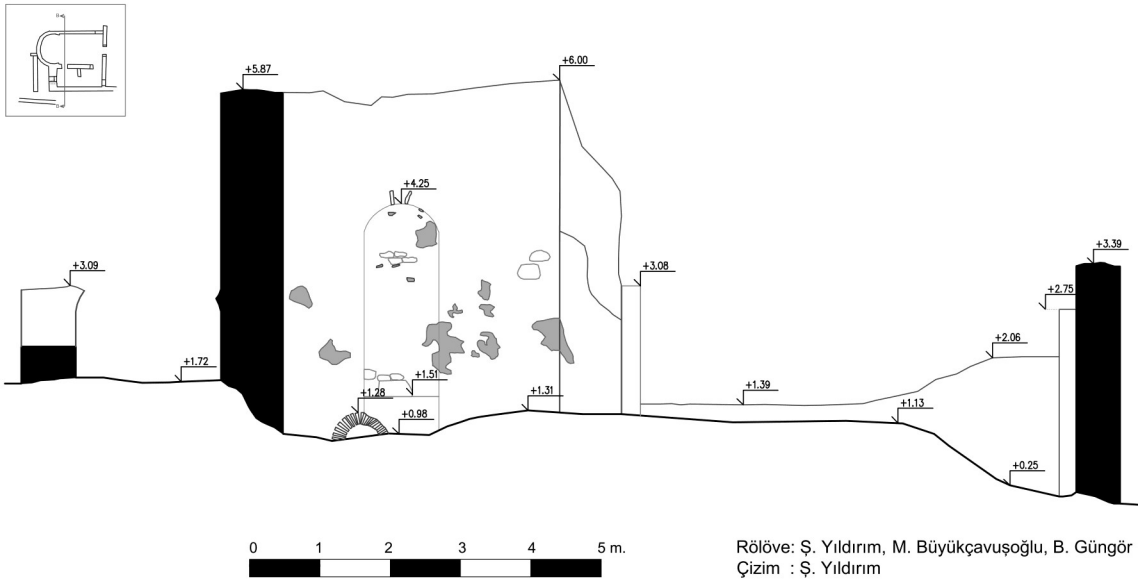
Resim 59. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Kuzey Koridoru

Resim 60. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Mekan Doğu Kapısı

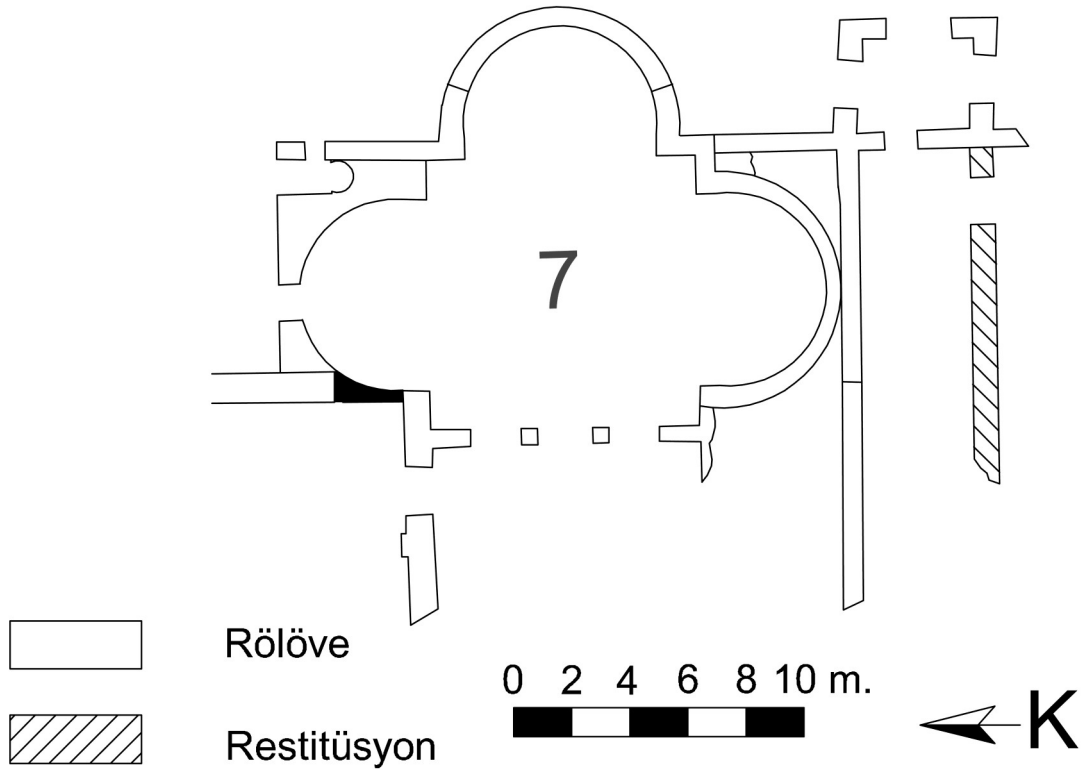
Resim 61. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Mekan Batı Kapısı

Resim 62. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı B-B Kesiti Batıya Bakış

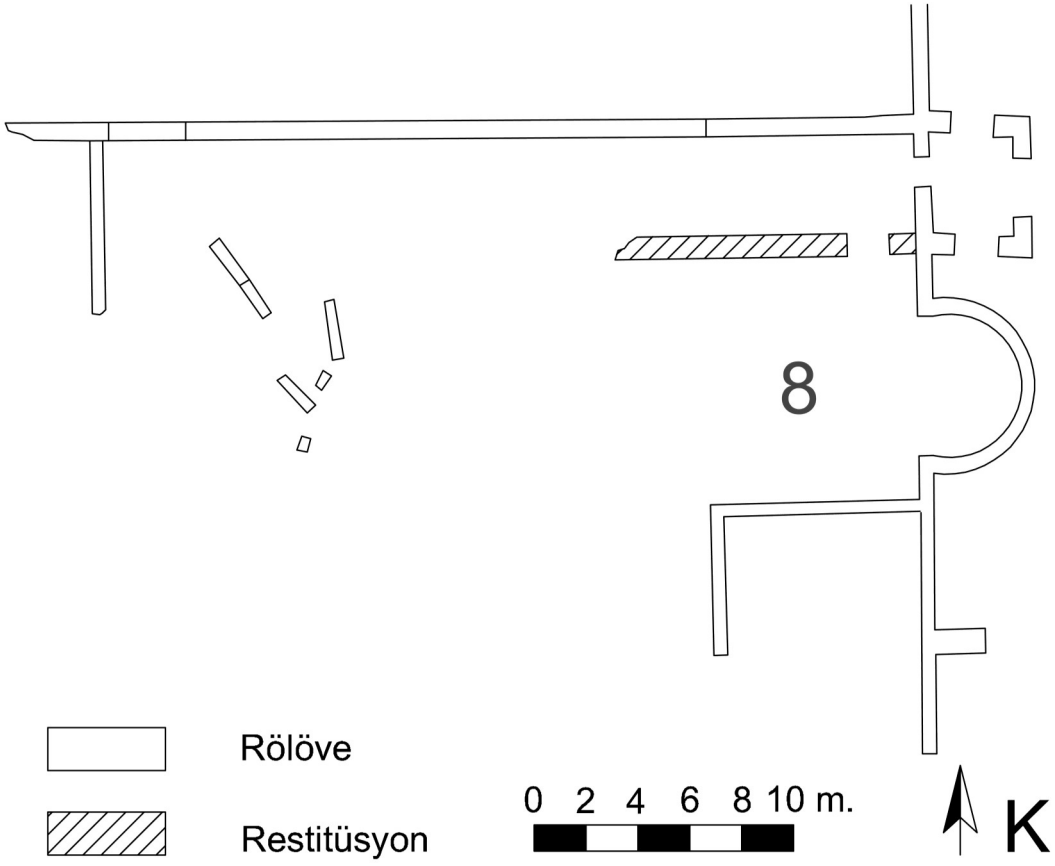
Resim 63. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Mekan Küçük Tonozu

Resim 64. Piskoposluk Sarayı Triklinium Plan

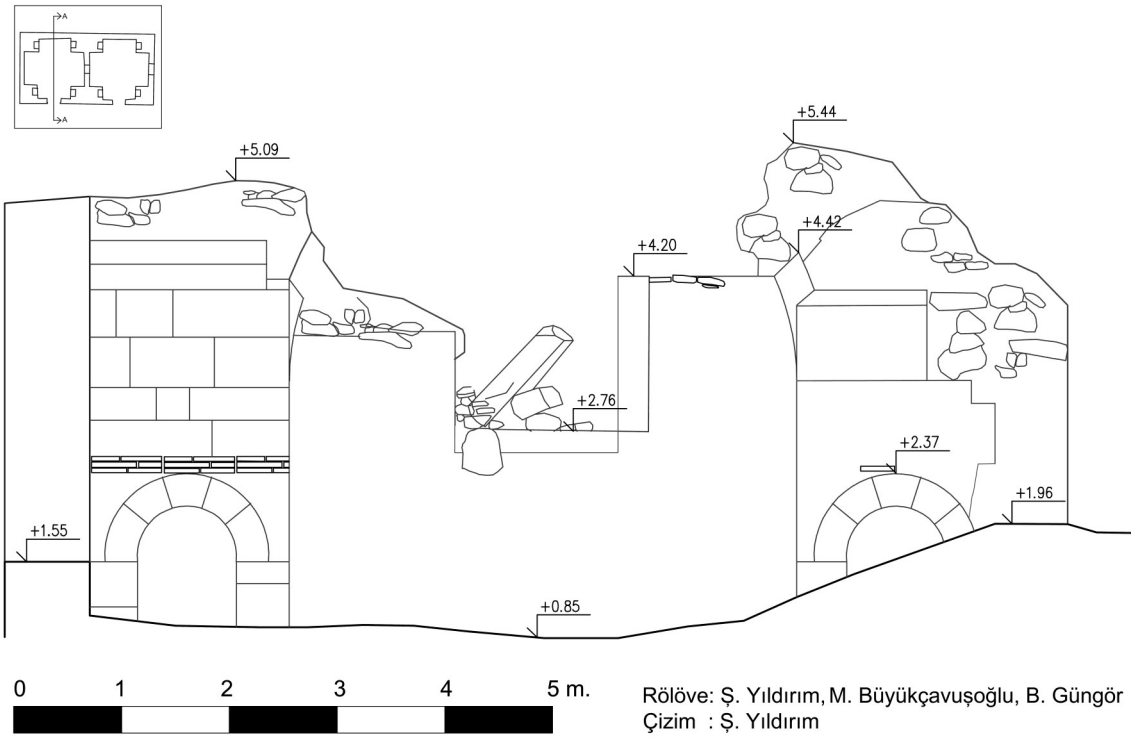
Resim 65. Piskoposluk Sarayı Triklinium Hava Fotografı

Resim 66. Piskoposluk Sarayı 8 Nolu Yapı Plan

Resim 67. Piskoposluk Sarayı 8 Nolu Yapı Hava Fotografı

Resim 68. Piskoposluk Sarayı Martyrion A-A Kesiti Güneye Bakış

Resim 69. Piskoposluk Sarayı 5a1 Mekanı

Resim 70. Piskoposluk Sarayı 5a Mekanı Güney Kapısı

Resim 71. Piskoposluk Sarayı 5a Mekanı Güney Duvarı

Resim 72. Piskoposluk Sarayı 5a Mekanı Kemer Detayı

Resim 73. Piskoposluk Sarayı 5a Mekanı Doğu Duvar

Resim 74. Piskoposluk Sarayı 5a Mekanı Güney Kapısı Detay

Resim 75. Piskoposluk Sarayı 5b Koridoru Kuzey Kapı

Resim 76. Piskoposluk Sarayı 5b Yapısı Güney Cephe

Resim 77. Piskoposluk Sarayı 5b Yapısı Doğu Duvar Güney Künk Yuvası

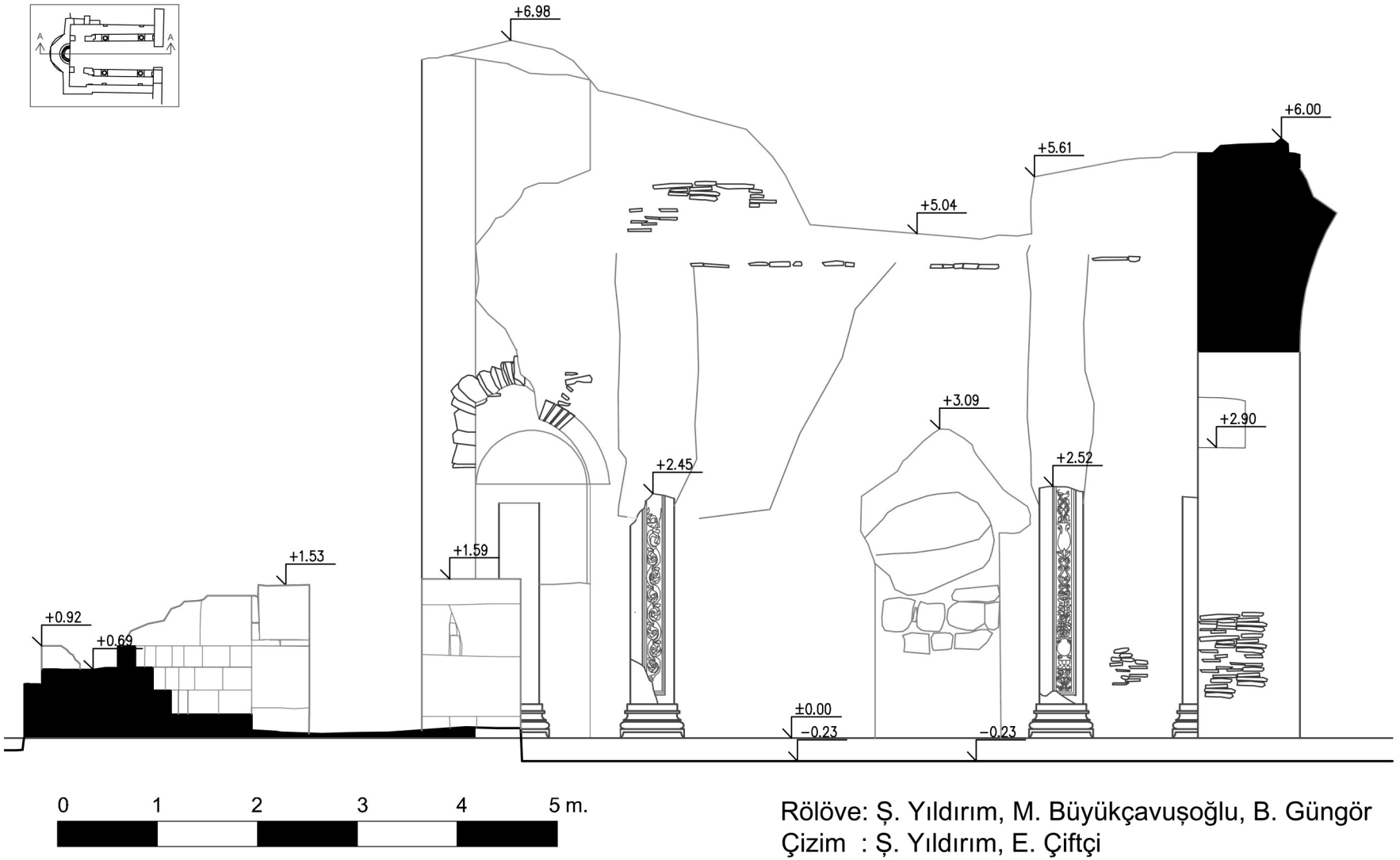
Resim 78. Piskoposluk Sarayı 5b Yapısı Doğu Duvar Kuzey Künk Yuvası

Resim 79. Piskoposluk Sarayı 5b Yapısı Kuzey Cephe

Resim 80. Piskoposluk Sarayı 5b Yapısı Batı Mekan tonozu

Resim 81. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise A-A Kesiti Güneye Bakış

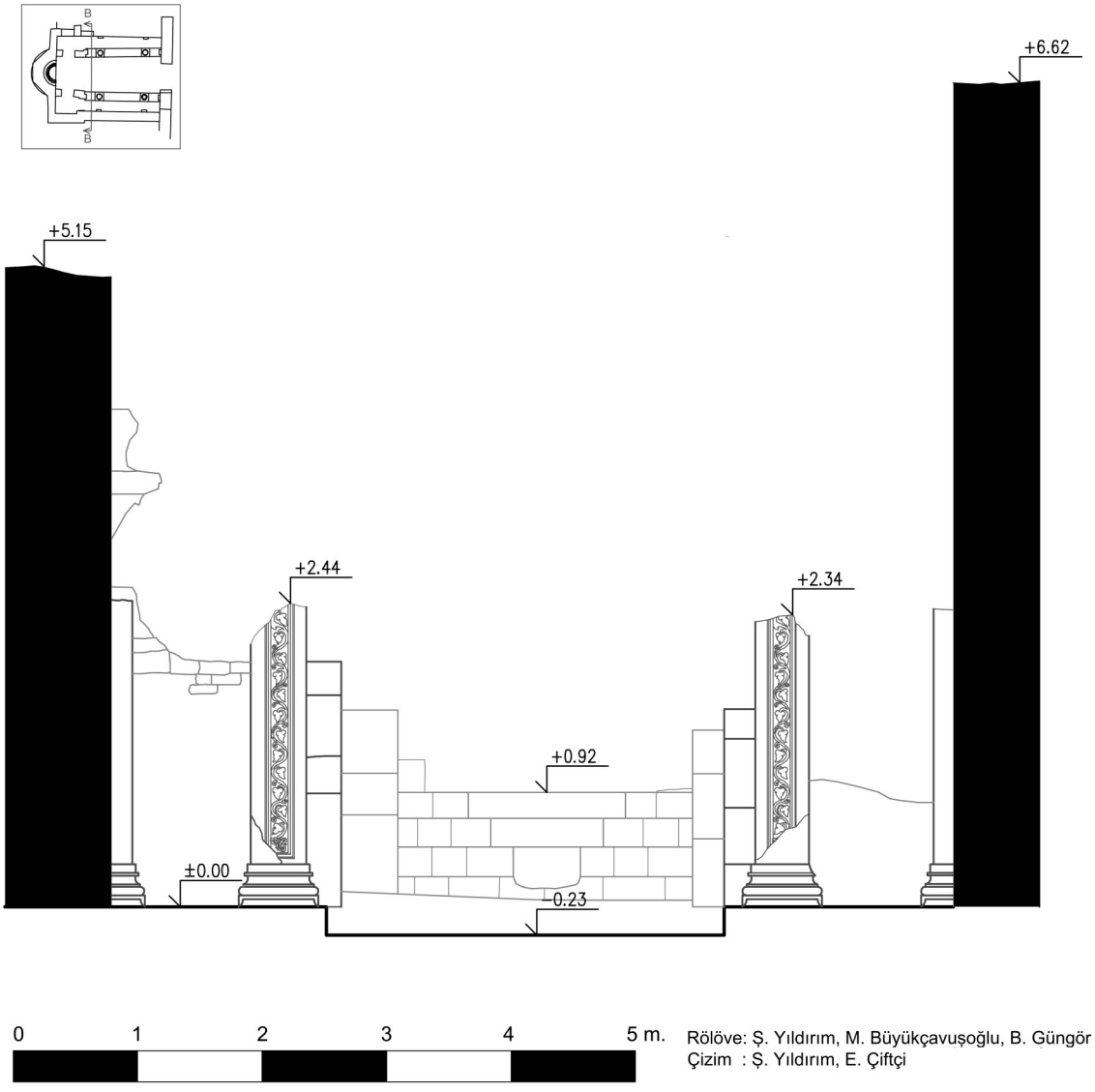
Resim 82. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Doğu Duvar

Resim 83. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Güney Duvar

Resim 84. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Güney Duvar Detay

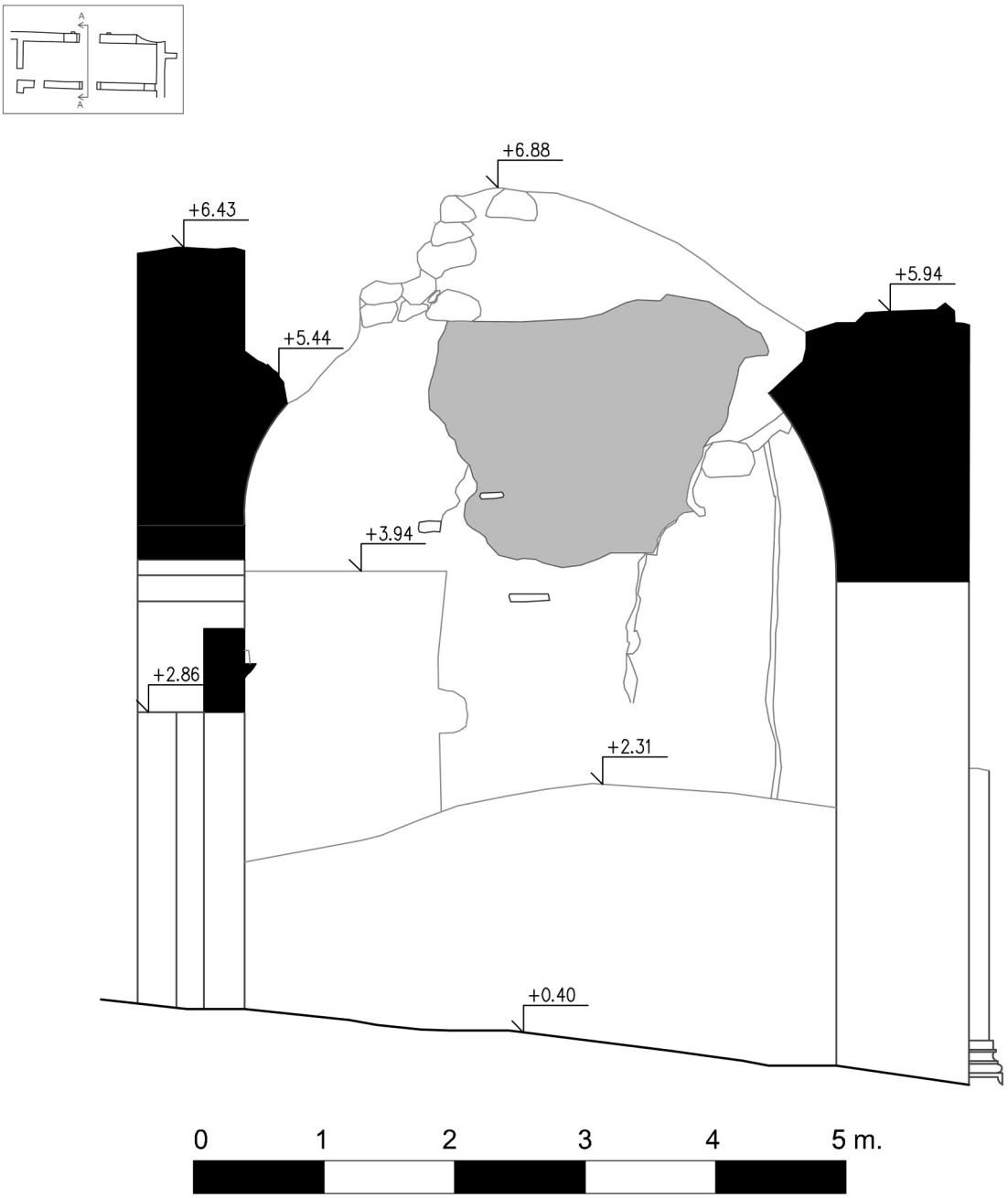
Resim 85. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise B-B Kesiti Doğuya Bakış

Resim 86. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Doğu Bölümü

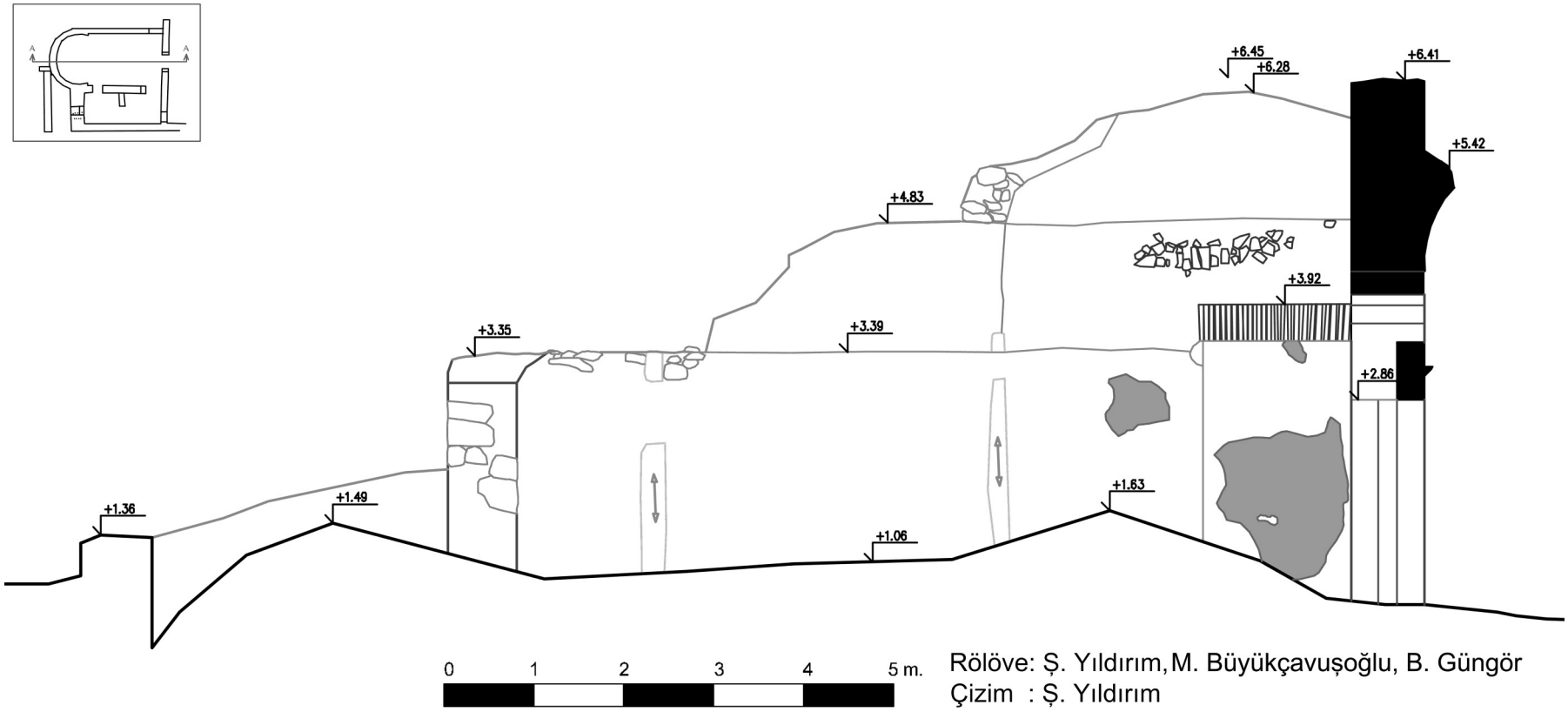

Resim 87. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Tonoz Detayı

Rölöve: Ş. Yıldırım, M. Büyükçavuşoğlu, B. Güngör
Çizim : Ş. Yıldırım

Resim 88. Piskoposluk Sarayı 6a Koridoru A-A Kesiti Kuzeye Bakış

Resim 89. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı A-A Kesiti Kuzeye Bakış

Resim 90. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Kuzey Duvar

Resim 91. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Batı Kapısı Lentosu

Resim 92. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Mekan Batı Cephesi

Resim 93. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Mekan batı Cephesi Detay

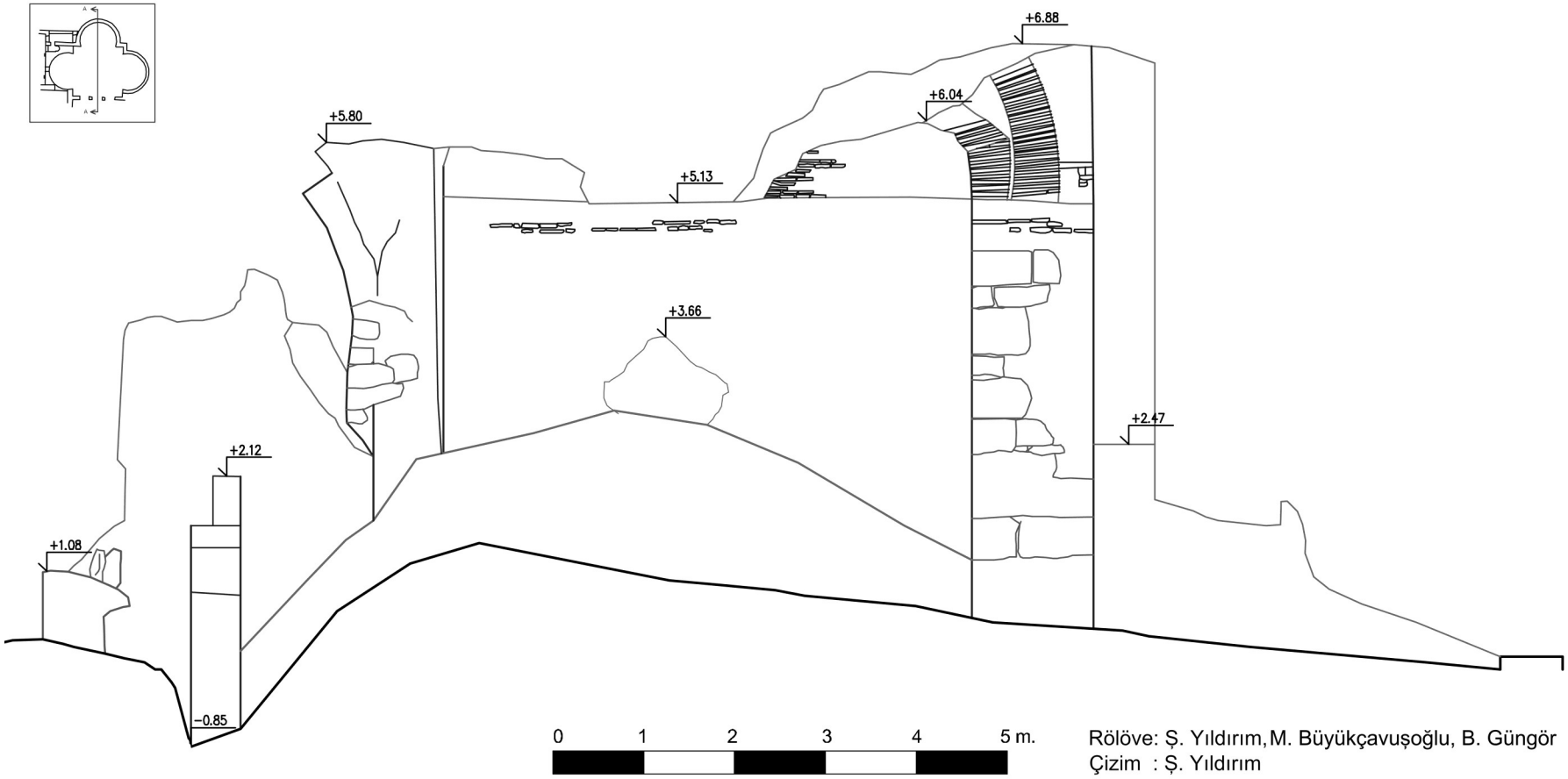
Resim 94. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Güney Mekan Batı Cephesi Tonoz Başlangıcı

Resim 95. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Kuzey Koridoru Künk Yuvası

Resim 96. Piskoposluk Sarayı 6b Yapısı Kuzey Koridoru Tonoz ve Duvar

Resim 97. Piskoposluk Sarayı Tiklinium A-A Kesiti Kuzeye Bakış

Resim 97a. Piskoposluk Sarayı Triklinium Kuzey Konç

Resim 98. Piskoposluk Sarayı Triklinium Güneydoğu Köşe

Resim 99. Piskoposluk Sarayı Triklinium Batı Girişi

Resim 100. Piskoposluk Sarayı Triklinium Devşirme Elemanları

Resim 101. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Kompozit Sütun Başlığı

Resim 102. Piskoposluk Sarayı İon-İmpost Sütun Başlığı

Resim 103. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Lento

Resim 104. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Söve

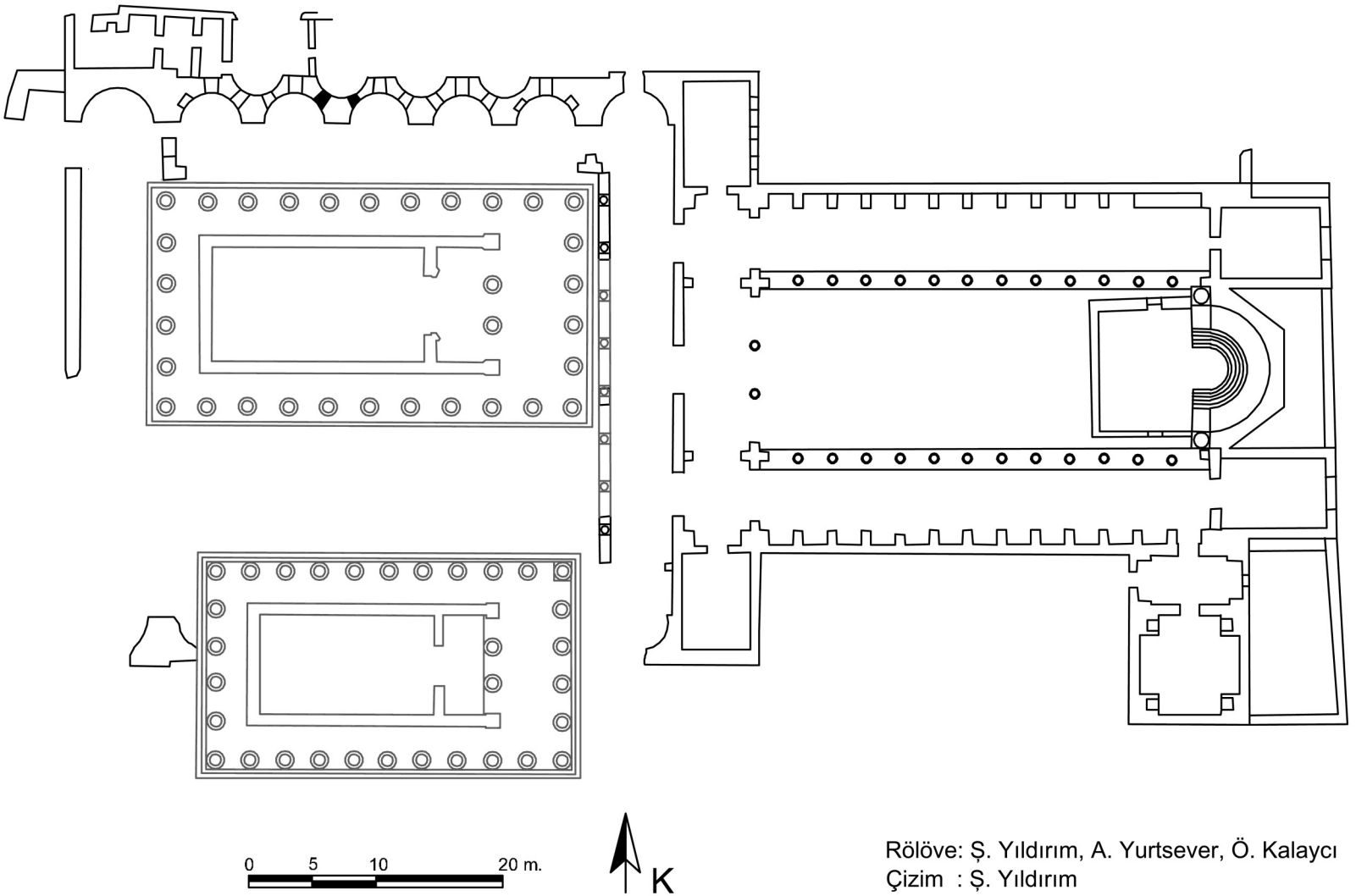
Resim 105. Piskoposluk Sarayı Kilisesi Söve

Resim 106. Piskoposluk Sarayı Templon Levha Kaidesi

Resim 107. Piskoposluk Sarayı Küçük Kilise Templon Arşitravı

Rölöve: Ş. Yıldırım, A. Yurtsever, Ö. Kalaycı
Çizim : Ş. Yıldırım

Resim 108. AA Bazilikası Plan

Resim 109. AA Bazilikası Hava Fotografı

Resim 110. AA Bazilikası Apsis

Resim 111. AA Bazilikası Güney Nef ve Diakonikon

Resim 112. AA Bazilikası Güney Nef Nişleri

Resim 113. AA Bazilikası Kuzey Nef ve Prothesis

Resim 114. AA Bazilikası Prothesis Doğu Kapı

Resim 115. AA Bazilikası Diakonikon Doğu Duvar

Resim 116. AA Bazilikası Apsis Detay

Resim 117. AA Bazilikası Güneydoğu Girişi

Resim 118. AA Bazilikası Narteks Kuzey Ek Mekanı

Resim 119. AA Bazilikası Atrium Kuzey Duvar

Resim 120. AA Bazilikası Martyrion Batı Cephe

Resim 121. AA Bazilikası Martyrion Kuzey Mekan

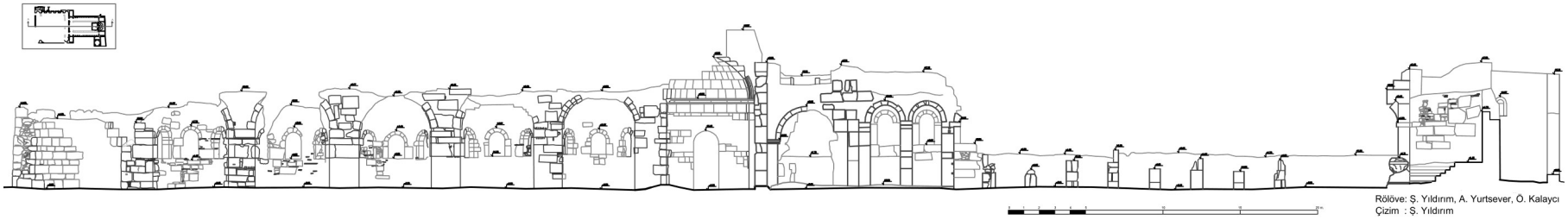
Resim 122. AA Bazilikası Martyrion Güney Mekan

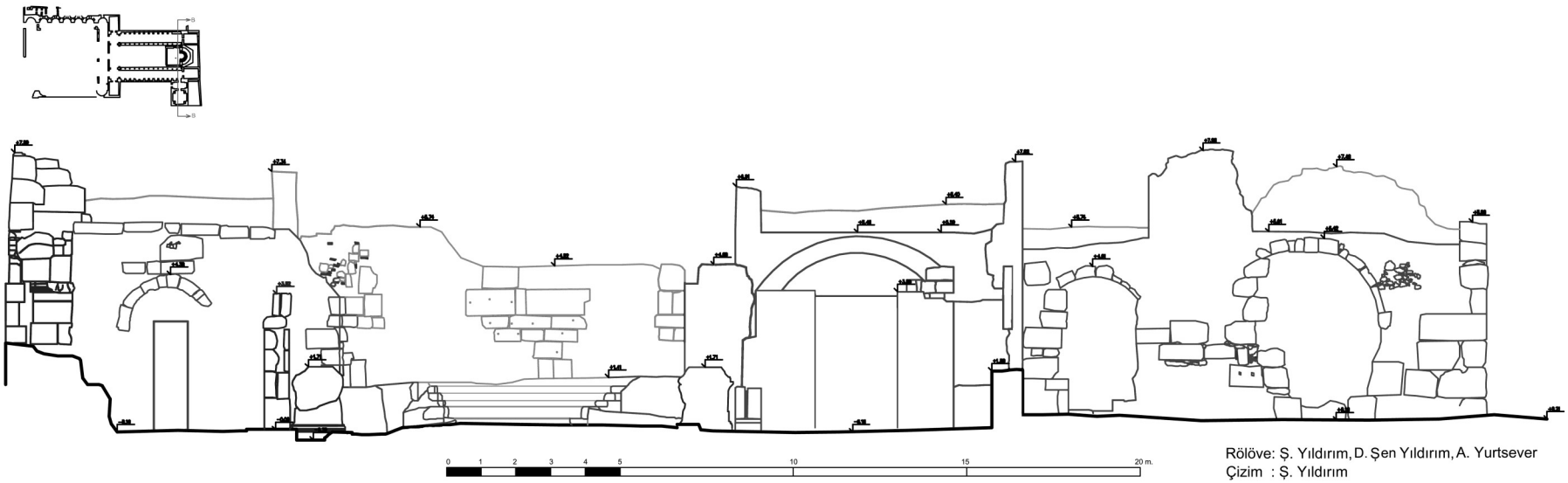
Resim 123. AA Bazilikası Martyrion Güney Mekan Batı Duvarı Detay

Resim 124. AA Bazilikası Martyrion Güney Mekan Kubbesi

Resim 125. AA Bazilikası B-B Kesiti Doğuya Bakış

Resim 125a. AA Bazilikası A-A Kesiti Kuzeye Bakış

Resim 126. AA Bazilikası Apsis Detay

Resim 127. AA Bazilikası Kuzey Nef ve Bema Stylobatları

Resim 128. AA Bazilikası Batı Duvar

Resim 129. AA Bazilikası Atrium Kuzey Duvar

Resim 130. AA Bazilikası Atrium Kuzey Duvar Batı Eksedra

Resim 131. AA Bazilikası Atrium Kuzey Duvar Doğu Eksedra

Resim 132. AA Bazilikası İon-İmpost Başlık, AA1

Resim 133. AA Bazilikası İon-İmpost Başlık, AA2

Resim 134. AA Bazilikası İon-İmpost Başlık, AA3

Resim 135. AA Bazilikası İon-İmpost Başlık, AA4

Resim 136. AA Bazilikası İon-İmpost Başlık, AA5

Resim 137. AA Bazilikası İon-İmpost Başlık, AA6

Resim 138. AA Bazilikası Lento, AA7

Resim 139. AA Bazilikası Söve, AA8

Resim 140. AA Bazilikası Kaide, AA9

Resim 141. AA Bazilikası Kaide, AA10

Resim 142. AA Bazilikası Kaide, AA11

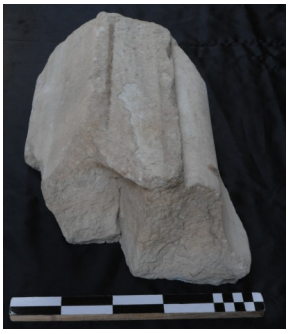
Resim 143. AA Bazilikası Ambon Platformu AA12

Resim 144. AA Bazilikası Templon Levha Kaidesi, AA13

Resim 145. AA Bazilikası Templon Levha Kaidesi, AA14

Resim 146. AA Bazilikası Templon Levha Kaidesi, AA15

Resim 147. AA Bazilikası Templon Levha Kaidesi, AA16

Resim 148. AA Bazilikası Templon Sütunce Kaidesi, AA17

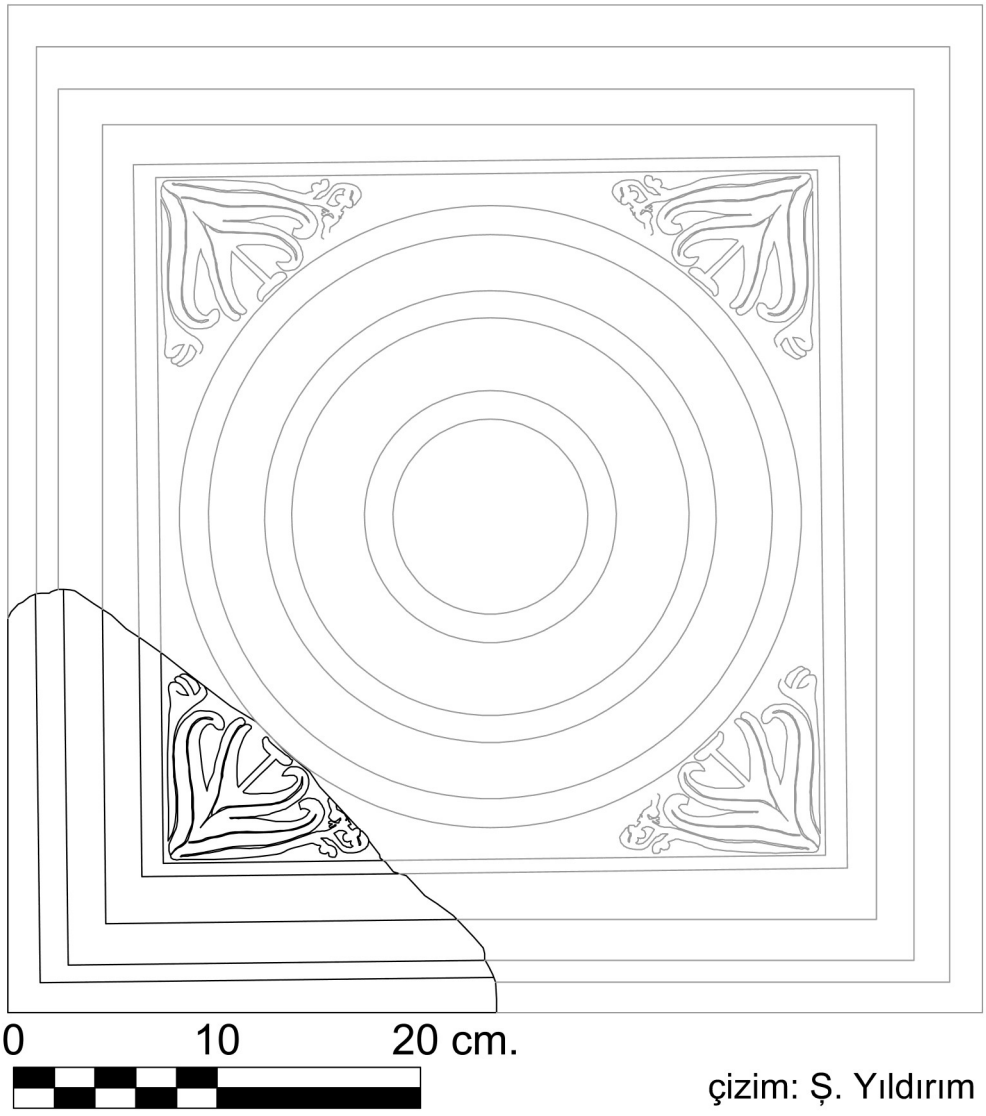
Resim 149. AA Bazilikası Templon Payesi, AA18

Resim 150. AA Bazilikası Levha, AA19a

Resim 151. AA Bazilikası Levha, AA19b

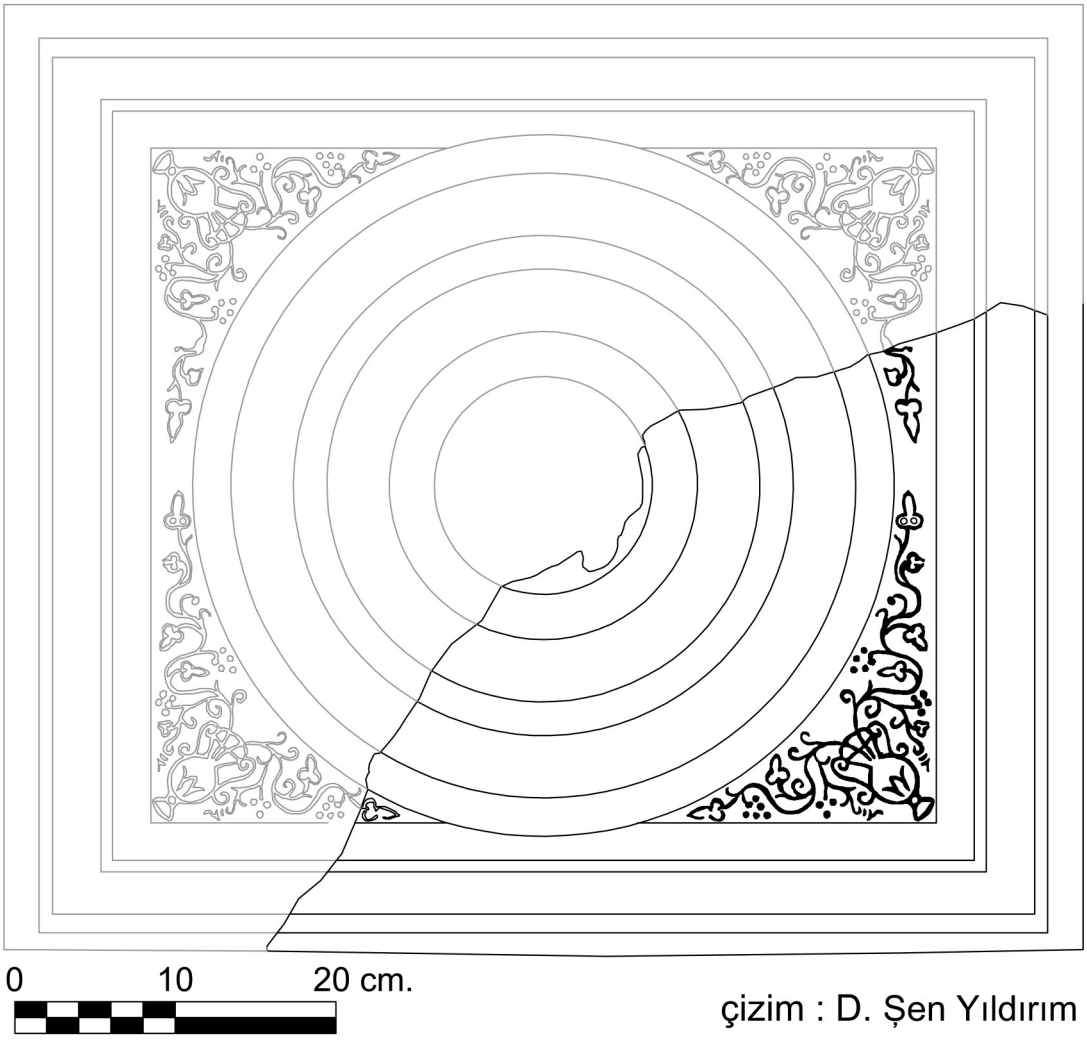
Resim 150a. AA Bazilikası Levha Restitüsyonu, AA19a

Resim 152. AA Bazilikası Levha, AA20a

Resim 152b. AA Bazilikası Levha, Detay AA20a

Resim 152a. AA Bazilikası Levha Restitüsyon, AA20a

Resim 153. AA Bazilikası Levha, AA20b

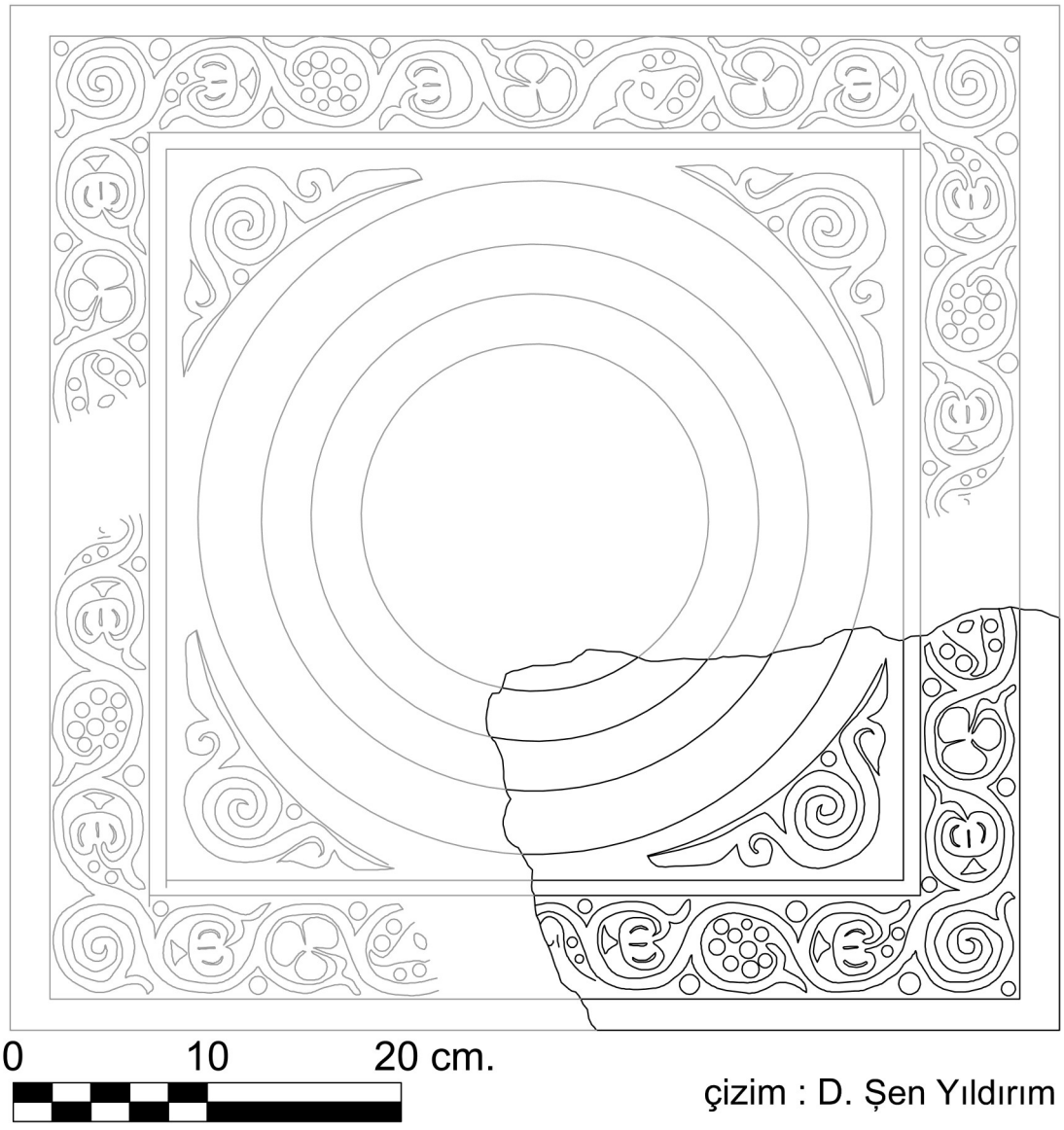
Resim 154. AA Bazilikası Levha, AA 21a

Resim 154a. AA Bazilikası Levha Restitüsyonu, AA 21a

Resim 155. AA Bazilikası Levha, AA21b

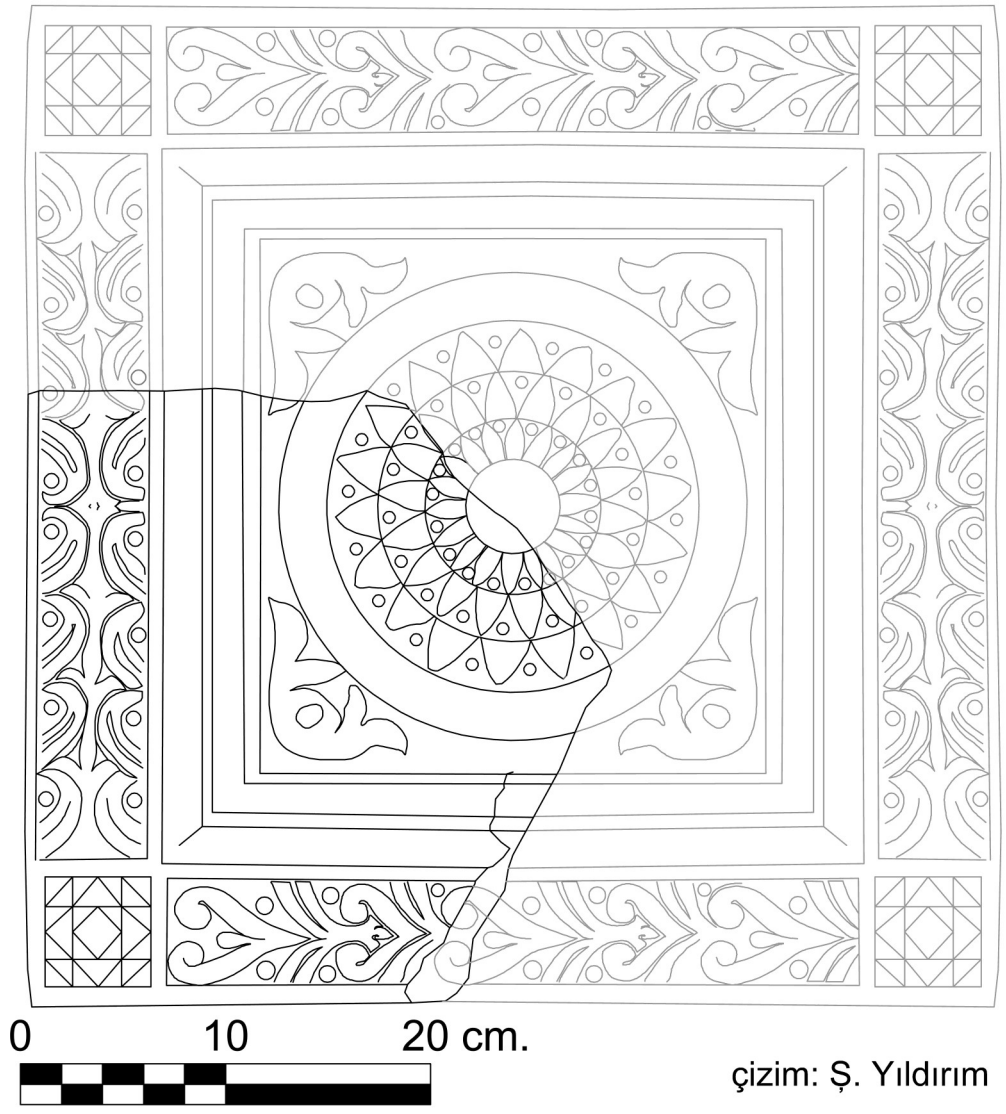
Resim 155a. AA Bazilikası Levha Restitüsyonu, AA21b

Resim 156. AA Bazilikası Levha, AA22

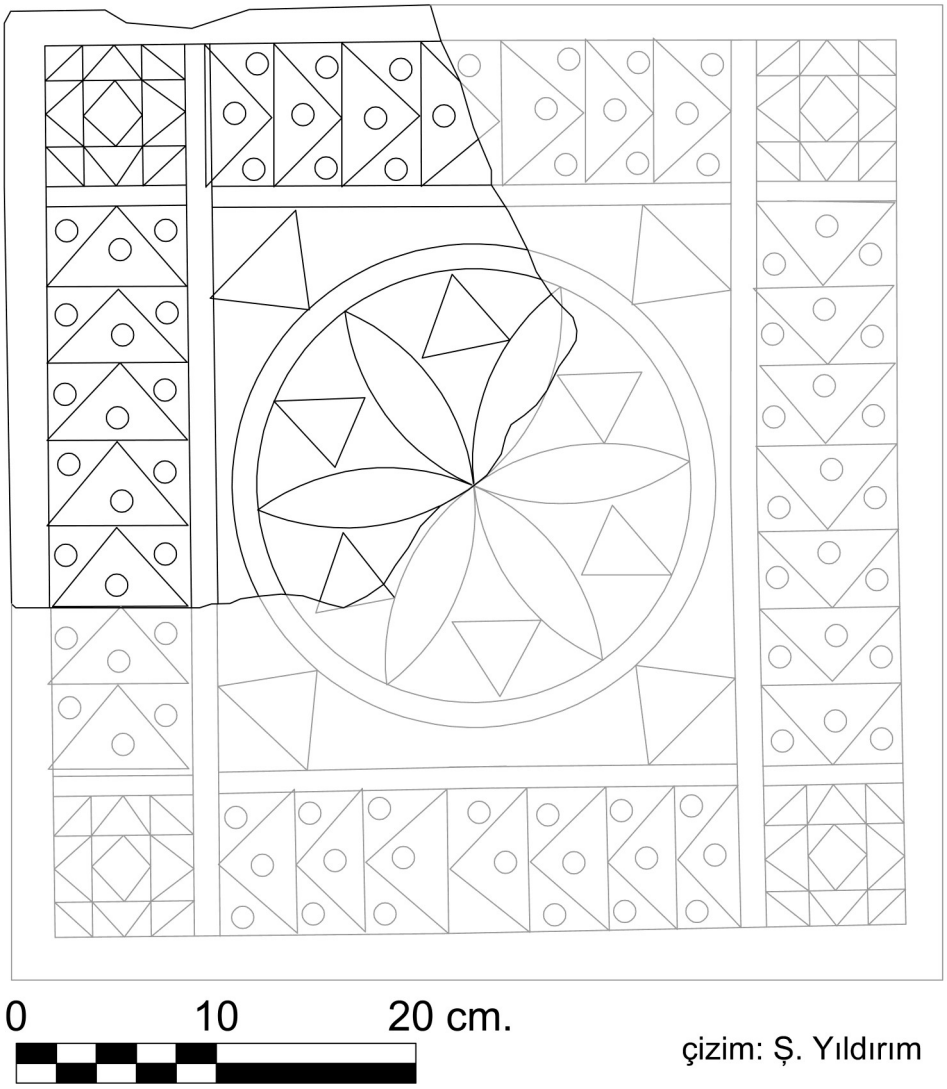
Resim 157. AA Bazilikası Levha, AA23a

Resim 157a. AA Bazilikası Levha Restitüsyonu, AA23a

Resim 158. AA Bazilikası Levha, AA23b

Resim 158a. AA Bazilikası Levha Restitüsyonu, AA23b

Resim 159. AA Bazilikası Levha, AA24

Resim 160. AA Bazilikası Levha, AA25

Resim 161. AA Bazilikası Levha, AA26

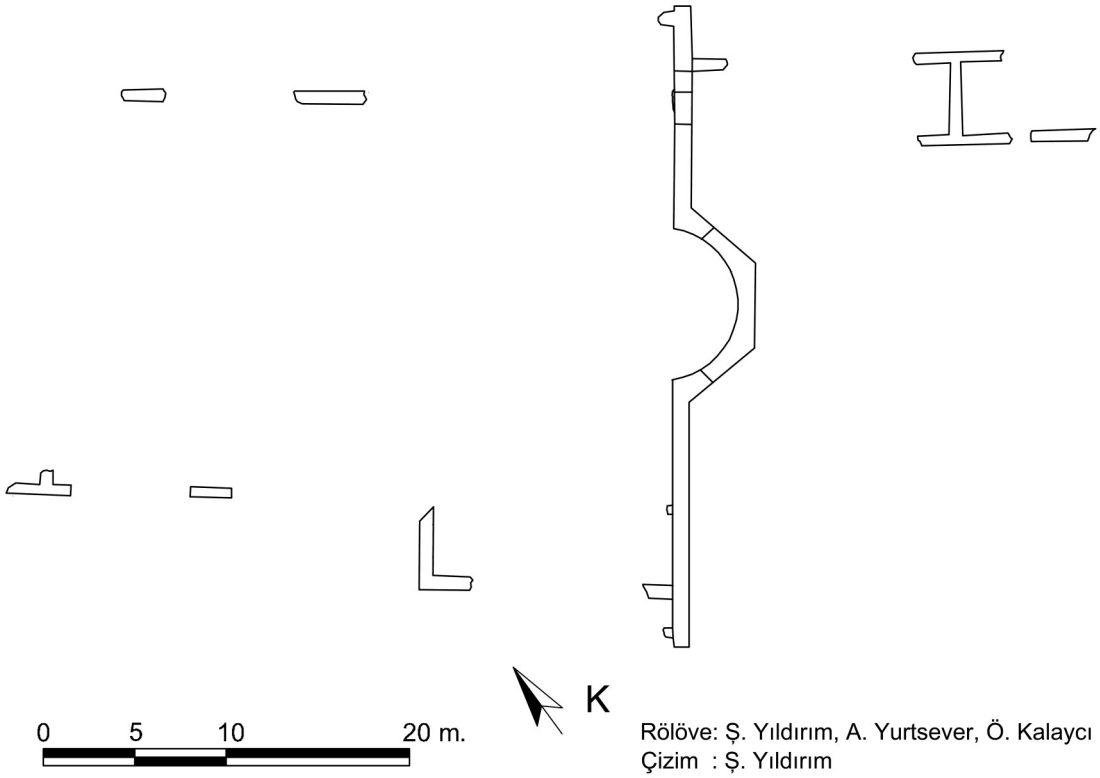
Resim 162. AA Bazilikası Aplik Haç, AA27

Resim 163. AA Bazilikası Opus Sectile Levha, AA28

Resim 164. AA Bazilikası Opus Sectile Levha, AA29

Resim 165. bb Kilisesi Plan

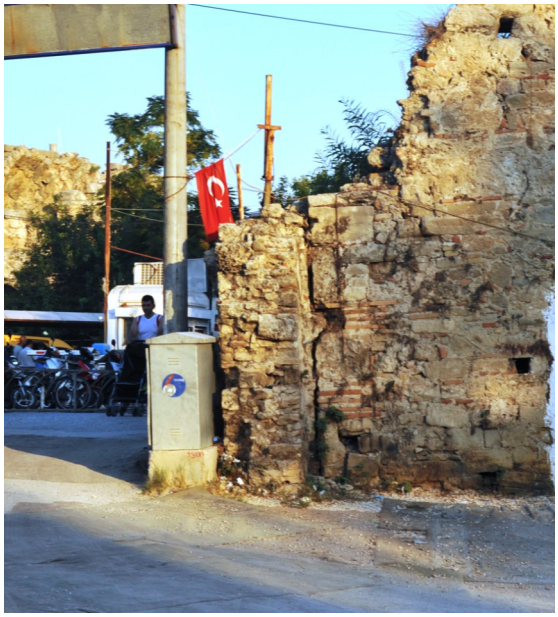
Resim 166. bb Kilisesi Hava fotografı

Resim 167. bb Kilisesi Doğu Duvar

Resim 168. bb Kilisesi Doğu Cephe

Resim 169. bb Kilisesi Kuzeydoğu Köşe

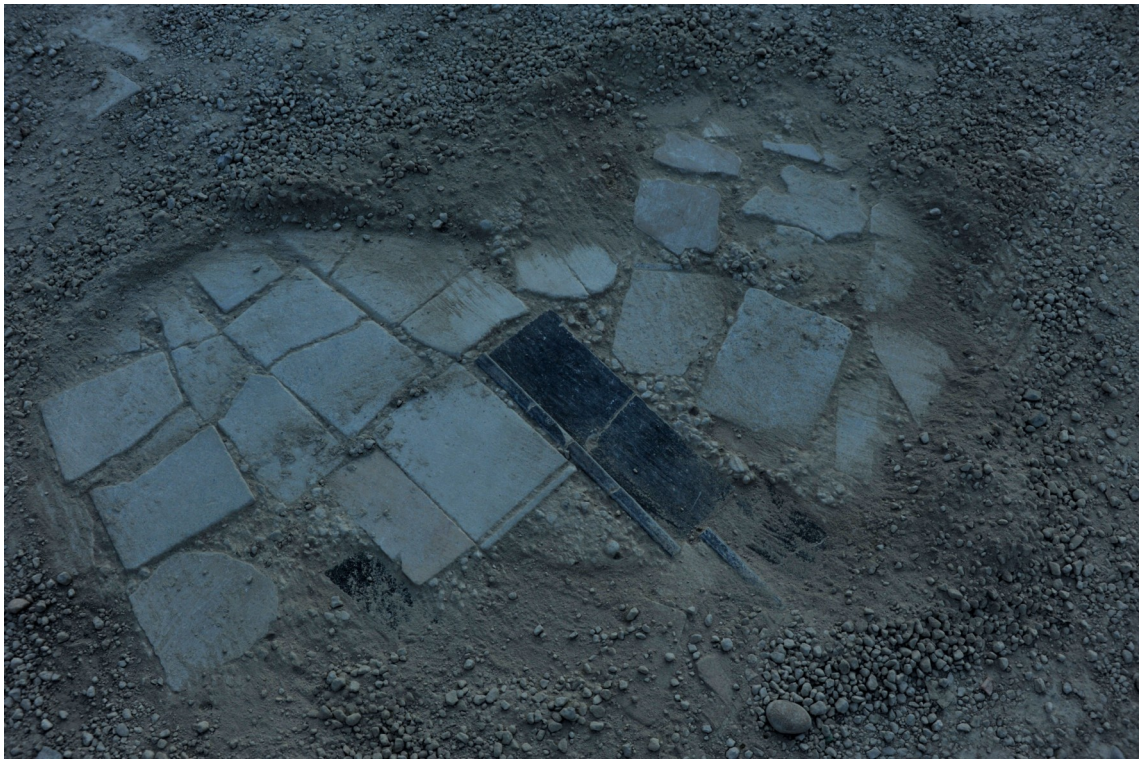
Resim 170. bb Kilisesi Güney Transept Kolu Köşesi

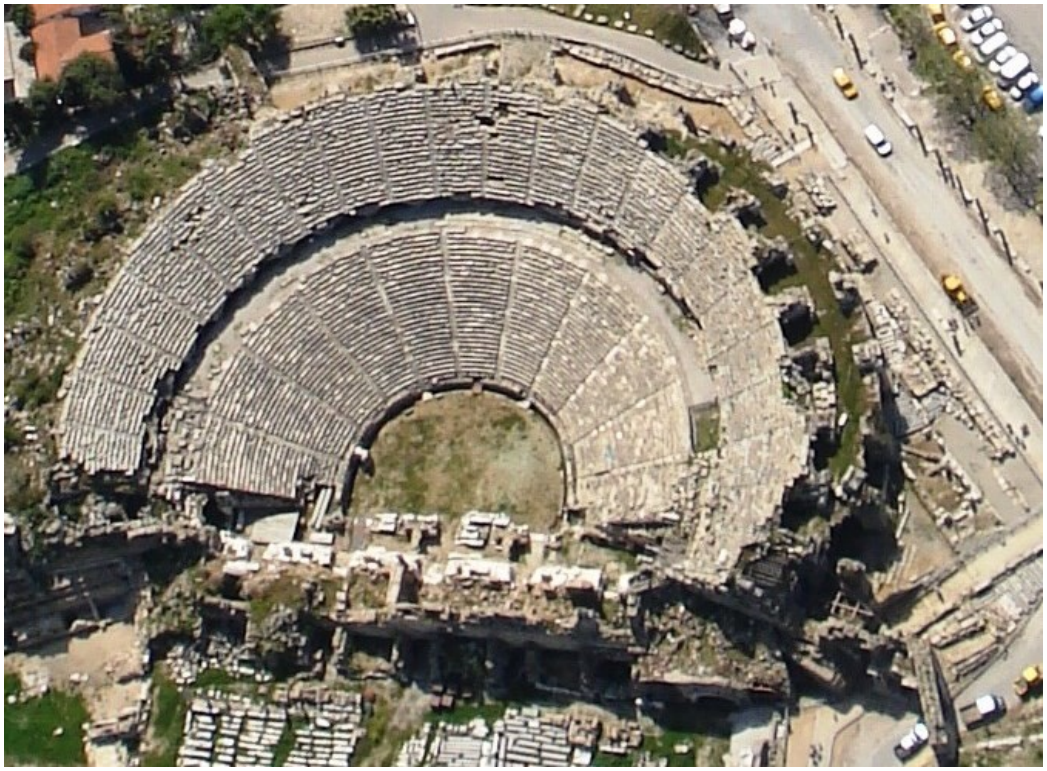
Resim 171. bb Kilisesi Güneybatı Köşe

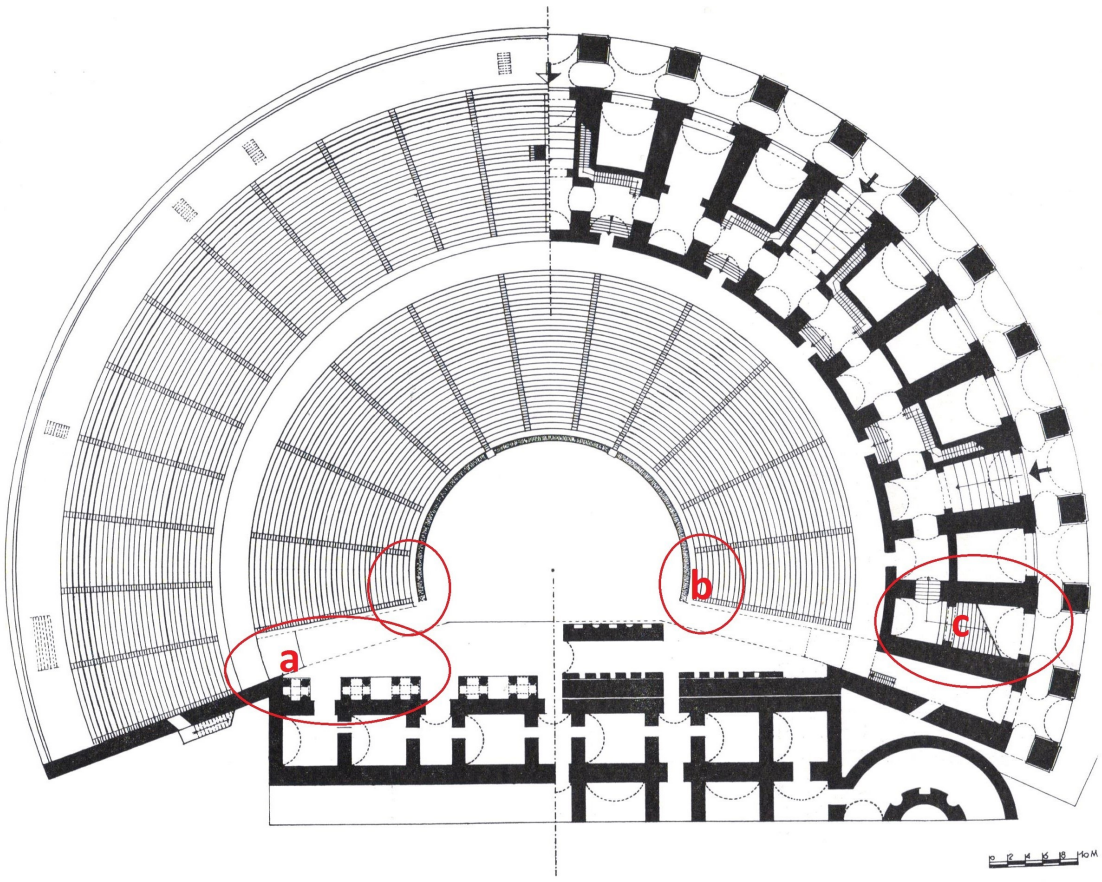
Resim 172. bb Kilisesi Kuzey Duvar Parçası

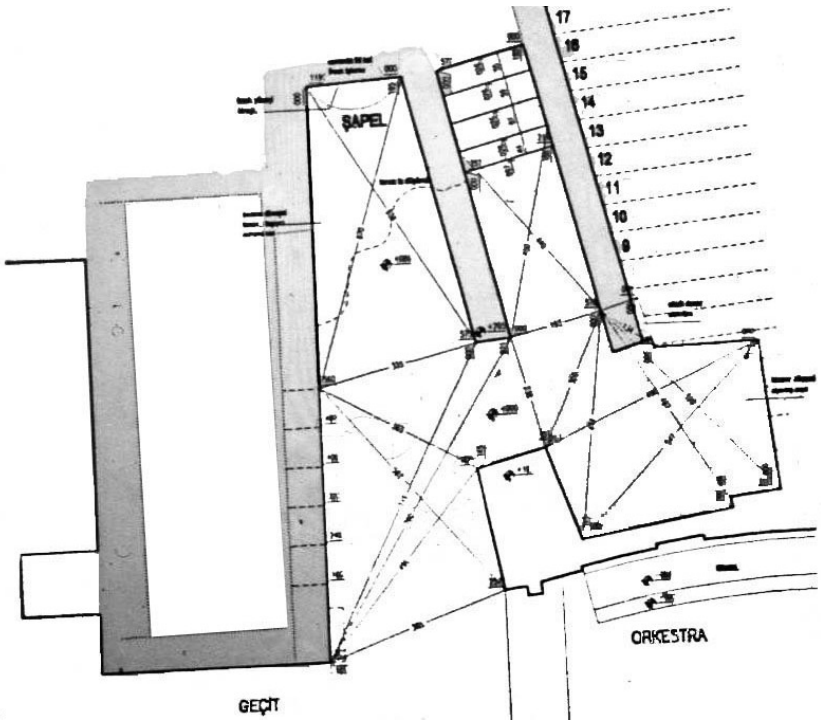
Resim 173. bb Kilisesi Zemin Döşemesi

Resim 174. Tiyatro Hava Fotografı

Resim 175. Tiyatro Plan (Mansel A. M. 1978)

Resim 176. Tiyatro Güney Paradostaki Yapı Plan

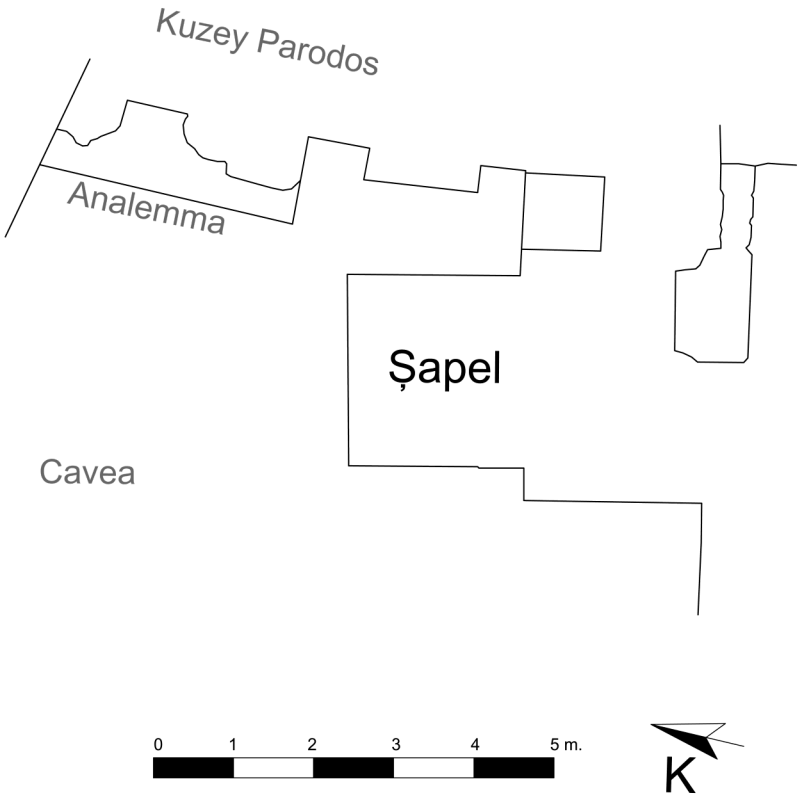

Resim 177. Tiyatro Güney Caveanın Güney Ucundaki Mekan

Resim 178. Tiyatro Güney Paradostaki Yapı

Resim 179. Tiyatro Güney Paradostaki Yapı Görünüş

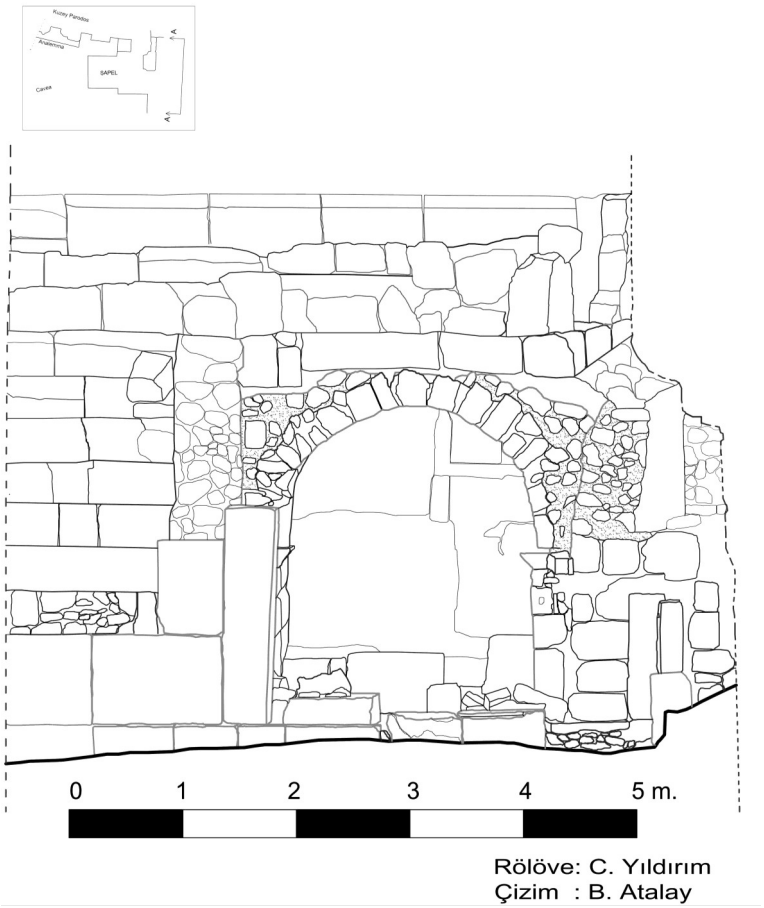

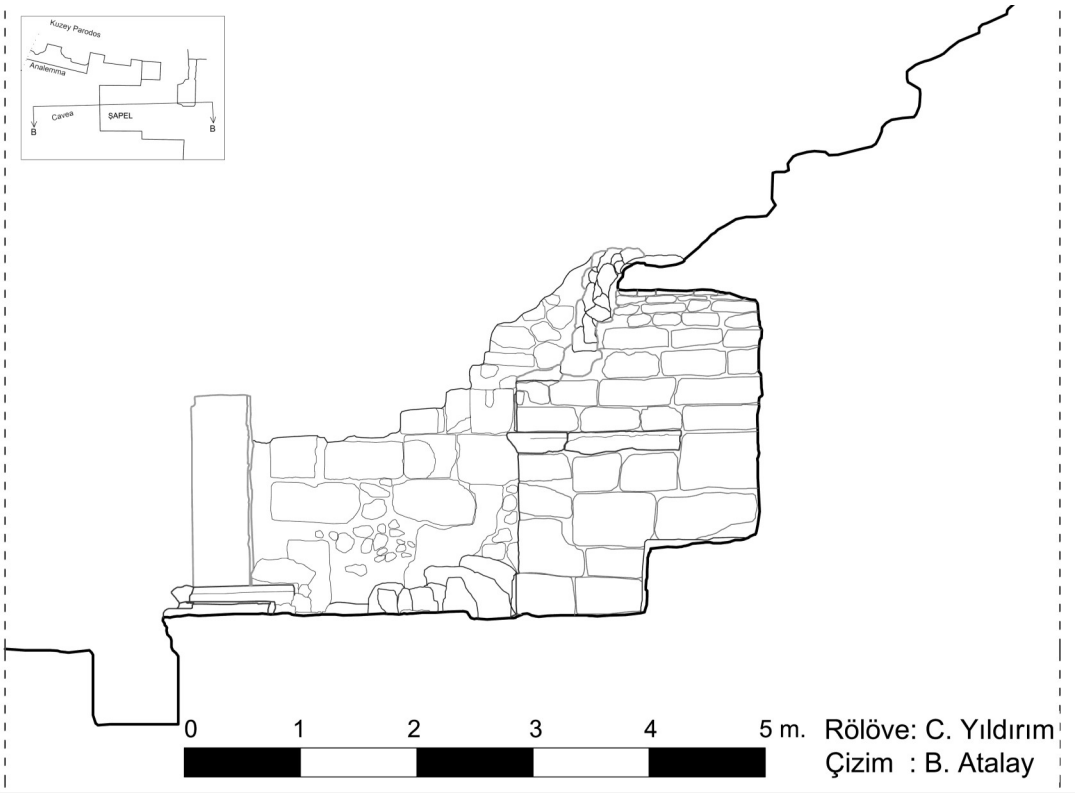
Resim 180. Tiyatro Caveanın Kuzey Ucundaki Mekan Plan

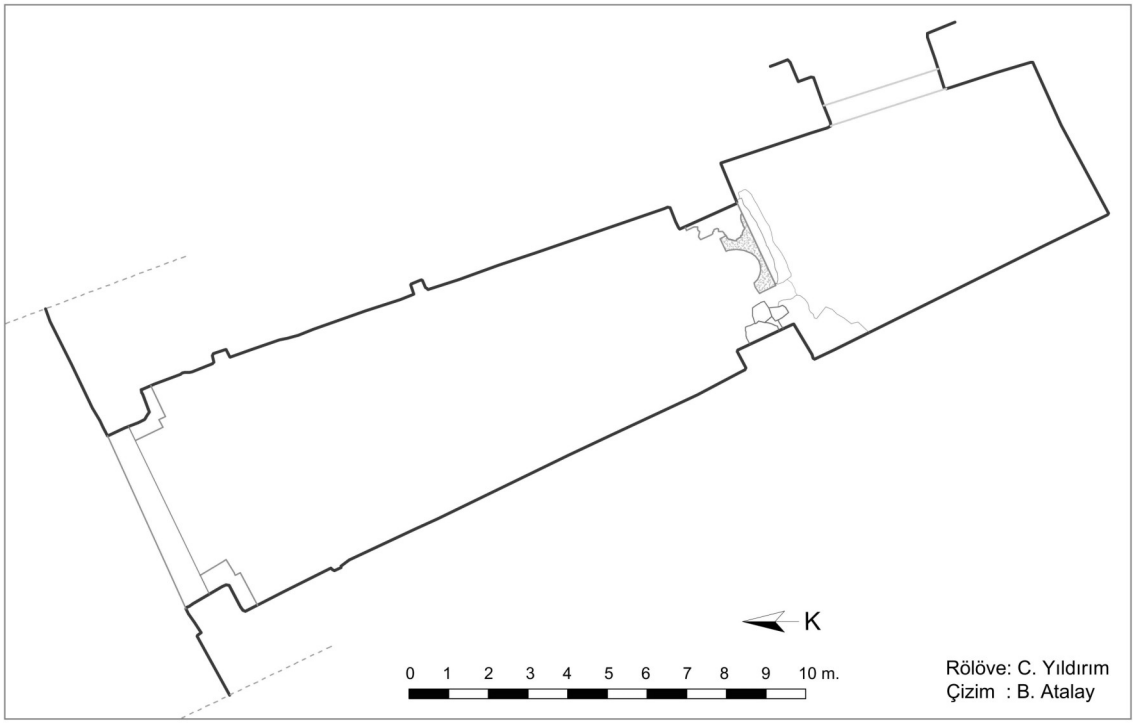
Resim 181. Tiyatro Caveanın Kuzey Ucundaki Mekan

Resim 182. Tiyatro Caveanın Kuzey Ucundaki Mekan, Görünüş

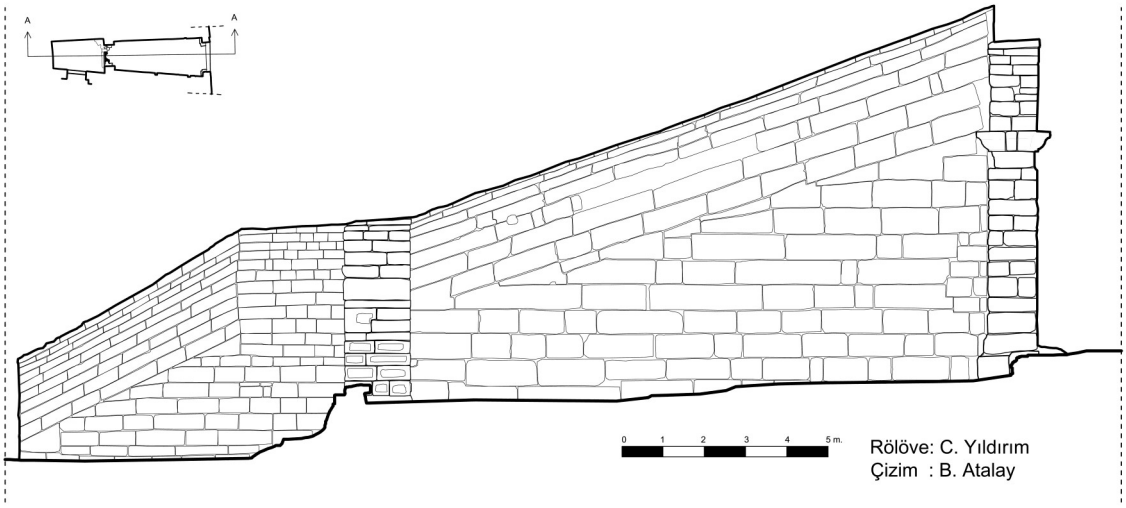

Resim 183. Tiyatro Caveanın Kuzey Ucundaki Mekan. B-B Kesiti Batıya Bakış

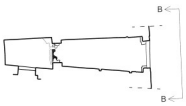
Resim 184. Tiyatro Dış Galerideki Şapel Plan

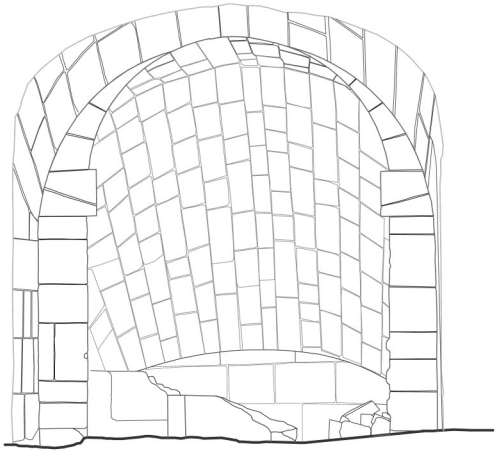

Resim 185. Tiyatro Dış Galerideki Şapel, A-A Kesiti Batıya Bakış

Resim 186. Tiyatro Dış Galerideki Şapel

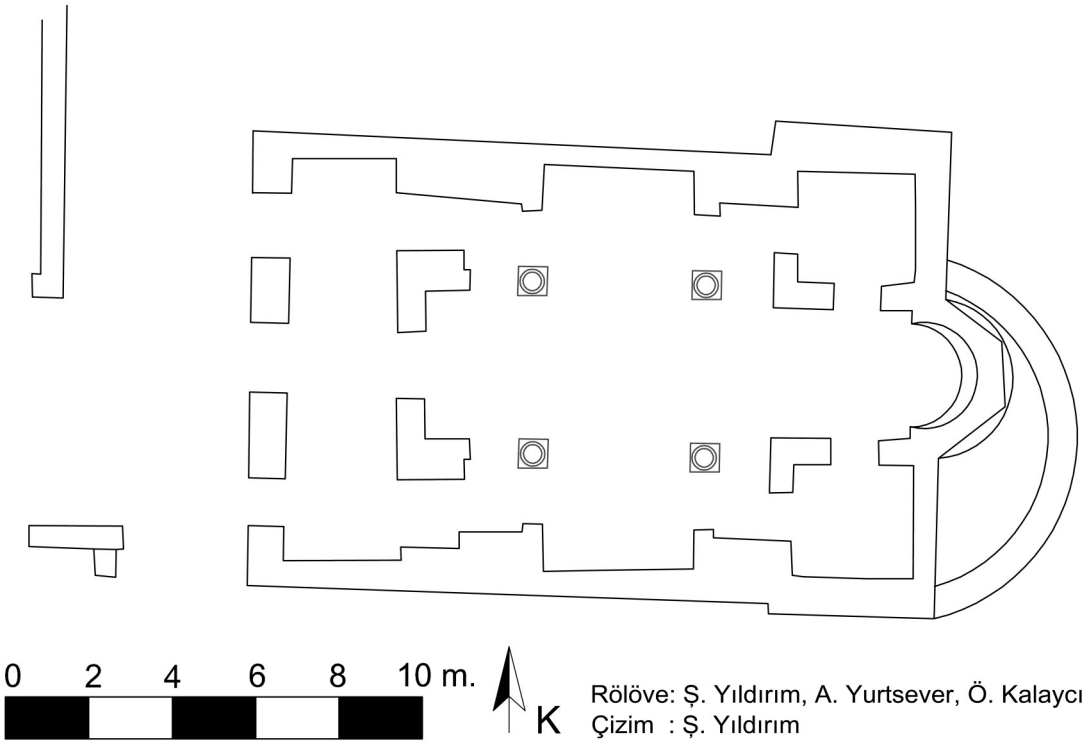

Resim 187. Tiyatro Dış Galerideki Şapel, Görünüş

Rölöve: C. Yıldırım
Çizim : B. Atalay

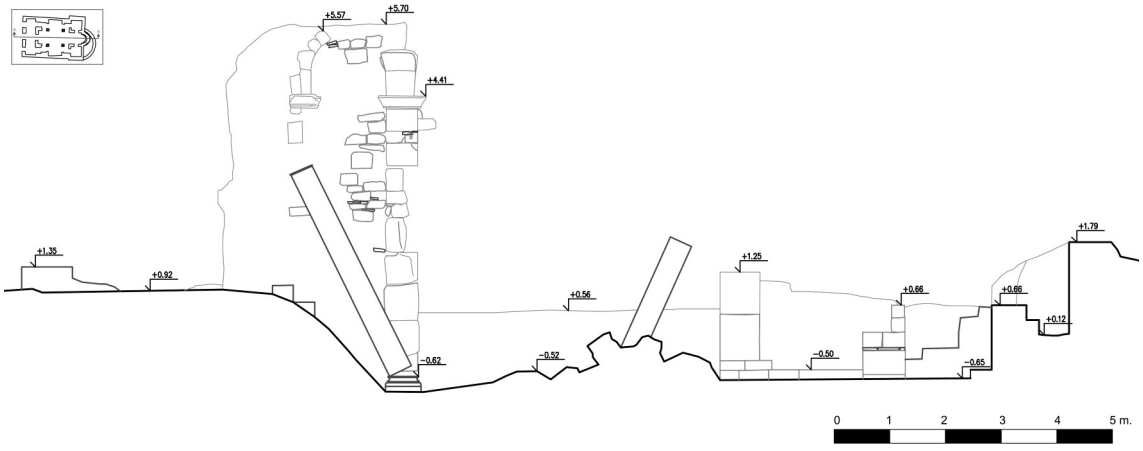
Resim 188. ee Kilisesi Plan

Resim 189. ee Kilisesi Naos

Resim 190. ee Kilisesi Kuzey Duvar

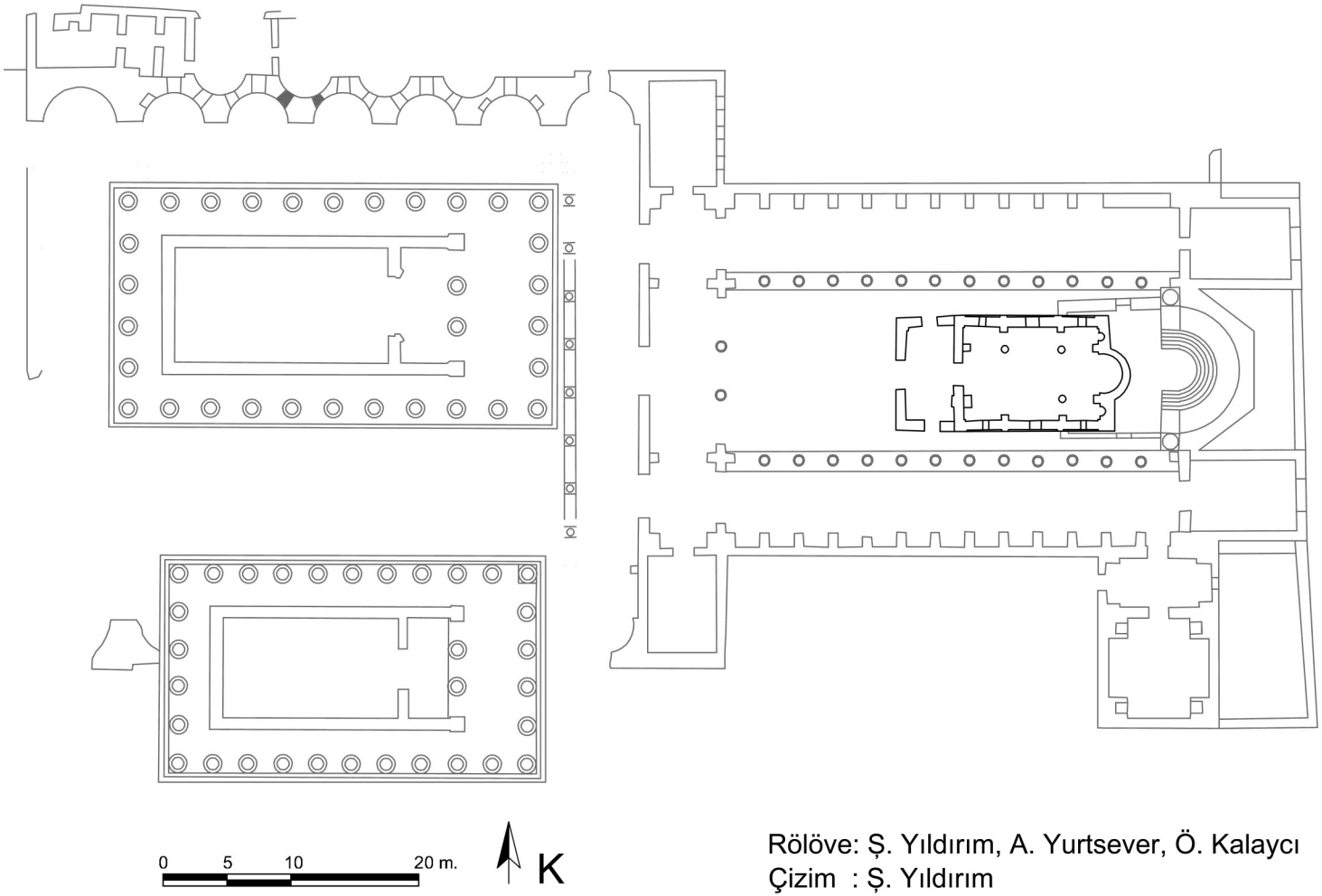
Resim 190a. ee Kilisesi A-A Kesiti Kuzeye Bakış

Resim 191. ee Kilisesi Apsis

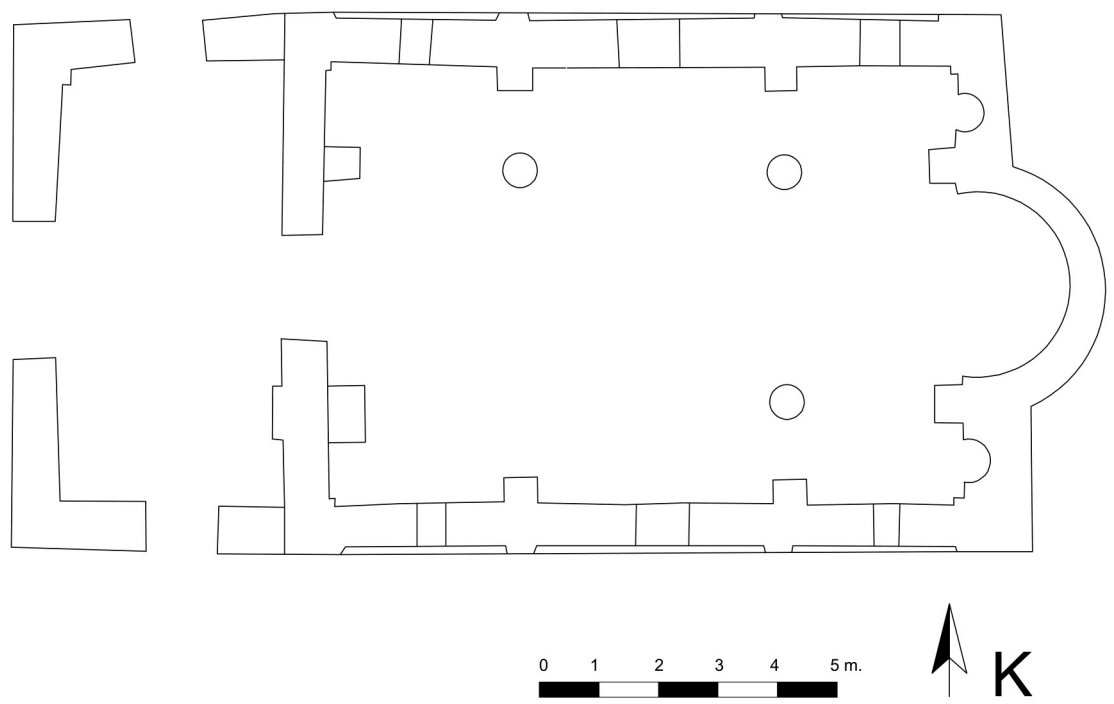

Resim 192. Küçük Liman Kilisesi

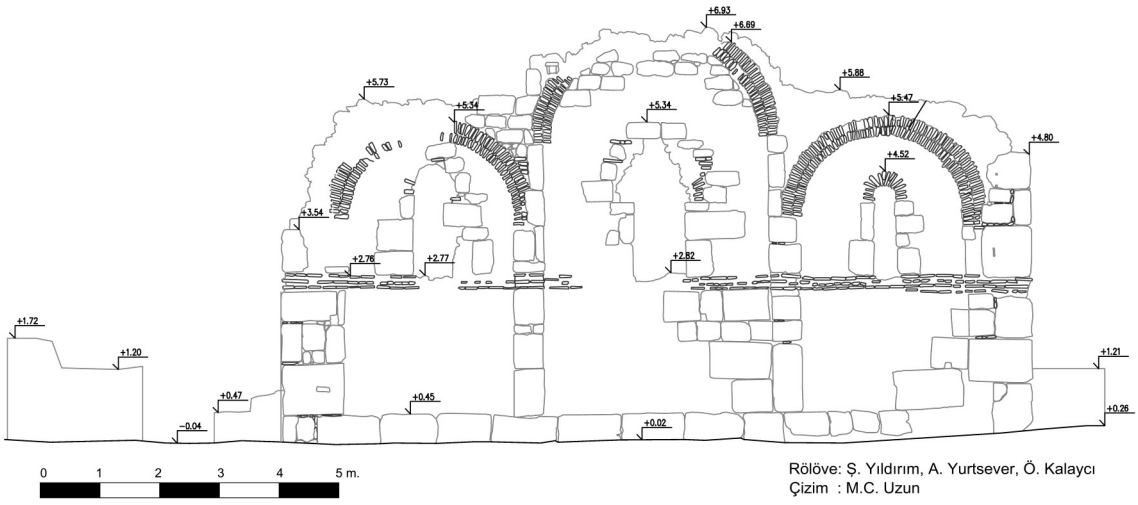

Rölöve: Ş. Yıldırım, A. Yurtsever, Ö. Kalaycı
Çizim : Ş. Yıldırım

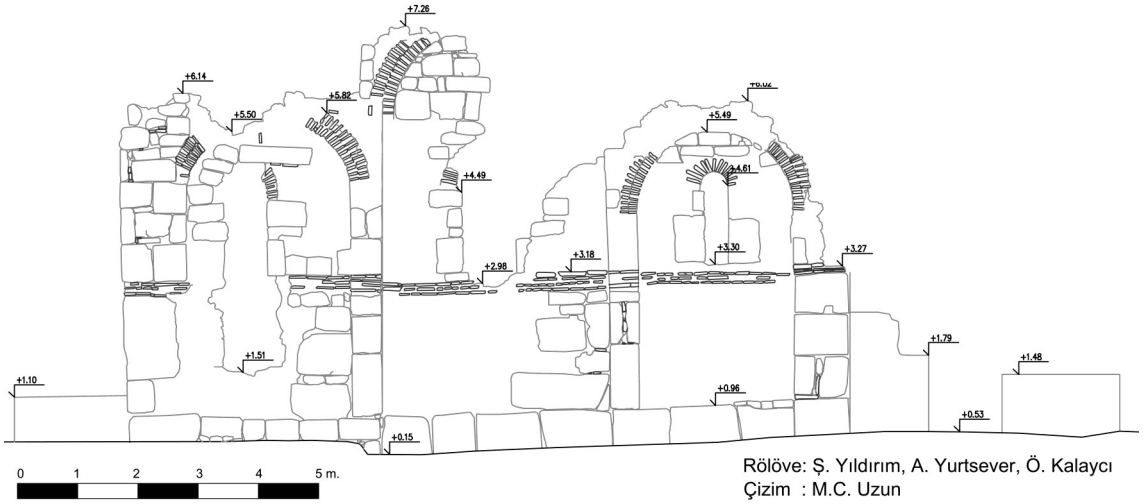
Resim 193. Küçük Liman Kilisesi Vaziyet Planı

Resim 194. Küçük Liman Kilisesi Planı

Resim 195. Küçük Liman Kilisesi Güney Cephe

Resim 196. Küçük Liman Kilisesi, Kuzey Cephe

Resim 197. Küçük Liman Kilisesi, Güney Cephe

Resim 198. Küçük Liman Kilisesi, Naos

Resim 199. Küçük Liman Kilisesi, Kuzey Cephe

Resim 200. Küçük Liman Kilisesi, Sütun Kaidesi, KL1

Resim 201. Küçük Liman Kilisesi, Sütun Kaidesi, KL2

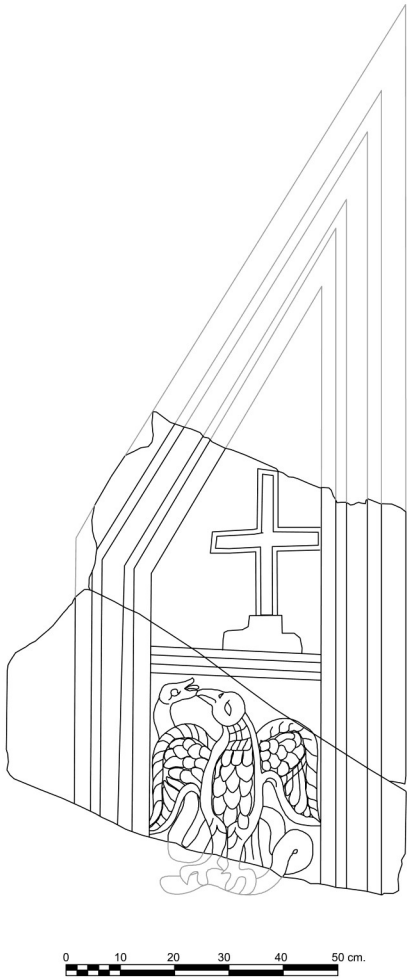
Resim 202. Küçük Liman Kilisesi, Sütun Kaidesi, KL3

Resim 203. Küçük Liman Kilisesi, İon-İmpost Başlık KL4

Resim 204. Küçük Liman Kilisesi,, Ambon Merdiven Yan Levhası, KL5

Resim 204a. Küçük Liman Kilisesi,, Ambon Merdiven Yan Levhası Restitüsyonu, KL5

Resim 205. Küçük Liman Kilisesi,, Ambon Merdiven Yan Levhası, KL6

Resim 206. Küçük Liman Kilisesi,, Templon Payesi, KL7

Resim 207. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL8

Resim 208. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL9

Resim 209. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL10

Resim 210. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL11

Resim 211. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL12

Resim 212. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL13

Resim 213. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL14

Resim 214. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL15

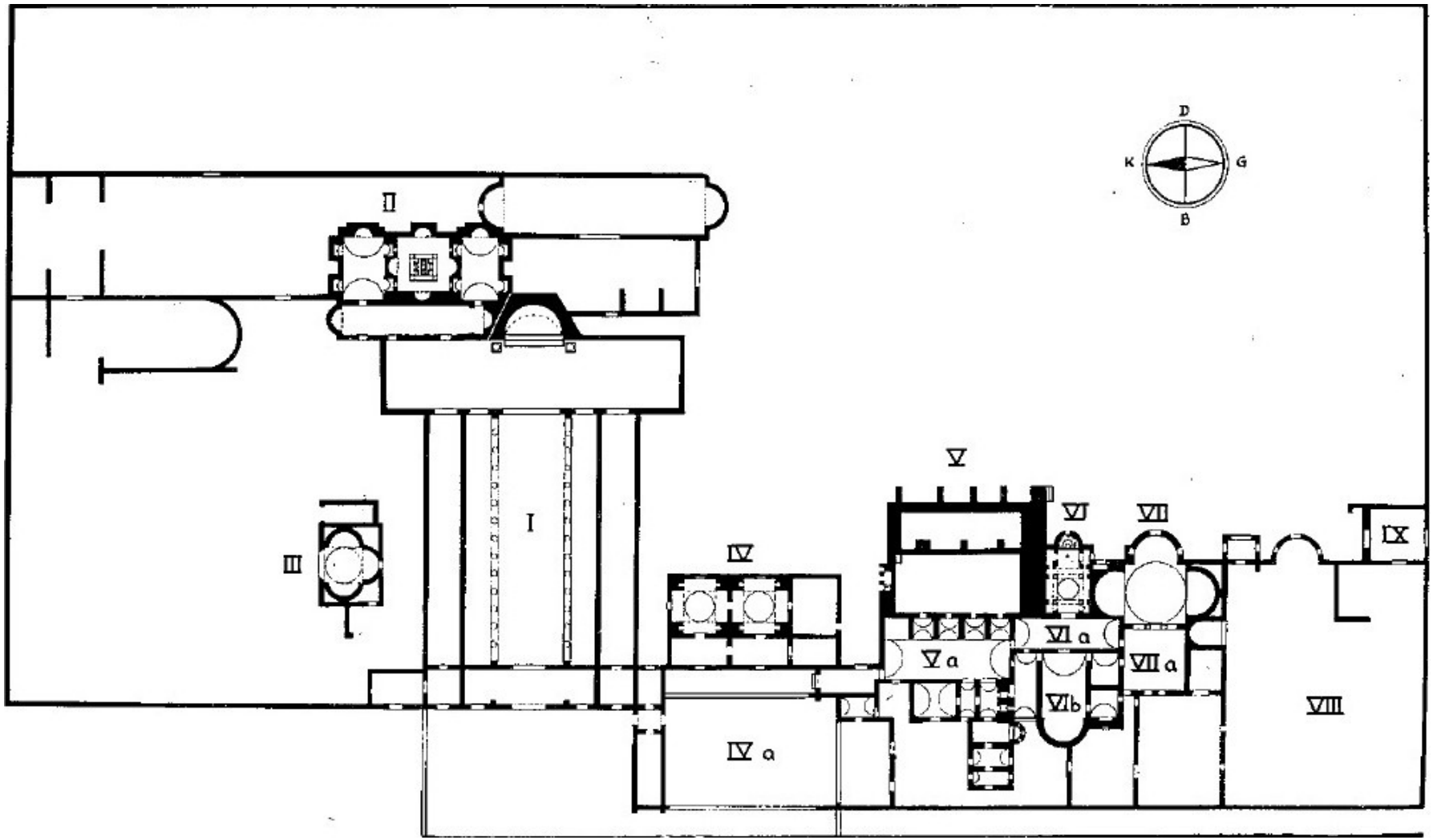
Resim 215. Küçük Liman Kilisesi, Levha, KL16

Resim 216. Küçük Liman Kilisesi, Templon Arşitravı, KL17

Resim 217. Küçük Liman Kilisesi, Templon Arşitravı, KL18

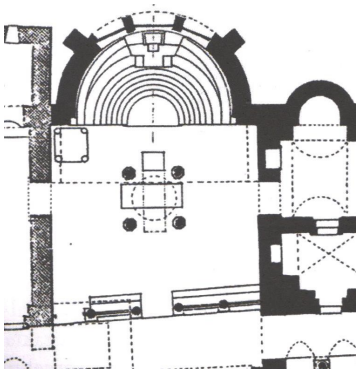
Resim 218. Piskoposluk Sarayı plan (Mansel 1978)

Resim 219. Piskoposluk Sarayı kilisesi hava fotografı

Resim 220. Piskoposluk Sarayı kilisesi apsis

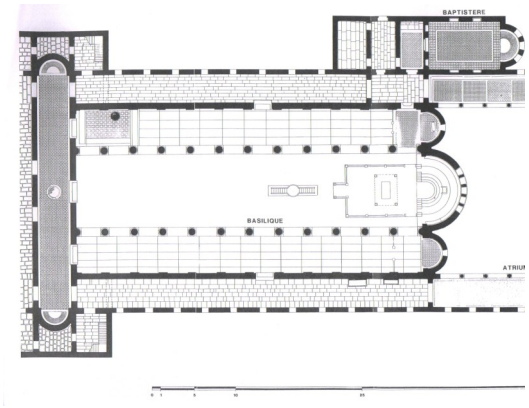
Resim 221. Katapoliani Kilisesi apsisi (Mango 2006)

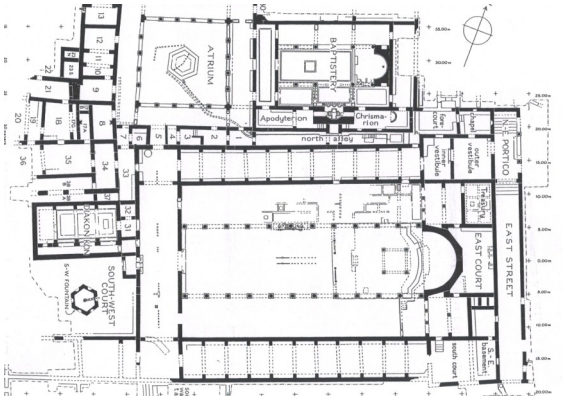
Resim 222. Piskoposluk Sarayı kilisesi naos

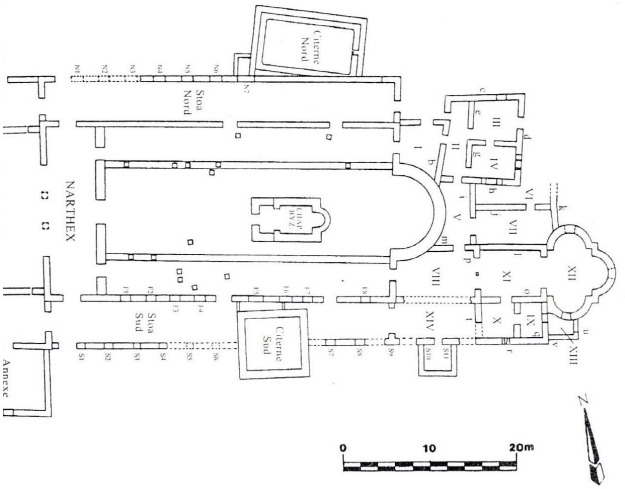
Resim 223. Piskoposluk Sarayı kilisesi kuzey iç duvar

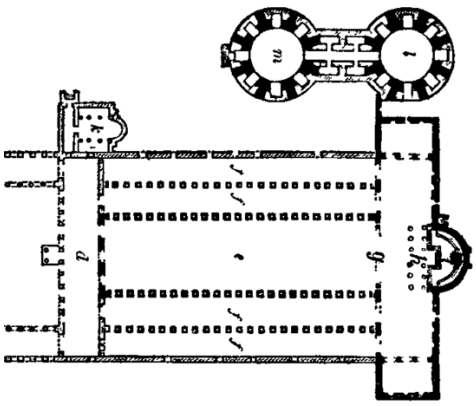
Resim 224. Campanopetra Kilisesi (Roux 1998)

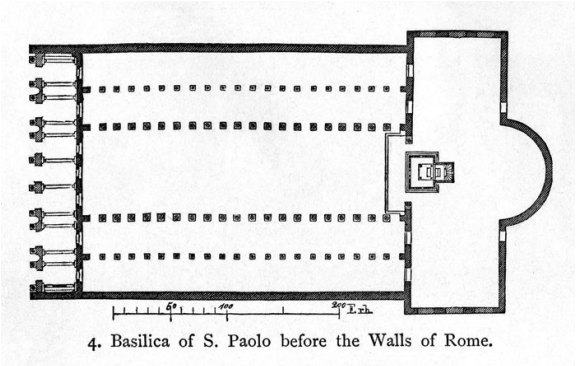
Resim 225. Kourion Piskoposluk Sarayı Kilisesi (Megaw 2007)

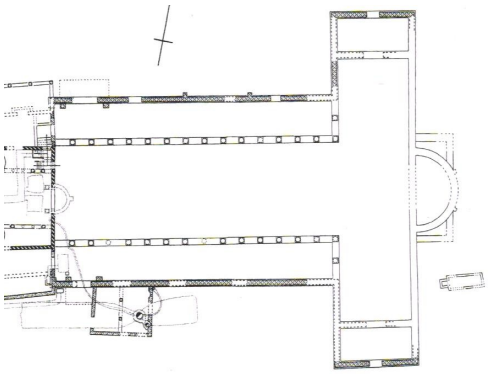
Resim 226. Xanthos Akropol Kilisesi (Canbilen 1996)

Resim 227. Roma St. Peter Kilisesi (Krautheimer 1986)

4. Basilica of S. Paolo before the Walls of Rome.

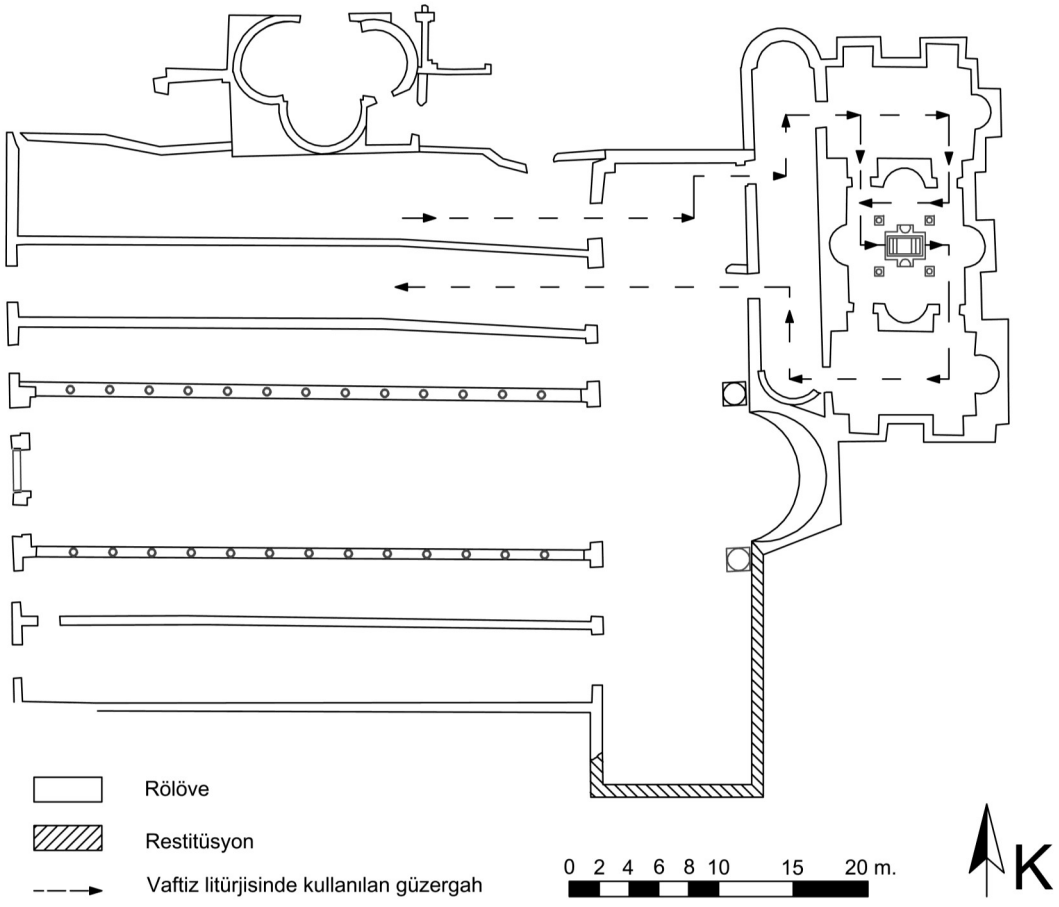
Resim 228. Roma St. Paul Kilisesi (Krautheimer 1986)

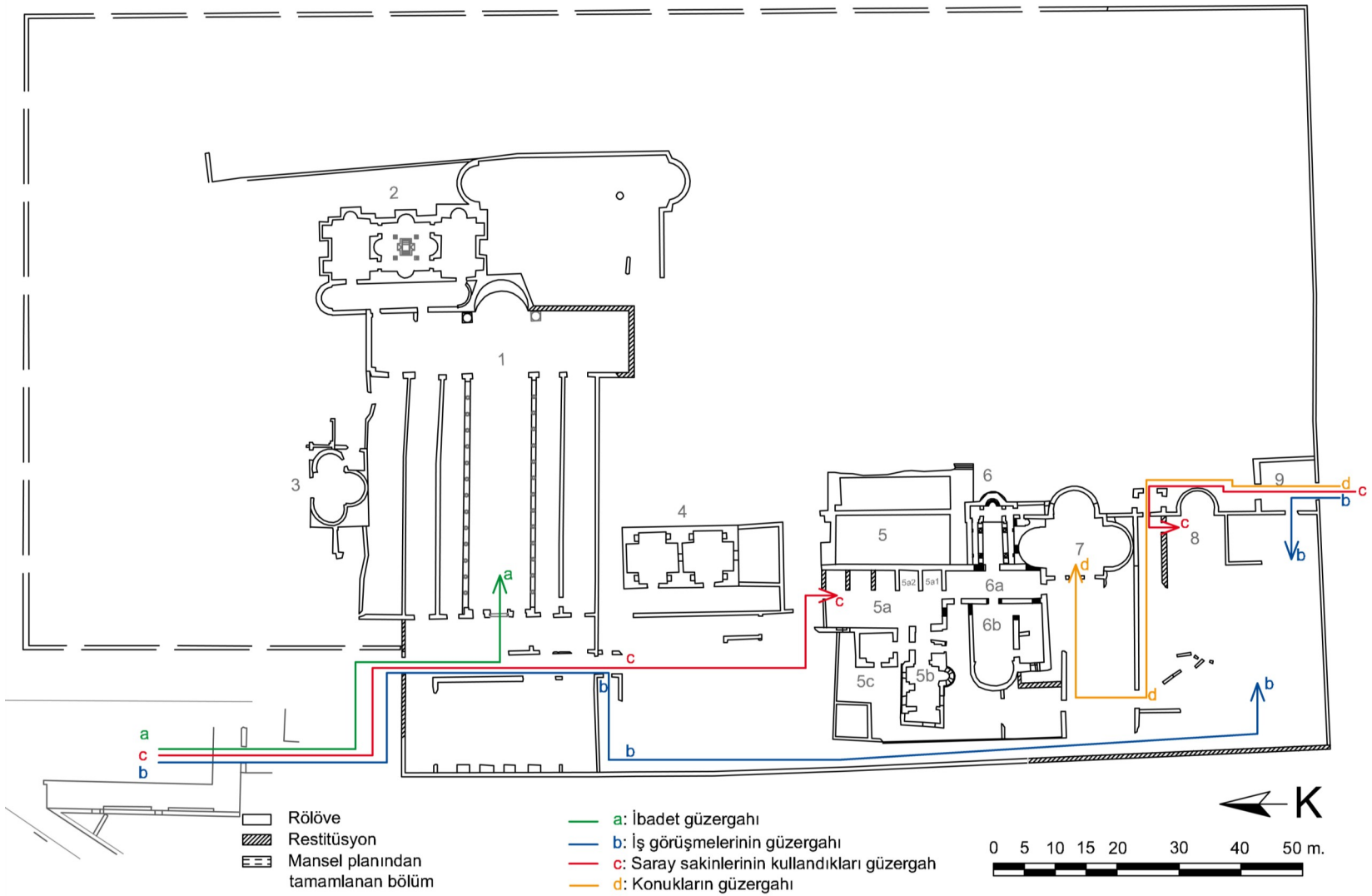
Resim 229. Mısır Aziz Menas Kilisesi (McKenzie 2010)

Resim 230. Piskoposluk Sarayı vaftizhane hava fotografı

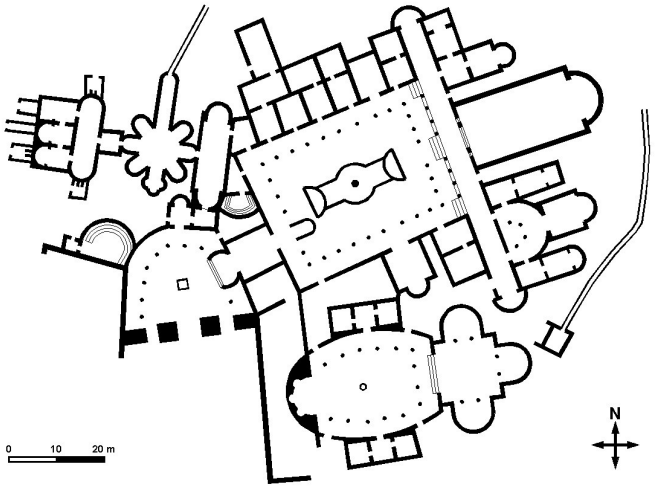
Resim 231. Piskoposluk Sarayı vaftizhane hareket şeması

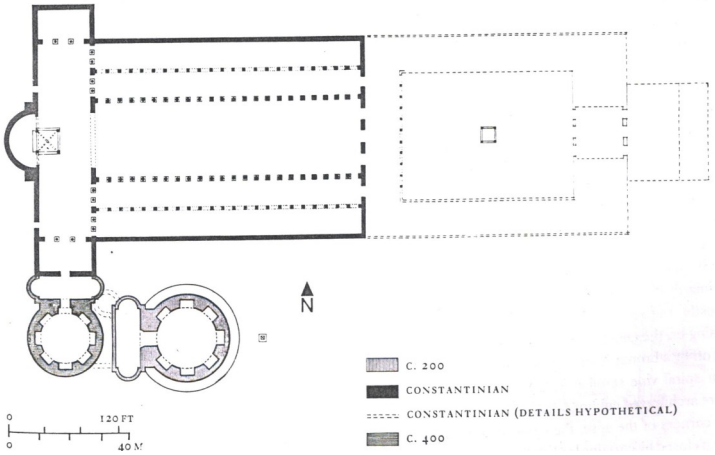
Resim 231a. Psikoposluk Sarayı Genel Hareket Şeması

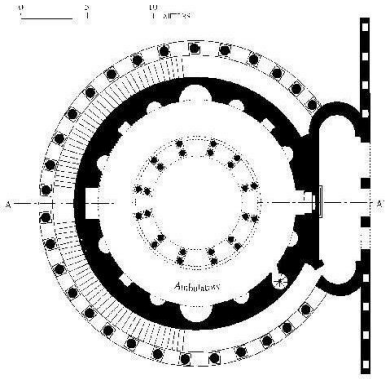
Resim 232. Piskoposluk Sarayı vaftizhane kuzey mekan kapısı

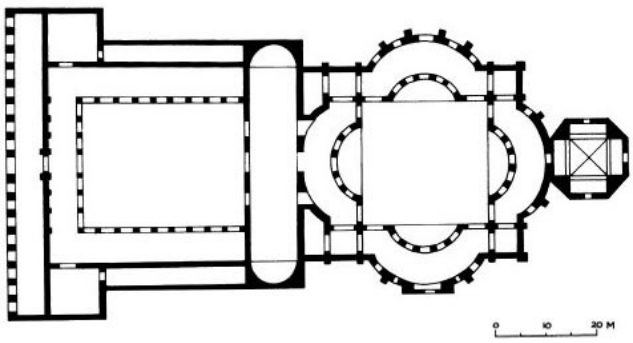
Resim 233. Piazza Armerina (www.blok.common/ places.net/wp-content/uploads/2011/07/villa-del casale-iv-sec.jpg)

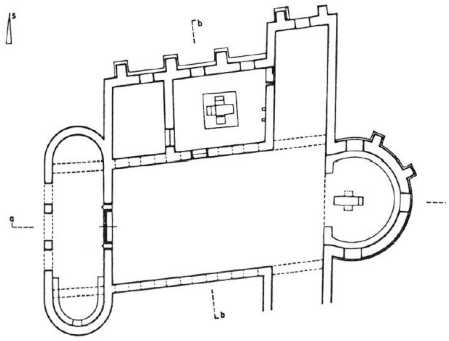
Resim 234. Roma St. Peter Kilisesi ek mekanları (Krautheimer 1986)

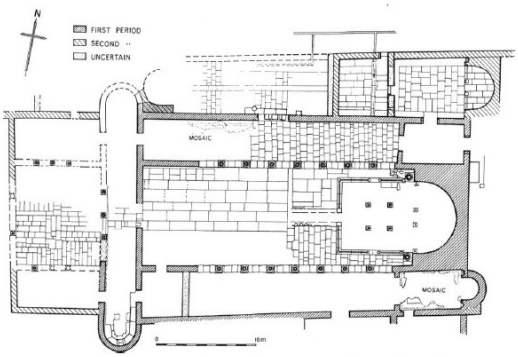
Resim 235. Roma Santa Constanza plan (Rodley 1994)

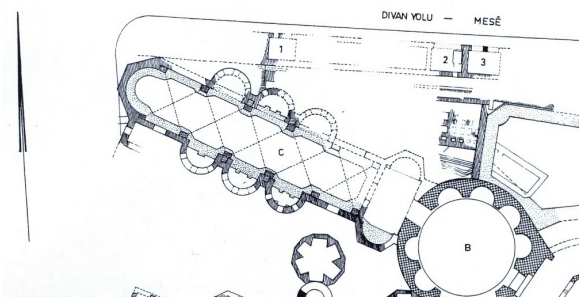
Resim 236. Milan San Lorenzo Kilisesi (Lewis 1973)

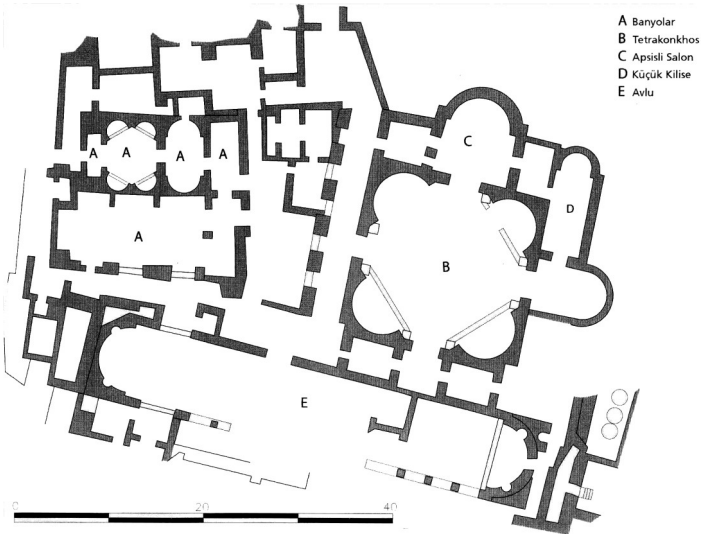
Resim 237. Lovrecina Kilisesi (Chevalier 1995)

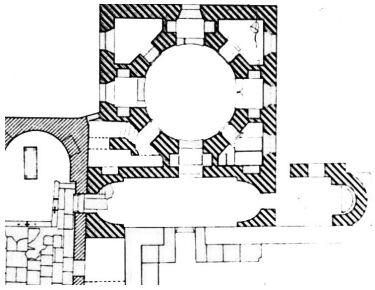
Resim 238. Cyrenaica merkez kilisesi (Duval 1989)

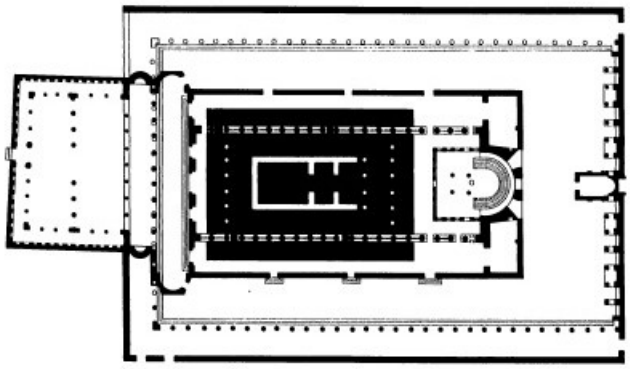
Resim 239. Lausos Sarayı (Müller-Wiener 2001)

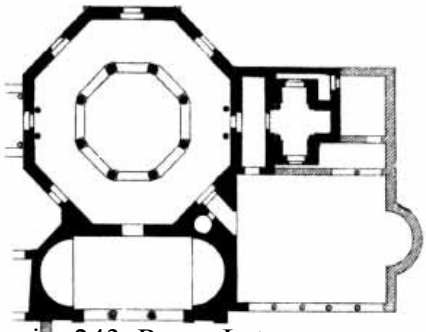
Resim 240. Ephesos Bizans Sarayı (Zimerman 2011)

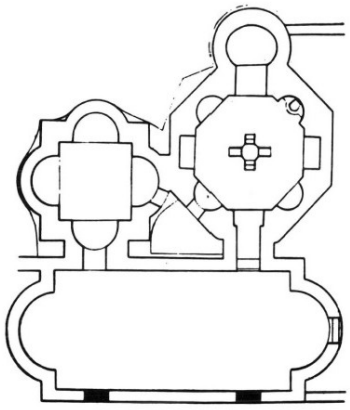
Resim 241. Ephesos Aziz İoannes Vaftizhanesi (Büyükkolancı 1989)

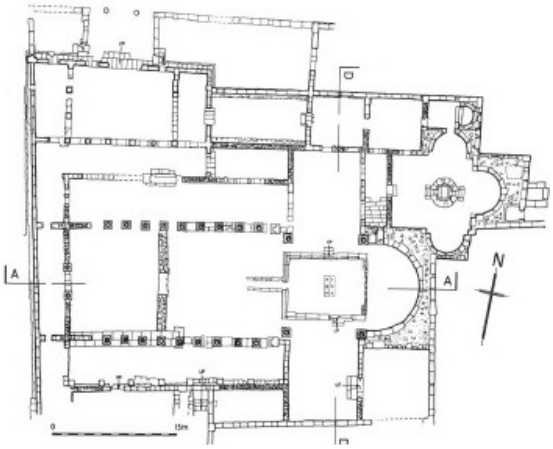
Resim 242. Aphrodisias Tapınak Kilisesi (Hebert 2000)

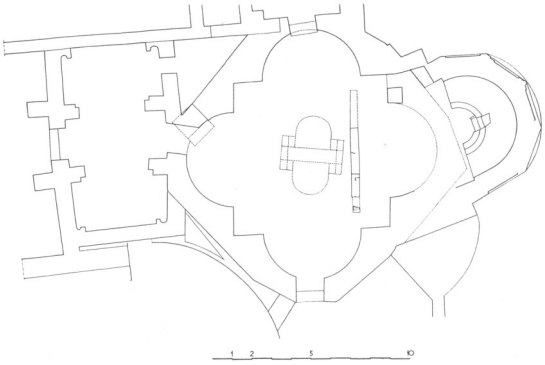
Resim 243. Roma Laterano Vaftizhanesi (www.//rometour.org/ data/floour plan of lateran baptistery bapttistero lateranse or san giovani infonte.jpg)

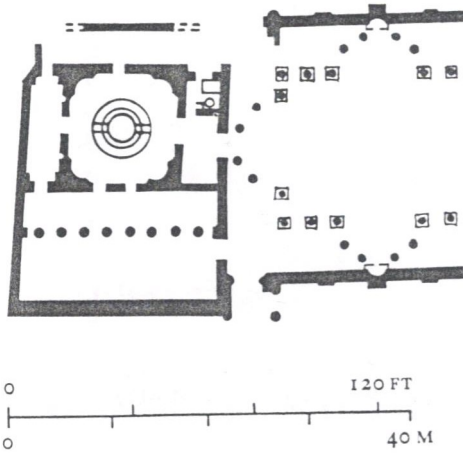
Resim 244. Korint Lechaion Kilisesi vaftizhanesi (Krautheimer 1986)

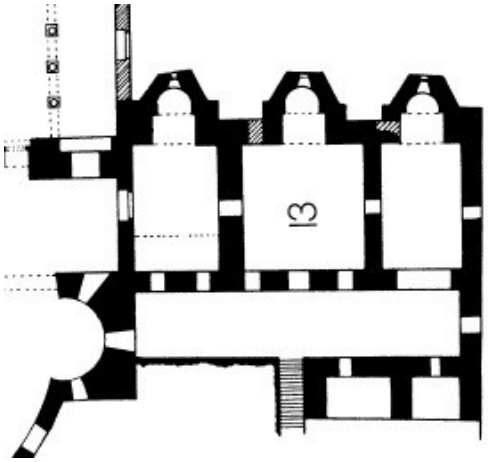
Resim 245. Apollonia Doğu Bazilikası (Duval 1989)

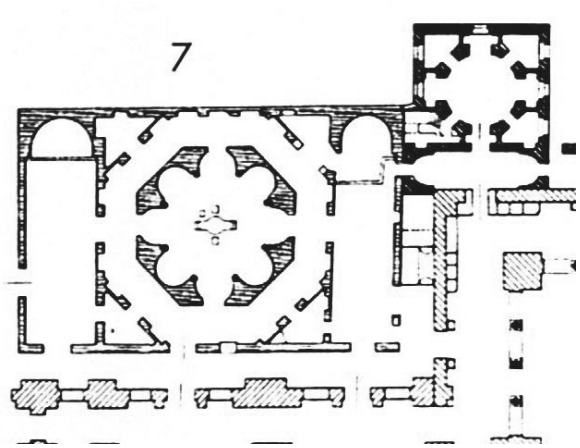
Resim 246. Xanthos Büyük Bazilikas vaftizhanesi (Sodini 1980)

Resim 247. Aziz Menas Kilisesi vaftizhanesi (Krautheimer 1986)

Resim 248. Kutsal Mezar Kilisesi vaftizhanesi (Wharton 1992)

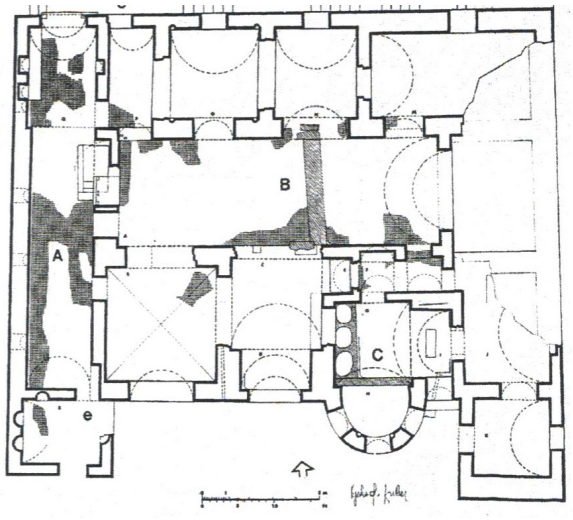
Resim 249. Ephesos Aziz İoannes Kilisesi vaftizhanesi (Ristow 1998)

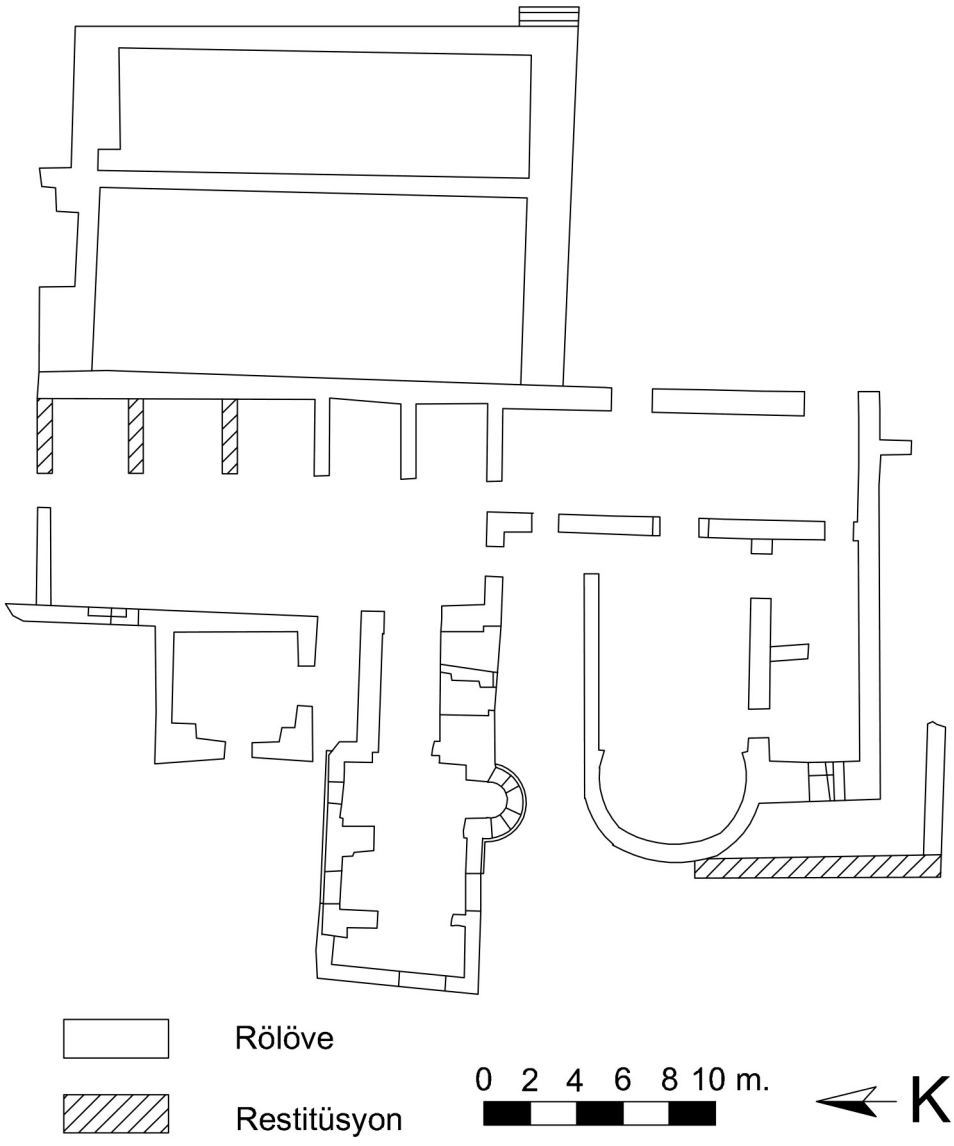
Resim 250. Roma Diokletian Hamamı detay
(www.historvious.com.imagesorginalBeths-of-diocletian 1135.jpg)

Resim 251. Piskoposluk Sarayı 6b mekanı güney duvar

Resim 252. Anemorium Hamam II 7 a (Yegül 2006)

Resim 253. Piskoposluk Sarayı hamam plan

Resim 254. Piskoposluk Sarayı 6b güney mekanı dış tonozu

Resim 255. Piskoposluk Sarayı 6a koridoru kapatılan batı kapısı

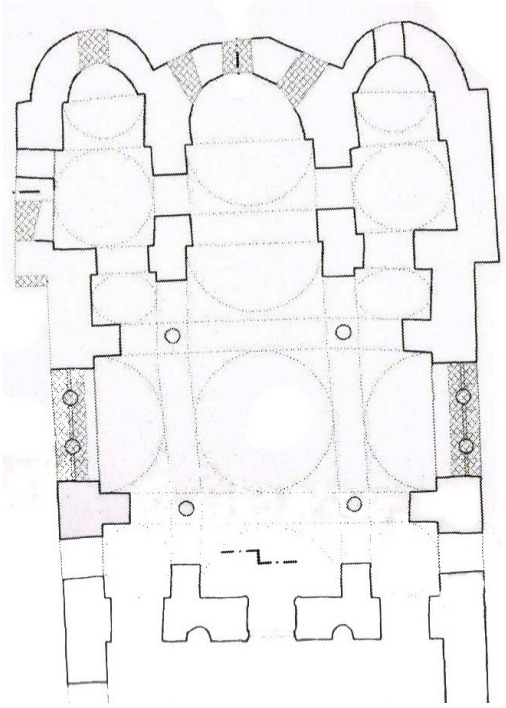
Resim 256. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney paye

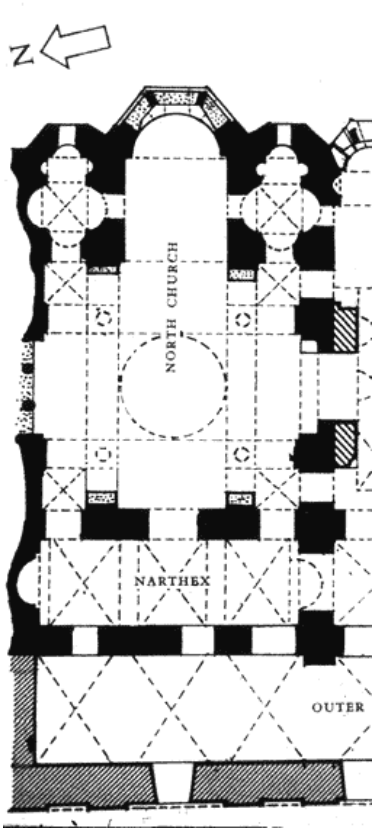
Resim 257. Piskoposluk Sarayı küçük kilise batı paye

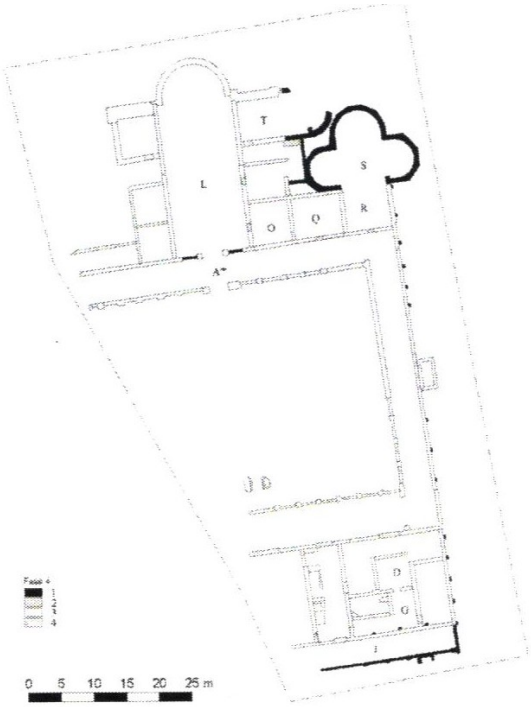
Resim 258. Piskoposluk Sarayı küçük kilise kuzey paye

Resim 259. Trilye Fatih Camisi (Pekak 2009)

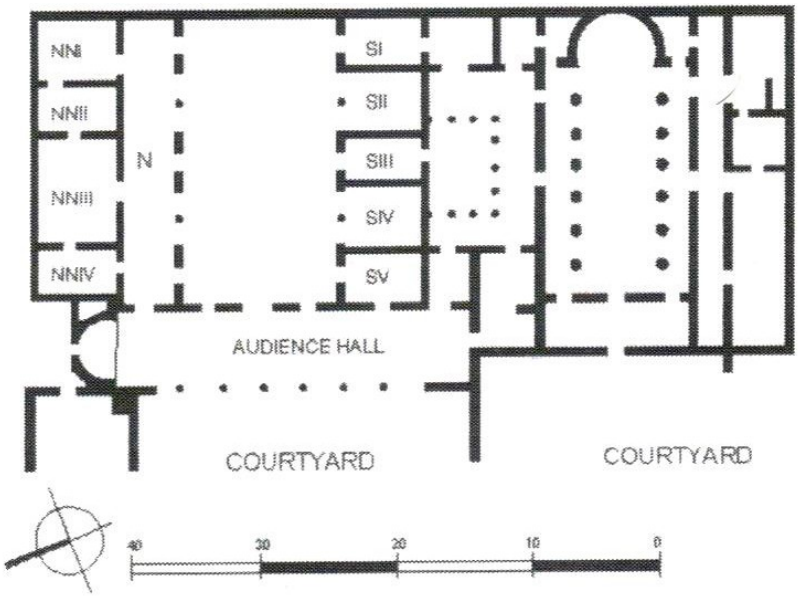
Resim 260. Konstantinopolis Konstantine Lips Kuzey Kilise (Müler-Wiener 2001)

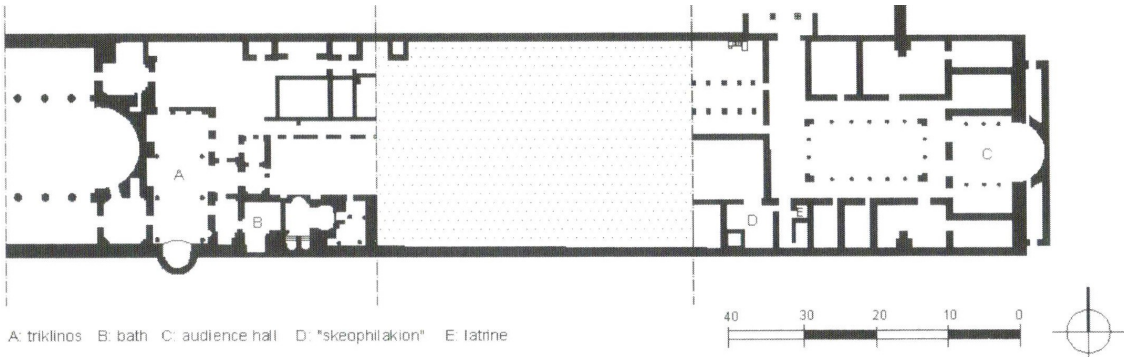
Resim 261. Ravenna Theoderic Sarayı (Augenti 2007)

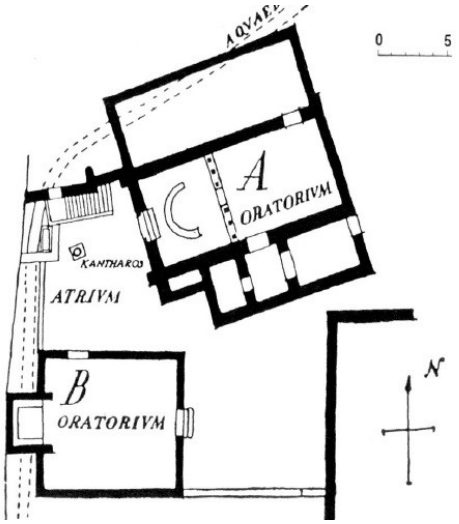
Resim 262. Aphrodisias Piskoposluk Sarayı (Berenfeld 2002)

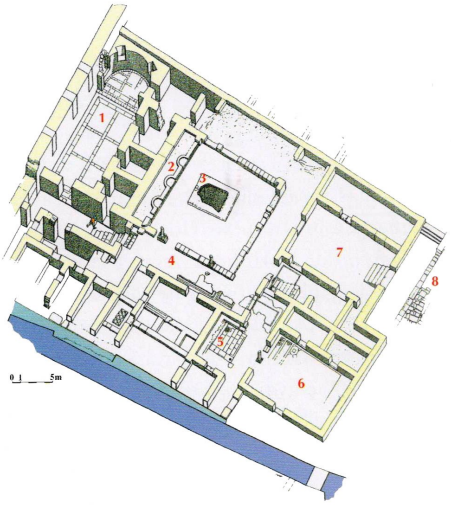
Resim 263. Miletos Piskoposluk Sarayı (Ceylan 2007)

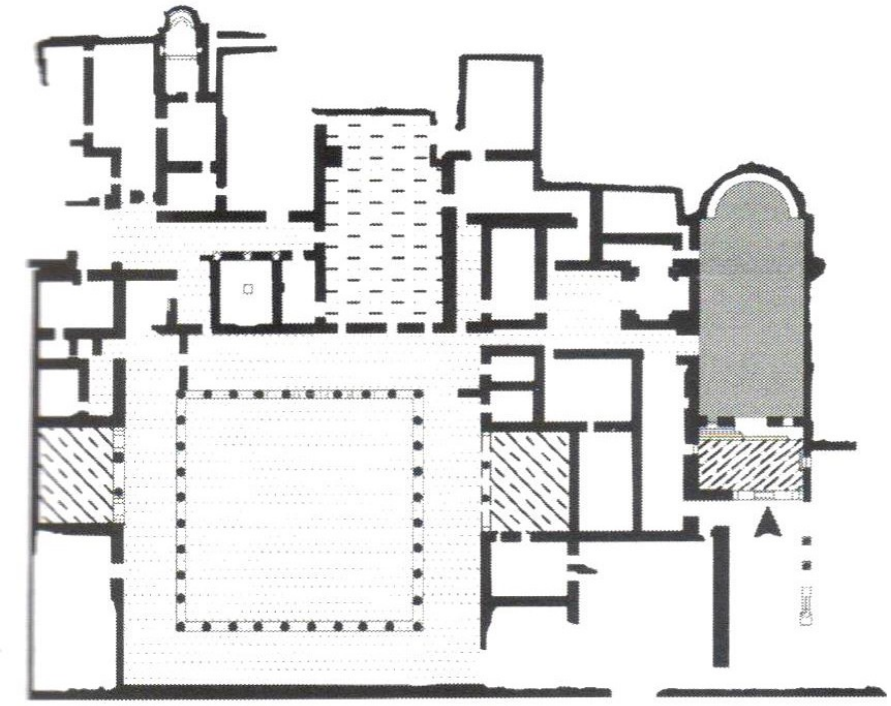
Resim 264. Ephesos Piskoposluk Sarayı (Ceylan 2007)

Resim 265. Salona Piskoposluk Sarayı detay (Chevalier 1995)

Resim 266. Xanthos Lykia Akropolündeki Bizans konutu (Des courtils 2003)

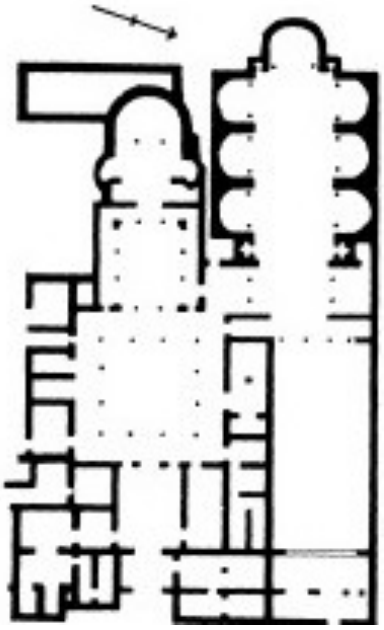
Resim 267. Ephesos tiyatro arkasındaki konut (Özgenel 2007)

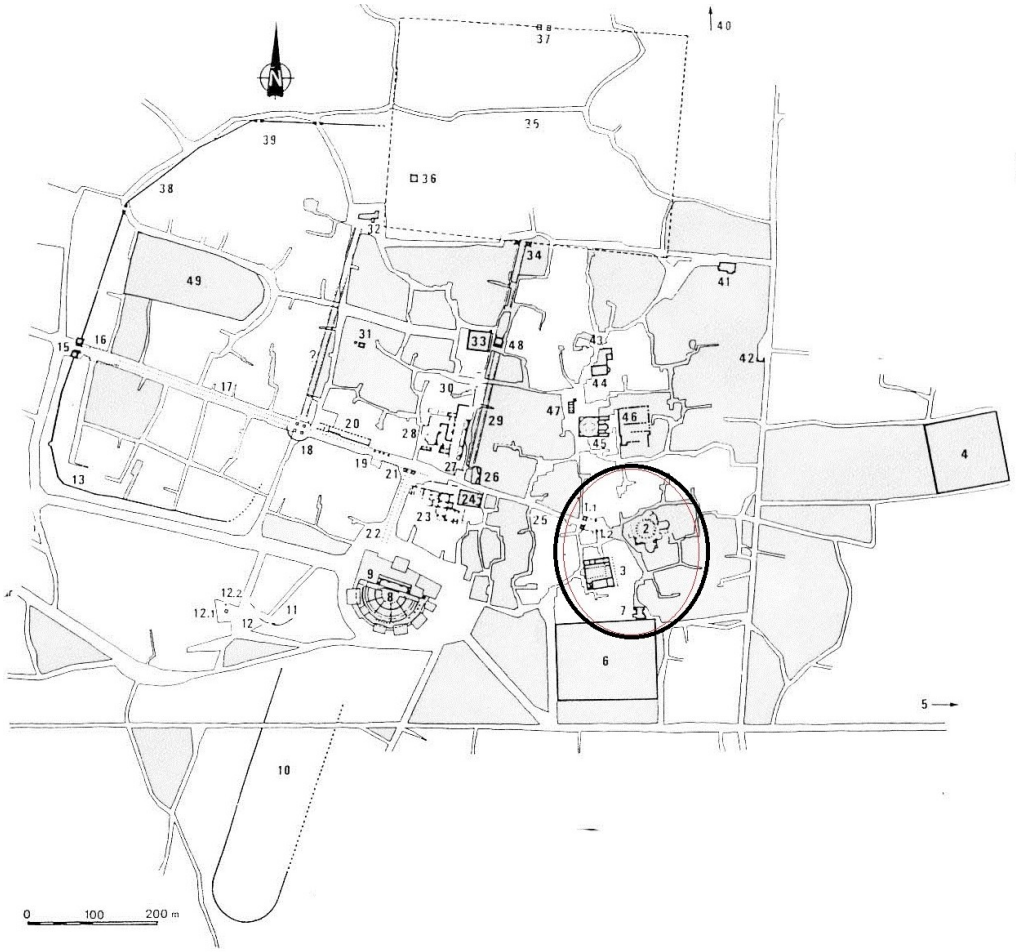
Resim 268. Piskoposluk Sarayı küçük kilise güney duvar

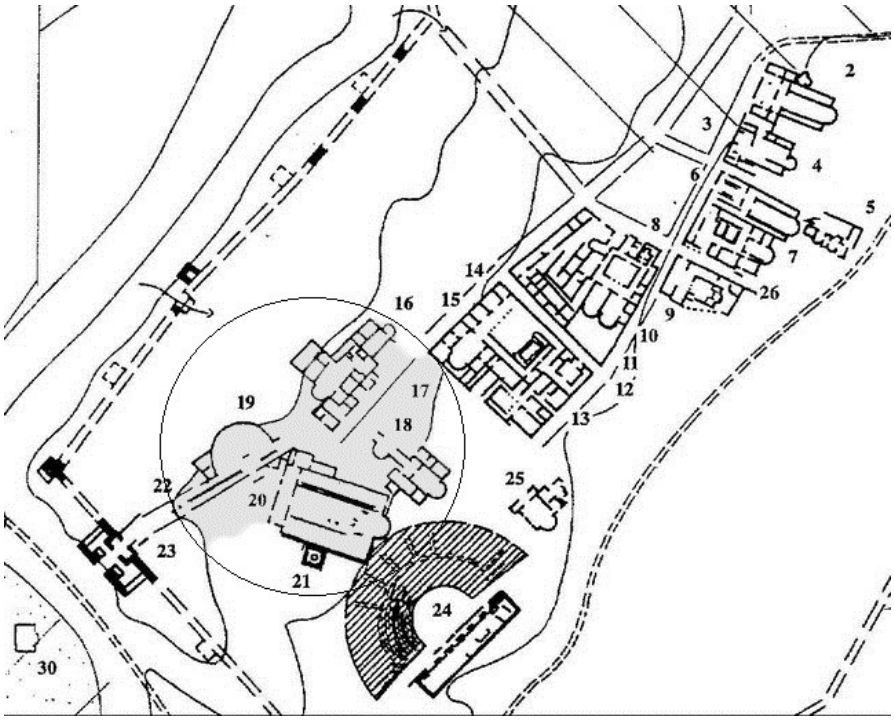
Resim 269. Apollonia konut (Ellis 1988)

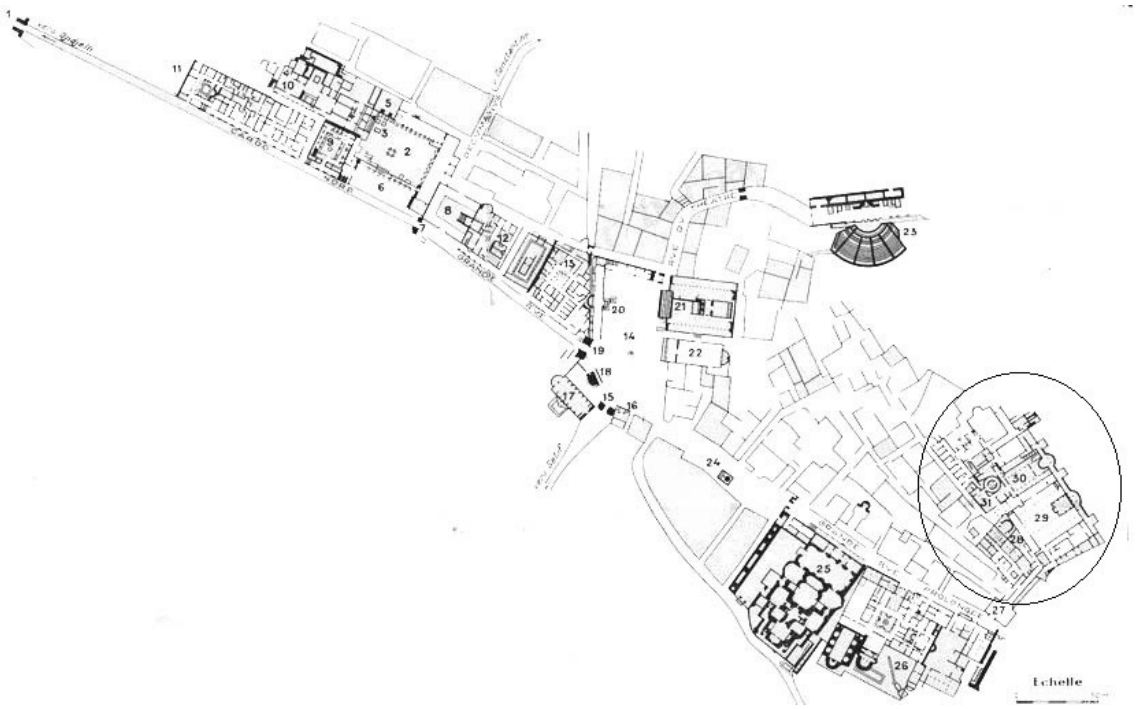
Resim 270. Djemila konut (Ellis 1988)

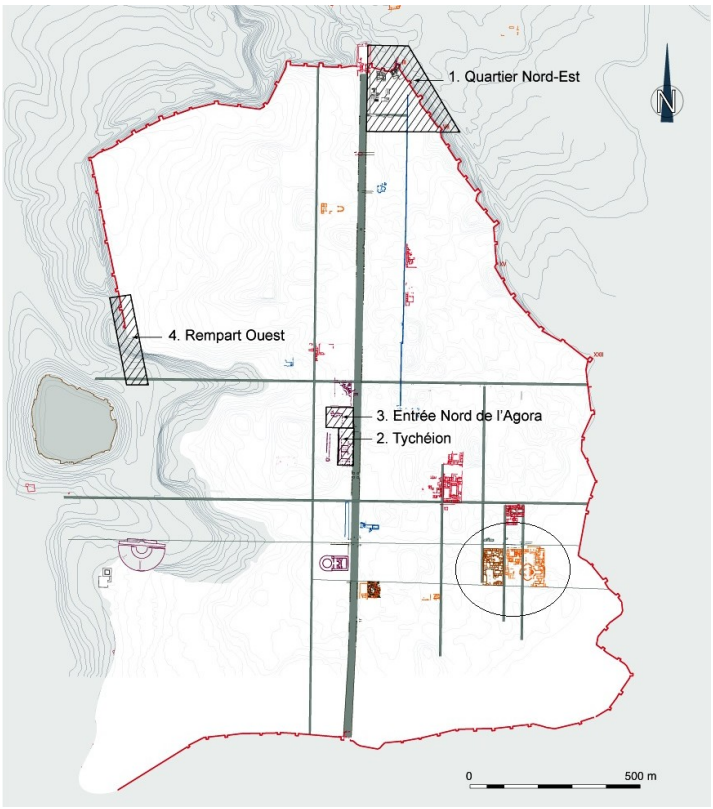
Resim 271. Bosra kent planı (Piraud-Fournet 2003)

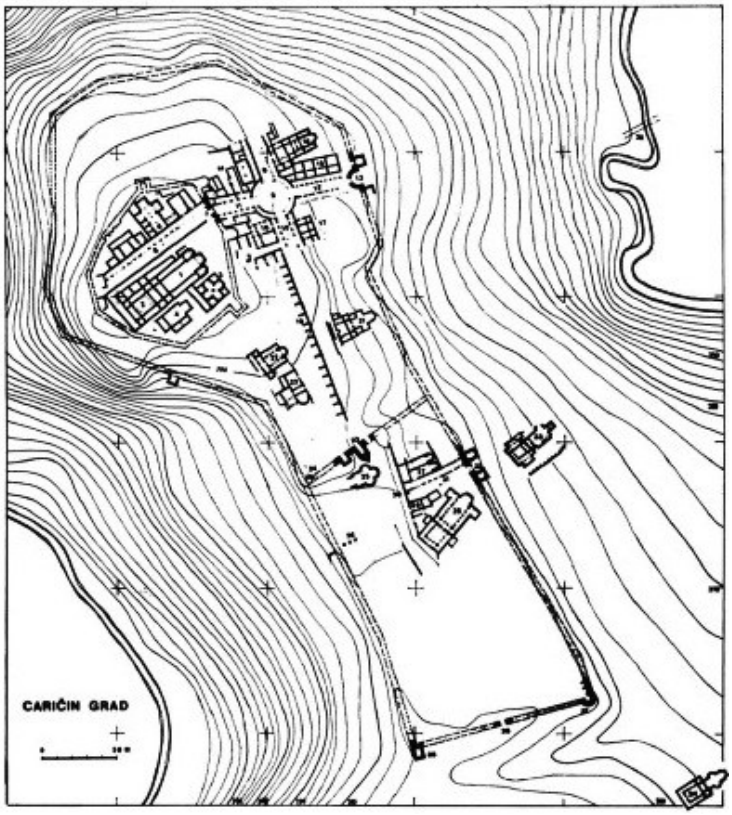
Resim 272. Stobi kent planı (Wiseman 1984)

Resim 273. Djemila kent planı (Duval 1989)

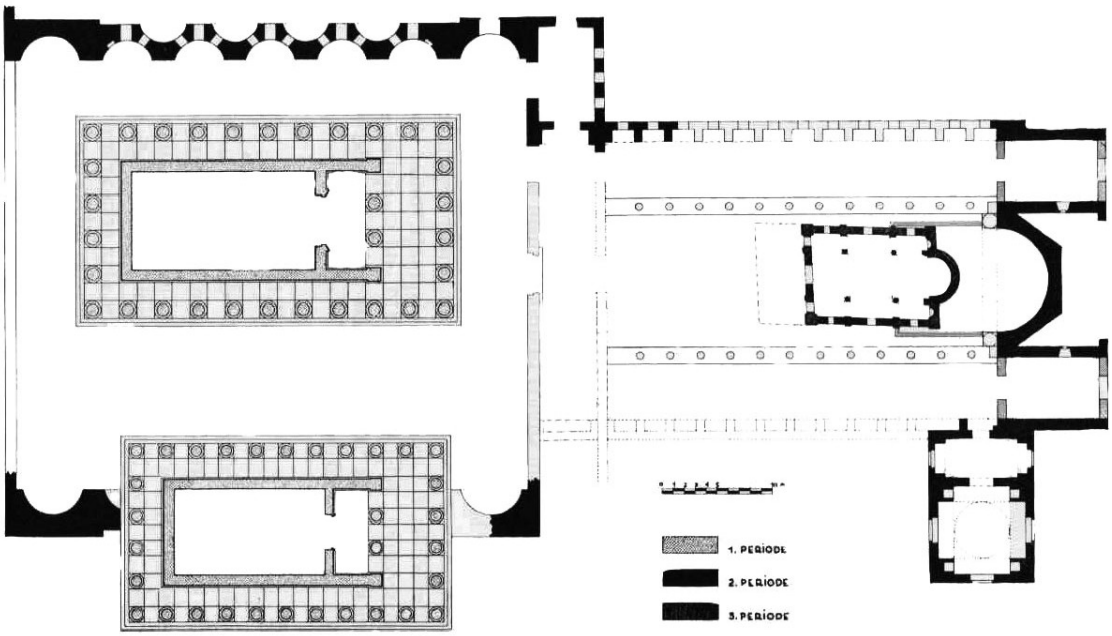
Resim 274. Apamea kent planı (Müller-wiener 1973)

Resim 275. Çariçin Grad (Bavant 1984)

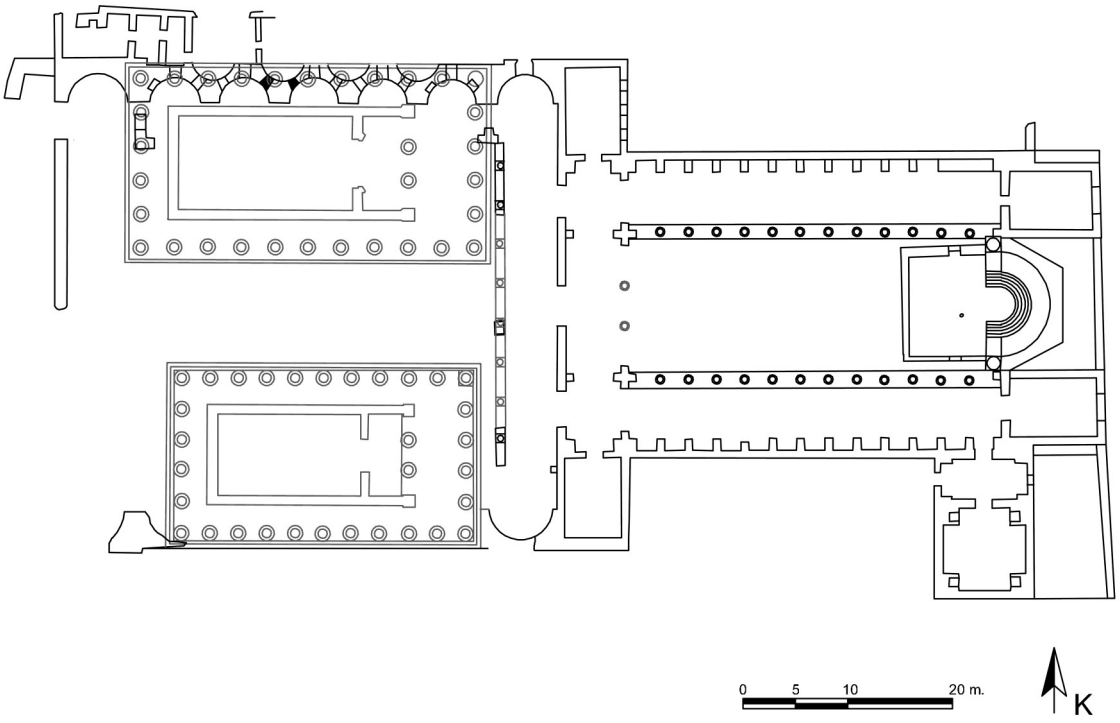
Resim 276. Piskoposluk Sarayı kabul salonu doğu girişi

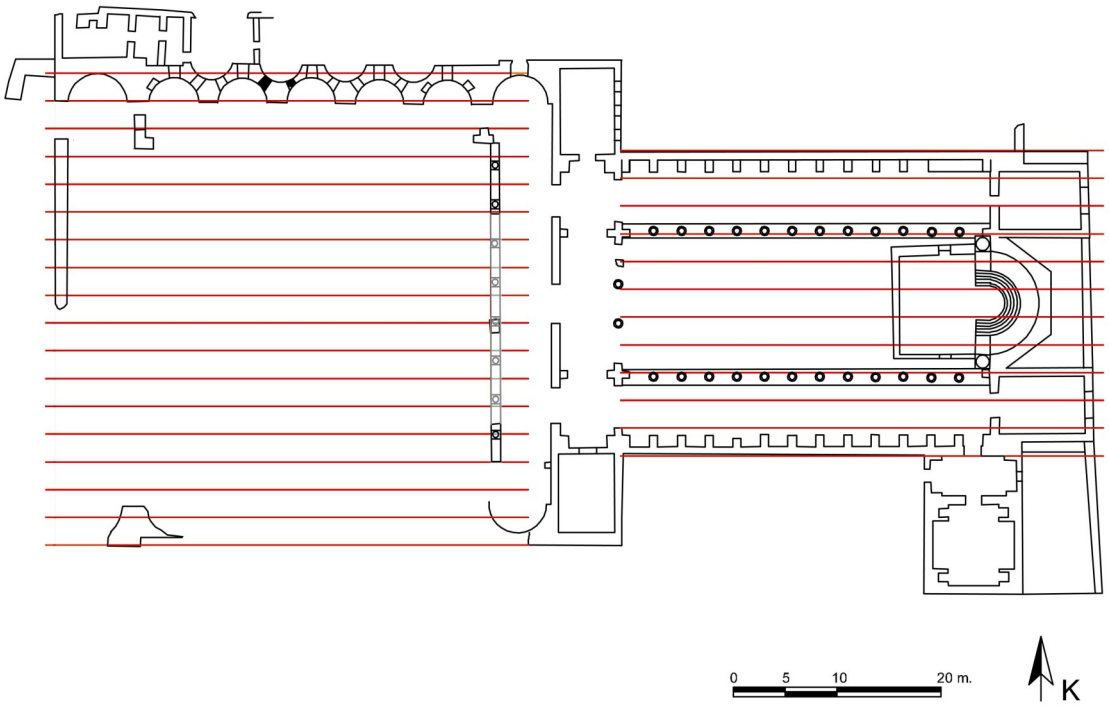
Resim 277. AA Bazilikası plan (Mansel A. M. 1978)

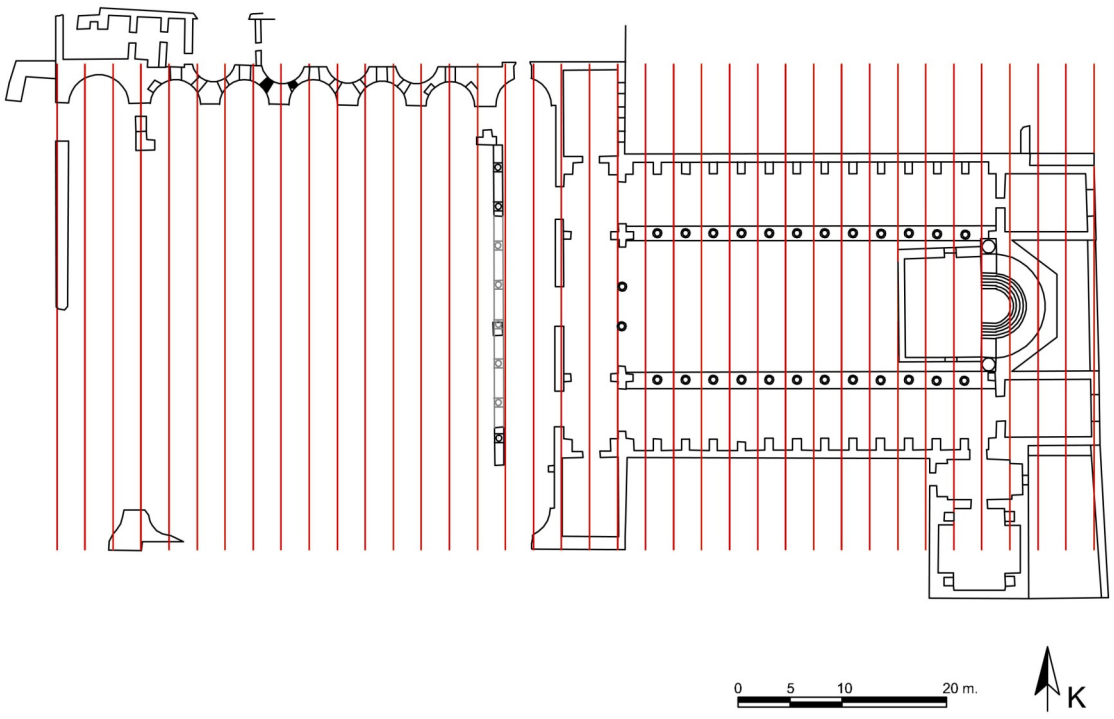
Resim 278. AA Bazilikası atriumu ve Athena tapınağı

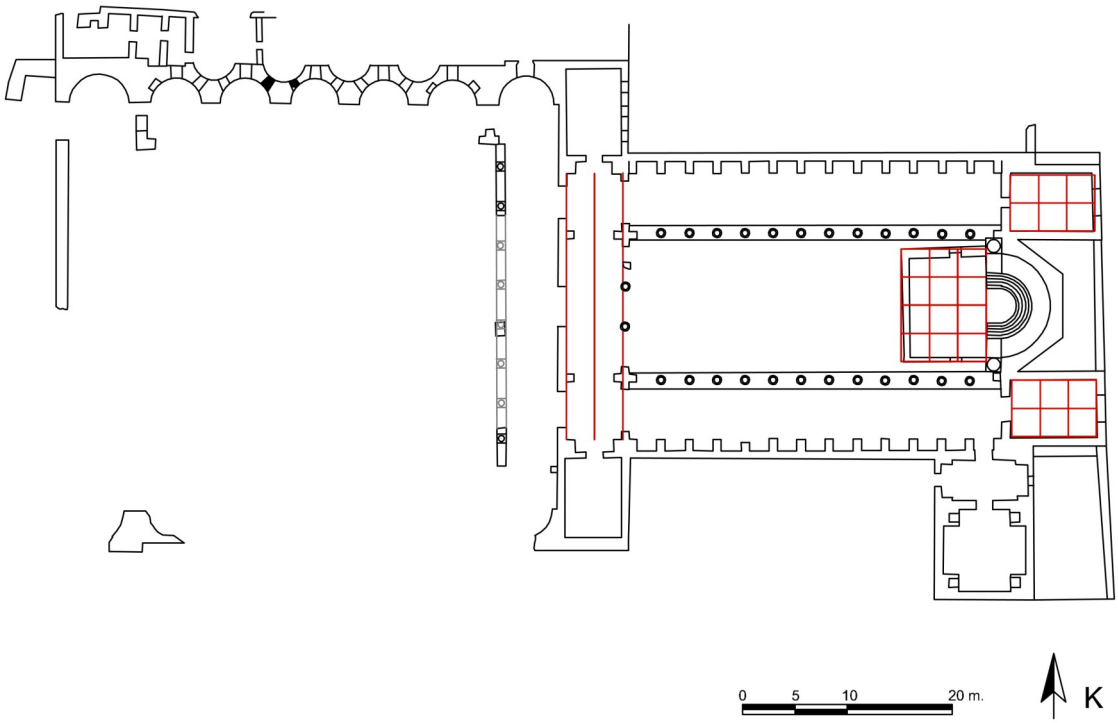
Resim 279. AA Bazilikası atriumu ve tapınakların toplam genişliği

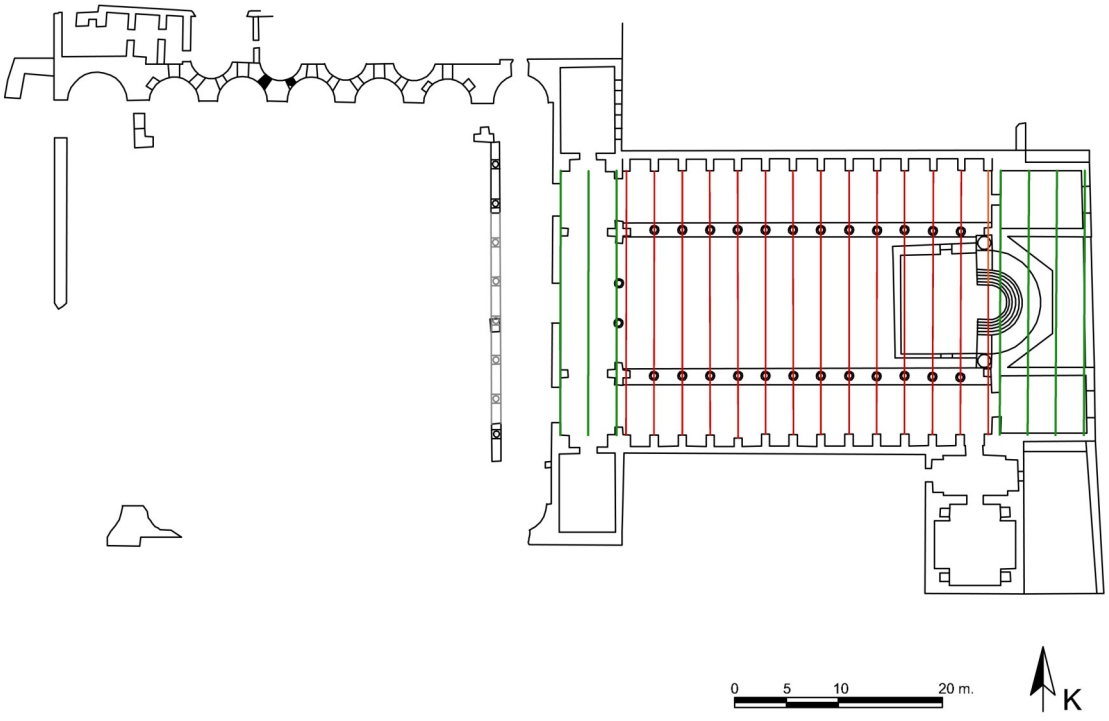
Resim 280. AA Bazilikası dokuz ayaklık boylamasına birim modeli

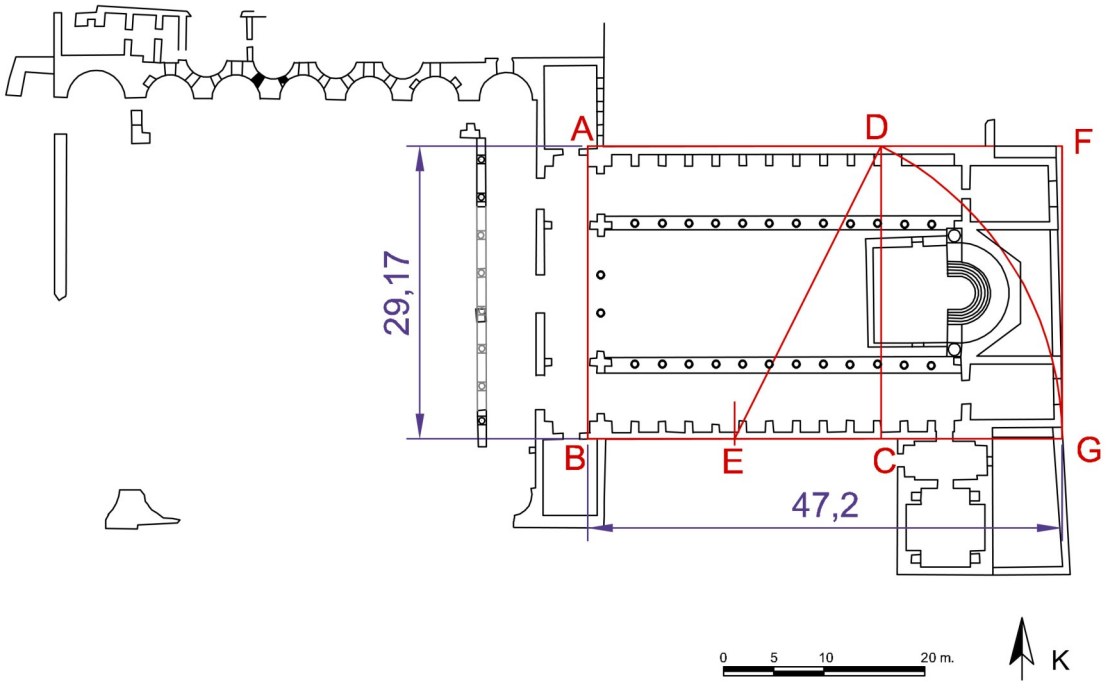
Resim 281. AA Bazilikası dokuz ayaklık enlemesine birim modeli

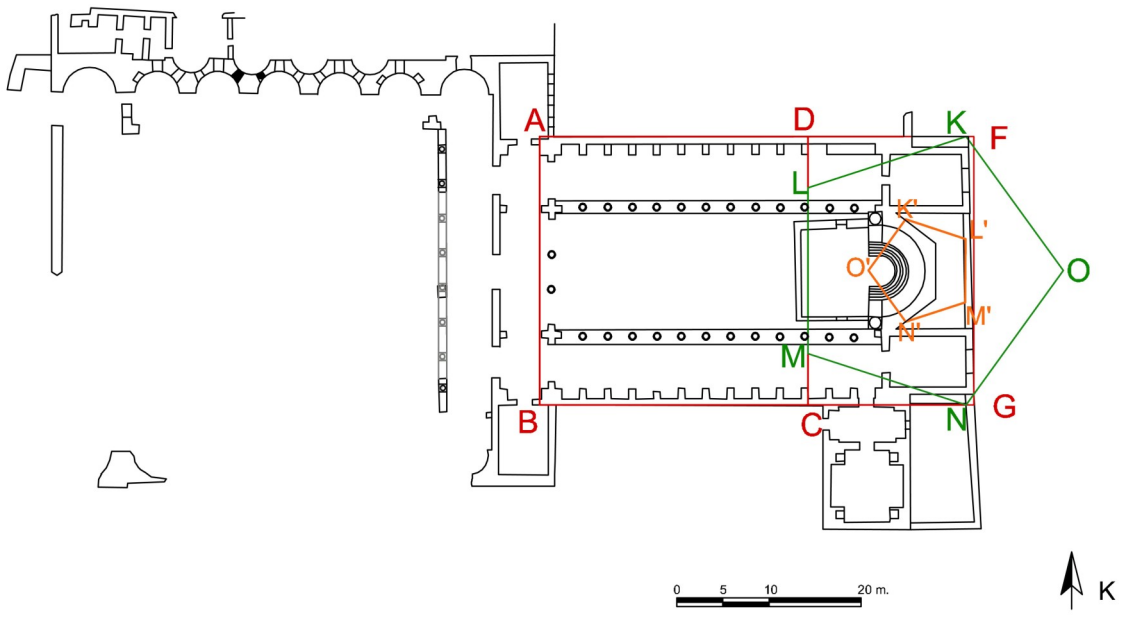
Resim 282. AA Bazilikası bema ve ek mekanlarındaki modüler sistem

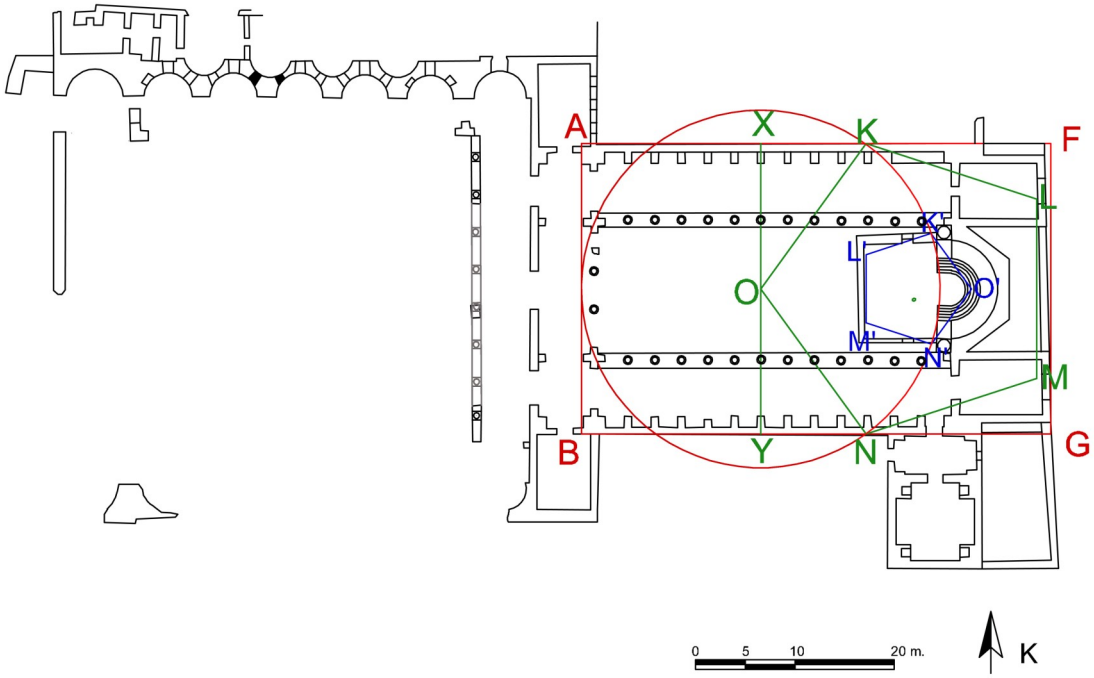
Resim 283. AA Bazilikası naosun dokuz ayaklık birim modeli

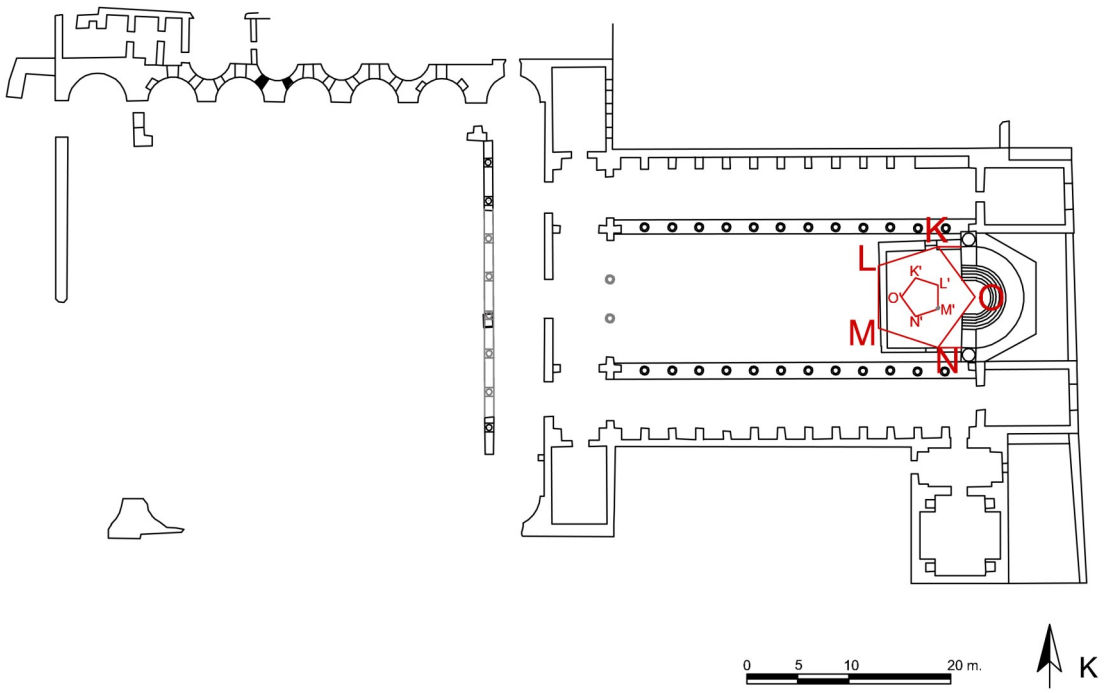
Resim 284. AA Bazilikası naosun altın oran modeli

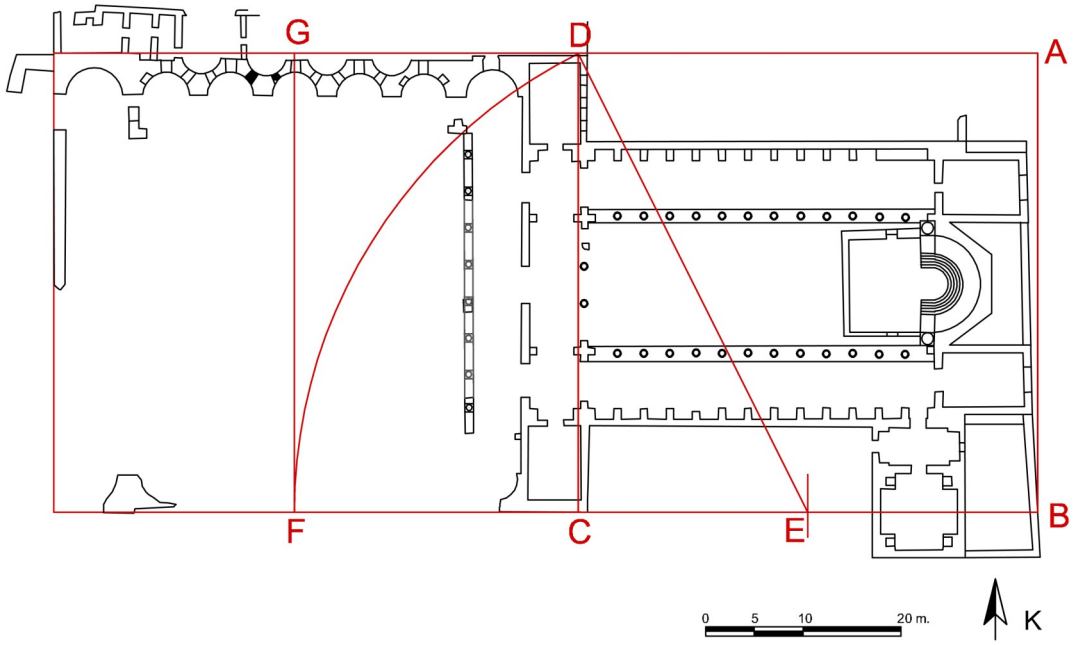
Resim 285. AA Bazilikası naos ve apsis altın oran ilişkisi

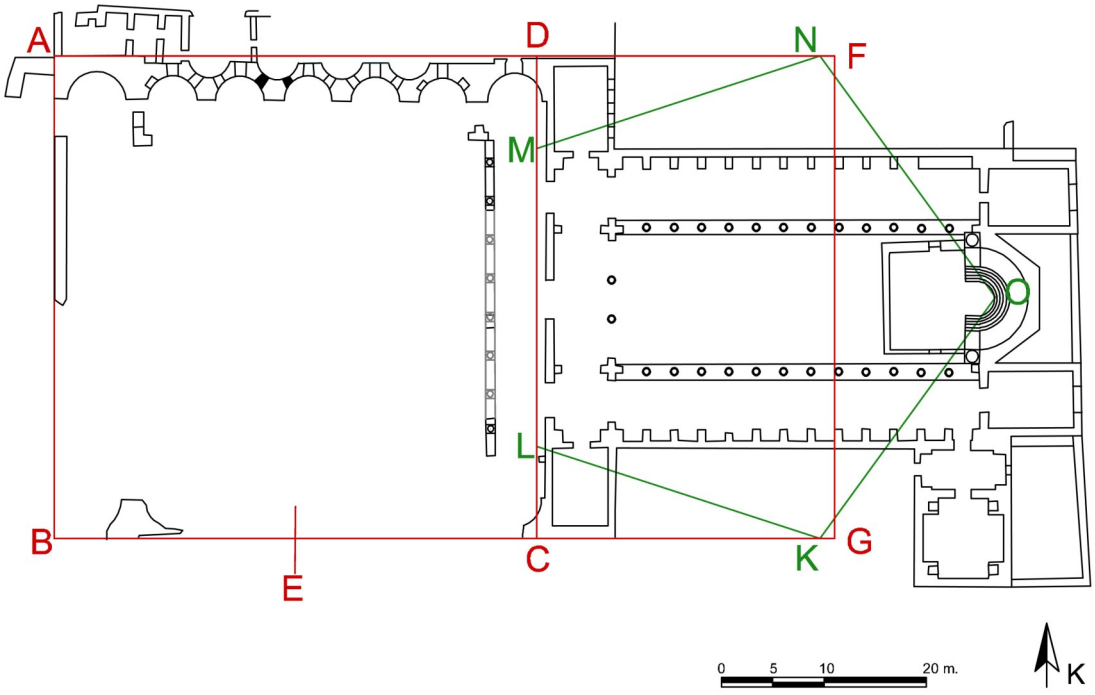
Resim 286. AA Bazilikası naos ve bema altın oran ilişkisi

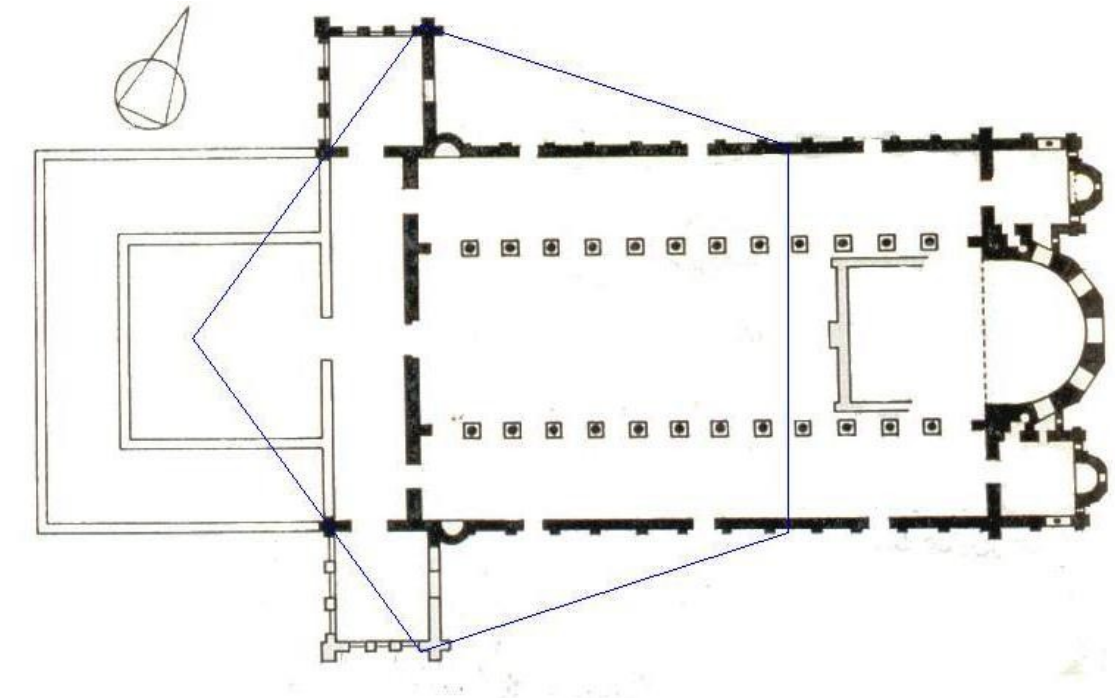
Resim 287. AA Bazilikası bema ve kyborion olası altın oran ilişkisi

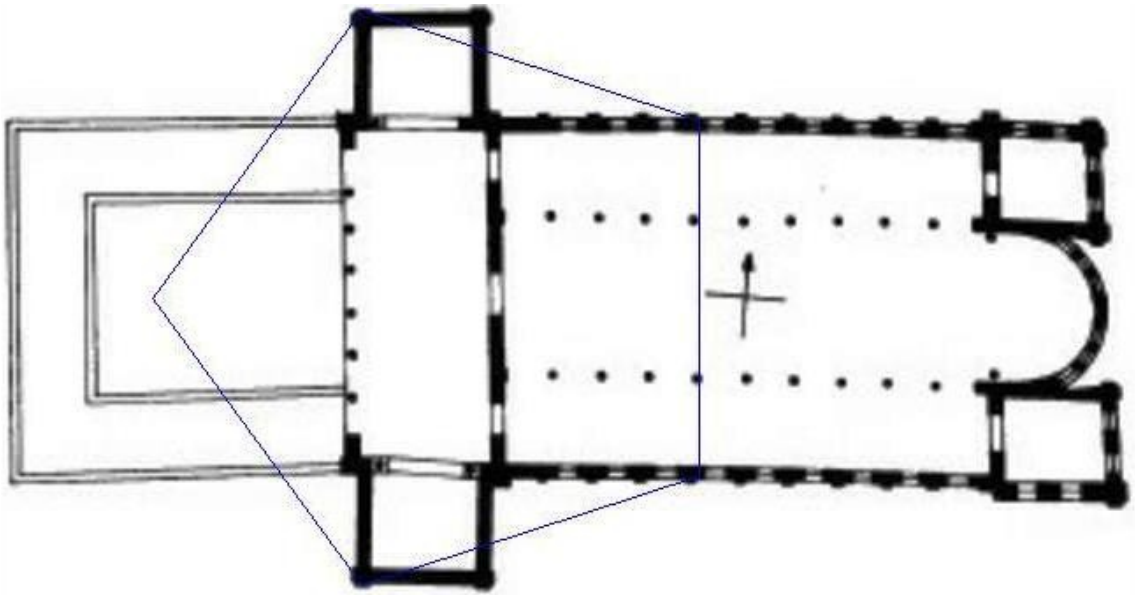
Resim 288. AA Bazilikası naos ve atrium toplamının altın oran modeli

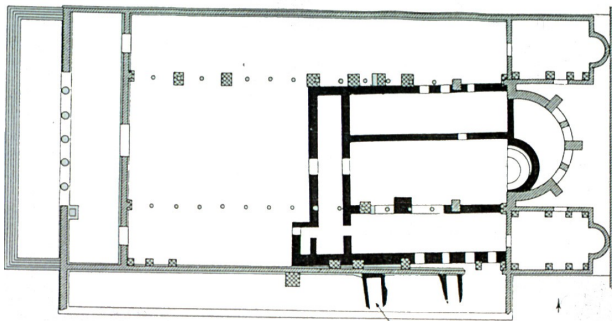
Resim 289. AA Bazilikası atrium ve naosun altın oran ilişkisi

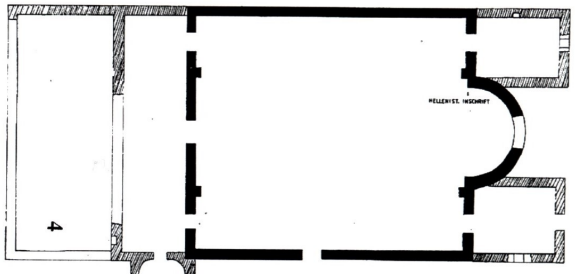
Resim 290. San Apollinare in Classe narteks ek mekanları ile naosun altın oran ilişkisi

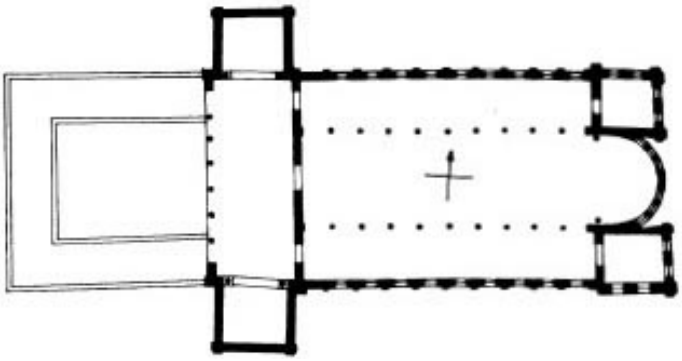
Resim 291. San Giovanni Evangelista narteks ek mekanları ile naosun altın oran ilişkisi

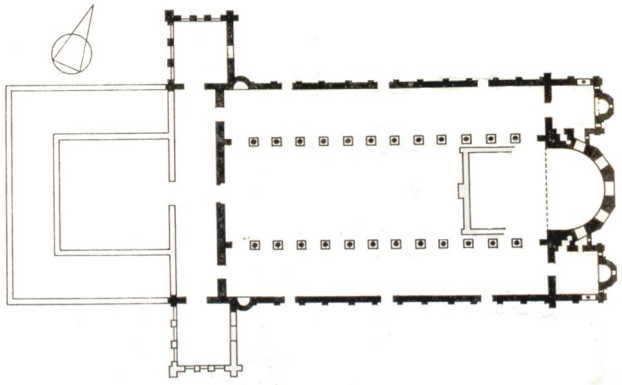
Resim 292. Meryemlik Azize Tekla Kilisesi (Krautheimer 1986)

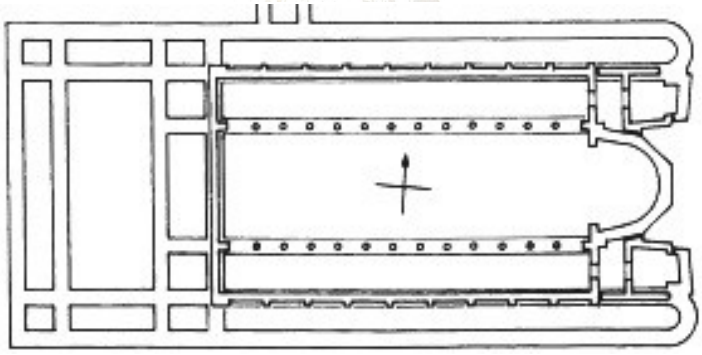
Resim 293. Aulai Kilisesi (Zah 2003)

Resim 294. San Giovanni Evangelista Kilisesi (Simith 1990)

Resim 295. San Apollinare in Classe (Simith 1990)

Resim 296. Ca Bianca Kilisesi (Simith 1990)

Resim 297. AA Bazilikası güneydoğu giriş detay

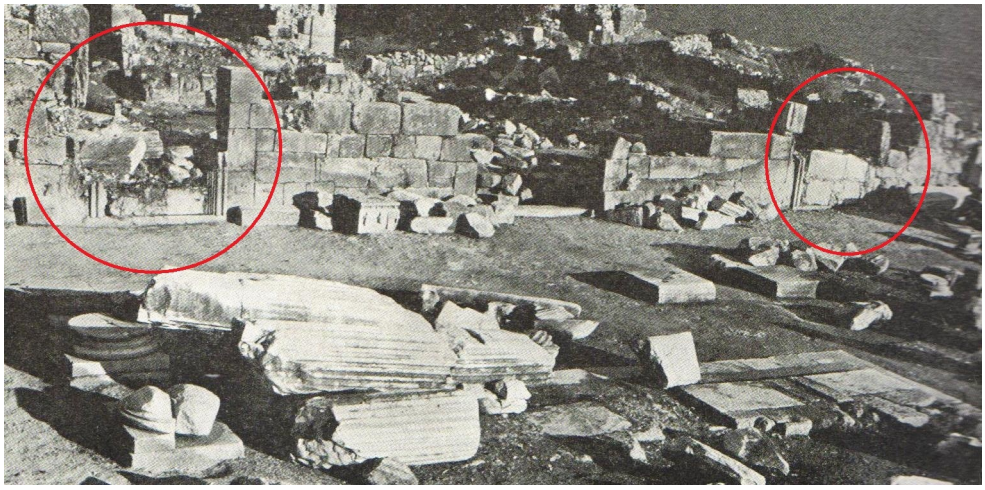
Resim 298. AA Bazilikası Theodosien başlık parçaları

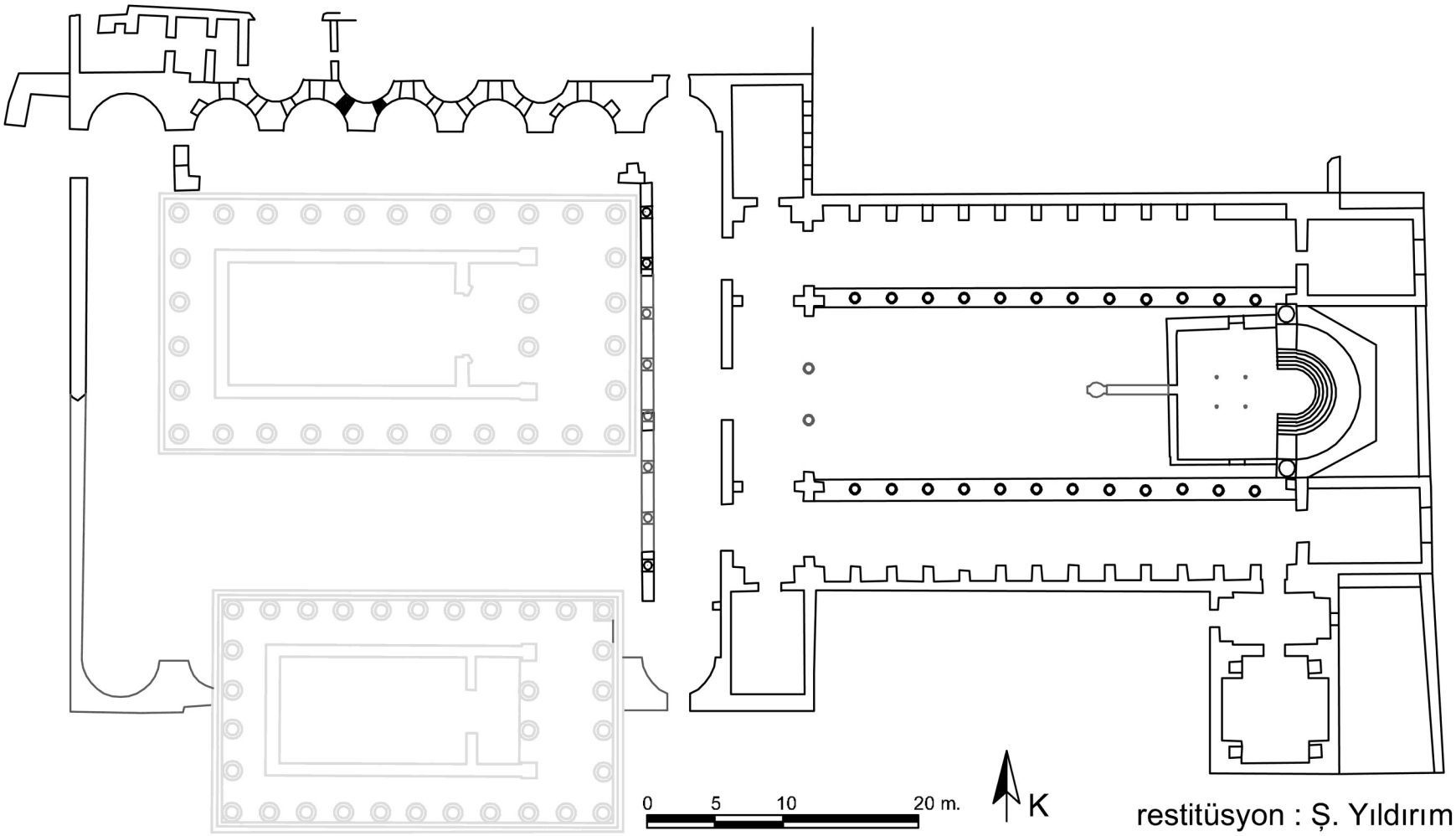
Resim 299. AA Bazilikası apsis evre detayı

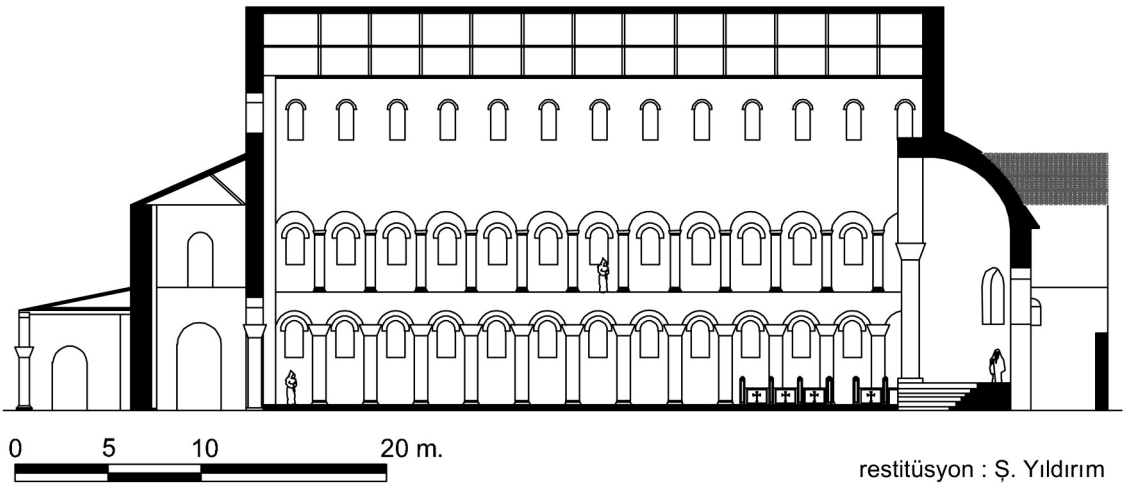
Resim 300. AA Bazilikası apsis evre detayı

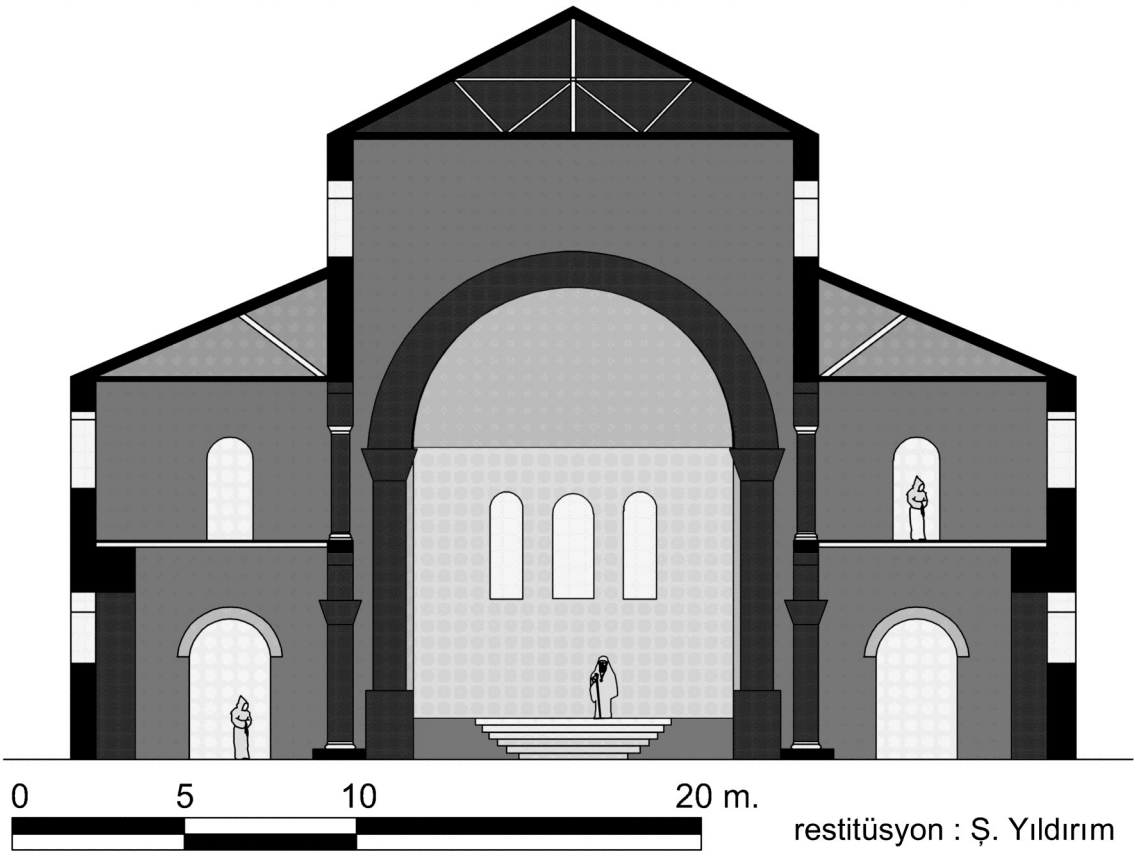
Resim 301. AA Bazilikası kapatılan batı girişler (Mansel A. M. 1978)

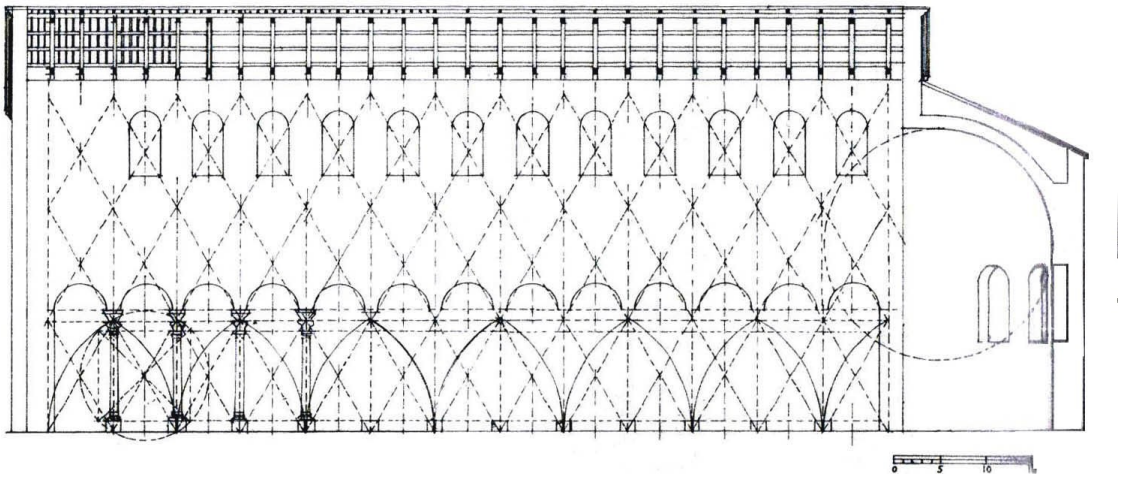
Resim 302. AA Bazilikası plan restitüsyonu

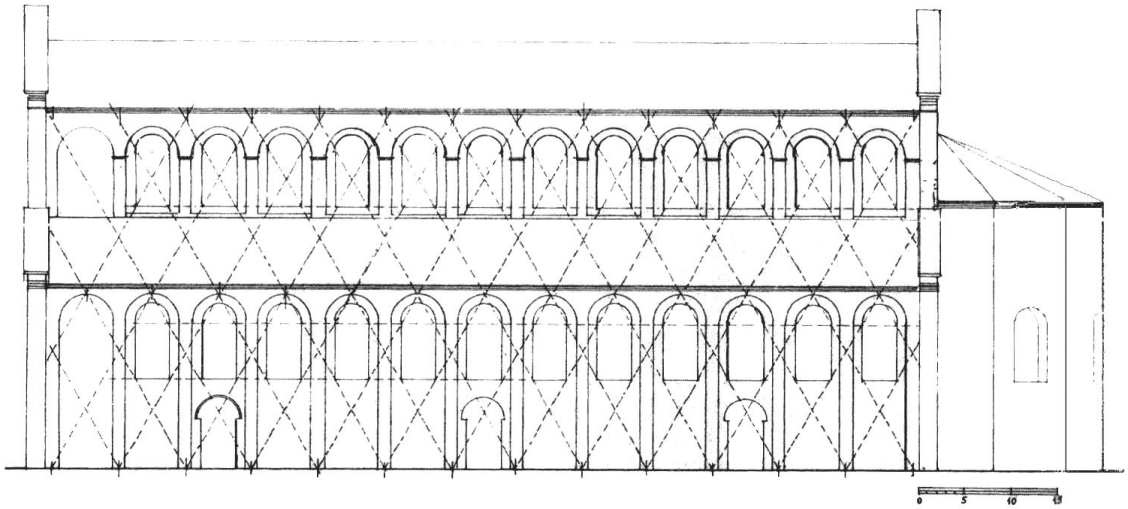
Resim 303. AA Bazilikası boy kesit restitüsyonu

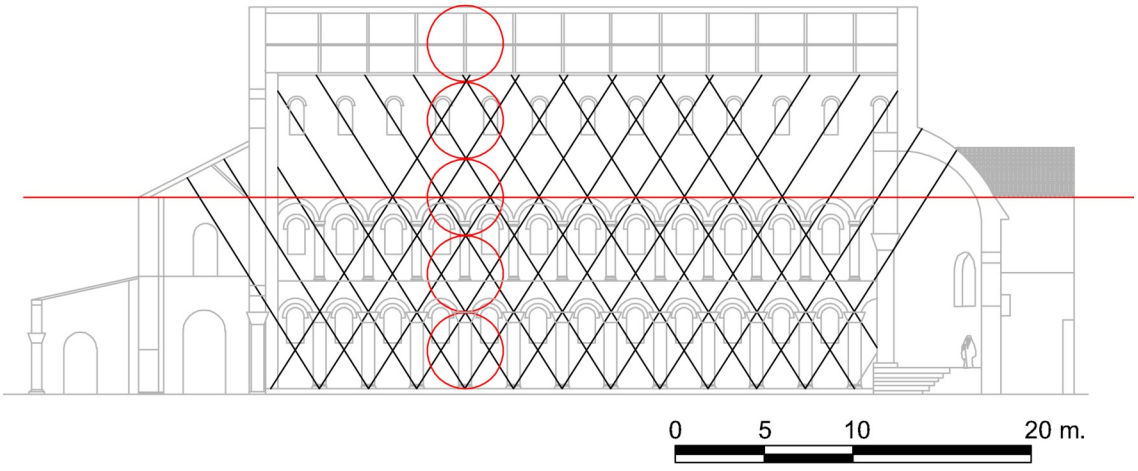
Resim 304. AA Bazilikası en kesit restitüsyonu

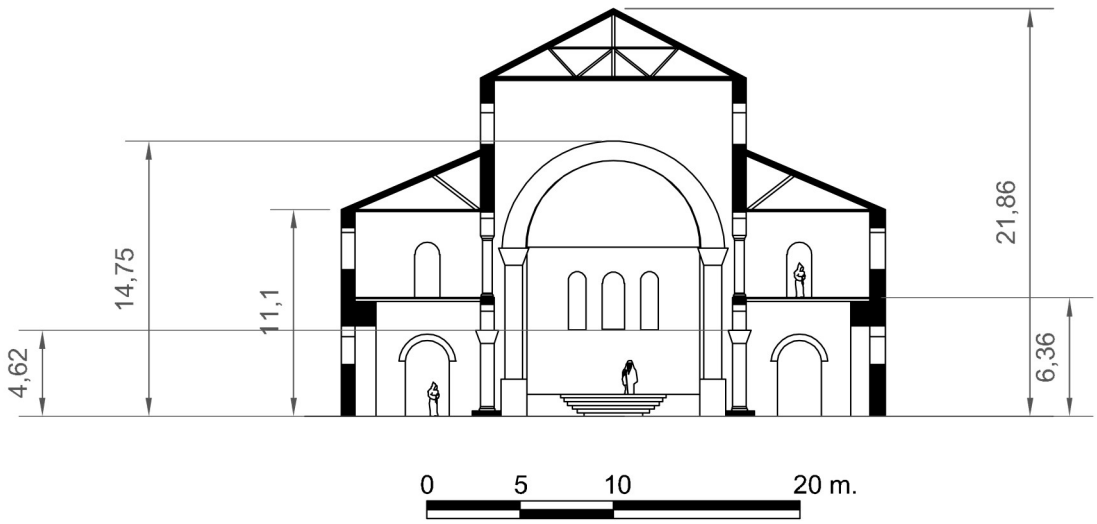
Resim 305. San Apollinare in Classe tasarım modeli (Trinci 1984)

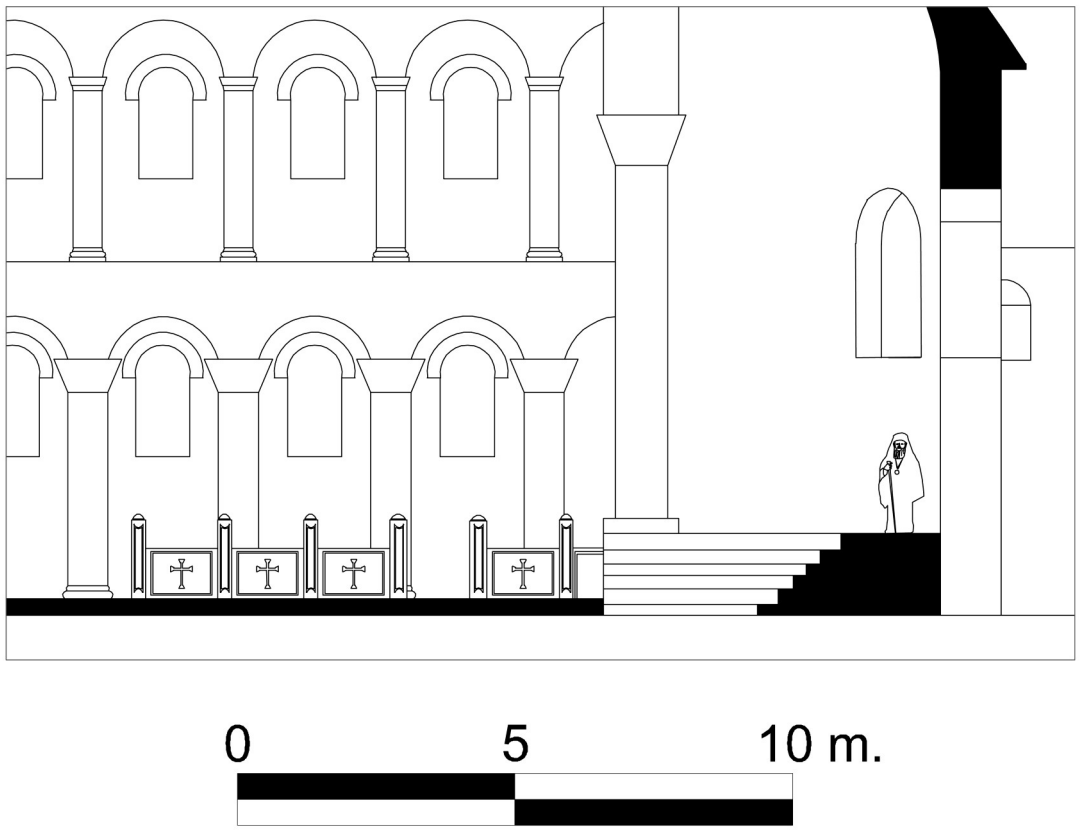
Resim 306. San Apollinare in Classe tasarım modeli (Trinci 1984)

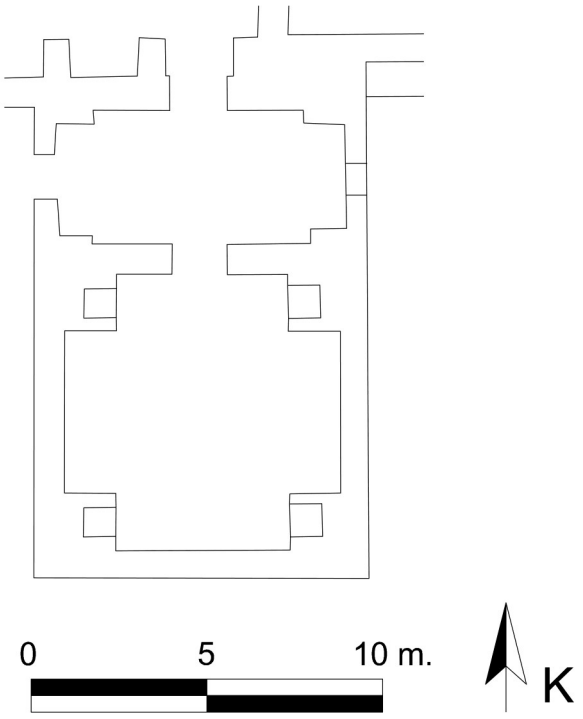
Resim 307. AA Bazilikası tasarım modellemesi

Resim 308. AA Bazilikası en kesit restitüsyonu ve yükseklikler

Resim 309. AA Bazilikası en kesit restitüsyonu detay

Resim 310. AA Bazilikası martyrion plan

Resim 311. AA Bazilikası martyrion kuzeydoğu niş

Resim 312. AA Bazilikası martyrion kuzeybatı niş

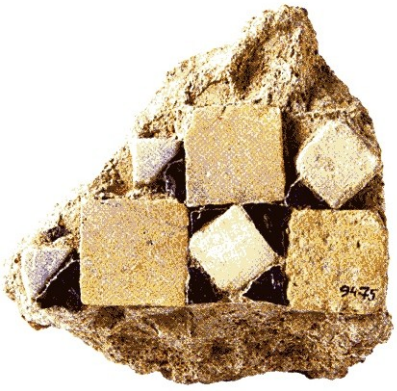
Resim 313. Kourion Kilisesi levha (Boyd 2007)

Resim 314. Kourion Kilisesi levha (Boyd 2007)

Resim 315. Kourion Kilisesi levha (Boyd 2007)

Resim 316. Konstantinopolis Boukoleon Sarayı mozaik levha (Anonim 2011)

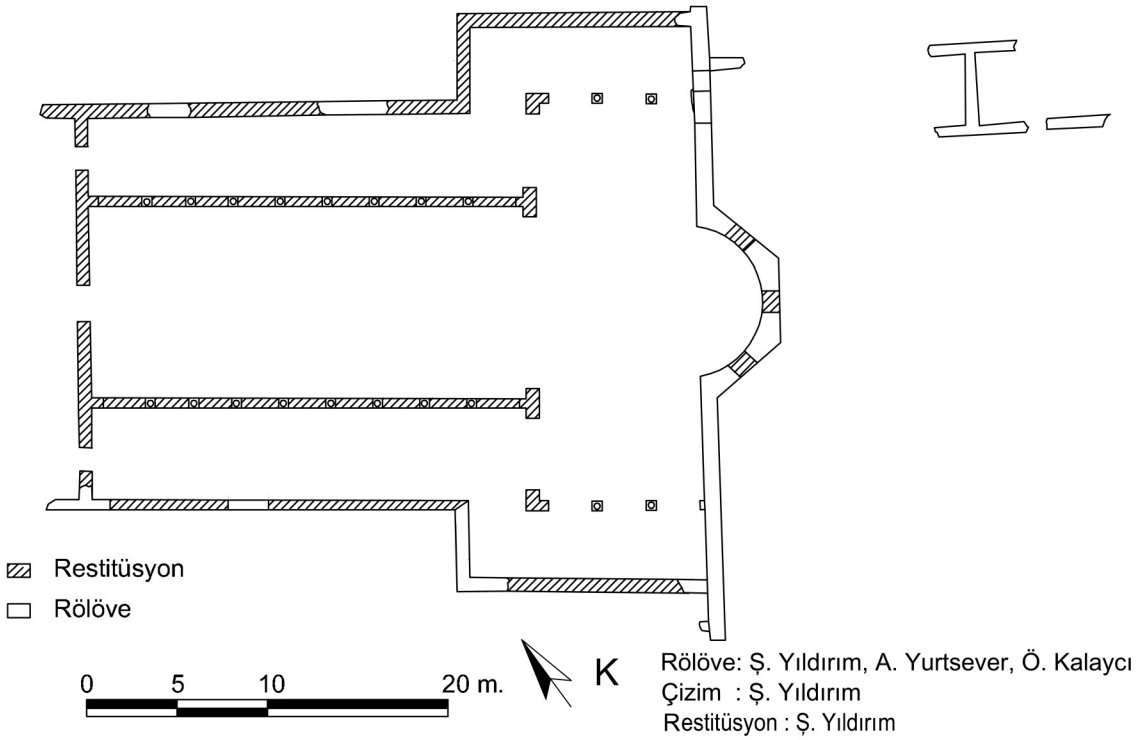
Resim 317. Konstantinopolis Boukoleon Sarayı mozaik levha (Anonim 2011)

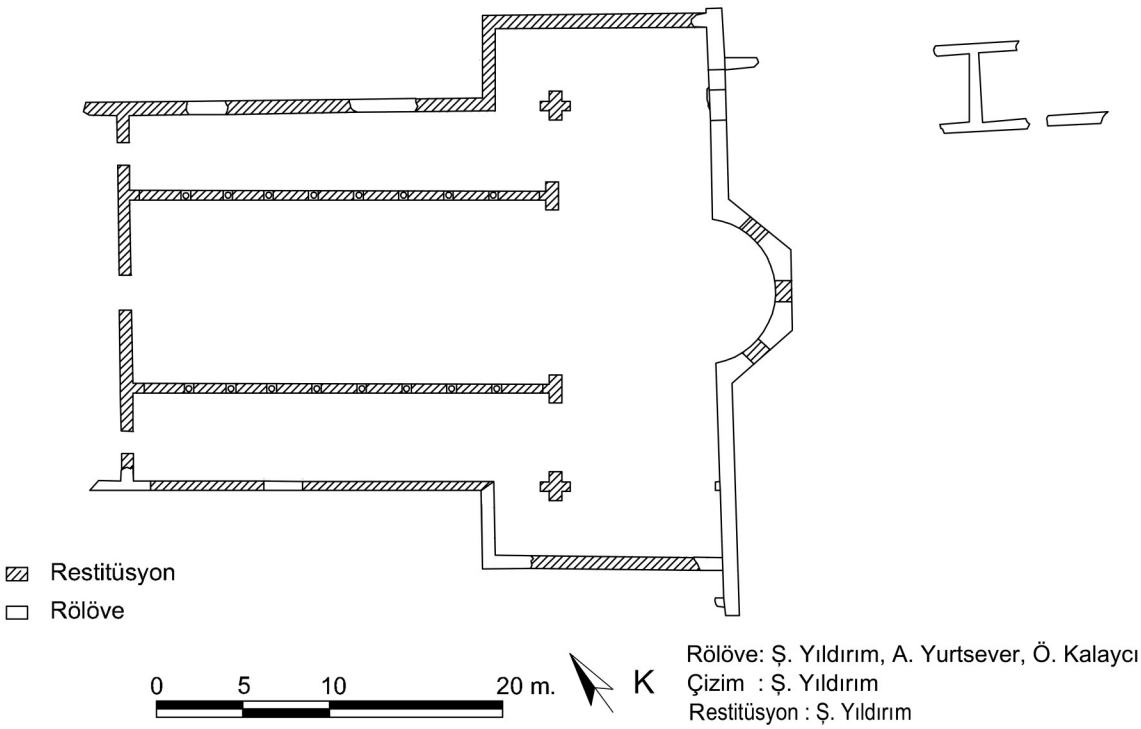
Resim 318. bb Kilisesi doğu duvar kuzey paye izi

Resim 318a. bb Kilisesi doğu duvar güney paye izi

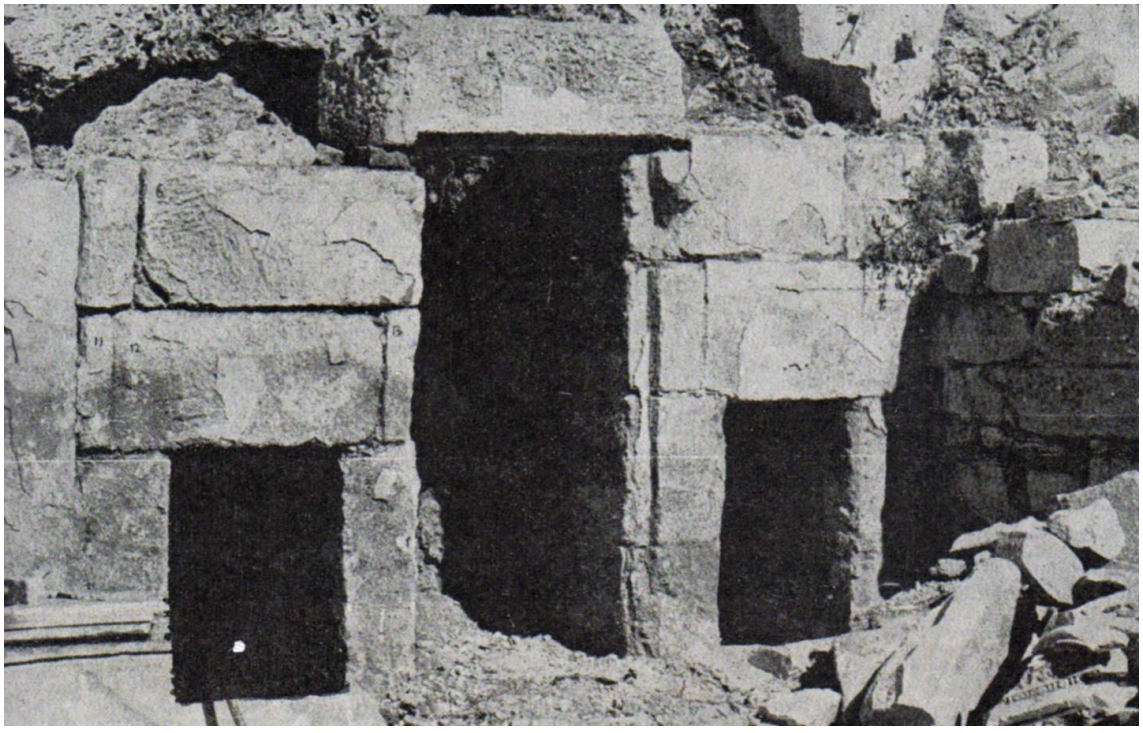
Resim 319. bb Kilisesi plan restitüsyonu

Resim 320. bb Kilisesi plan restitüsyonu

Resim 321. Tiyatro güney parodostaki yapı, fresko

Resim 322. Tiyatro caveanın kuzey ucundaki yapı girişi (Mansel A. M. 1978)

Resim 323. Tiyatro kuzey parodostaki mezarlar

Resim 324. Tiyatro kuzey parodostaki mezarlar

Resim 325. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik

Resim 326. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik

Resim 327. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik

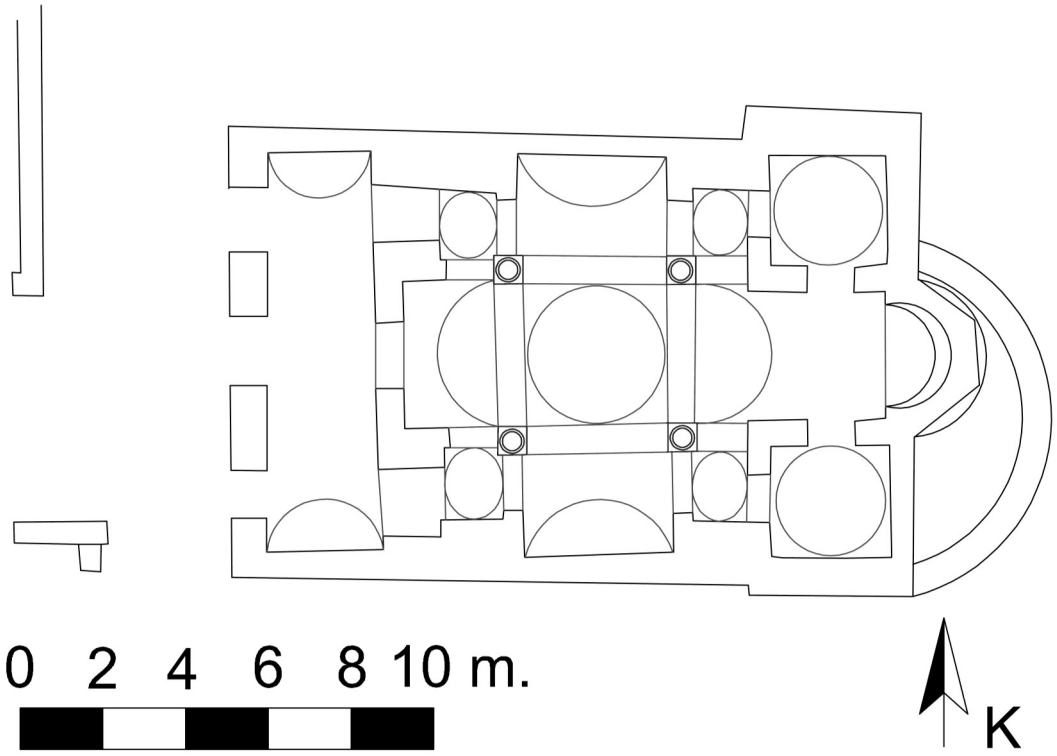
Resim 328. Sardis sinagog mozaik
(A.T. Tek arşivi)

Resim 329. Zeugma Euphrates Evi,
mozaik (Önal 2008)

Resim 330. Tiyatro dış galerideki şapel, mozaik

Resim 331. ee Kilisesi örtü sistemi

Resim 332. AA Bazilikası batı duvar (Mansel A. M. 1978)

Resim 333. AA Bazilikası kuzey ek mekan

Resim 334. Küçük Liman Kilisesi yarım daire formlu mermer parçalar

Resim 335. Küçük Liman Kilisesi solea

Resim 336. Küçük Liman Kilisesi iç mekan silmeleri

Resim 337. Hosios Loukas Kilisesi

Resim 338. Konstantinopolis Konstantine Lips Kilisesi cephe detay

Resim 339. Girit Panagia Serviotissa Kilisesi

Resim 340. Çanlı Kilise

Resim 341. Trilye Kemerli Kilise

Resim 342. Küçük Liman Kilisesi kuzey duvar hatıl yuvası

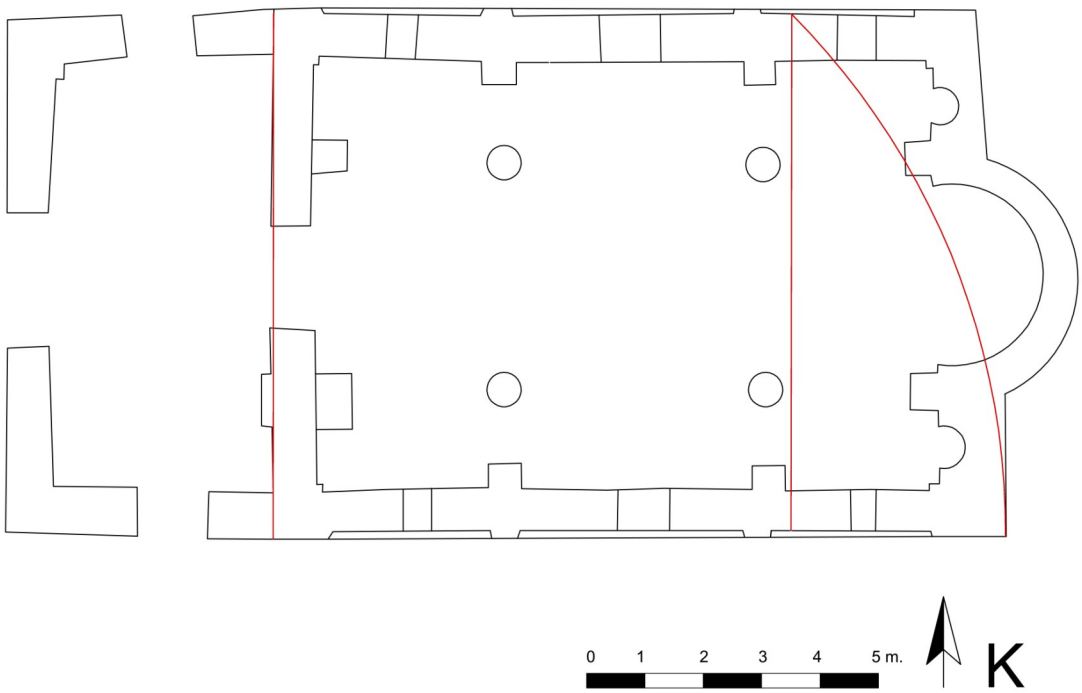
Resim 343. Küçük Liman Kilisesi kuzey duvar hatıl yuvası detay

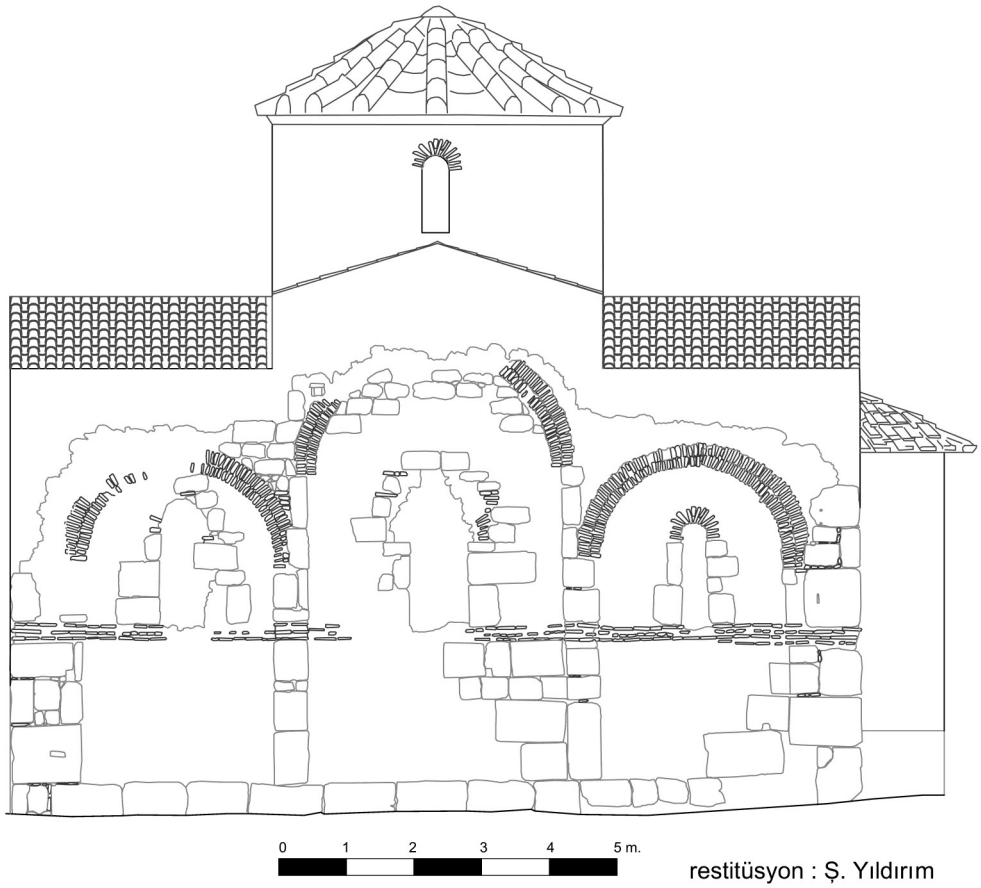
Resim 344. Konstantinopolis deniz surları T6 kulesi hatıl yuvası

Resim 345. Perge sütunlu cadde üzerindeki kilise

Resim 346. Küçük Liman Kilisesi oran sistemi

Resim 347. Küçük Liman Kilisesi restitüsyonu